

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК

Бахмут
2018

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. В. СТУСА
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ
ДЕРЖАВНОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КЗК «БАХМУТСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»
ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ ПАТ «УКРЗАЛІЗНИЦЯ»**

**БАХМУТСЬКА СТАРОВИНА
КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ – 2018**

УДК 94 (477)

Г 77

Редакційна колегія:

Головний редактор: **В. М. Докашенко**, доктор історичних наук, професор

Відповідальний секретар: **В. В. Концур**, кандидат історичних наук, доцент

Члени редколегії:

І. М. Грідіна, доктор історичних наук, професор

Г. П. Докашенко, доктор історичних наук, професор

О. В. Стяжкіна, доктор історичних наук, професор

Н. Р. Темірова, доктор історичних наук, професор

І. Я. Тодоров, доктор історичних наук, професор

С. М. Швидкий, доктор історичних наук, доцент

Члени редколегії випуску:

Г. П. Докашенко, доктор історичних наук, професор

І. А. Корнацький, завідувач відділом обліку фондів Бахмутського
краєзнавчого музею

О. А. Смірнова, директор Бахмутського краєзнавчого музею

Н. Р. Темірова, доктор історичних наук, професор

І. Я. Тодоров, доктор історичних наук, професор

С. М. Швидкий, доктор історичних наук, доцент

Рецензенти:

О. О. Баковецька, доктор історичних наук, Миколаївський національний
університет імені В.О.Сухомлинського

М. В. Тортіка, доктор історичних наук, Харківська державна академія культури.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
№ 23066-12906Р від 11.12.2017 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Горлівського інституту іноземних мов
Протокол № 10 від 25.04.2018 р.*

Г77 **Грані історії** : зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали II
Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі
дослідження – 2018». – Слов'янськ, 2018. – Вип. 1(9). – 335 с.

У збірнику наукових праць розглядаються різноманітні аспекти актуальних проблем
ідентичності, ментальності, самосвідомості в регіональній історії Донеччини, джерелознавчі
та історіографічні проблеми, локальні аспекти економічної історії, історії повсякденності,
історична біографістика та усна історія в регіональному вимірі. На платформі історико-
літературного дискурсу визначається сутність історичної місії видатного поета й
громадського діяча Василя Стуса.

Для науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться історичною
регіоналістикою, зокрема історією Донецького краю.

УДК 94 (477)

© Вид-во Б. І. Маторіна, 2018

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ	8
ЛИСТ-ВІТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ	9
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	11
<i>Бараненко С. М.</i> ДВОРЯНСТВО НА ТЕРЕНАХ ДОНБАСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ	11
<i>Гедьо А. В., Сергєєва О. О.</i> РОДИННА ДОБРОЧИННІСТЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС	13
<i>Гудзь В. В.</i> ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ У КОНЦЕПЦІЯХ ІСТОРИКІВ ФРАНЦУЗЬКОЇ ШКОЛИ..	18
<i>Дубяга А. П.</i> МЕТАЛУРГІЙНІ ВИРОБНИЧІ КОМПЛЕКСИ БАХМУТСЬКОГО КРАЮ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	22
<i>Євсєєнко С. А.</i> ШОСТА БАХМУТСЬКА СТОРОЖА ТА ЗАСНУВАННЯ БАХМУТА (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)	25
<i>Корнацький І. А.</i> ПІДПІЛЬНИЙ МОНАСТІР У ЗАЙЦЕВО-МИКИТІВЦІ ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМ РАДЯНСЬКОЇ СПЕЦСЛУЖБИ 1945 РОКУ	31
<i>Задунайський В. В.</i> СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ КОМАНДНОГО СКЛАДУ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА (НА ПРИКЛАДІ РЕЄСТРУ УРЯДНИКІВ ЗА 1855 р.)	34
<i>Кукса Н. В.</i> ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА В ЧИГИРИНІ: ІСТОРІЯ В ФОТОДОКУМЕНТАХ	37
<i>Кухлев А. С.</i> СТАНОВЛЕННЯ «ПРОСВІТИ» В МИКОЛАЄВІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИСТУВАННЯ М. М. АРКАСА	42
<i>Меценко М. В.</i> ПОСЕЛЕННЯ СУХАРЕВЕ В ІСТОРИЧНИХ ДОКУМЕНТАХ ХVІІІ–ХІХ СТОЛІТЬ ..	46
<i>Омельченко П. С.</i> РЕПРЕСОВАНІ ЖІНКИ ДОНЕЧЧИНИ В НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИЙ СЕРІЇ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»	52
<i>Отземко О. В.</i> РОЗКУРКУЛЕННЯ В С. ОЛЕКСАНДРО-КАЛИНОВЕ (спогади радянського функціонера)	56
<i>Темірова Н. Р.</i> МАЄТНОСТІ ПЛОВАЙСЬКИХ ЗА ОПИСАМИ ЗЕМЕЛЬНИХ БАНКІВ	59
<i>Чуйко Р. В.</i> КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА ВПОРЯДКУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	62
<i>Шмиголь С. П.</i> ТОПОНІМІКА ЗАТОПЛЕНОГО СЕЛА ТАРАСІВКА В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ	65

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ДОНЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ.....	70
<i>Безмен М. Г.</i>	
ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ СПЕСИВЦЕВА У ВИВЧЕННІ ДОНЕЦЬОГО КРАЮ	70
<i>Власов Н. П.</i>	
ДО ПИТАННЯ ПРО ЗРОСТАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В ДОНБАСІ У 1950-ті рр.....	72
<i>Докашенко В. М., Докашенко Г. П.</i>	
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ: ДЕФОРМАЦІЇ ФОРМУВАННЯ ТА ЗГУБНІСТЬ НАСЛІДКІВ	76
<i>Корнацький І. А., Жукова Н. А.</i>	
МАЛОВІДОМИЙ ПОЕТ МІЖВОЄННОЇ ЕМІГРАЦІЇ РОДОМ ІЗ БАХМУТА.....	81
<i>Кривуть В. И.</i>	
РЕАЛІЗАЦІЯ ОФИЦІАЛЬНОЇ МОЛОДЕЖНОЇ ПОЛІТИКИ НА ТЕРРИТОРІИ ЗАПАДНОЇ БЕЛАРУСИ В 1920–1930-е рр.....	84
<i>Ломако М. М., Кулішов М. В.</i>	
ПОШУКИ ВУГІЛЬНОЇ БАЛКИ СКЕЛЮВАТОЇ В ОКОЛИЦЯХ БАХМУТА	90
<i>Литвиненко Р. О.</i>	
СЕЛО ВЕСЕЛА ГОРА НА ЛУГАНЩИНІ: ІСТОРІЯ НАЗВ І АДМІНІСТРИТИВНОГО СТАТУСУ.....	97
<i>Молчанов В. Б.</i>	
УКРАЇНСЬКИЙ ДОНБАС – ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	103
<i>Наймушин А. В.</i>	
ДО ПИТАННЯ ПРО СОЮЗНИКІВ НІМЕЧЧИНИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.....	114
<i>Петросян А. А.</i>	
«ВІЛЬНИЙ ПРОСТІР» ЯК ФОРМА ГРОМАДЯНСЬКОГО РУХУ (Донеччина 2014–2017 рр.).....	118
<i>Попов В. Ж.</i>	
ПАСИНКИ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: РОБОЧІ МІСТА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГУМАНІТАРНОЇ КАТАСТРОФИ 1917–1920 рр.	121
<i>Резніков В. В., Харламов М. І.</i>	
БІЛЬШОВИЦЬКИЙ РЕЖИМ У БОРОТЬБІ З СЕЛЯНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В 1920 р.....	127
<i>Стоцька Ю. С.</i>	
САЛТОВО-МАЯЦЬКА КУЛЬТУРА В АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ ПІВДЕННОГО ПОДІНЦІВ'Я ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	140
<i>Титаренко Д. М.</i>	
ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР ІНТЕРКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ ТА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВЕРМАХТУ (1941–1943 рр.).....	143
<i>Тодоров І. Я.</i>	
ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ВИТОКИ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ В ДОНБАСІ.....	146
<i>Сацький П. В.</i>	
БУДІВНИЦТВО КАНАЛІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМА РОЗПОДІЛУ КОМПЕТЕНЦІЙ (1950-1953 рр.).....	149
<i>Чернікова Н. С.</i>	
НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ О. О. БОБРИНСЬКОГО НА ПОСАДІ ПРОВІДИРЯ ПЕТЕРБУРЗЬКОГО ДВОРЯНСТВА (1875–1898 рр.).....	155
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТА УСНА ІСТОРІЯ: ЛОКАЛЬНІ АКЦЕНТИ.....	163
<i>Богуненко В. О.</i>	
ВІДНОВЛЕННЯ РОДОВОЇ ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ ПРОМИСЛОВЦЯ В. В. ШТЕРЦЕРА: МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР ТА УСНА ІСТОРІЯ.....	163

<i>Гринь О.</i>	МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ: ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ ДО І ПІСЛЯ ПЕРЕСЕЛЕННЯ.....	166
<i>Демченко А. В.</i>	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ ПРАЦІВНИКІВ ДНІПРОВСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ У С. КАМ'ЯНСЬКОМУ В КОНТЕКСТІ ЇХ ПОВСЯКДЕННЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	170
<i>Івлєв К. О.</i>	БУДІВНИЦТВО КАНАЛУ «СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ-ДОНБАС». ПОБУТОВІ УМОВИ БУДІВЕЛЬНИКІВ (КІНЕЦЬ 1950-х рр.).....	173
<i>Концур В. В.</i>	ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ РЕПАТРІАНТИ ДОНБАСУ (на матеріалах Артемівського району Донецької області).....	175
<i>Концур М. М.</i>	СПОГАДИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ-ЧОРНОБИЛЬЦІВ ЯК ОСНОВА СПІЛЬНОГО УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПРОЕКТУ	179
<i>Лаврут О. О.</i>	УЧИТЕЛЬСТВО УРСР У КІНЦІ 1980-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ: АСПЕКТИ БУДЕННОГО ЖИТТЯ.....	186
<i>Мінська О. І.</i>	ЗАБОРОНЕНА ТЕМА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ – «ЧОРНОСВИТНИКИ»	189
<i>Пятницькова І. В.</i>	КООПЕРАТИВИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ПРОСТОРІ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТУ (кінець ХІХ – початок ХХ століття)	197
<i>Романенко О. В.</i>	ЛЮДСЬКА ДОЛЯ У ВИРІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ (до історії одного документа з особистого архіву)	200
<i>Стуканова Ю. Р.</i>	МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТЕАТРАЛЬНОГО ЖИТТЯ ДОНБАСУ (1950-ті – 1960-ті роки)	203
<i>Титаренко О. Ю.</i>	БІБЛІОТЕКИ ДОНБАСУ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД ЯК ЕЛЕМЕНТ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОЗВІЛЛЯ.....	208
МУЗЕЇ ТА МУЗЕЙНА СПРАВА В ХХІ СТОЛІТТІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ		212
<i>Бак В. Ф., Кравченко С. О.</i>	ВІДКРИТТЯ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ ЖЕРТВ РЕПРЕСІЙ ЯК ЗАСІБ СПРОСТУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ	212
<i>Гончарова А. В.</i>	МУЗЕЄФІКАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД... 215	
<i>Дишева Н. В.</i>	МУЗЕЙНИЙ ПРАКТИКУМ НОВОГО СТОЛІТТЯ (з досвіду роботи Бахмутського краєзнавчого музею)	219
<i>Дьяконова Е. Б.</i>	К ВОПРОСУ АТРИБУЦИИ КАРТИНЫ «ПОРТРЕТ НЕИЗВЕСТНОЙ» (из фондов Горловского художественного музея).....	226
<i>Лісняк Ж. М.</i>	ВУЛИЦЯ ДМИТРА БАГАЛІЯ В ХХІ СТОЛІТТІ ЯК МУЗЕЙ ПЕРСПЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ	229
<i>Малина Н. В.</i>	НОВЕ ЖИТТЯ МУЗЕЙНОГО ЕКСПОНАТУ (історія Будської тарілки з фондів Бахмутського краєзнавчого музею).....	233

<i>Новікова Г. Ю.</i>	ЕКОМУЗЕЙ ЯК МОДЕЛЬ СЕРЕДОВИЩНОГО МУЗЕЮ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІТЧИЗНЯНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ	235
<i>Проненко І. В.</i>	ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ У ЛЬВОВІ.....	239
<i>Романуха О. М.</i>	ТУРИЗМ ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В ХХІ СТОЛІТТІ ...	242
<i>Сізов Д. Ю.</i>	РЕФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНИЦТВА: ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І ГРОМАДСЬКІСТЬ	244
ІСТОРІЯ ЗАЛІЗНИЧНОЇ СПАДЩИНИ КРАЮ		252
<i>Белицький П. В., Водолазський О. О.</i>	ПЕРЕДУМОВИ БУДІВНИЦТВА І ПЕРШІ РОКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАЛІЗНИЦЬ У ЗАГАЛЬНОМУ НАПРЯМІ РУТЧЕНКОВЕ – ПОКРОВСЬК	252
<i>Водолазський О. О., Белицький П. В.</i>	ДОРЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЕКТИ ЗАЛІЗНИЦЬ. РУТЧЕНКОВЕ – ПОКРОВСЬК	265
<i>Коцаренко В. Ф.</i>	«ДРУГЕ НАРОДЖЕННЯ» ЗАЛІЗНИЦІ У КРАМАТОРСЬКУ: АНАЛІЗ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ (1874–1878 рр.).....	276
<i>Мінейкіс Ю. С.</i>	МИКИТІВСЬКА ГІЛКА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНО-ДОНЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ.....	280
<i>Портнова Є.</i>	ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДВНЗ «АРТЕМІВСЬКИЙ КОЛЕДЖ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ»	283
<i>Рубан М. Ю.</i>	ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗАЛІЗНИЧНОЇ СПАДЩИНИ БАХМУТСЬКОГО КРАЮ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	287
<i>Руденко Т. І.</i>	ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ СТАНЦІЇ ЯМА (СІВЕРСЬК) ДОНЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ.....	291
<i>Тутова А. П., Тутова Н. О., Тутов П. М.</i>	ІСТОРІЯ ЗАЛІЗНИЦЬ БАХМУТСЬКОГО КРАЮ В СХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ (XIX – початок ХХ ст.).....	294
ПЛАТФОРМА ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО ДИСКУРСУ «ІСТОРИЧНА МІСІЯ ВАСИЛЯ СТУСА».....		301
<i>Білько Д. В.</i>	РОЗВІДКА ПРО «РАДЯНСЬКУ ПЕДАГОГІЧНУ УТОПІЮ» ТА ВЧИТЕЛЬСЬКИЙ ДОСВІД ОЛЕКСИ ТИХОГО	301
<i>Власова Г. О.</i>	ЛІТЕРАТУРНА ДИНАСТІЯ ТЕСЛЕНКІВ	304
<i>Петухов Д. О.</i>	ВПЛИВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПИСЬМЕННИКІВ ДОНБАСУ	309
<i>Півень В. Ф.</i>	КОЛОРИСТИКА БАРВОПОЗНАЧЕНЬ У ПОЕЗІЯХ ВАСИЛЯ СТУСА.....	312
<i>Піскун В. О.</i>	ПРОПАГАНДИСТСЬКА МАШИНА ТОТАЛІТАРИЗМУ І ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ (на матеріалах листування В. Стуса).....	315

<i>Романько В. І.</i>	
РАННІЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ ВОЛОДИМИРА СОСЮРИ (1917-1918 рр.).....	322
<i>Стуканова Ю. Р.</i>	
ВАСИЛЬ СТУС У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ДОНЕЧЧИНИ (1950-ті – початок 1960-х рр.).....	326
ВІД ОРГКОМІТЕТУ КОНФЕРЕНЦІЇ.....	331
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	333

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Шановні читачі!

Редакційна колегія збірника наукових праць «Грані історії» з задоволенням інформує про відновлення нашої роботи й вихід нового випуску збірника після вимушеної перерви, спричиненої особливостями соціально-політичної ситуації на сході України. Ви тримаєте у руках дев'ятий випуск з початку нашої роботи у 2008 році й перший – після поновлення й отримання нового Свідоцтва про державну реєстрацію цього друкованого засобу інформації.

Ми щиро вдячні всім нашим авторам, рецензентам і, безумовно, Вам, нашим читачам, що вірили в наше відродження і разом з нами робили все можливе, щоб вихід цього випуску відбувся.

Редакційна колегія збірника відтепер постійно працює у місті Бахмут (колишній Артемівськ) Донецької області, куди, згідно з наказом МОН України, восени 2014 року переїхав Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», якому, так само як і іншим вишам Донецької та Луганської областей, було надано статус переміщеного навчального закладу. Склад редакційної колегії практично не змінився, і ми сприймаємо це за підтримку провідних напрямків редакційної політики.

Нам приємно відзначити щирість і турботу, з якими нас прийняв старовинний Бахмут, один із найстаріших населених пунктів Донеччини. Цей випуск став реальним свідченням нашої плідної співпраці з громадою міста. Слова особливої подяки ми адресуємо працівникам Бахмутського краєзнавчого музею, які не просто підтримали наш інститут, а стали одностайними в розвитку історичних досліджень і запропонували свій музей у якості місця проведення конференцій з питань історичної регіоналістики. У цьому році завдяки спільним зусиллям проведено вже другу науково-практичну конференцію «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження», що набула Всеукраїнського статусу. На етапі підготовки конференції ми отримали схвалення й підтримку Інституту історії України Національної Академії наук та Національної спілки краєзнавців України. Цей випуск починається з листа-привітання Голови Національної спілки краєзнавців, члена-кореспондента НАНУ О. П. Рєнта. Співорганізатором конференції виступив Донецький національний університет імені Василя Стуса, з ініціативи якого в межах конференції створено платформу історико-літературного дискурсу з нагоди ювілею письменника (В. Стуса).

Запропонований випуск збірника підготовлено за матеріалами конференції відповідно до напрямків її роботи. В межах кожної рубрики матеріали подаються в алфавітному порядку прізвищ авторів. Частина матеріалів надана авторами, які не були її учасниками, однак працюють в галузі історичної регіоналістики. У випуску представлені доповіді, виголошені на пленарному і секційних засіданнях, а також тези виступів учасників конференції. Завершується збірник узагальнюючими роздумами членів організаційного комітету конференції.

Сподіваємося, що проблеми, які піднімалися й аналізувалися авторами цього випуску, будуть цікавими для всієї наукової спільноти, для всіх небайдужих до історії, для всіх, хто здатен сприйняти її уроки задля сьогодення й майбутнього.

З повагою,
редакційна колегія збірника

ЛИСТ-ВІТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА
КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ**

Правління
вул. Михайла Грушевського, 4, офіс 212,
м. Київ, УКРАЇНА, 01001
www.nsku.org.ua; e-mail: kraeznavstvo@ukr.net
tel.: +38 (044) 279-13-88; +38 (044) 278-53-05
fax: +38 (044) 278-02-38

**NATIONAL UNION OF LOCAL
LORE RESEARCHERS OF UKRAINE**

Directorate
4, Mykhaila Grushevskogo str., r. 212, Kyiv,
UKRAINE, 01001
www.nsku.org.ua; e-mail: kraeznavstvo@ukr.net
tel.: +38 (044) 279-13-88; +38 (044) 278-53-05
fax: +38 (044) 278-02-38

№ 11

«29» листопада 2018 рр.

Шановні учасники та гості
II Всеукраїнської науково-практичної конференції
«Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018»!

Дозвольте мені від імені Національної спілки краєзнавців України щиро привітати Вас з початком роботи конференції. Її підготовка й проведення в одному з найстаріших міст Донбасу, яке сьогодні, по суті, є форпостом України на Сході – надзвичайно символічні. Вже сам факт, що вчені-історики будуть обговорювати краєзнавчі питання своєї, української, історії в тридцяти кілометрах від лінії розмежування, за якою ворожа пропаганда твердить про викривлену перевагу руського світу, свідчить про те, що кожен із вас прагне зробити власний науковий внесок у Перемогу!

Національна спілка краєзнавців України з радістю приєднується до співorganizatorів цього наукового форуму, ініціаторами проведення якого виступили Інститут історії України НАН України, переміщені навчальні заклади – Донецький національний університет імені Василя Стуса та Горлівський інститут іноземних мов. Їх давнє творче співробітництво, яке розпочалося ще в мирний час, продовжується й у роки воєнного лихоліття. Незважаючи на те, що в силу жорстоких обставин вищі продовжують роботу із підготовки висококваліфікованих фахівців у різних кінцях країни, духовно й ментально вони залишаються разом. Саме завдяки спільним зусиллям щодо організації й проведення конференції стало можливим створення платформи з вивчення історичної місії Василя Стуса, ім'я якого присвоєно Донецькому національному університету. Перед переміщеними навчальними закладами, як зазначив Президент України, виступаючи перед професорсько-викладацьким складом та студентами Горлівського інституту іноземних мов у серпні минулого року, стоїть важливе завдання – виконувати роль містка між тією частиною громадян, які в силу різних обставин поки що залишаються за лінією розмежування, та європейською спільнотою.

Обговорюючи різні грані краєзнавчих досліджень, а іноді й торкаючись пограничних з історією Донеччини тем, Ви будете виходити на теоретичні

питання проблем історичної регіоналістики та формування історичної пам'яті, які є важливими структурними частинами української історії. Лише вона, ця безпристрасна й сувора леді може дати відповіді на багато питань, що постали сьогодні перед нами й чекають на своє вирішення.

Широкому колу науковців, учителів історії, тим, хто лише намагається ними стати, а також її вірним шанувальникам випала чудова нагода обмінятися думками з різних питань історії Донбасу в загальному контексті української історії. Важливо те, що місцеві органи влади усвідомили значущість цього заходу для сьогодення та підтримали його проведення. Організація й проведення «Бахмутської старовини» стали можливими завдяки спільним зусиллям практично всіх ланок місцевої громади – музею, навчальних закладів, бібліотек тощо.

Місцем проведення конференції та її повноправним співорганізатором став Бахмутський краєзнавчий музей, що, безперечно, свідчить про позитивні зрушення в музейній справі краю. Музей перестає бути місцем «схованки» історичних артефактів, він перетворюється на дієвого учасника і натхненника різнопланових краєзнавчих досліджень, центром спілкування наукової й культурної еліти регіону.

Тож дозвольте побажати всім учасникам конференції плідної роботи, цікавих дискусій, виважених рішень. Висловлюємо сподівання, що конференція стане традиційною й буде майданчиком для активного спілкування всіх небайдужих до історії, культури, мови вашого регіону й усієї України.

**Голова Національної
Спілки краєзнавців України,
Член-кореспондент НАН України**

О.П. Реснт

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 930:316.343-058.12(477.62): 82-96(477)»2000/2017»

Бараненко С. М.

ДВОРЯНСТВО НА ТЕРЕНАХ ДОНБАСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ

Стаття присвячена дослідженню вивчення історії та діяльності дворянства на території Донбасу сучасними українськими науковцями. Проаналізовано коло основних проблем, яким приділялася увага в дослідженнях істориків (роль дворянства в освоєнні регіону, внесок у розвиток аграрного та промислового секторів економіки Донецчини та Луганщини, участь окремих представників та цілих родів у розбудові краю).

Для розуміння особливостей історичного розвитку Донбасу наприкінці XVIII – на початку XX ст. необхідно дослідити економічні та соціальні процеси, важливою частиною яких було дворянство. Саме цей суспільний стан зосереджував у своїй власності чималі землеволодіння, дав поштовх до розвитку вугледобувної промисловості, яка тривалий час буде асоціюватися з регіоном, та сприяв піднесенню добробуту місцевого населення.

Складність вивчення зазначеної проблеми засвідчує той факт, що окремої губернії у межах сучасних Донецької та Луганської областей не існувало. Дослідникам доводиться брати до уваги матеріали повітів Катеринославської, Харківської губерній та Облесті війська Донського. Можливо, тому історія дворянства на теренах Донбасу не недостатньо висвітлена. З огляду на це метою статті є дослідження вивчення історії та діяльності дворян на території Донецчини та Луганщини наприкінці XVIII – на початку XX ст. у сучасній українській історіографії.

Одним із питань, яке порушували науковці, є формування дворянства на Донбасі. Так, заселення та освоєння Степової України стали об'єктом дослідження В. Пірка [1]. Він зазначав, що одним із заходів, який значно посилив заселення цього краю, стала інкорпорація козацько-старшинських родин до лав російського дворянства (зокрема, отримання офіцерських звань) [1, с. 73]. На цій території, на думку дослідника, сформувався новий тип дворянства, що пов'язано із спільним господарюванням з дрібними виробниками (державними селянами, військовими та іноземними поселенцями) [1, с. 93].

Досліджуючи історію Донбасу, науковці В. Подов та В. Курило проаналізували поміщицьке землеволодіння в регіоні [2]. Воно формувалося унаслідок освоєння та заселення території Дикого поля й отримання цієї землі в першу чергу представниками панівних станів [2, с. 65]. Дослідники зазначили, що поміщицьке землеволодіння (яке було переважаючим в Донбасі) росло не тільки за рахунок дарувань з державного фонду, але й за рахунок козацько-селянського землеволодіння [2, с. 67]. На думку авторів, поміщики розуміли, що кріпацтво є гальмом у розвитку господарства і виходом із цього є відміна кріпосного права, проте проведення реформи вони вбачали у залишенні у себе основної частини земель [2, с. 144].

Становищу поміщицьких господарств пореформеного періоду на Донбасі присвячена стаття Н. Темірової [3]. Дослідниця звертає увагу на панівні позиції в економіці регіону аграрного сектору, незважаючи на активний розвиток промислового [3, с. 174]. Враховуючи статистичні дані, слід зауважити, що більша частина поміщицького землеволодіння на території Донбасу належала дворянству, причому найбільше питомої ваги серед їхніх землеволодінь було в Донецькому окрузі, у той час як найменше – у Маріупольському повіті [3, с. 175]. На початку XX ст. площа поміщицького землеволодіння скорочувалася, чому сприяв зокрема активний продаж дворянами землі [3, с. 176]. Характерною рисою регіону був дефіцит робочих рук, що зумовлювало швидку перебудову господарств на

капіталістичних засадах. Н. Темірова зазначила, що проблема забезпечення робочими руками господарств вирішувалася за рахунок відробіткової оренди [3, с. 179].

Невід'ємною частиною досліджень з історії Донбасу є детальний аналіз місця та ролі конкретних дворянських родин в освоєнні та розвитку економічного та культурного регіону. Так, родина поміщиків Бантишів стала об'єктом дослідження Н. Темірової [4]. Базуючись на архівних (генеалогічні документи, статистичні матеріали, описи маєтків), а також на опублікованих джерелах, автор простежила історію становлення, родовід та організацію господарства зазначеного дворянського роду на Донбасі. Представники родини займали активну позицію, сприяли відкриттю на Слов'янщині школи та реального училища, брали участь у підготовці селянської реформи.

Підприємницькій діяльності дворянського роду Іловайських присвячена стаття Д. Заярної [5]. Дослідниця зазначила, що дворяни, намагаючись пристосуватись до нових економічних умов, пов'язували свою діяльність із підприємництвом. Зокрема такі представники благородного стану як П. Карпов, І. Іловайський, В. Рутченко досягли значного успіху у вугільній промисловості та «заклали фундамент для створення промислових кадрів Донбасу» [5, с. 110]. Окрім економічної діяльності Іловайських, звертається увага і на добродійну – відкриття шкіл, гімназій, училищ, побудова храмів. Дослідниця доводить, що економічні успіхи родини сприяли економічному піднесенню краю, появі нових селищ та містечок та формуванню Донбасу як одного з найбільш промислово розвинутих українських регіонів [5, с. 112].

У 2014 р. Інститутом історії України Національної академії наук України була започаткована серія досліджень «Студії з регіональної історії», яка висвітлює актуальні проблеми історії Сходу та Півдня України. У розвідці О. Доніка, що присвячена індустріальному освоєнню Донбасу в ХІХ – на початку ХХ ст., акцентовано увагу на тому, що поміщики (зокрема Рутченко та Карпов) були одними з розробників видобутку вугілля на території Донеччини [6, с. 9]. Окремо автором виділено декілька постатей, які мали чималий вплив на розвиток підприємництва та промисловості у регіоні. Так, дослідником згадано І. Іловайського, що займався вугледобуванням, будівництвом навчальних закладів, та інших представників родини, які заснували такі населені пункти, як Іловайськ, Харцизьк, Макіївка, Грабове тощо [6, с. 19]. Дослідники С. Кульчицький та Л. Якубова у своїй роботі зазначають, що дворянство складало 74,8 % землевласників та зосереджувало у своїй власності 98,6 % землі у дореформений період [7, с. 72–73]. Підкреслюється також внесок поміщиків-підприємців у вугледобування в регіоні, зокрема згадується роль І. Іловайського [7, с. 78]. Досліджуючи соціально-демографічні та економічні процеси в Донбасі, В. Молчанов наголошує, як і попередні науковці, про переважання поміщицького землеволодіння в регіоні у першій половині ХІХ ст. [8, с. 41]. Після селянської реформи 1861 р. відбувався непростий процес адаптації землевласників до нових економічних умов, що призводив до розорення окремих поміщиків, хто не міг раціонально вести господарство і був змушений таким чином закладати землю в банках або продавати [8, с. 52]. Дослідник аналізує діяльність підприємств Донбасу, які займалися переробкою сільськогосподарської продукції та належали дворянам, – зокрема винокурна та суконна промисловість, а також видобуток кам'яного вугілля.

Отже, історія дворянства на території Донеччини та Луганщини знайшла своє відображення в низці наукових досліджень сучасних українських науковців. Їх зацікавлення викликали проблеми заселення та освоєння території регіону, участі в цьому процесі дворянського землеволодіння, становище поміщицьких господарств у пореформених перетвореннях Російської імперії і їхнє пристосування до них, внесок у розвиток підприємництва та промисловості Донбасу. Варто зазначити, що лише незначна частина досліджень присвячена саме дворянству, переважна більшість з них розглядають цей суспільний стан у контексті вивчення соціально-економічного розвитку краю та його історії в цілому, тому питання комплексного дослідження проблеми залишається актуальним.

SUMMARY

The article deals with the modern Ukrainian scientists' study of the history and activities of the nobility in the territory of Donbas. The main problems of researches such as the role of the nobility in the development of the region, their contribution to the development of the agrarian and industrial sectors of the economy in Donetsk and Luhansk regions, the participation of individual representatives and entire families in the development of the region were analyzed.

Keywords: nobility, modern Ukrainian historiography, Donbas, industry.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
2. Подов В. І. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 300 с.
3. Темірова Н. Поміщицьке господарство на території Донбасу (1861–1917 рр.) / Н. Темірова // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. – № 1. – С. 174–182.
4. Темірова Н. Поміщики Бантиші у Донбасі / Н. Темірова // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 10. – Донецьк, 2003. – С. 106–113.
5. Заярна Д. Дворяни Іловайські: на шляху становлення підприємництва у пореформеному Донбасі / Д. Заярна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2010. – № 906, Вип. 13. – С. 109–113.
6. Донік О. М. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік. – К. : Інститут історії України, 2014. – 60 с.
7. Кульчицький С. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / С. Кульчицький, Л. Якубова. – К. : Інститут історії України, 2015. – 813 с.
8. Молчанов В. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.) / В. Молчанов. – К. : Інститут історії України, 2015. – 106 с.

УДК 930:94 (477,73)

*Гедьо А. В.
Сергеева О. О.*

РОДИННА ДОБРОЧИННІСТЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті подано історіографічний аналіз матеріалів з історії родинної доброчинності у південних регіонах України, окрім того висвітлено проблему мотивації доброчинців. Мотиви, що спонукали підприємців вкладати кошти в благодійність, можна згрупувати таким чином: спрямовані на примноження власного прибутку; зумовлені вихованням та особистісними характеристиками. Дослідники зазначають, що родинна доброчинна діяльність на півдні України була важливою складовою суспільного життя, хоча вона, звичайно, не могла подолати усі проблеми в освітній, соціальній та культурній сфері власноруч, без підтримки держави.

Традиція благодійності, яка протягом століть була важливою складовою суспільного життя на українських землях, сьогодні є актуальною як у науковому плані, так і в практичному застосуванні, що спонукає постійно звертатися до її історичного досвіду.

Метою цієї розвідки є аналіз наукових праць, присвячених основним напрямкам родинної доброчинності на півдні України, та виявлення причин, які спонукали до проявів меценатства.

На зламі ХХ–ХХІ ст. серед українських науковців популярності набули студії з історії родинної філантропії, ролі особистості в історичному процесі. У контексті нашої теми ми можемо спиратися на чималий історіографічний доробок у вигляді монографій, дисертацій, статей та навіть тематичних наукових збірок, присвячених окремим меценатам і просвітникам півдня України.

Комплексне наукове дослідження роду Скаржинських представлено в монографії О. Дорошенко. Дослідниця застосувала методи «сімейної історії» для реконструкції всіх основних гілок роду [7, с. 37–38]. Основною віхою добродійної діяльності Скаржинських була побудова церков та храмів. Автор стверджує, що, отримавши від царського уряду за службу землі на території колишньої Бугогардівської паланки, Петро Михайлович Скаржинський заснував поселення Трикрати, у якому відразу почав будівництво Архангело-Михайлівської церкви. Також родині належить побудова Архангело-Михайлівської та Петро-Павлівської церков. Архангело-Михайлівська церква майже півтора століття була осередком розвитку культури і освіти не лише у мастьках Скаржинських, а й далеко за їх межами. Сюди приходили миряни Олександрівки, Миколаївки, Актова, Нікольського, тут вони черпали свою духовність, виконуючи православно-християнські обряди та таїнства. При Архангело-Михайлівській церкві була відкрита одна із перших церковно-приходських шкіл на теренах Херсонської губернії [7].

Швидкий розвиток промисловості на Півдні України призводив до об'єктивної необхідності виникнення нових видів благодійної діяльності та збільшення її ролі. Соціально-економічний та духовно-культурний розвиток вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, та, особливо, створення мережі професійної освіти, допомоги незаможній учнівській та студентській молоді, підтримки закладів сфери соціальної допомоги – лікарень, дитячих притулків тощо, фінансування культурно-мистецьких закладів і окремих митців. Саме підтримка названих галузей і була основним напрямком благодійної родинної діяльності.

Чимало наукових статей присвячено висвітленню діяльності сімей добродійців, де автори намагалися з'ясувати причини та масштаби меценатської діяльності окремих осіб або родів на українських землях. У 1995 р. в Одесі було видано збірку статей, в якій висвітлювалися факти, пов'язані з добродійною діяльністю видатного одеського благодійника Г. Г. Маразлі [2, с. 83–84]. Автори матеріалів дійшли висновку, що у 200-літній історії міста іншого такого добродійця, як Г. Г. Маразлі, не було. Збірка містить факти, що за ті 28 років свого життя, які він присвятив служінню Одесі (з них 17 років безперервно – на посту міського голови), Г. Г. Маразлі витратив на добродійні внески десятки тисяч рублів. У 1893 р. саме на його пожертвування було зведено приміщення першої в Росії бактеріологічної станції, що дало можливість проводити тут свої дослідження видатному вченому М. Гамалію. Крім цього, Г. Г. Маразлі створив у місті першу безкоштовну народну читальню, а потім брав участь у придбанні приміщення для публічної бібліотеки й музею Одеського товариства історії і старожитностей. Згодом він подарував місту великий будинок для заснування музею витончених мистецтв та передав розташоване поряд приміщення для створення народного училища і народних читалень. Великі кошти виділяв благодійник і на закупівлю книг, зокрема спеціальної театральної бібліотеки в кількості 2800 п'єс. Після смерті Г. Г. Маразлі вся його книгозбірня (10 тис. томів) була передана публічній бібліотеці міста Одеси.

Вивчаючи історію сім'ї Григорія Івановича Маразлі, Н. О. Терентьєва показує вплив меценатства на розвиток Одеси [15, с. 184–185]. У роботах дослідниці купець і промисловець Г. Г. Маразлі постає як людина, яка всебічно опікується не тільки своїми співвітчизниками, а й усіма без національної та релігійної різниці одеситами, їхнім освітнім і культурним розвитком.

Філантропічній діяльності родин Гарновських, Галаганів, Симиренків, Чикаленків, Рильських та інших присвячено монографію Ю. М. Хорунжого [17, с. 81]. У роботі автор підкреслив, що у ХІХ – на початку ХХ ст. добродійність набула особливого поширення

серед шанованих, багатих і небагатих, знаних українців. Вони чимало зробили для становлення вітчизняної культури та освіти, розвитку промисловості, поліпшення медичної справи тощо.

Доброчинність підприємців мотивувалася і потребою заслужити суспільне визнання, підвищити свій соціальний статус, позбавитися відчуття соціальної неповноцінності.

Книга публіциста В. В. Комісарової «Служение Симферополю: Александр Шлее» присвячена громадській і філантропічній діяльності представників родини Шлее. В. В. Комісарова встановила, що депутат Сімферопольської міської думи Олександр Матвійович Шлее брав активну участь у заснуванні місцевих добродійних організацій (Товариство «Дитяча допомога», Товариство з надання допомоги постраждалим від холерної епідемії 1910 р. тощо), а також допоміг організувати опіку місцевого населення і біженців у Сімферополі під час Першої світової війни [10, с. 11; 54].

У 2010 році А. А. Задерейчук підготувала монографію, присвячену внеску роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток Півдня України. Один із розділів цієї роботи присвячено меценатській та просвітницькій діяльності родини Фальц-Фейнів на території Таврійської і Херсонської губерній. А. А. Задерейчук довела, що представники цієї сім'ї відіграли важливу роль у розгортанні мережі освітніх і богоугодних закладів не тільки Північної Таврії, а й Сімферополя [8, с. 85–95].

Авторка також повідомляє, що у 1894 р. у будівлі на Поштовій вулиці відкрився притулок, побудований коштом С. Б. Фальц-Фейнів. Там безпритульні жебраки, заробивши удень милостинню, за мінімально суму в розмірі 3–5 коп. отримували їжу та ночівлю з чистою білизною. За рік через притулок проходило понад 50000 осіб. Через декілька років притулок закрили, оскільки він не міг задовольнити потреби всіх бажаючих. Проте на цьому допомога Фальц-Фейнів бездомним м. Херсона не припинилася. У 1910 р. коштом все тієї ж С. Б. Фальц-Фейн було відкрито новий міський нічліжний притулок ім. Г. І. Фальц-Фейна [8, с. 96].

Благодійна діяльність Фальц-Фейнів розпочалася з опіки над сільськими школами та лікарнями. Про це йдеться у статті І. В. Боберської, І. О. Куценко, М. Мельник «Всесвітньо відомі земляки: барон Едуард Олександрович Фон Фальц-Фейн – меценат, патріот, громадський діяч». Барон Фальц-Фейн є одним із засновників екологічного фонду «Асканія-Нова – Фальц-Фейн» при біосферному заповіднику «Асканія-Нова», на розвиток якого він пожертвував свій перший благочинний внесок у розмірі 100 тис. американських доларів. Ось як відгукувались люди, які жили в один час із Фальц-Фейнами: «Члены рода Фальц-Фейнов всегда первые отзывались на всякого рода общественные нужды. Еще Ф. И. Фейн, владея именем «Преображенка», близъ Перекопскаго перешийка в Севастопольскую войну содействовал содержанию расположенных на нем войск, при прохождении их из России в Севастополь по Перекопскому перешейку» [1].

Одним із напрямів добродійної діяльності роду Фальц-Фейнів стало також виділення коштів на покращення медичного обслуговування населення. Для цього представники роду Фальц-Фейн ставали членами та опікунами різних медичних організацій, жертвували гроші на будівництво або ремонт медичних установ, а також відкривали їх у своїх маєтках.

С. Б. Фальц-Фейн, будучи почесним членом Товариства Херсонських лікарів, неодноразово виділяла кошти на придбання необхідних спеціалізованих медичних видань, а також на розвиток бази фельдшерської школи при Богоугодному закладі.

Отже, величезні прибутки цієї сім'ї дуже часто спрямовували на добродійні заходи. Практично всі представники цієї сім'ї виступали як опікуни різних установ. Щорічно вони надавали грошову допомогу цим організаціям. На їх гроші відкривалися лікарні, аптеки, школи, притулки. Неодноразово члени сім'ї обиралися на посади опікунів тих або інших установ.

Внесок Фальц-Фейнів у соціально-економічний розвиток регіону був належно оцінений російським імператором – а саме, у 1913 і 1914 рр., коли майже всі представники цього роду стали спадковими дворянами.

Не можна не сказати про те, що змушувало меценатів вкладати гроші у благодійну діяльність. Так, наприклад, О. М. Донік вважає, що мотивом благодійності могли слугувати сімейні традиції [4, с. 201]. Тобто, молоде покоління вбирало в себе батьківський спосіб життя, в тому числі і традиції благодійності. Також О. М. Донік зазначає такий мотив як патріотизм, що особливо проявлявся під час лиха (голод, війна). Російська дослідниця Г. М. Ульянова вказує на такий мотив, як сімейні обставини. Здійснивши ґрунтовне дослідження, вона встановила, що не мали власних дітей сім осіб з десяти жертводавців [16, с. 178]. Ф. Я. Ступак у роботі «Благодійні товариства Києва» зазначає, що благодійність може здійснюватись як мода [14, с.16]. Російська дослідниця А. Л. Свердловна наводить ще одну причину – це «загальне зростання російської культури у другій половині XIX – початку XX століття», що притаманне і для України. В цей час відбувається активний пошук нових творчих форм та способів погляду на світ. До того ж відбувається розорення дворянських родин, які масово розпродують власне майно за безцінь. В тому числі з-під молотка виходять і витвори мистецтва. І, як зазначає авторка, це сприяє поширенню колекціонування. Таким чином, відбувається «вплив культури на формування особистостей меценатів» [13, с. 136].

На думку К. Петрової, умовно мотиви, що спонукали підприємців вкладати кошти в благодійність, можна згрупувати таким чином:

1) мотиви, спрямовані на примноження власного прибутку (підприємці часто давали гроші на соціальні потреби, а за це отримували чини та звання, що підвищували їх авторитет у середовищі підприємців; бажання мати на своїх підприємствах кваліфікований персонал; намагання досягти рівня дворян, тому давали гроші на благодійність за чини, звання та членство у різноманітних організаціях);

2) мотиви, зумовлені вихованням (релігійність родин підприємців; передання благодійної справи у спадок; отримання гарної освіти);

3) мотиви, зумовлені особистісними характеристиками (часто це були люди унікальної долі, вони гостро сприймали сьогодення і жертвували свої кошти, розум та енергію на вирішення цих проблем) [12, с. 290–294].

Сучасні дослідники справедливо стверджують, що з другої половини XIX ст. активну роль у соціальному та політичному житті починають відігравати підприємці. Будучи фінансово забезпеченими, вони стають основними благодійниками та меценатами. Мотиви, що спонукали підприємців вкладати кошти в благодійність, можна згрупувати таким чином: спрямовані на примноження власного прибутку; зумовлені вихованням та особистісними характеристиками.

Таким чином, послуговуючись історіографічним доробком, можна зробити висновок, що родинна доброчинна діяльність на півдні України була важливою складовою суспільного життя, хоча вона звичайно не могла подолати усі проблеми в освітній, соціальній та культурній сфері власноруч, без підтримки держави. Розвиваючись в умовах імперської влади, перебуваючи під контролем відповідних владних структур, які нерідко ініціювали заснування тієї чи іншої організації й здійснювали її фінансування, підприємці, що займалися благодійною діяльністю, змушені були підпорядковуватися вимогам, які нав'язувалися державою. З останньої третини XIX ст. суттєві зміни в соціально-економічному житті надали нового імпульсу розвитку благодійності в Україні, насамперед громадської, яка характеризувалася в значній мірі сплеском соціальної творчості, різноманітними організаційними формами й напрямками застосування, соціальними пріоритетами та особистими прагненнями благодійників. І хоча безкорисливість деяких доброчинних вчинків підприємців можна піддати сумнівам, однак соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати.

SUMMARY

The paper presents a detailed analysis of the historiographical materials on the history of family philanthropy in the southern regions of Ukraine and the problem of the philanthropists' motivation is fundamentally described. The motives which prompted the businessmen to invest in charity can be grouped as follows: aimed at multiplying their own profit; caused by education and

personal characteristics. The researchers note that family charitable activity was an important part of the public life in Southern Ukraine, although it certainly could not overcome all the problems in the educational, social and cultural spheres without state support.

Keywords: historiography, family charity, Southern Ukraine, motives.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Боберська І. В. Всесвітньо відомі земляки: барон Едуард Олександрович Фон Фальц – Фейн – меценат, патріот, громадський діяч / І. В. Боберська, І. О. Куценко, М. Мельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sbornik.college.ks.ua/downloads/sbornik5_6/pdf/26.pdf.
2. Григорій Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер. Сборник статей / Сост. Л. В. Арюпина и др.; Отв. ред. О. Ф. Ботушанская. – Одесса: ОКФЛ, 1995. – 288 с.
3. Донік О. М. Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. М. Донік: Дис...канд. іст. наук: Спец. 07.00.01. – К., 2001. – 211 с.
4. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.) / О. М. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
5. Донік О. М. Суспільно-громадська діяльність родини Терещенків / О. М. Донік // Нова політика. – 1999. – № 3. – С. 62–63.
6. Донік О. М. Терещенки – меценати та їх внесок у культурну спадщину України / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. праць. – Вип. ІІ. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 149–179.
7. Дорошенко О. М. Рід Скаржинських в історії Південної України (середина ХVІІІ – початок ХХ ст.) / О. М. Дорошенко. – Миколаїв : – Вид-во Ірини Гудим, 2011. – 165 с.
8. Задерейчук А. А. Фальц-Фейны в Таврии / А. А. Задерейчук. – Симферополь : Доля, 2010. – 192 с.
9. Ковалинский В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. – К. : Преса України, 2003. – 388 с.
10. Комиссарова В. В. Служение Симферополю. Александр Шлее / В. В. Комиссарова. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2009. – 88 с.
11. Лазанська Т. І. «Прагнути до громадських справ» – девіз підприємницької родини Терещенків / Т. І. Лазанська // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 9. – К., 1999. – С. 167–181.
12. Петрова К. А. Проблема мотивації благодійності в Російській імперії в сучасній історіографії / К. А. Петрова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 290–294.
13. Свердлова А. Л. Меценатство в России как социальное явление / А. Л. Свердлова // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 134–137.
14. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Ф. Я. Ступак. – К. : Хрещатик, 1998. – 220 с.
15. Терентьева Н. О. Благодійна діяльність родини Маразлі з будівництва та утримання установ Одеси культурно-освітнього напрямку / Н. О. Терентьева // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – № 12. – С. 184–185.
16. Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. Конец ХVІІІ – начало ХХ века / Г. Н. Ульянова: дис. ... доктора ист. наук: Спец. 07.00.02. – М., 2006. – 608 с.
17. Хорунжий Ю. М. Українські меценати / Ю. М. Хорунжий. – К. : КМ Академія, 2001. – 139 с.

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ У КОНЦЕПЦІЯХ ІСТОРИКІВ ФРАНЦУЗЬКОЇ ШКОЛИ

Стаття присвячена дослідженню поглядів французьких науковців на проблему голоду в Україні в 1932–1933 рр. Встановлено, що фахові аналітичні розробки тематики Голодомору у Франції з'явилися лише наприкінці 80-х років ХХ століття. Особливе місце у французькій історіографії займають дослідження голоду в Україні, зібрані у колективній монографії «Чорна книга комунізму». Більшість французьких вчених прийшли до висновку про штучний голод, організований Сталіним і його оточенням для приборкання носіїв національної свідомості і ворогів колективізації в Україні.

Величезні обсяги історичного наративу з проблематики Великого голоду 1932–1933 років нагально потребують його систематизації і науково-теоретичного осмислення. Адже трагічні події в українському селі, які ще трактуються як геноцид і Голодомор, – одна із найбільш актуальних наукових проблем у світовій історіографії. Стан дослідження цієї теми розглядався у десятках історіографічних праць, які охопили весь діапазон наукових розробок з історії Голодомору, як вітчизняних, так і зарубіжних. Знаковим явищем щодо останніх, які належать переважно українським вченим, є поява перших дисертацій [1; 2] і монографій [3], де, серед інших, проаналізовані праці науковців Франції з історії голоду в УСРР. Спеціальне дослідження західної історіографії здійснене і в кільканадцяти статтях з цієї тематики, як українських авторів (Г. Васильчук, В. Гудзь, В. Марочко, К. Назарова, М. Шитюк та ін.), так і деяких зарубіжних. Проте окремих аналіз публікацій французьких авторів з цієї теми, попри їх помітне місце у західноєвропейській історіографії, поки що не проводився. Ця обставина зумовлює актуальність нашого дослідження і визначає його мету: провести концептуальний аналіз французької історіографії Голодомору.

Питання про голод в Україні 1932–1933 рр., крім газетних статей, було предметом окремих французьких публікацій документального та мемуарного характеру ще за часів СРСР. Але фахові аналітичні розробки тематики Голодомору у цій країні з'явилися лише у 90-х роках минулого століття.

Розглядаючи французьку історіографію Голодомору, К. Назарова виділила публікації чотирьох науковців: А. Безансона, С. Куртуа, Н. Верта та Е. Тевнена [4]. На зацікавленість французьких істориків подіями в Україні вплинула наукова та інформаційна діяльність української діаспори, яка активізувалася у зв'язку з 50-річчям Голодомору. Борис Марченко перевидав французькою мовою з власними доповненнями книгу Олекси Воропая майже 30-літньої давності [5]. Як зазначив професор університету Нансі II Етьєн Тевнен, до ювілейної дати було також приурочено окремі брошури та спеціальний номер часопису Франко-української асоціації «Ешанж» [6]. Крім того, українська громада у Франції опублікувала два томи документів і уривків з французької та світової преси у період від 1933 до 1983 років, присвячених голоду [7]. У вересні 1986 року було видано французький переклад книги мемуарів та документів Мирона Долота «Голодні: прихований голокост: Україна 1929–1933» [8]. Ці та інші заходи української діаспори усього світі, попри супротив місцевих комуністів, зрештою, отримали резонанс і у французькому публічному просторі.

Так, молодий публіцист Гійом Малорі опублікував просторий реферат з елементами аналітики [9] за матеріалами спогадів колишнього українського радянського чиновника Віктора Кравченка [10], знайомого із статистичними даними масштабів голоду і його наслідків.

До ювілейної дати з'являються публікації французьких журналістів у центральних газетах. Дж. Дюпо підтримав геноцидну версію Голодомору у часописі «Котідьєн де Парі» [11]. Г. Малорі, який раніше сприймав голод як стихійне лихо, 29 серпня 1983 року опублікував у щоденній газеті «Монд» велику статтю під промовистим заголовком «Геноцид

голодом» [12] та вмістив свої передмови до перевидання книг М. Долота та О. Воропая – Б. Марченка.

Професор-русист Сорбонни, майбутній академік Ален Безансон, який дізнався про радянський голод лише у 1970 р. з книги Василя Гросмана «Все минає», також вступив у полеміку з фальсифікаторами історії Голодомору. У викладеному журналом «Русская мысль» його виступі 4 червня 1983 р. біля пам'ятника Т. Шевченку в Парижі відзначалося, що попри засліплення утопією, мотивом організації голоду було «свідоме політичне рішення, прийняте Сталіним і його поплічниками: політично розгромити селянство, розбити національну цілісність України. Винищення селянства супроводжувалося повним оновленням керівного складу і «деукраїнізацією» України. Це безперервний геноцид, кульмінація якого припала на 1932–1933 рр.; він відновився після війни і триває й понині» [13]. Ці думки А. Безансон розвивав у своїх промовах на відзначення роковин Великого голоду і в 1993 та 2003 рр. Так само під час колоквиуму про історичні паралелі селянської бунтівної Вандеї, проведеного у квітні 1993 року, Ален Безансон у своєму повідомленні змальовував «війну більшовиків проти селян», посиляючись переважно на український приклад. В іншій своїй праці – «Лихо століття: про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту», – що вийшла у Парижі 1998 р., і була перекладена українською [14] та багатьма іншими мовами. А. Безансон розглядав Голокост і Голодомор як унікальні, але не тотожні історичні явища. У його розумінні феномен голоду – це своєрідна війна більшовиків проти селян і зняряддя комуністичної влади, застосоване для підризу соціальної бази українського націоналізму, що ототожнювалась із селянством. За Безансоном, метою Сталіна було покінчити не з яким-небудь опором селянства, бо колективізація вже зламала його, а з національним існуванням українського народу, що й означало геноцид.

У 90-х роках українська трагедія 1933 р. остаточно увійшла в контекст французької історичної науки. Так, університет Нансі II став одним дослідницьких осередків з історії радянської України. Випускниця філософського факультету Лоранс Вуазар захистила дисертацію про голод 1932–1933 років в Україні. В числі її опонентів були юрист, філософ та історик Ф. Рот, позаяк дисертантка охопила як історичний, так і правовий аспекти проблеми оцінки Голодомору. Врахувавши зауваження опонентів, Л. Вуазар 1994 року опублікувала повний текст своєї дисертації обсягом понад 200 сторінок у часописі «Інтранкіль» [15]. Окрім праці Л. Вуазар, спеціальне видання часопису, присвячене голоду 1932–1933 рр., вмістило редакційний текст Філіппа Бушро, а також переклади свідчень очевидців голоду, зібраних Володимиром Маняком та Лідією Коваленко, історіософські роздуми Леоніда Плюща («1933, чорний тридцятий рік», обсягом 58 сторінок) і розповідь Данила Шумука. Проте цей випуск часопису мав лише кількост примірників і був майже непоміченим у засобах масової інформації Франції.

Значну наукову цінність для розуміння суспільної й історіографічної ситуації на Заході щодо проблематики радянського голоду складає стаття Е. Тевнена, опублікована у збірнику матеріалів міжнародної конференції, присвяченій 65-річчю Великого голоду [16]. Автор інформував про сприйняття концепції голоду-геноциду в Північній Америці та Франції. Нижньою хронологічною межею свого предмету дослідження автор визначив 1975 р., коли у Франції була завершена публікація видання книги «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина. Дослідник зауважив, що книга справила глибоке враження на громадськість і неабияк посприяла перегляду лакованого образу радянського режиму. Проте, на його думку, трагедія голоду ще залишалася в тіні і повноцінне дослідження його історії французькими науковцями розпочалася лише в першій половині 1990-х рр.

Важливим етапом еволюції французької історіографії, на нашу думку, є капітальна колективна монографія «Чорна книга комунізму» [17], 8-й розділ якої називається «Великий голод». У книзі, невдовзі перекладеній російською мовою (українське видання вийшло 2008 р.), голод 1932–1933 рр. в Україні характеризувався як геноцид, штучно створений сталінським режимом. «Чорна книга комунізму» з'явилася, за зізнанням її провідного автора, професора Католицького інституту вищих студій в місті Ла-Рош-сюр-Йон Стефана Куртуа,

як наукова рефлексія на однобічний підхід до проблем тоталітаризму в світі. Численні дослідники й політики переймалися проблемами німецького нацизму, а тим часом радянський комунізм, як страхітлива світова практика та ідеологія ХХ ст., на той час не дочекався належного наукового аналізу, морального та кримінального міжнародного трибуналу. Голод в СРСР 1932–1933 років С. Куртуа розцінював як соціальний геноцид у відповідь на опір селян колективізації, який в Україні перетворився на расовий, еквівалентний Голокосту і відповідний поняттю «геноцид» у французькому кримінальному кодексі зразка 1992 року [18].

Порівняно більш диференційовано аналізував голод 1932–1933 рр. Ніколя Верт, який суть нових економічних відносин держави з селом побачив у протиріччях між намаганням влади взяти хліб і прагненням селян його приховати у зернових регіонах СРСР. На його думку, під час голоду суттєво постраждали й міста: демографічні втрати Харкова склали 120 тис., Краснодар – 40, Ставрополя – 20 тис. осіб [19], але, як на нашу думку, науковець врахував у цих даних і смертність біженців із села. Французький історик розцінював голод як логічне завершення протистояння більшовиків та селян, покараних за спротив колективізації, але мав сумніви щодо його антиукраїнської спрямованості через географію поширення лиха.

Під впливом ідей американського науковця Т. Мартіна та опублікованої переписки Й. Сталіна і Л. Кагановича, Н. Верт у 2007 році звернувся до національної складової голоду, що засвідчила його монографія, присвячена системному вивченню сталінського режиму [20]. На його думку, голод в СРСР почався ще 1931 р., але з літа 1932 року в Україні став засобом придушення національного руху опору і Й. Сталін свідомо посилив масштаби голоду для покарання селянства. Таким чином, еволюція поглядів Н. Верта привела його до визнання антиукраїнської спрямованості голоду 1932–1933 років.

Підсумовуючи концептуальні погляди французьких дослідників Голодомору, зазначимо, по-перше, визнання ними штучного характеру голодової катастрофи, зумовленої передусім суб'єктивними чинниками: намірами Кремля не лише модернізувати економіку, а й розправитися з українським національним рухом, який активізувався в роки українізації і колективізації. Щоправда, не всі науковці Франції підтримують концепцію голоду-геноциду, що засвідчила і полеміка щодо справи В. Кравченка і окремі публікації із критикою перетворення теми Голодомору із татуйованої за радянських часів до «тотемної» у незалежній Україні [21].

По-друге, на відміну від більшості німецьких істориків, які зазнали російських впливів і опираються на теорію модернізації і загальнодержавні підходи, французькі науковці загалом врахували свідчення очевидців, дослідження української діаспори, аргументи науковців незалежної України. Названі обставини дозволили французьким дослідникам більш ґрунтовно висвітлити співвідношення об'єктивних і суб'єктивних причин Голодомору, наголосивши на вирішальній ролі останніх і навмисному характері дій сталінської верхівки.

По-третє, у європейській історичній науці, включно з французькою, проблема Голодомору загалом вивчалася у контексті загальної радянської історії 1920–1930-х років і наукова дискусія точилась переважно навколо питання: «Чи можна вважати голод 1932–1933 рр. направленим проти українського народу?». Тому поза увагою вчених залишилися такі історичні аспекти, як: соціальні зміни в українському суспільстві напередодні та в період голодного лихоліття, демографічні та морально-психологічні наслідки голоду і, нарешті, відмінності у діях влади в Україні порівняно з іншими регіонами СРСР, що, власне, і означало геноцид.

SUMMARY

This article is dedicated to the researching of French views on the problem of the famine in Ukraine (1932–1933). It was established that the professional reports about the Holodomor appeared in France only in the late 1980s. A special place in the French historiography is taken by the research of the famine in Ukraine gathered in the collective monograph «The Black Book of

Communism». Most French scientists concluded that it was an artificial famine organized by Stalin and his entourage to curb the bearers of national consciousness and the enemies of collectivization in Ukraine.

Keywords: French historiography, the history of the famine (1932–1933), the war with peasants, Ukraine

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Васильчук Г. Радянська Україна 20-30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс / Г. Васильчук. – Запоріжжя : Запорізьк. нац. ун-т., 2008. – 314 с.
2. Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору в Україні 1932–1933 років: 1986–2009 роки: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Катерина Вікторівна Назарова. – Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2011. – 243 с.
3. Шитюк М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки) / М.М., Шитюк, К. В. Назарова. – Миколаїв : вид-во МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. – 228 с.
4. Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору... – С. 177.
5. Martchenko Borys. La Famine-Genocide en Ukraine: 1932–1933 / Borys Martchenko, Olexa Woropay. – Paris, Publications de L'Est Europeen, 1983. – 133 p.
6. Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу: сучасний погляд / Е. Тевнен [пер. з франц. А. Перепадя] // Всесвіт. – 2003. – № 1–2. – С. 151–160.
7. 1933–1983, 50' anniversaire de la famine-genocide en Ukraine, 50 ans apres, la presse francaise etrangere. – Paris, 1983. – En 2 Volumes.
8. Dolot Miron. Les affames: L'holocauste masque: Ukraine 1929–1933 / Miron Dolot. – Ramsay Tapa blanda, 1986. – 332 p.
9. Malorie Guillaume. L'affaire Kravchenko/ Guillaume Malorie. – Paris, Laffont, 1982. – 116 p.
10. Kravchenko Victor. J'ai choisi la liberte! / Victor Kravchenko. – Paris, O. Orban, 1980. – 86 p.
11. Dupoy Georges. Il y 50 ans le genocide de l'Ukraine / Georges Dupoy // Le Quotidien De Paris. – 1983. – 29 juin.
12. Malorie Guillaume. Le genocide par la faim / Guillaume Malorie // Le Monde. – 1983. – 29 agut. – P.2.
13. Безансон А. Умирающие надеются, что будущие поколения узнают о том, что случилось /Ален Безансон // Русская мысль. – 1983. – № 3471. – 13 июня. – С. 12.
14. Безансон А. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Ален Безансон [пер. Т. Марусик]. – К. : Пульсари, 2007. – 136 с.
15. L'Intranquille. – 1994. – No 2. – P. 351–554.
16. Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу в останні роки (починаючи з 1975-го) / Е. Тевнен // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конференція. Київ, 28 листопада 1998 р.: матеріали [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 2000. – С. 129–146.
17. Le Livre Noir Du Communisme: Crimes, Terreur et Repression / S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin avec la collaboration de R. Kauffer, P. Rigoulot, P. Fontaine, Y. Santamaria, S. Boulouque [editions Robert Laffont]. – S. A. Paris, 1997. – 848 p.
18. Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне, А. Пачковский, К. Бартошек, Ж.-Л. Марголен [пер. с франц.]. – М. : Три Века Истории, 2001. – С. 35–60.
19. Черная книга коммунизма... – С. 173.

20. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Николая Верт [пер. с франц. А.И. Пигалев]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 447 с.
21. Aunoble Eric. La famine de 1933 en Ukraine : du tabou au totem par [Електронний ресурс] / Eric Aunoble. – [Режим доступу]: <http://cvuh.blogspot.com/2008/10/la-famine-de-1933-en-ukraine-du-tabou.html>

УДК 908(477):930:903-03:05

Дубяга А. П.

МЕТАЛУРГІЙНІ ВИРОБНИЧІ КОМПЛЕКСИ БАХМУТСЬКОГО КРАЮ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено актуальному й до сьогодні не розв'язаному питанню про експлуатацію мідних рудників Бахмутського краю за часів середньої бронзи. На сьогоднішній день у розпорядженні науковців немає узагальнюючих та історіографічних праць із зазначеної проблеми, що суттєво ускладнює подальші дослідження в цій галузі. Наразі доцільно виділяти три основні етапи дослідження проблеми. Історіографічний нарис дає змогу побачити основні здобутки та «білі плями» у вирішенні проблеми, проте не претендує на її остаточне розв'язання.

Археологічні дослідження свідчать, що початок заселення Бахмутського району Донецької області почався приблизно 150–100 тисяч років тому [1, с. 16], проте знахідки доби каменю не є численними та показовими. Натомість доба бронзи в Бахмутському краї представлена дуже яскраво. На особливу увагу заслуговує доба середньої бронзи, адже ці території входили до ареалу розповсюдження, названого С. Н. Братченком класичною, донецької катакомбної культури. На основі аналізу поховального реманенту досліднику вдалось відокремити окремий бахмутський тип катакомбної культури [2, с. 60]. Виходячи з того, що Бахмутський район з точки зору ведення господарства був дуже «привабливим» у ті часи, адже ці краї багаті покладами кременю, міді та глини, які забезпечували основу ремісничої діяльності, цілком доречно зробити припущення щодо існування виробничих комплексів саме в цьому районі. Не дивлячись на цю обставину, на сьогоднішній день констатується відсутність узагальнюючих праць з цієї проблематики.

Як уже зазначалось вище, узагальнюючих праць, які б розв'язували проблему історіографії існування виробничих комплексів Бахмутського краю, наразі немає. Також відсутні ґрунтовні дослідження цієї проблеми на рівні джерельної бази. Проте різні аспекти піднятої проблеми мають висвітлення в роботах краєзнавчого характеру, а також у загальних дослідженнях господарства і військової справи скотарів середньобронзової доби. Серед дослідників виробничих комплексів і ремісничої справи доби середньої бронзи Бахмутського краю слід виділити С. Н. Братченка, О. Н. Загородню, Ю. М. Бровендера, С. М. Санжарова, Є. М. Черних, Л. А. Черних, Є. І. Гак та ін.

Метою статті є здійснення історіографічного огляду проблеми дослідження існування виробничого комплексу в Бахмутському краї за катакомбної доби.

Історіографічний огляд зазначеної теми доцільно здійснювати з огляду на таку періодизацію: перший (початковий) етап – середина XIX століття – 1917 рік. На цьому етапі відбувалось первинне накопичення фактичного матеріалу, відкриття покладів мідної руди та висування гіпотез стосовно використання їх у давнину. Другий етап – 1917–1991 рік. За часів радянської доби було проведено багато польових досліджень, які стали підґрунтям для подальших досліджень металургійних комплексів доби середньої бронзи. Третій етап – сучасні дослідження піднятої проблеми. На сьогоднішній день у розпорядженні дослідників є доволі широкий спектр технологій дослідження та фактичних матеріалів, які дозволяють безпосередньо обґрунтовувати висунуті раніше гіпотези.

Металургія катакомбників у північно-східному Надазов'ї перш за все пов'язується з Бахмутською котловиною. Початок досліджень металургійного виробничого комплексу в

Бахмутському краї було покладено півтора століття тому, коли у другій половині XIX століття гірським інженером А. А. Носовим на території краю було знайдено шматки мідної руди, шлаки, кременні знаряддя та бронзові сокири [1, с. 14]. Основу майбутніх досліджень металургійних виробничих комплексів поклав В. О. Городцов. Дослідник вперше здійснює аналіз археологічних знахідок з Бахмутського краю. У своїй роботі він доходить висновку, що мідні руди Бахмутської котловини розроблялись представниками катакомбної культури [4, с. 245–247].

О. С. Федоровський наприкінці першої чверті XX століття на основі знахідок, зокрема знарядь для обробки руди в катакомбному похованні, робить висновок про ймовірне існування металургійної бази в Бахмутському краї за часів існування катакомбної культури [5, с. 82].

Б. А. Шрамко на основі археологічних матеріалів (кам'яні колотушки з поховань, які використовувались для дробіння породи) і результатів хімічних аналізів знахідок, що були добуті прийдешніми дослідниками, робить висновок, що за часів середньої бронзи в районі середньої течії Сіверського Дінця існував та активно використовувався центр по видобутку мідної руди [6, с. 83].

Суттєвий внесок у розробку проблеми використання Бахмутських мідних родовищ зробили Д. П. Кравець і С. І. Татаринів. Дослідники, беручи до уваги досягнення попередників стосовно металургійних центрів катакомбної культури, спираючись на власні дослідження доводять, що бахмутські родовища могли виступати як основний центр видобутку міді представниками донецької катакомбної культури. До того ж, результати досліджень свідчать, що отримання «кавказької» бронзи могло відбуватись і на північному сході Донецької області, бо в межах досяжності є поклади арсенопіриту, антимоніту, реальгару, які розроблялись починаючи з бронзової доби. А додавання вказаних мінералів з міддю дає змогу отримати миш'яковидну бронзу [7, с. 53–54].

Важливими для подальших досліджень з цього напрямку є роботи Є. М. Черних. Дослідник, який присвятив майже всі свої роботи безпосередньо прадавній металургії, здійснив дослідження міднорудних виходів Донбасу, запропонував хронологічну періодизацію використання покладів міді в Донецькій області [8, с. 293]. Також необхідно відмітити доробок цього вченого стосовно теоретичного осмислення проблеми металургії доби бронзи. Зокрема Є. М. Черних уводить до наукового обігу поняття, які використовуються для локалізації й окреслення зон видобутку та переробки металів археологічних культур [9, с. 296–300].

На сучасному етапі розв'язання зазначеної проблеми спостерігається значне збільшення кількості публікацій, які безпосередньо пов'язані з Бахмутськими покладами міді. Це, передусім, може свідчити про підвищення зацікавленості дослідників питанням металургії як таким, що дасть змогу здійснювати узагальнення та реконструкції інших сторін життя цього праісторичного суспільства.

Проблемам металообробки присвячено дисертаційне дослідження Є. І. Гака, який, аналізуючи особливості металообробки локальних варіантів катакомбної культури методами порівняльного та картографічного аналізу, доходить висновку про існування південно-донецької зони металообробки [10, с. 38].

У дисертаційному дослідженні Ю. М. Бровендер наводить статистичні відомості щодо знахідок металообробного реманенту та робить висновок, що саме Середнє Подінців'я є ареалом їх концентрації. Близькість знахідок, які інтерпретуються як гірничі інструменти та реманенту металургів до Бахмутської котловини, дають змогу досліднику гіпотетично розглядати цю місцевість як осередок гірничої справи та металургії племен катакомбної культури [11, с. 200–202]. У той же час Ю. М. Бровендер відмічає, що дискусія навколо експлуатації рудників Бахмутської улоговини пов'язана з нестачею фактичного матеріалу та низьким ступенем дослідженості територій, що безпосередньо примикають до рудників [12, с. 21–22].

Р. О. Литвиненко також не відкидає можливості використання Донецьких мідних родовищ Бахмутської улоговини, але зауважує, що зазвичай дослідники роблять висновки

про тяжіння виробів з металу до зазначеної горно-металургійної зони на яскравих матеріалах з катакомб. У той час як «фоновий» матеріал дуже часто не враховується [13, с. 45–46].

Доволі важливим для вирішення питання існування Бахмутського горно-металургійного центру є доробок В. В. Зайкова, який підтверджує тезу стосовно можливості отримання давніми металургами миш'яковистої бронзи з сировини, що є доступною в Бахмутському краї [14, с. 45–46].

Не можна оминати увагою численні публікації краєзнавчого характеру, у яких переважно місцеві дослідники публікують матеріали, що стосуються металургійної діяльності на теренах Бахмутського краю, тим самим постійно підтримують актуальність цього питання. Зокрема, С. Й. Татаринів, Н. О. Тутова, П. М. Тутов наводять аргументи на користь існування за доби середньої бронзи гірсько-металургійного комплексу біля Бахмута. Посилаючись на відомих «металознавців» доби бронзи, Є. М. Черниха та А. Д. Пряхина наводять аргументи на користь видобутку миш'яковидної кавказької бронзи донецькою катакомбною культурою саме на основі місцевої сировини [15, с. 15–16].

Стаття є історіографічним нарисом з проблеми існування металургійного виробничого комплексу середньобронзової доби Бахмутського краю та не претендує на всебічне узагальнення проблеми. Проте, можна дійти висновку, що піднята проблема не може вважатись розв'язаною. Слід зазначити, що питання експлуатації мідних руд Бахмутської улоговини за доби середньої бронзи є дискусійним. Для вирішення цього питання необхідні подальші польові дослідження районів, що безпосередньо примикають до Бахмутських рудників, долучення лабораторних методів аналізу знахідок. У теоретичному аспекті на часі проведення узагальнення матеріалів щодо цієї тематики, а також історіографічних досліджень.

SUMMARY

The article is devoted to an actual and still unresolved issue of copper mines exploitation in Bakhmut region in the Middle Bronze Age. For today, at the disposal of scientists there are no generalizing and historiographical works on this problem available, that greatly complicates further research in this field. At this point, it is advisable to distinguish three main stages of studying the problem. The historiographic essay allows to see the main achievements and “white spots” in solving the problem, but does not claim to be the final solution of it.

Keywords: catacomb culture, Bronze Age, Bakhmut basin, copper ores, mining and metallurgical complex.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Татаринів С. Й. Древности Бахмутського края [Текст]: археологические очерки / С. Й. Татаринів, Д. П. Кравец, А. Г. Копыл. – Артемовск: Артемовский государственный краеведческий музей, 1996. – 79 с.
2. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху бронзы [Текст] : (Периодизация и хронология памятников) : монография / С. Н. Братченко. – К. : Наукова думка, 1976. – 252 с.
3. Терещенко В. Події і люди Бахмутчини [Текст] / В. Терещенко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2006. – 159 с.
4. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года / В. А. Городцов // Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. – Т. I. – С. 211–365.
5. Загородняя О. Н. История изучения металлопроизводственного инструментария срубной общности [Текст] / О. Н. Загородняя // Донецкий археологический сборник. – № 17. – 2013. – С. 79–98.
6. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца [Текст] / Б. А. Шрамко. – Харьков : Харьковского ордена Трудового красного знамени Государственного университета им. А. М. Горького, 1962. – 404 с.
7. Кравец Д. П. К вопросу о металлургии племен донецкой катакомбной культуры [Текст] / Д. П. Кравец, С. Й. Татаринів // Северо-восточное Приазовье в системе

- евразійських древностей (энеолит – бронзовий век): Матеріали міжнародної конференції. – Донецьк, 1996. – С. 51–54.
8. Черных Е. Н. Обследование медных рудников Донбасса [Текст] / Е. Н. Черных // АО, 1969. – М. : Наука, 1970. – С. 293.
  9. Черных Е. Н. О терминах «металлургический центр», «очаг металлургии» и других [Текст] / Е. Н. Черных // СА. – № 1. – М., 1967. – С. 295–301.
  10. Гак Е. И. Металлообрабатывающее производство катакомбных племен степного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Е. И. Гак. – М., 2005. – 389 с.
  11. Бровендер Ю. М. Донецкий горно-металлургический центр эпохи бронзы: Дис. ... докт. ист. наук: 07.00.04 / Ю. М. Бровендер. – К., 2016. – 777 с.
  12. Бровендер Ю. М. К проблеме эксплуатации медных руд Донбасса в эпоху раннего металла [Текст] / Ю. М. Бровендер // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 1. – 2017. – С. 20–28.
  13. Литвиненко Р. О. До питання про експлуатацію донецьких рудників населенням бабинської культури (постанова проблеми) [Текст] / Р. О. Литвиненко // Проблеми гірничої археології (матеріали І-го Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ : ДГМІ, 2003. – С. 44–47.
  14. Зайков В. В. Геоархеология бронзы (обзор) [Текст] / В. В. Зайков // Геоархеология и археологическая минералогия – 2017: Материалы IV Всероссийской молодежной научной школы. – Екатеринбург : Институт минералогии УрО РАН, 2017. – С. 5–16.
  15. Татаринов С. Й. Бахмутський край – видатні сторінки історії: історико-краєзнавчий нарис [Текст] / С. Й. Татаринов, Н. О. Тутова, П. М. Тутов. – Х. : Мачулін, 2013. – 408 с.

УДК 930:908(477) «1571»

Євсеєнко С. А.

ШОСТА БАХМУТСЬКА СТОРОЖА ТА ЗАСНУВАННЯ БАХМУТА (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядається історіографічний аспект проблеми і надається ґрунтовна порівняльна характеристика існуючих історичних джерел та літератури щодо дати заснування одного з найстаріших населених пунктів Донеччини – міста Бахмут. Автор доводить помилковість та неправомірність в ототожненні часу існування прикордонної шостої Бахмутської сторожі Московської держави і дати заснування цього населеного пункту.

Останнім часом помітно посилився інтерес до історії заснування населених пунктів. Не є винятком і Донеччина. Це можна пояснити тим, що чимало з них мали своїх попередників – слободи, остроги та якісь інші види поселень, оборонні споруди, козацькі зимовники, які не бралися до уваги при визначенні історії дат їх заснування під час масової колонізації Російською імперією території сучасної Донеччини. А дати заснування деяких із них було викривлено (м. Бахмут, с. Ямпіль), або помилково їм було приписано чужу історію (м. Лиман, с. Закотне)

До дев'яностих років минулого століття беззаперечно найстарішим містом Донеччини вважалося м. Артемівськ (з 2017 р. – Бахмут, прим. С. Є.), а його витоками вважалася шоста Бахмутська сторожа. Про це йдеться в працях єпископа Феодосія (Макар'євського), С. Татаринова, О. Рєви, М. Абрамова [1], багатьох інших істориків і краєзнавців. І тільки В.О. Пірко, ретельно вивчивши проблему, залучивши існуючу джерельну базу, заперечував цей факт у багатьох своїх наукових працях, доводячи абсурдність цієї тези [2]. Про це писали і ми [3, с. 201]. Підтримують тезу помилкового ототожнення шостої Бахмутської сторожі Московського царства з існуючою датою заснування м. Бахмут дослідники І. А. Корнацький та В. В. Давиденко [4, с. 201].

Практична значимість цього матеріалу полягає в тому, що він може бути використаний при підготовці лекцій та спеціальних курсів для студентів та учнів вищих та середніх навчальних закладів, краєзнавчій та музейній роботі.

У своєму дослідженні ми ставимо за мету через аналіз існуючої основної літератури з проблеми, що вивчається, через її історіографічний аспект, довести помилковість ідеї пов'язування шостої Бахмутської сторожі Московської держави, яка виникає з ще 72-ма іншими сторожами в 1571 році, із датою заснування м. Бахмут.

Питання про дату заснування міста Бахмут є найбільш суперечливим в історії Донеччини. Воно виникло ще на початку XVIII ст. у зв'язку з необхідністю визначити, кому належать соляні промисли в середньому руслі річки Бахмут – слобідським козакам, чи донським. Саме між ними і виникла суперечка, яка мало не переросла у відкрите збройне протистояння. У зв'язку з чим московський цар Петро I видав указ, згідно з яким солеварні передавалися «на государя» [5, с. 122–123]. Там є і дата заснування – 1701 рік [6].

Але так сталося, що вже в 1725 р., коли Герольдмейстерська контора почала створювати герби для нових міст, відправили запит до канцелярії воеводи, щоб з'ясувати – коли засновано Бахмут. А там дату назвати не змогли – «лет тому так с тридцять» [7, с. 108].

Так само її визначив і І. Кирилов у книзі «Цветущее состояние Всероссийского государства», яка вийшла теж в 1725 р. Він писав: «Город Бахмут, построен был деревянной острог тому лет с 30 по причине, что чрез торского казака Бирюкова сысканы соляные воды, а в 710-м году на том месте учинена земляная фортеция. Стоит тот город подле реки Бахмута, а вокруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую вал земляной» [8, с. 201].

Отже, ця частина опису Бахмута в книзі І. К. Кирилова повністю співпадає з описом підполковника Никифора Львова, поданим останнім у 1725 р. до Герольдмейстерської контори. В той же час у книзі Кирилова далі зазначається, що воеводою-комендантом Бахмута на той час був Никифор Львов, у воеводській канцелярії за штатом числились: 1 канцелярист, 2 копіювальники, 2 писарі, 2 сторожі, а в фортеці – 3-ротний батальйон чисельністю в 503 ос., серед яких 14 – офіцери. Батальйон утримувався на кошти, що надходили від соляних промислів [9, с. 45].

Але ще в 1846 р. у роботі Івана Беляєва «О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича» вперше з'являється згадка про шосту Бахмутську сторожу. Він пише: «Перед 1571 годом все сторож было 73 и они по официальным розписям разделялись на 12 разрядов... Разряд 1. Сторожи Донецкие, самые дальния, их было семь: ...5-я Святогорская; 6-я Бахмутская; 7-я Айдарская» [10, с. 9]

Автор пише: «6-я Сторожа. Стояти сторожем на Бахмутовской сторожи на сей стороне Донца: а переезжати им направо вверх по Донцу до усть Тору верст с 20, а на лево вниз по Донцу через Красную речку да через Боровой шлях под Ольховой колодезь верст с 15, а от Ольхового колодезя до усть Айдара два днища; а переезду и перелазу татарского меж Ольхового колодезя и Айдару нет. А от Святогорские сторожи переезду до Бахмутские сторожи полтора днища, верст с 70. А стояти Бахмутовским сторожем на старом месте, а бегати сторожем с той сторожи с вестьми в Путивль Лосицкою дорогою» [11, с. 18]. (Іл.1.)

Іван Беляєв відзначає що сторожам предписувалося «а стояти сторожем на стороже с коней не сседа, переменяя же на право и на лево по два человека по наказам, каковы им наказы дадут воеводы.

А станов им не делать, а огни класти не водном месте, коли каши сварить и тогда огня в одном месте не класть дважды; на коем месте хто полдневал и в том месте не ночевати...кажинная сторожа состоит из многих караулов по 6–8 человек сторожей [12, с. 12].

А которые сторожи, не дождавса себе обмены, с с сторожи сойдут, а в те поры Государевым украинам от воинских людей учинится война и тем сторожем от Государя Царя и Великого Князя быти казненым смертию» [13, с. 13].

Автор подає й інші свідчення, які дають можливість ретельно вивчити діяльність прикордонних сторож впродовж XVI–XVII ст., адже їх не можна вважати елементом

колонізації нашого краю та захисту південних кордонів Російської, як це помилково зазначає С. Татаринов [14, с. 17].

В 1860 р. побачив світ довідник «Городские поселения в России», де в статті, присвяченій Бахмуту, вперше дату 1571 р. (заснування шостої та інших сторож – С. Є.) прив'язано до початку історії його заснування, поєднавши і Петровську грамоту, і роботу І. Беляєва: «Сведения о начале поселений в окрестностях нынешнего Бахмута, восходят к XVI столетию». «В 1571 году в росписи Донецких сторожей, наблюдавших за движением ордынцев, упоминается «сторожа Бахмутовская усть Черного Жеребца от Святогорской сторожи полднище», существовавшая на левом берегу Донца, против устья речки Бахмута. ...Бахмутская сторожа была самой крайней на южных пределах Московского царства. Со времени царствования Алексея Михайловича по речке Торцу, затем по речке Бахмуту были открыты соляные источники. На реку Бахмут с Торца перебрались многие промышленники ... В конце XVII века в Бахмуте насчитывалось 29 солеварен. ...Для защиты от набегов кочевых калмыцких орд и запорожцев в 1703 году велено было в Бахмуте сделать деревянную крепость» (15, 139).

Так, плутаючи факти, було заповнено той «вакуум», яким виступає XVII ст., поєднавши Бахмутську сторожу і місто Бахмут. Автори «Памятной книжки Екатеринославской губернии на 1864 год» теж розставляють все на свої місця: «Водворение прочной оседлости в здешних местах началось спустя целое столетие» (т.ч. після 1571 р.) [16, с. 178].

В 1880 р. єпископ Феодосій (Макар'євський) в своїх «Материалах для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия уже повністю ототожнює місто Бахмут з Бахмутською сторожею, навіть топографічно. «Бахмут, на реке того же имени, древнейшее старожитное займище малороссийского народа. По распоряжению нашего правительства первоначально в 1571 году здесь учрежден был последний на южных пределах Московского царства сторожевой пункт – сторожа Бахмутская» [17, с. 56].

Далі в цілому ряді робіт сторожа переростає в містечко-фортецю. Так, в нарисі про Артемівськ, вміщеному у праці «Історія міст і сіл УРСР. Донецька область», його заснування беззаперечно пов'язане з Бахмутською сторожею, а під сторожами розуміються «невеликі міста-фортеці» [18, с. 151].

В 1971 р. було відзначено 400-річчя з дня заснування Артемівська, і тільки через двадцять років ця версія була обґрунтовано піддана критиці В. О. Пірко. Він присвятив багато наукових праць і розвідок цій темі [19].

Так, він писав про шосту Бахмутську сторожу: «...вона не являла собою поселення, яке можна було б прийняти за початок нинішнього м. Артемівськ, а була тільки місцем для зустрічі прикордонної служби (сторожі) в межах с. Ямпіль» [20].

В іншому документі «Розписі, до яких урочищ та до яких місць і по яких дорогах з Путівля і Рильська повинні добиратися до Дикого поля за дозором князя Михайла Тюфякіна та дьяка Матвія Ржевського в 1571 р.» приписувалося 6-ій прикордонній сторожі «... да перелезти Донец на ногайскую сторону (лівий берег Сіверського Дінця – С. Є.) у Тюндукова болонья, да Донцом на низ до устья Черного Жеребца; а Донец перелезти на Крымскую сторону меж Бахмутовой и Чернага жеребца, да по Бахмутовой на гору до правые розсошины Бахмутовские столпы, да розсошиною на гору верст с 10, да тое розсошину перелезти, да ехати на гряде прямо...» [21, с. 114–115] (Іл. 2).

Наводить він і документ «Ведомость, учиненная в Бахмутской управе благочиния, с которого времени город Бахмут возымел свое начало, кто оного был основателем и имеет ли оный какия привилегии и герб и о прочем значит ниже, июля 20 дня 1786 г.

1. Город Бахмут восприял свое начало по данной от его императорского великого государя и царя и великого князя Петра Алексеевича прошлаго 704 года, октября в 14 день высочайшей грамоте Изюмскаго полка полковнику Ф. Шидловскому о построении на реке Бахмуте острожка для убежища от нападения неприятелей при варении соли и с оного времени начал устраиваться.

2. Основатель был онаго города того же полка полковник Шидловской, и по названию реки Бахмута дано нынешнее наименование Бахмут» [22, с. 133].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що пов'язування шостої Бахмутської сторожі Московської держави, яка виконувала функції спостереження за просуванням ворога на кордоні, який проходив по Сіверському Дінцю, із датою заснування м. Бахмут в 1571 році є безпідставним та помилковим.

SUMMARY

The article deals with the historiographic aspect of the problem and provides a thorough comparative description of the existing historical sources and literature on the foundation date of one of the oldest settlements in Donetsk region, the town of Bachmut. The author proves the fallacy of the attempt to identify the existence time of the sixth boundary Bachmut watchtower of the Moscow State and the date of foundation of this settlement.

Keywords: historical sources, the sixth Bachmut watchtower, guarding of borders, Bachmut fortress, salt mining, settlement development, historiographical aspect.

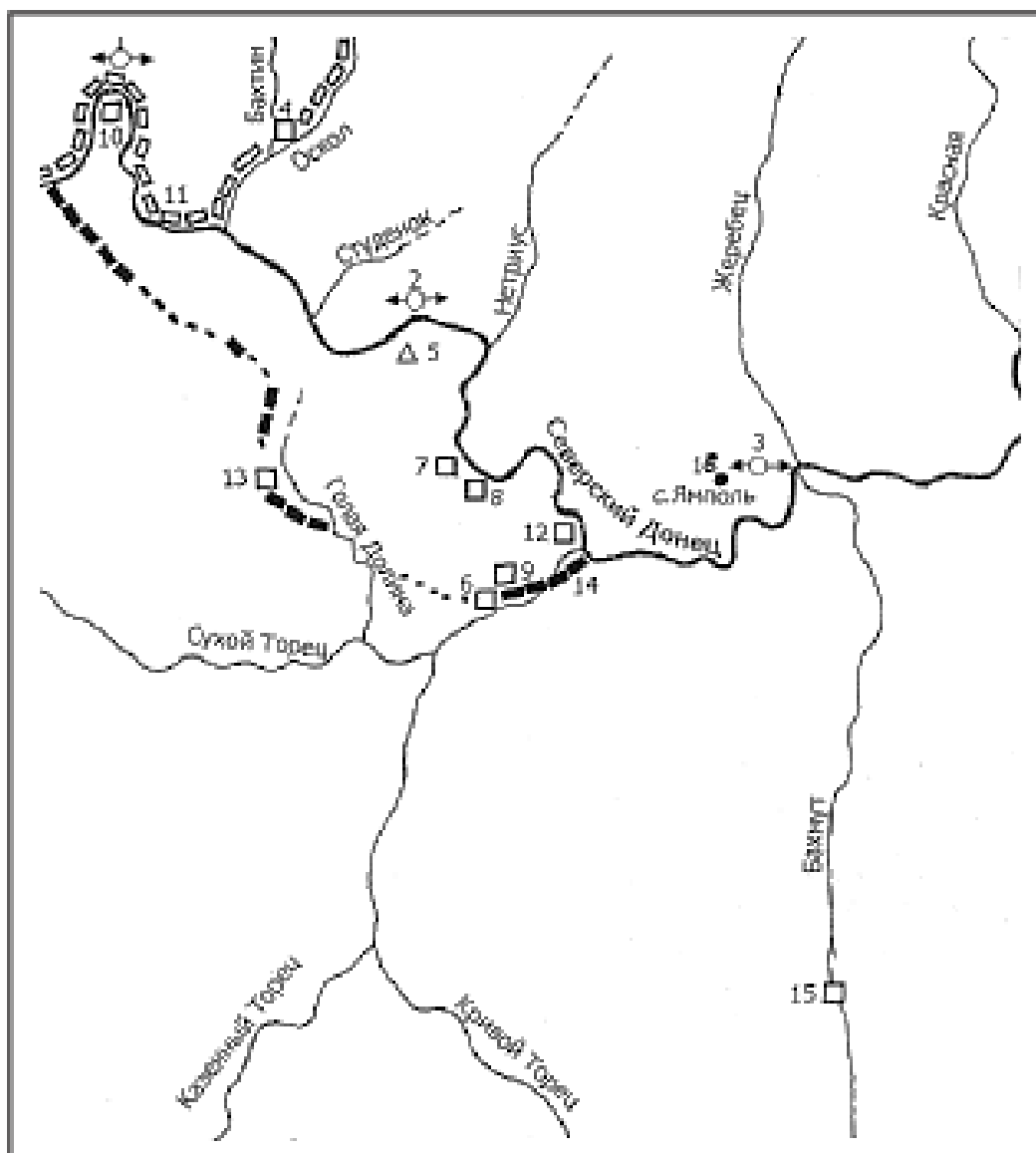
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Феодосий (Мариевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / Феодосий, 1880; Рева А., Татаринов С., Абрамов М. История Бахмута / А. Рева, С. Татаринов, М. Абрамов. – Артемовск, 1996. – С. 9–11; Рева А. Город моей судьбы / А. Рева. – Донецк, 1998. – С. 13–17.
2. Пирко В. А. Сколько же лет Артемовску? / В. А. Пирко // Донбасс. –1991 . – № 6; Пирко В. О. Про час заснування м. Артемівська / В.О. Пирко // V всеукраїнська конференція з істор. краєзнавства. Тези доповіді. – К.,1991; Пирко В. О. Джерела про час заснування м. Артемівська / В.О. Пирко // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1995. –Кн. 4. Пирко В. О. Про час заснування Бахмута / В. О. Пирко // «Український історичний журнал». – № 6, – 1996; Пирко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / В. О. Пирко / Український культурологічний центр. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003; Пирко В. Найдавніші міста Донеччини (Міфи і реальність) / В. О. Пирко // Український світ. – № 4–6. – 2005. – С. 13–15.
3. Євсеєнко С., Бойко Д. До історії визначення дати заснування м. Бахмута / С. Євсеєнко, Д. Бойко // Along clios ways... Topical problems of modern historical science. – Копер. – Nr. 1/2016. – С. 121–126.
4. Давыденко В. В., Корнацкий И. А. Материалы к исторической топографии городка-крепости Бахмут XVIII в. / В. В. Давыденко, И. А. Корнацкий // Святогірський альманах. – 2017. – С. 83–108.
5. Пирко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / В. О. Пирко / Український культурологічний центр. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003.
6. Там само. – С. 123.
7. Вергилев В. Доказательство о городе Бахмуте. – РГИАПб, ф. 1343, оп. 5, д. 377, л. 108.
8. Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства / И. К. Кирилов. – М. : «Наука», 1977.
9. Пирко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / В. О. Пирко / Український культурологічний центр. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003.
10. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. Беляев. – М., 1846.
11. Там само. – С. 12.
12. Там само. – С. 13.
13. Там само. – С. 13.

14. Татарінов С. Й., Рубан М. О. Нариси історії православ'я Донеччини (XVIII–XX століття) / С. Й. Татарінов, М. О. Рубан – Бахмут, 2017. – С. 17.
15. Городские поселения в Российской империи. Т.1. – СПб, 1860.
16. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав : Изд. Екатеринославского губернского статистического комитета, 1864.
17. Феодосий (Мариевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / Феодосий, 1880.
18. История городов и сел Украинской ССР. В 26 томах. Донецкая область. – К., 1976. – С. 163.
19. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст, (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / В. О. Пірко / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003.
20. Там само, С. 114.
21. Там само, С. 114–115.
22. Там само, С. 133.

Ілюстрація 1.

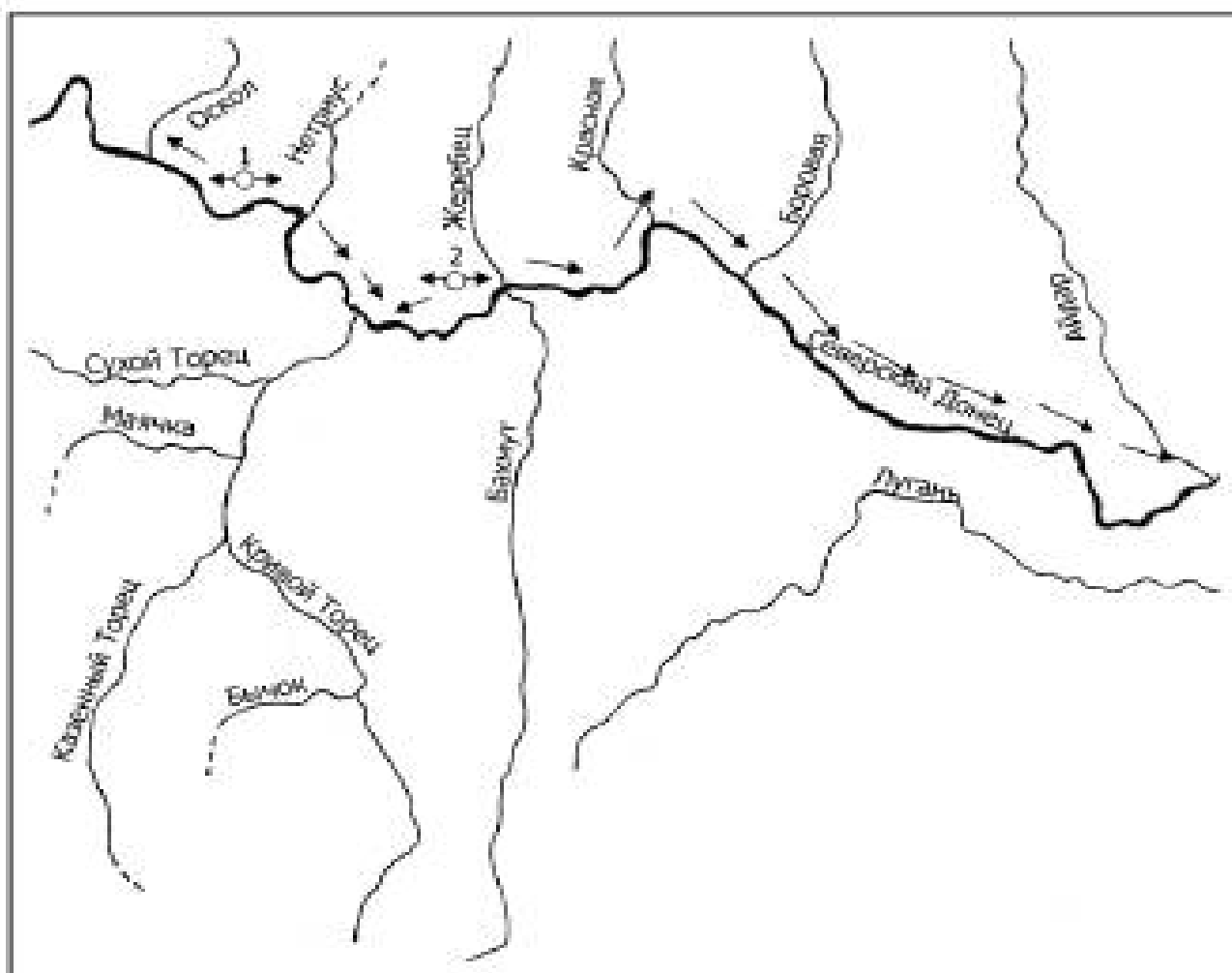
Карта-схема розташування сторож і захисних укріплених пунктів XVII – XVIII ст. у середній течії р. Сіверський Дінець (автори В. Давиденко, І. Корнацький):

1. 4-та Ізюмська сторожа;
2. 5-та Святогірська сторожа;
3. 6-та Бахмутська сторожа;
4. Городок-фортеця Царев – Борисов;
5. Святогірський монастир;
6. Торський острог;
7. Маяцький острог;
8. Городок-фортеця Маяки;
9. Городок Соляний;
10. Городок-фортеця Ізюм;
11. Ізюмська «засечная черта»;
12. Городок-фортеця в усть Тора;
13. Городок у Черкаського лісу;
14. Торська укріплена лінія.

Ілюстрація 2.

**Карта-схема території,
контрольованої Святогірською та Бахмутською сторожами
(автори В. Давиденко, І. Корнацький):**

1. 5-та Святогірська сторожа;
2. 6-та Бахмутська сторожа.

ПІДПІЛЬНИЙ МОНАСТІР У ЗАЙЦЕВО-МИКИТІВЦІ ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМ РАДЯНСЬКОЇ СПЕЦСЛУЖБИ 1945 РОКУ

На підставі документального джерела розкривається історія підпільного монастиря на Донеччині та його переслідування радянськими спецслужбами наприкінці Другої світової війни.

Одним із перспективних напрямів дослідження соціального й духовного життя радянського суспільства в роки Другої світової війни впродовж останніх десятиліть стало вивчення історії малих соціальних груп, зокрема релігійних громад. Релігійна ситуація на українських землях, в тому числі й на Донеччині, під час нацистської окупації та після вигнання загарбників, являє значний інтерес для науковців, зокрема і в контексті регіональних досліджень.

Різноманітні аспекти стосунків православних конфесій України з нацистським окупаційним режимом, з німецькими та радянськими спецслужбами висвітлено в статтях В. В. Гордієнка [1], Д. В. Веденєва і О. Є. Лисенка [2]. Широке коло документальних джерел за цією темою опубліковано в збірнику «Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» [3].

Відомо, що в оперативній розробці місцевих органів НКДБ (Народного комісаріату державної безпеки) перебували Російська православна церква, Істинно-православна (катакомбна) церква, автокефальний рух та інші конфесії.

Метою нашої роботи є введення в науковий обіг неопублікованого досі документального джерела, що розкриває невідому сторінку церковного підпілля на Донеччині та його переслідування радянськими спецслужбами в період після вигнання нацистських окупантів (1943–1945 рр.).

Серед розсекречених документів Особливого сектору ЦК КП(б)У в Центральному державному архіві громадських організацій України зберігається датована 17 січня 1945 року доповідна записка начальника Управління НКДБ Сталінської області Демидова секретарю ЦК КП(б)У Коротченку «Про викритий контрреволюційний нелегальний монархічний монастир» [1, арк. 1–4].

Далі наводиться повний текст документа мовою оригіналу.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У –

ТОВ. КОРОТЧЕНКО

гор. Киев

О ВСКРЫТОМ К-Р МОНАРХИЧЕСКОМ НЕЛЕГАЛЬНОМ
МОНАСТЫРЕ

В январе 1945 года Управлением НКГБ по Сталинской области вскрыто и ликвидировано церковно-монархическое подполье – с центром-монастырем в селе Зайцево-Никитовка, Горловского района и охватывавшее Дзержинский, Авдеевский, Сталинский и др. районы, существовавшее на протяжении ряда лет под видом т. н. «Ставропигиального монастыря», во главе с игуменьей ПЫЖОВОЙ Ефросинией Антоновной.

Монастырь имел свои ответвления: в хуторе Дилеевка, Дзержинского р-на, на пос. Скотоватая, Авдеевского района, в гор. Сталино на Стандарте и др., через которые распространялась антисоветская пропаганда с целью реставрации монархического строя в СССР.

Участники организации с 1926 года нелегально проводили активную вражескую деятельность, группируя вокруг себя реакционно-монархические элементы из бывших кулаков, торговцев, представителей черного духовенства – монахов и монашек. После смерти патриарха Тихона – ПЫЖОВА и ее приверженцы не признавали никаких авторитетов в СССР, считая их изменившими православию и продавшимися Советской власти. Патриарха Сергия считали не каноничным, а ставленником соввласти.

Начало свое это к-р подполье берет из раскольнического движения еще с дореволюционного периода.

В своей практической антисоветской деятельности участники организации на нелегальных сборищах молились за царя Николая второго и его семейство, размножали портреты Николая II и членов его семьи, составили антисоветские «акафисты», содержащие ярые антисоветские выпады против руководителей партии и правительства, популяризирующие монархический строй.

Их числа своих завербованных приверженцев выдавая «за цесаревича Алексея и царевну Марию», последних они пророчили на царский престол в нашей стране, которые через отделения монастыря собирали необходимые средства, распространяя к-р агитацию и провокационные слухи.

В период немецкой оккупации Сталинской области руководители монастыря, при содействии немцев, активизировали свою подрывную а/с работу, распространяли контрреволюционные листовки следующего содержания:

... «Заря царствования разгорается, архистратиг Михаил с мечом изгоняет красного дьявола, покайтесь православные».

В целях большей конспирации, удобства в своей работе, участники этого к-р подполья, приобретали дома на окраинах города, заключали фиктивные браки «духовные», рекомендовалось своим участникам организации вступать в профсоюзы, работать на производстве и т. п.

Произведенной операцией 13 января с. г. арестовано 11 человек; задержано до выяснения 32 чел. и подлежат аресту, как активные участники еще 7 человек.

Наиболее активные участники этого церковно-монархического подполья арестованы:

1. ПЫЖОВА Ефросиния Антоновна, 1886 года рождения, дочь шахтовладельца, руководитель – игуменья подпольного монастыря;

2. ЕВСЮКОВА Анна Поликарповна, 1893 года рождения, помощница игуменьи подпольного монастыря и содержательница (отделения) молитвенного дома в хуторе Делеевка, Дзержинского р-на;

3. СВЕТЛИЧНЫЙ Виктор Алексеевич, 1921 г. рождения, активный участник монархической организации, дезертир Красной Армии, до ареста – студент 5-го курса мединститута, проживал в гор. Сталино, он же духовный сын ПЫЖОВОЙ и являлся представителем монастыря по гор. Сталино;

4. ПЫЖОВ Василий Гаврилович, 1914 года рождения, сын настоятельницы монастыря ПЫЖОВОЙ Ефросиньи, активный приверженец монастыря, известный среди монашеского элемента как иеромонах Вася, проявлял себя антисоветски и уклонился от службы в Красной Армии, учился на 3-м курсе мединститута гор. Сталино;

5. КАЧАНОВ Александр Васильевич, 1915 года рождения, с незаконченным высшим образованием, активный участник монастыря и немецкий пособник. В монастыре известен, как монах Сашенька, антисоветски настроен, уклонялся от службы в рядах Красной Армии, работал сам врачом в гор. Никитовка, Горловского р-на;

6. ФЕСЕНКО Иван Никифорович, 1870 года рождения, из кулаков, содержатель отделения монастыря (молитвенного дома) в селе Бахмутовка, Горловского р-на. Квартира ФЕСЕНКО являлась местом сбора антисоветских элементов и очагом распространения всевозможных провокационных слухов;

7. САВЧЕНКО Анна Дмитриевна, 1872 года рождения, активная участница этого антисоветского подполья, содержательница нелегального молитвенного дома в с.

Щербиновке, Дзержинского р-на. В ее квартире, под прикрытием религиозных собраний, собирались антисоветские элементы, в том числе некая «Мария», выдававшая себя за царевну. На сборищах САВЧЕНКО прививала присутствующим к-р церковно-монархические взгляды;

8. ХОДАТАЙ Гордей Григорьевич, 1870 года рождения, ранее репрессированный органами Советской власти за антисоветскую деятельность, активный приверженец молитвенного дома САВЧЕНКО, непосредственный организатор и участник контрреволюционных сборищ в квартире САВЧЕНКО и инициатор распространения провокационных слухов монархического толка;

9. БРЫКОВА Ольга Васильевна, 1882 года рождения, содержательница молитвенного дома в гор. Никитовке, являющегося ответвлением монастыря. При ней находилась Надя ГОНЧАРОВА, которую популяризировала как «посланницу» с небес;

10. ГОНЧАРОВА Надежда Гавриловна, 1907 года рождения, приверженка и активная участница молитвенного дома БРЫКОВОЙ. Выдавала себя. Как «посланница с небес». В своем распоряжении имела послушниц – монашек;

11. ЖУКОВА Матрена Григорьевна. 1900 года рождения. содержательница молитвенного дома в гор. Сталино. Распространяла гнусные антисоветские слухи монархического толка. Свой дом превратила в очаг, где собирались антисоветские элементы, среди которых ЖУКОВА «пророчила» предстоящую реставрацию монархического строя в СССР.

Кроме указанных лиц, при монастыре имеются так наз. «болящие» или юродивые, которые размещены в разных районах и селах; являются как бы преддверьем монастыря. Они исповедывают приходящих, предсказывают будущее, распространяют антисоветские, провокационные слухи. Все они содержатся за счет монастыря и подачек прихожан, обслуживаются монашками – послушницами.

Таких болящих установлено уже по районам области до 16 чел. Инвалидов помещаем в дома соцобеспечения, а здоровые будут направлены на работу.

При обыске у указанных лиц обнаружено церковной утвари: до 450 икон разных размеров, 2 антиминса, 2 ризы, 3 больших креста, около 6 килограммов нательных крестов штампованных из алюминия, одна архимандритская митра, портреты семьи РОМАНОВЫХ, 230 рублей золотой царской монеты, советских денег свыше 35.000 рублей, до 30 комплектов монашеской одежды, большие запасы продовольствия, в том числе только меду до 800 килограммов, мука, крупа, варенье, наливки, соленья и др.

При обыске в гор. Сталино изъято: 3 фотоаппарата, 1 микроскоп, 60 медицинских фонендоскопов, 20 термометров, разные медикаменты. Много медицинских книг из институтов гор. Сталино и Харькова, много одежды.

Оперативно-следственные мероприятия продолжаем.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СТАЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

– ДЕМИДОВ –

(подпись)

№_

«17» января 1945 г.

г. Сталино

Як видно з опублікованого документа, підпільний монастир, що діяв упродовж 20 років у самому центрі промислового Донбасу, належав до Істинно-православної, або катакомбної церкви. Він користувався значною підтримкою місцевого населення і справляв на нього помітний вплив, що істотно посилювалося в роки нацистської окупації. Потім, після повернення радянської влади, саме такі осередки церковного підпілля в першу чергу ставали об'єктами репресій тоталітарного режиму. Потребують ретельного вивчення й джерелознавчого аналізу архівні слідчі справи на представників кліру катакомбної церкви, що дасть змогу з'ясувати справжній масштаб її діяльності на Донеччині.

SUMMARY

Based on the documentary source, the history of the underground monastery in Donetsk Oblast and its persecution by the Soviet secret services at the end of World War II are revealed.

Keywords: Donetsk Oblast, catacomb church, monastery, Soviet secret services.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107–119.
2. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 104–126.
3. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сб. документов. – М., 2009. – 765 с.
4. Центральний державний архів громадських організацій України, ф.1, оп.23, спр.3881, арк.1-4.

УДК 94(477):355.4 «1855»

Задунайський В. В.

СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ КОМАНДНОГО СКЛАДУ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА (на прикладі реєстру урядників за 1855 р.)

У статті досліджено соціальне походження урядників Азовського козацького війська. Джерельною основою став реєстр урядників, складений Наказним Отаманом С. Касалапом у грудні 1855 р. Виявлено домінування прямих нащадків українських козаків – понад 92 %. Серед них до 15 % було вихідців із запорозько-задунайського середовища. Поряд із цим серед урядників виявлено 3 дворян, що підтвердило високий статус цих чинів в Азовському козацтві та обмеженість офіцерських вакансій. Чини урядників мали і представники інших соціальних груп населення Російської імперії.

В історії Донецького краю важливе місце посідають різноманітні козацькі формування, які тривалий час діяли у цьому регіоні, а нащадки козаків до сьогодні живуть на просторах Донеччини. Все це стосується й Азовського козацького війська, яке впродовж 1832–1865 рр. функціонувало на півдні регіону над узбережжям Азовського моря. Виникнення та розвиток цього формування залежали від низки факторів, що певною мірою позначилось і на складі козацького товариства. За таких обставин всебічне дослідження історії Азовського козацтва вимагає й належного аналізу його походження. При цьому, особливо цікавим має бути огляд соціального походження низової ланки командування цього формування, що дозволить зрозуміти певні передумови й тенденції розвитку усього військово-козацького середовища. Отже, такі чинники мають бути важливою передумовою для зацікавлень науковців у здійсненні відповідних досліджень.

Треба наголосити, що історія Азовського козацького війська привернула увагу частини сучасних вітчизняних науковців. Особливо змістовними є напрацювання з цієї тематики в роботах Л. Маленко [1]. Окремо наголошу й на тому, що дослідниця в своїй базисній монографії опублікувала велику кількість дуже цікавих та змістовних документів, які стосуються різних сторін функціонування Азовського козацтва і можуть бути використані дослідниками для подальшої розробки цієї проблематики.

Певну увагу вагомим військово-політичним та соціально-економічним аспектам історії Азовського козацького війська у загальному контексті розвитку українських козацьких формувань Російської імперії приділила і О. Бачинська [2].

Автор статті теж досліджував Азовське козацтво, але головну увагу спрямував на аналіз розвитку його військової системи, тягот військової служби та участі козаків у здійсненні переселень на Кубань [3].

Отже, в історіографії досі відсутні дослідження соціального походження молодшої ланки командування Азовського козацького війська, що обумовило як актуальність пропонованої розробки, так і визначило її мету.

Джерельну основу представленої статті становить «Список урядників Азовського війська» за грудень 1855 р., вміщений у «Джерелах з історії Азовського козацького війська» [4].

Перед безпосереднім розглядом зазначеної проблеми хочу наголосити на тому, що Азовське козацтво виникло внаслідок переходу в 1828 р. на бік Російської імперії проводу і частини козаків зі складу Дунавецької Січі (заснована колишніми запорожцями, які після зруйнування Нової Січі в 1775 р. впродовж кількох років перейшли на сторону Турецької імперії й отаборилися в пониззях р. Дунай) [5]. Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. з числа задунайських запорожців було утворено окреме формування, яке продовжило існувати і після закінчення війни. В 1832 р. згадане утворення отримало назву Азовське козацьке військо і оселилося на «Бердянській пустоші» Катеринославської губернії понад північним узбережжям Азовського моря [6]. Існування згаданого війська, найменшого в Російській імперії, було обумовлене як політичними, так і військовими потребами царату. Зокрема, упродовж Кавказької війни саме Азовське козацтво виставило досить дієві команди гребної флотилії, які здійснювали важливе патрулювання Чорноморського узбережжя Північного Кавказу й розвинули навички своєрідної морської піхоти [7].

Інакше кажучи, існування Азовського козацького війська виявилось необхідним для імперського проводу і обумовило його тривале існування у зазначеному регіоні.

З огляду на важливість військових функцій згаданого формування видається слушним проаналізувати соціальне походження молодшої ланки командування, представленого урядниками. Зазначу, що згаданий раніше «Список урядників» було укладено в грудні 1855 р., коли одночасно тривала Кавказька і Кримська війна. Підкреслю, що вагомість цього документу підтвердив тогочасний Наказний Отаман Азовського козацького війська Сисой Касалап [8].

Цей реєстр містить короткі дані про 109 козаків, які на той час перебували на відповідних посадах і мали чин урядника.

Серед згаданих урядників найбільша кількість належала до категорії, що була зазначена «Із козаків азовських» та «З Азовського війська» [9]. Таких нараховувалося 86 осіб, що становило майже 78 % від загальної кількості урядників. Пояснити це можна тим, що згадані особи народилися в козацьких родинах, приписаних на той час до складу Азовського козацького війська (попереднє соціальне походження не враховувалось, якщо воно не було вищого рівня). Можна припустити й свідоме намагання зацентрувати увагу на козацькому походженні в силу низки причин.

Другу за чисельністю групу урядників становили особи, зазначені за допомогою назви «Із колишніх запорожців» [10]. До цієї групи належало 8 козаків, що становило майже 7% від загальної кількості урядників. Всі ці особи були старшого віку і мали понад 35 років. При цьому, згаданий вік свідчив, що вони народилися вже на початку ХІХ ст., а Запорізьку Січ на річці Підпільній (Нова Січ) було ліквідовано ще в 1775 р. Можливість походження цих осіб з родин колишніх козаків 10 полків Гетьманщини не має належної аргументації. Підкреслю, що в цей час для позначення цієї категорії козаків використовувалась назва «малоросійські козаки» [11]. Найбільш логічним видається припущення, що тут йшлося або про паралельне використання назви задунайських та запорозьких козаків в якості певного синоніму, або під назвою «З колишніх запорожців» розумілися колишні козаки Усть-Дунайського Буджацького козацького війська чи Чорноморського війська (ті, що залишилися у відповідному регіоні й згодом залучилися до Азовського козацького війська). В якості одної з маловірогідних версій можна розглядати й припущення, що у згаданому випадку йшлося саме про нащадків запорозьких родів, які у такий спосіб вирізняли себе від решти козаків-задунайців.

Попри зазначені суперечності тлумачення цієї назви, вона була зафіксована у документі і свідчить про її належне сприйняття в азовському козацькому середовищі та серед військового проводу Російської імперії. Не викликає сумнівів і той факт, що згадане походження залишалось досить авторитетним серед козаків-переселенців з-за Дунаю та їх нащадків.

Третьою за чисельністю була група урядників, що визначалась в якості колишніх задунайських козаків. Для цього використано назву «Із колишніх задунайців» [12]. До цієї групи належало 7 осіб, що становило близько 6% від загальної кількості урядників. Переважна більшість цих козаків була старшого віку (понад 39 років), що свідчить про їх народження ще за часів існування Задунайського Коша (функціонував до заснування Дунавецької Січі). Вочевидь, згадане походження залишалось досить авторитетним серед козаків-переселенців з-за Дунаю та їх нащадків і сприймалось відповідним чином як у війську, так і тогочасним військовим імперським проводом.

У представленому реєстрі віднайдено 3 особи, які мали чин урядника і при цьому належали до дворянства [13]. Цей факт свідчив про досить високий статус чину урядника в Азовському козацькому війську. Певне значення міг відіграти й факт відсутності вільних офіцерських посад у цьому формуванні. На користь такого пояснення можна навести висновки Л. Маленко про досить високий відсоток офіцерів в Азовському війську (сягав 7%, що було майже втричі більшим від аналогів в інших козацьких формуваннях того часу) [14]. За таких обставин могло бракувати вільних офіцерських вакансій.

Серед урядників Азовського козацького війська виявлено невелику кількість осіб, що були записані під назвою «З вихідців з Туреччини» [15]. До цієї категорії належало лише 2 особи. Найбільш переконливим є припущення, що у цьому випадку йшлося про колишніх Некрасівських козаків, які у кількості 217 осіб приєдналися до козацького формування в 1837–1839 рр. [16].

Нарешті відзначу і присутність серед урядників вихідців з кантоністів (1 особа), вільно визначених (1 особа) та обер-офіцерських дітей (1 особа) [17]. Присутність представників згаданих категорій населення підтверджують певне розмаїття походження урядників.

Наведена інформація дає підстави стверджувати, що у молодшій ланці командного складу Азовського козацького війська на кінець 1855 р. домінували вихідці з українського козацького середовища (азовського та колишнього запорозького і задунайського). Разом таких нараховувалось 101 особа, що становило понад 92 % від загалу. При цьому, в категорії «З азовських козаків» значну частину могли становити колишні селяни і міщани, приписані до війська на початку 1830-х рр. Найбільшими носіями козацької військової традиції можна вважати урядників, що належали до груп «З колишніх задунайців» і «З колишніх запорозьців», яких разом було 15 осіб (майже 15% від загалу). До їх складу умовно можна додати й урядників, які мали дворянське коріння, у разі отримання відповідного статусу колишніми задунайськими козаками завдяки успішній військовій службі на офіцерських посадах. Попри зазначене, цей відсоток все одно не буде дуже високим.

Таким чином, серед урядників Азовського козацького війська домінували нащадки українських козаків зі значним відсотком вихідців із запорозько-задунайського середовища. Виявлено й досить високий статус чину урядників завдяки присутності у цьому середовищі представників родового дворянства.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the junior officers' social origin in the Azov Cossack Army. The source of the study is the register of junior officers, compiled by Ordering Ataman S. Casalap in December 1855. The domination of direct descendants of Ukrainian Cossacks was found to be over 92%. Among them, up to 15% were from the Zaporozh-Danubian environment. Along with this, among the junior officers, 3 nobles were found. This fact confirmed the high status of these ranks in the Azov Cossack Army and the limited officer vacancies. The representatives of other social groups of the Russian Empire also had the rank of junior officers.

Keywords: Azov Cossack Army, junior officers, command staff, tribal Cossacks, Zaporozhians, Zadunayts, nobles.

СПИСОК ВИРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866) / Л. М. Маленко. – Запоріжжя : ВАТ «Мотор-Січ», 2000. – 513 с.
2. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій / О. А. Бачинська // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 303–362.
3. Задунайський В. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань (1832–1865 рр.) / В. Задунайський // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 27. Ч. 1. – Луганськ, 2010. – С. 77–83; Його ж: Останнє переселення Азовських «козаків-охотників» на Кубань в 1865–1866 рр.: людський вимір / В. Задунайський // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки / Гол. ред. В. П. Шевченко. – 2011. – № 2. – С. 176–181; Його ж: Тяготы военной службы Азовского казачества на Черноморском побережье Кавказа в конце 1830-х – начале 1860-х гг. / В. Задунайський // *Kavkaz-Przeszłość-Teraźniejszość-Przyszłość. Czasopismo Naukowe Instytutu Historii URz.* – Rzeszów, 2017. – № 3. – С. 61–72.
4. Джерела з історії Азовського козацького війська // Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). – С. 163–478.
5. Бачинська О. А. Вказ. праця. – С. 320–337.
6. Там само. – С. 343.
7. Задунайський В. Азовське козацьке військо – осередок українських військово-морських формувань. – С. 79–81.
8. Джерела з історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.
9. Там само.
10. Там само.
11. Задунайський В. Особливості переселення козаків і селян Лівобережної України на Кавказ із зарахуванням до Кубанського козацького війська в 1864 р. / В. Задунайський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О. М. Титова. – Вип. 25. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2016. – С. 371–372.
12. Джерела з історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.
13. Там само.
14. Маленко Л. Вказ. праця. – С. 88.
15. Джерела з історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.
16. Маленко Л. Вказ. праця. – С. 84.
17. Джерела з історії Азовського козацького війська. – С. 253–263.

УДК 94(477) «1917»

Кукса Н. В.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА В ЧИГИРИНІ: ІСТОРІЯ В ФОТОДОКУМЕНТАХ

16–17 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, куди прибуло 200 делегатів з Київської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської губерній та Кубані. Оскільки ця важлива подія має бідну джерельну базу, особливо цінними є нечисленні фотодокументи, що ілюструють окремі моменти перебігу роботи з'їзду. Метою цього дослідження є привернення уваги колег з різних регіонів України до раритетних зображень з можливою подальшою ідентифікацією учасників зібрання.

Бурхливі події Лютневої революції 1917 р. стали поштовхом для національно-визвольного руху населення українських земель. Одним із найперших проявів пробудження українського національного відродження стало формування загонів Вільного козацтва. Перші загони вільного козацтва було організовано у квітні 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії. Невдовзі цей рух охопив Полтавщину, Чернігівщину, Катеринославщину, Херсонщину та Кубань.

16–17 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, куди прибули делегації практично від кожного повіту, де були створені ці своєрідні загони народної міліції. Ця знакова подія має бідну джерельну базу: спогади учасників, що носять суб'єктивний характер, а тому досить суперечливі, короткі публікації у регіональній періодиці, обмежена кількість документів, що мають пряме відношення до роботи зібрання. Неабияку вагу мають нечисленні фотодокументи, що ілюструють окремі моменти перебігу роботи з'їзду. Метою цього дослідження є привернення уваги колег з різних регіонів України до раритетних зображень з можливою подальшою ідентифікацією учасників зібрання.

Насамперед це досить відоме групове фото учасників з'їзду, виконане під час його роботи у Чигирині та зображення одного із завершальних його етапів у Суботові біля Свято-Іллінської церкви. Раритети зберігаються у фондосховищі Центрального кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного у м. Києві.

Світлини мають виняткову інформативну цінність, адже допомагають визначити місце проведення з'їзду у Чигирині, передають атмосферу його роботи. Цілком можливо, що при подальшому ретельному аналізі та обробці з використанням новітніх технологій буде ідентифіковано учасників з'їзду, зображених на світлинах, що особливо актуально, адже про багатьох з них збереглося дуже мало відомостей, не виявлені їх знімки.

Дослідники різних поколінь так і не дійшли до спільного висновку щодо і визначення місця проведення з'їзду. Оскільки на той час у Чигирині не було приміщення, де б могли розміститися 200 делегатів, було прийнято рішення проводити зібрання на соборній площі. Учасники з'їзду, зокрема І. Полтавець-Остряниця, пригадує, що відразу після служби у храмі всі вийшли на соборний майдан, де й відбулися основні заплановані заходи [1]. Маємо світлинку, де учасники сфотографувалися на тлі типового приміщення церковноприходської школи. З огляду на те, що серед делегатів вдалося розпізнати суботівського кошового Свирида Коцура (шостий зліва у верхньому ряду), цілком логічно припустити, що на знімку – група делегатів від організованих у Чигиринському повіті Суботівської, Тинківської та Чигиринської сотень. На користь цієї версії і напис, що проглядається у верхньому лівому куті раритету: «4. Беневецький 5. Мірошніченко 6. Коцур Свірид». Що він означає, з якою метою і ким був зроблений, залишається тільки здогадуватись. Перше, що спадає на думку – це можуть бути вказані імена і прізвища делегатів з'їзду які показані у верхньому ряду. У такому разі отримуємо зображення, одного з найбільш активних представників національного руху на Чигиринщині, члена Української партії соціал-революціонерів, кошового з с. Тиньки Харитона Мірошніченка, якого досі не мали [2, с. 168–170]. Проте можливі й інші варіанти: наприклад, на знімку фотографом вказані прізвища делегатів, зображених на ній, яким планувалося передати такі ж світлини. У центральній частині світлини вдалося розпізнати ініціатора з'їзду наказного військового отамана Вільного козацтва Івана Полтавця-Остряницю – у шостому ряду дев'ятий зліва у військовому однострої. Не виключено, що на знімку показані представники загонів Вільного козацтва різних регіонів України.

Беручи до уваги те, що у Чигирині на той час діяло три собори, однак майдан був лише навколо собору Казанської Божої Матері, а поряд з ним приміщення однокласного церковноприходського училища, схильні вважати, що знімок було зроблено саме біля будівлі цієї школи. Споруда збереглася до наших днів. У даний час – це приміщення бази НКЗ «Чигирин»[3].

Групова світлина відображає склад делегатів – це люди різного роду занять: як селяни, так і міщани, представники інтелігенції, демобілізовані солдати. З лівого боку

світлина можна розгледіти двох жінок, очевидно місцевих мешканок. З вікон споруди визирають чигиринці, серед яких чоловіки різного віку, жінки і діти-підлітки.

На наступному знімку увічнено один із заключних моментів роботи зібрання. Збереглися непоодинокі свідчення делегатів з'їзду, що після закінчення офіційної частини його роботи, учасники вирушили до Суботова, де відбулася панахида за Богданом Хмельницьким, козаками, Тарасом Шевченком, пролунали заклики до єднання для подальшої боротьби за незалежну Україну. Через чверть століття потому у своїх спогадах особливо яскраво змальовує ці події І. Полтавець-Остряниця: «Всім Козакам-Побратимам в 25-ті роковини відродження Українського Вільного Козацтва в день Запорізької Покрови 1-го жовтня 1917 року. ...По закінченні паради, козаки стали чотирьохкутником по куреням, аби вислухали другий короткий молебень після якого мав відбутись похід до Суботова аби там вклонитись прахові Великого Вождя Козацької України Гетьмана Війська Запорізького обох боків Дніпра Зіновія Михайловича Богдана Хмельницького.

Повеселів старий Суботів. Чепурненько біліли козацькі хатки та гордо дивилась навколо гетьманська каплиця. Уся околиця була вкрита народом. Старі й малі вийшли зустрінути нас як дорогих гостей, котрі майже ось 150 років не показувались тут. Нарешті під'їхали ми до майдану де Суботівці зустрінули нас гучним: «Слава Козацтву! Слава Козацькій Україні!» та щирими привітальними словами. Звідсіль в супроводі всіх козаків Суботова пішли ми до каплиці Гетьмана Богдана де мала відбутись служба Божа та панахида. Не було де яблуку впасти, такий був натовп людей в каплиці. Я зі старшиною стояв напереді. Перед нами стояли образи Богдана й Шевченка. Праворуч коло клироса була могила Великого Гетьмана. Тут покоїться твій прах, думав я, але тут же вітає і твій невмирущий дух та мучиться 250 років за те, що зробив ти в січні в Переяславі. Але лежи тепер спокійно Великий Гетьмане, бо не ти винен а те старшинство-панство яке не хотіло Козацької України котру ти створив твоєю залізною рукою і волею. Тепер же глянь твоя думка, твоя сила повертає. „Упокой Господи душі Гетьманів і всіх козаків-мучеників, упавших за волю рідного козацького Краю! І понеслося з вітваря: «І сотвори їм вічну пам'ять!» З цими словами тяжкий сумний спів розлився по всій каплиці. Співали всі і від цього співу бриніло скло на старих вікнах. Це було щось нагадуюче собою перші молитви християн, крадькома в катакомбах. Було тяжко і сумно, і думи помсти кипіли на душі!.. «Помста!» – роздався голос ззаду. Обернувшись, я побачив що козаки, витягнувши з пихв шаблі наполовину, проговорили як один: «Помста!» і знову встромили шаблі в піхви. В цьому блиску очей я побачив непереможну могутню силу простої козацької душі та її безсмертність. Це була страшна клятва в церкві того, за котрим встала, як один, ціла Козацька Україна. Це був голос козацьких душ, що з могил завітали сюди на це Свято, аби відпочити тут та сповістити могили й Дніпро, що прокинулася давня сила і слава та готується до бою! Панахида закінчилась, за нею скінчився й молебень і люди почали розходитись. На їх черкаських виразних обличчях був написаний сум і радість! У всіх відчувалась вага моменту, а думка сягала далеко вперед. По виході з церкви, підійшли до нас суботівці і запросили до вечері.

... Далеко за північ почали розходитись гості а я теж поїхав зі старшиною назад до Чигирини...» [1]. Один з моментів перебування делегатів біля Іллінської церкви і зафіксовано на знімку. Перед нами кілька десятків вільних козаків в оточенні місцевих мешканців, серед яких дівчата у святковому народному вбранні, жінки з малими дітьми на руках, чоловіки похилого віку. У центральній частині світлина помітні два священики. Не виключено, що один з них протоієрей, настоятель Соборно-Казанського храму у Чигирині о. Дмитро Топачевський, який правив молебні у Чигирині під час роботи з'їзду і відомий як послідовний провідник національного руху на Чигиринщині [4, с. 139]. Не виключено, що зображено і місцевого священика–настоятеля Свято-Михайлівської церкви (адже, як відомо з архівних джерел, у 1917 р. місце настоятеля гетьманської усипальниці залишалось вакантним, і у Суботові був лише один священик). Адже, як вказує І. Полтавець-Остряниця, делегати спочатку зупинилися на Козацькому майдані у Суботові, де й знаходилася Свято-

Михайлівська церква, і її настоятель міг приєднатися (швидше за все, не міг не приєднатися) до натовпу, що вирушив до Богданової церкви.

Віряни сфотографовані на тлі цегляного переходу від дзвіниці Іллінської церкви до приміщення храму. На це вказує низка світлин кінця XIX – першої чверті XX ст., де без зайвих зусиль можна порівняти елементи архітектури та декору, частину покрівлі, вікна і двері переходу, який іноді називали галереєю. Характерною особливістю зображення є те, що всі чоловіки показані без головних уборів, що знову ж таки свідчить, що вони знаходяться біля храму.

На обох світлинах бачимо прапор з частиною напису, який повністю прочитати не вдалося. Проте у фондах НІКЗ «Чигирин» зберігається світлина з зображенням делегатів Другого Всеукраїнського військового з'їзду від Чигиринського повіту, де видніється транспарант з аналогічним гаслом. Напис на ньому «Хай живе Українська республіка!» можна прочитати.

Зважаючи на те, що практично всі особи, зображені на обох світлинах, легко одягнені і без верхнього одягу, можна зробити висновок, що у дні роботи з'їзду було ще досить тепло. На це вказує і наступний знімок, внесений до наукового обігу на поч. 2000-х рр. науковцем Черкаського обласного краєзнавчого музею В. Нестеренко як такий, що ілюструє події Всеукраїнського з'їзду вільного козацтва. Дослідниця доводить, що це панорамне фото зроблено у Суботіві на другий день роботи зібрання, де на передньому плані – суботівський кошовий Свирид Коцур. Дійсно, чоловік схожий на Свирида, навколишній пейзаж вказує, що світліну зроблено всередині осені, однак не можемо повністю погодитися, що це саме Суботів і вказані дослідницею обставини [5, с. 174–179]. Безперечно, знімок потребує подальших досліджень.

Досліджувані нами раритетні світлини допомагають передати настрої делегатів з'їзду, їх віковий і соціальний склад. Можуть прислужитися при створенні документальних і художніх фільмів. Важливо, щоб до процесу подальшої ідентифікації учасників зібрання долучилися колеги з інших регіонів України.

SUMMARY

On October 16-17, 1917, the All-Ukrainian Congress of the Free Cossacks took place in Chyhyryn, where 200 delegates arrived from Kyiv, Poltava, Chernihiv, Katerynoslav, Kherson provinces and Kuban. Since this important event has a poor source of resources, a few photographic documents are particularly valuable, illustrating the some moments of the congress work. The purpose of this research is to attract the attention of colleagues from different regions of Ukraine to the rare images with possible further identification of the meeting participants.

Keywords: All-Ukrainian Congress of Free Cossacks, delegates of the congress, Chyhyryn, Subotov, photopapers.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Полтавець-Остряниця І. Свято в Чигирині // Часопис «Рідна земля». – № 19, 1942. [Електронний ресурс]. Режим доступу https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Flibraria.ua%2Fissue_view.php%2Fissue-7961%2FN20%2Faid%2F401833%2Fhl%2F%25D1%2581%25D1%2583%25D0%25B1%25D0%25BE%25D1%2582%25D1%2596%25D0%25B2&h=ATPwd1aBb2Zyl127Et-baMbXO4Z4W2vw0AflcJU1BkpvjOLqTREeE9GaEY6cM-IIDfKk8Gqo3J90K7A3ihqOAYgwEn7ogIT-ECwatK_wqkHxLKBupX7HqK24e4-NqzGqmvWuiFPVI35
2. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини. – Черкаси, 2003. – С. 168–170.
3. Матеріали польових досліджень Перепелиці Алли Іванівни, 1962 р. н., мешканки м. Чигирин.
4. Панькова С. Чигирин і околиця 1917 року. Голоси тогочасної преси // Пам'ятки України. Історія та культура. Чигирин. Суботів. Холодний Яр. Науковий часопис. – 2002. – Ч. 2. – С. 139.

5. Нестеренко В. До питання атрибуції панорамного фото с. Суботів з фондів ЧОКМ // Чигиринщина: минуле і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 1–2 жовтня 2008 р. – Черкаси, 2008. – С. 174–179.

Учасники з'їзду Вільного козацтва. Чигирин. Жовтень 1917 р.

Учасники з'їзду Вільного козацтва і селяни у Суботіві. Жовтень 1917 р.

Панорамне фото Суботова. Жовтень 1917.

УДК 94 (477.73)"179/1925:061.2

Кухлев А. С.

СТАНОВЛЕННЯ «ПРОСВІТИ» В МИКОЛАЄВІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИСТУВАННЯ М. М. АРКАСА

У статті на основі епістоляріїв М. М. Аркаса розглядається історія виникнення та розвитку товариства «Просвіта» в м. Миколаєві на початку ХХ ст. Використання матеріалів листування видатного громадського діяча, яким був Микола Миколайович Аркас, дозволяє визначити місце цього товариства в культурному житті Півдня України, допомагає відтворити деякі епізоди просвітницької діяльності української інтелігенції.

Історія складається з людських долів, вивчати які без джерел такого типу як матеріали особового походження, якщо й можливо, але надзвичайно важко. Останні ж здатні передати не тільки фактичні свідчення сучасників, а й оціночні судження, емоційну атмосферу, дух епохи. У центрі зазначених творів перебували люди. Через їх сприйняття дійсності з'являється можливість всебічно досліджувати повсякденність.

Відрізняючись індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори подій і явищ, матеріали особового походження дають, поміж іншим, різноманітний, багатий матеріал для дослідження духовного життя Південної України.

Відомо, що найбільш поширеним джерелом особового походження є матеріали листування. Воно має певні особливості. В кожному листі присутня не тільки особиста доля дописувача, та й взагалі вони пишуться не для нащадків. У листуванні відображаються передусім поточні події.

Серед величезного масиву епістолярних джерел початку ХХ ст. слід виділити листи видатного історика, композитора, громадського діяча Миколи Миколайовича Аркаса. Його

епістолярна спадщина допомагає відтворити життя та діяльність національно налаштованої інтелігенції українського Півдня, служить цінним джерелом з минулого культурно-просвітницьких організацій краю.

Проблема вивчення та використання в історичній науці матеріалів листування привертала увагу С. Арабаджи, А. Гедьо, М. Казьмірчук, О. Косенка, Н. Шушлянікової [1] та ін.

Виходячи з вищесказаного, метою цієї розвідки є відтворення становлення товариства «Просвіта» в м. Миколаєві за матеріалами листування М. М. Аркаса.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що серед перспектив вивчення матеріалів особового походження на сучасному етапі стоїть пошук і наукова атрибуція маловідомих наративних джерел, створення зведеного каталогу опублікованих і неопублікованих матеріалів. Виконання цих задач дасть змогу ввести до наукового обігу значний масив цінної історичної та біографічної інформації. Матеріал дослідження може бути використаний при підготовці лекцій та спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів, підготовці посібників і підручників із історії України та джерелознавства, у краєзнавчій роботі.

Тривалий час українська культура, українська мова перебували під утиском російського царату. Вдалою спробою національного відродження на півдні України в умовах шовіністичної політики царського уряду стало відкриття просвітницьких організацій. Така діяльність на південноукраїнських землях стала можливою після революції 1905 р. Відтоді тут почали з'являтися національно-культурні товариства, які отримали назву «Просвіта» на зразок західноукраїнських організацій.

Наприкінці листопада 1905 р. передові діячі українського руху заснували «Просвіту» в Одесі. Одним із ініціаторів її створення та активним членом став видатний книгознавець, літературний критик, письменник Михайло Федорович Комаров (1844–1913) [2].

Оскільки до складу «Просвіти» входило багато вчених, громадських діячів, талановитих акторів, журналістів і літераторів, які своїми доповідями, концертами, лекціями, виступами зацікавлювали все більше людей, то лави просвітян поповнювалися все новими членами, а діяльність організації набула широкого розмаху [3].

У Миколаєві найбільша заслуга у створенні осередку «Просвіти» належала відомому громадському діячу, письменнику, композитору, історичному Миколі Миколайовичу Аркасу (1853–1909). У своїй роботі він скористався досвідом просвітян із сусідньої Одеси. Про враження від поїздки до одеської «Просвіти» М. Аркас розповів наприкінці 1906 р. у часописі «Рідний край». Аналізуючи роботу товариства, він вирізняв роль просвітницького руху в українському національно-культурному відродженні, порівняв «Просвіти» із братствами XVII ст.

М. Аркас детально описав помешкання одеської «Просвіти», звернув увагу на активну участь у її діяльності жінок, поділився позитивними враженнями від літературно-музичного вечора, на якому йому пощастило бути. Можна погодитися з думкою Л. Петришиної, що «відвідини Аркасом одеського товариства під час підготовки до початку діяльності «Просвіти» в Миколаєві були перевіркою його власних переконань, своєрідним оглядом просвітянських сил» [4].

Відкриттю миколаївського осередку передувало листування історика з М. Ф. Комаровим. Цікаві епістолярії зберігаються у відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки [5]. Так, наприкінці січня 1907 р. Микола Аркас звертався до Михайла Комарова за практичними порадами із досвіду одеситів. Йшлося про те, як зробити свято в Миколаєві більш урочистим та пам'ятним, які існували звичаї в одеській «Просвіті», скільки складав розмір членських внесків, хто утримував приміщення та буфет тощо [6].

У ті дні М. М. Аркас був заклопотаний підготовкою заходів до шевченкових роковин. Цій даті, власне, він і хотів приурочити відкриття «Просвіти». На свято запрошував

«найстарших братчиків»: «Може Ви, або хто з Одеських просвітян не одмовите вшанувати нас своїм завітанням до Миколаєва на цей день, чому б ми були дуже ради і вдячні...» [7].

У своєму наступному листі до Михайла Комарова Микола Аркас дякує за отримані відповіді. Разом із тим він нарікає, що «статут наш і досі ще не зареєстровано, але це через те, що наша адміністрація не любить поспішати і дожидає, поки збереться кілька різних товариств...» [8].

Велике значення М. М. Аркас надавав приїзду М. Ф. Комарова до Миколаєва з метою читання рефератів, про що неодноразово просив свого колегу. «...Це зробить дуже, дуже гарне враження на наших молодих просвітян і підтримає їх у їх ще не твердому напрямі», – зауважував історик [9].

У своєму листі до М. Ф. Комарова від 26 лютого 1907 р. М. М. Аркас описав подробиці відкриття «Просвіти» в Миколаєві. На той час осередок розмістився в приміщенні Технічного товариства. «Відкриття відбулося тихенько як і у вас: попереду я сказав відповідну коротеньку промову, а далі почалися вибори у Раду ... мене обрано Головою Товариства», – сповіщав Микола Аркас [10].

Поява організації привернула увагу громадськості. Одразу до товариства записалось більше 100 членів. Із листа виглядає, що вони були заклопотані якомога скоріше налагодити справу. Треба віддати належне організаторським здібностям самого М. М. Аркаса, який пов'язував подальший розвиток «Просвіти» із тісною співпрацею між осередками, налагодженням зв'язку та контактів між діячами, «...щоб люди бачили нашу єдність, щоб таким побитом ми обмінювались і думками, і поглядами і йшли б у однім напрямку» [11].

Розголос про добрі справи миколаївських просвітян на користь українського народу доходив до багатьох куточків України. Велося плідне листування з іншими осередками, товариствами, відомими українськими діячами та простими жителями різних міст. Як пише Л. Цимбал, навіть короткий аналіз листування миколаївської «Просвіти» з іншими товариствами свідчить про спільність мети - відродження національної самосвідомості [12].

Одним із найбільш крупних фондів Державного архіву Миколаївської області є особовий фонд М. М. Аркаса. Матеріали фонду, а це переважно приватні листи, неодноразово привертала увагу дослідників. Частина епістолярію може розширити наші уявлення про події, пов'язані з національно-культурним розвитком Південної України.

Кореспондентами Миколи Аркаса виступали різні культурні діячі, митці, учасники «Просвіти». Вони щиро переживали за відродження українського національного руху на Півдні. В матеріалах листування йшлося про влаштування гастролей, вечорів, вистав, організацію роботи «Просвіти» та налагодження співпраці між її осередками, видання літератури, популяризація української думки серед широкого загалу тощо.

Наведемо кілька прикладів, які дозволяють побачити коло інтересів, проблем, напрямків діяльності, що мали місце в українському культурному середовищі Півдня початку ХХ ст. Із листа до М. Аркаса одного з учасників миколаївської «Просвіти» О. Недолі можна дізнатися про те, чим жив осередок: «Провели вечір в «Просвіті». Людей було більше, чим на першій вечір...» [13].

Далі О. Недоля описує програму вечора: спів, виступ хору, читання творів «наших» письменників. Захід проходив під наглядом спеціального «агенту» – ним був помічник пристава. Нарікань з боку влади не було. В той же час О. Недоля скаржився, що за відсутності голови, тобто М. М. Аркаса, якого автор листа називав «батьком», дехто з адміністрації «Просвіти» погано виконував свої обов'язки, байдуже ставився до організації та її роботи [14].

Як вже зазначалося, в своїй роботі миколаївські просвітяни спирались на досвід інших осередків, у тому числі Одеси. Між ними встановилися дружні зв'язки. Про життя одеської «Просвіти» йдеться в листі її бібліотекаря Андрія Ніковського до Миколи Аркаса: «Справи в Одеській «Просвіті» ідуть нормально, за маленькими винятками, адміністрація утискує не дуже, студентська молодь більш і більш іде в «Просвіту» не тільки танцювати. З грошима

трохи скрутненько, але житотіти можна. Гарно те, що «Просвіта» захоплює що разу більший і новий гурт громадянства, що люде нас бачуть і знають – і з повагою ставляться...» [15].

В іншому своєму листі А. Ніковський відповідав М. Аркасу на питання про допуск євреїв до «Просвіти». Як виявилось, місцеві просвітяни не звертали увагу на національну приналежність, і серед членів було записано 10 осіб єврейської національності, переважно студентів. Також А. Ніковський пропонував надіслати до миколаївської «Просвіти» брошури. Він піклувався про встановлення якомога тісних відносин між осередками: «Взагалі треба ще якихось зносин між нашими «Просвітами». Бо вся справа українська йде не так інтенсивно, як може йти, як бажано, щоб ішла» [16].

Значущою подією для українства півдня стало видання М. Аркасом «Історії України-Русі». А. Ніковський так характеризує її появу в 1908 р.: «Я привітав її як з'явище великої ваги – це учебник для будучих гімназій, це підручник для учителів..., а зараз це книга, якої не доставало, яка дуже потрібна. Вона будитиме свідомість у людей і підміцнятиме вже свідомих інтелігентів і робітників» [17].

Серед кореспондентів Миколи Аркаса – лікар Анастасій Фоменко, якого хвилювало питання створення «релігійно-етичного кола», що займалося б видавництвом українських релігійних книжок для селянства. У А. Фоменка була ідея закласти таке коло в Одесі, але через воєнний стан (це був 1908 р.) реалізувати задумане виявлялося неможливим [18].

А. Фоменко цікавився у М. Аркаса можливістю налагодити дану справу в Миколаєві, але, напевно, безрезультатно, бо, як незабаром він сам напише історіку «діло про видання релігійно-етичних книжок пропало» [19].

Таким чином, епістолярії М. М. Аркаса – це унікальні джерела, що дозволяють відтворити окремі епізоди життя миколаївської «Просвіти», діяльності патріотично налаштованої української інтелігенції Півдня початку ХХ ст. Саме в той час попри асимілятивну політику царату все гучніше став доноситися голос українства, яке виборювало собі шлях до повноцінного духовного життя.

Матеріали особового походження включають широкий спектр відомостей про життя наших попередників, несуть суб'єктивну оцінку найважливіших подій суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя народу. На нашу думку, робота з подальшого опрацювання наративних джерел, до яких відносяться листи М. М. Аркаса, їх виявлення, систематизація, аналіз тощо й сьогодні залишається одним із найважливіших напрямків роботи науковців. Кожне джерело заслуговує пильної уваги істориків, краєзнавців, дослідників і взагалі всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

SUMMARY

The article is based on the epistolary of M. M. Arkas. It studies the history of origin and development of the society "Prosvita" in Mykolaiv in the early 20th century. The using of the prominent public man Mykola Arkas' materials of correspondence allows to define the place of this society in the cultural life of the South of Ukraine, helps to recreate some episodes of enlightenment activity of the Ukrainian intelligentsia.

Keywords: M. M. Arkas, epistolary, "Prosvita", Mykolaiv, culture, Ukrainian intelligentsia.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арабаджи С. С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку ХХ ст.: джерелознавчий аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С. С. Арабаджи. – Донецьк, 2012. – 262 с.; Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект / А. В. Гедьо. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 399 с.; Казьмірчук М. Г. Джерела особового походження / М. Г. Казьмірчук. – К. : Логос, 2010. – 242 с.; Косенко О. В. Джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. В. Косенко. – К., 2009. – 211 с.; Шушлянікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII– початку ХХ ст. за наративною літературою: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Шушлянікова. – Херсон, 2002. – 203 с.

2. Зленко Г. Засновник одеської «Просвіти» // «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): Зб. Матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред. В. Германа. / Г. Зленко. – К.: Вид. центр «Просвіта», Вид. «Веселка», 1998. – С. 127.
3. Давидова М. Кращі традиції просвітництва в Одесі - на службу сьогоденню // «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): Зб. Матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред. В. Германа. / М. Давидова. – К.: Вид. центр «Просвіта», Вид. «Веселка», 1998. – С. 370.
4. Петришина Л. В. Микола Аркас про одеську «Просвіту» // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. / Л. В. Петришина. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип. 1 (2). – Ч. II. – С. 123.
5. Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (далі – ВРВР ОННБ). – Ф. 28/1. – Од. зб. 1. – Листування М. Ф. Комарова з М. М. Аркасом. – Арк. 5–7.
6. Там само. – Арк. 5.
7. Там само. – Арк. 6.
8. Там само. – Арк. 6.
9. Там само. – Арк. 6.
10. Там само. – Арк. 6.
11. Там само. – Арк. 7.
12. Цимбал Л. Ми певні, що майбутнє за нами. Віхи діяльності Миколаївської «Просвіти» (1907–1924) // «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): Зб. Матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред. В. Германа. / Л. Цимбал. – К.: Вид. центр «Просвіта», Вид. «Веселка», 1998. – С. 363.
13. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 13. Листування М. М. Аркаса. – Арк. 3.
14. Там само. – Арк. 4.
15. Там само. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 14. Листування М. М. Аркаса. – Арк. 3.
16. Там само. – Арк. 6.
17. Там само. – Арк. 9.
18. Там само. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 22. Листування М. М. Аркаса. – Арк. 9.
19. Там само. – Арк. 11.

УДК 94(477):930

Меценко М. В.

ПОСЕЛЕННЯ СУХАРЕВЕ В ІСТОРИЧНИХ ДОКУМЕНТАХ XVIII–XIX СТОЛІТЬ

У статті на великому фактичному матеріалі автор розкриває мовою документів маловідомі сторінки історії освоєння, виникнення та визначення на місцевості одного з найстаріших поселень на території сучасної Луганської та Донецької областей як Сухарева, що вимагає змін ставлення до зниклих поселень в теорії і практиці охорони культурної спадщини, які й до сьогодні не визнані як археологічні об'єкти.

На сьогодні істориками й археологами приділено мало уваги проблемі колонізації середньої течії Сіверського Дінця періоду кінця XVII – першої половини XIX ст. з метою визначення місць розташування історичних поселень на сучасній місцевості. Після опрацювання документів різних періодів колонізації середньої течії Сіверського Дінця та

картографічних матеріалів, виникає можливість визначити місця розташування поселення Сухарево в різні періоди існування, з метою проведення в подальшому археологічних розвідок з метою отримання достовірної інформації про: топографію поселень, їх розміри, характер укріплених споруд та фортифікації внутрішніх будівель, будівельні матеріали, озброєння, тривалість існування і датування поселень, побутовий устрій життя мешканців, предмети побуту, щільність заселення, віковий склад мешканців, наявність або відсутність соціальної стратифікації тощо. Метою цієї розвідки є аналіз історичних джерел XVIII–XIX ст., в яких згадується поселення Сухарево, та спроба відтворення картографічної характеристики поселення.

Перший відомий нам документ датований початком XVIII ст. Згідно документа, який був наданий донськими козаками містечка Сухарево, представленого 1704 року в розряді стольником Пушкіним, яким в 1703 р. проводилась ревізія козацьких містечок, поселення було побудоване «тому 28 років», тобто в 1675 році. Знаходилося воно на лівому березі річки Сіверський Донець. За описом лісів 1698 року, воно було самим верхнім містечком на Дінці і стояло нижче містечка Маяцького й вище Краснянського містечка, до яких був ліс відповідно «на 10 верстах» і «на 17 верстах». Згідно свідчень генерала Косагова, містечко Сухарево розташовувалось в 20 верстах від містечка Царева-Борисова. За даними поручика Язикова, якого було відіслано в 1703 році на річку Бахмут для огляду і перепису та виконання креслення, від згадуваної річки до Сухарева нараховувалось диким степом 35 верст, а від Тору річкою Сіверським Дінцем 65 верст. Мешканці міста Валуйки в 1704 році оголосили владі, що річка Бахмут впала в річку Донець вище Сухарева в 3-х верстах, і що мешканці його володіли землями знизу вгору по річці Дінцю до гирла річки Жеребця, лівого притока. Генерал Косагов скаржився в Розряд, що козаки з Сухарева та інших близьких містечок в Царев-Борисів і в Маяцький, і в Соляний, і в інші містечка приходять почасти і ратних людей і у службових людей холопів з полку підмовляють. Грамотою від 1682 року Війську Донському заборонялося в містечках під смертною стратою намовляти до себе людей і приймати втікачів. За «казкою» 1703 року в містечку Сухарево нараховувалося 88 службових козаків [1, с. 183]. У 1700-х роках містечко вело запеклі суперечки з Ізюмським слобідським полком за володіння землями по Чорному Жеребцю. Донські козаки подали чолобитну в посольський наказ проти слобожан за володіння новим містечком на Бахмуті, який вони вважали своїм, запевняючи, що ще в 1683 році Сухаревські козаки «сіль на Бахмуті варили і від ворога відсіч робили». Але слобожани надали докази на свою користь, і Бахмут залишився за ними [2, с. 17]. У результаті декількох розслідувань грамотою від 1704 року річка Чорний Жеребець розділила володіння ізюмців і донців [3, с. 516]. Містечко Сухарево розмістилось на території Сухаревського юрта, який межував на заході з Репіним юртом, кордон якого проходив по річці Чорний Жеребець, а на сході межував з Краснянським юртом, кордон якого проходив по річці Красній.

У часи Булавинського повстання 1708 року в біля містечка Сухарево донські старшини Семен Драний, Сергій Беспалий, Микита Голий формують військо для походу на Тор та Маяки [4, с. 795]. Але після поразки донських козаків біля урочища Криві Луки, повстання було придушено. Отаман Іван Наумов та мешканці станиці Сухаревської звертаються до князя Василя Долгорукого з проханням вибачити їх [5, с. 11]. Але царський уряд жорстко помстився донським козакам, знищивши їх станиці, в тому числі і Сухарево, а козаків повісивши на шибеницях, які були побудовані на плотах та спустили вниз по течії Сіверського Дінця на Дон для залякування [6, с. 96]. В 1709 році, без згоди уряду, на місці знищеного Сухаревського починають селитися «пришлі» люди [7, с. 8]. Землі довго не пустували, і в 1710 році були оглянуті азовським губернатором І. А. Толстим і генерал-майором Ф. В. Шидловським [8, с. 460]. Та пізніше були заселені черкасами з Цареборисова [9, с. 29]. У 1744 році Військова колегія наказала генералу Бісмарку оглянути поселення, що утворилися за Української лінією, нанести їх на креслення і надати про них свої висновки. Бісмарк не вважав за необхідне будувати нову лінію та запропонував тільки зробити розпорядження, щоб населення в разі небезпеки рятувалося в найближчій фортеці, а

саме мешканці нижнього Подінців'я – в Ямполі, Писарівці, Сухаревці, Краснянці і Борівському [10, с. 331].

В 1774 році однодворчу слободу Сухареву відвідав відомий німецький натураліст, академік Йоганн Антон Гільденштедт, який вказав, що у 1772 році у Сухареву були переселені однодворці з Тору, які заснували хутора в нижній течії річки Чорний Жеребець. Ще у 1681 році мешканці Тору займались видобутком солі на соляних озерах уздовж річки Чорний Жеребець, що можливо і поклало початок поселення Нова Сіль, яке позначено на картах кінця XVII століття [11, с. 509]. Перед переселенням однодворців до Сухаревого, спочатку було виселено приблизно 300 сімей черкасів, які в 1770 році вище за течією Чорного Жеребця заснували слободу Терни. Також Гільденштедт зробив опис місця знаходження слободи Сухаревої, де вказав, що вона знаходиться на лівому березі Сіверського Дінця в двох верстах від нього, оточена озерами, ключами і лісом. Навпроти слободи Сухаревої правий берег крутий і складається з крейди висотою 20 сажнів [12, с. 59]. На цьому місці в цей час розташовується Серебрянське лісництво (Кремінський район Луганської області), яке мешканці селища Серебрянка (Бахмутський район Донецької області) називають Сухаревим – воно знаходиться навпроти крейдяних височин селища Серебрянки. Також на присутність в цьому районі поселення свідчить позначення кладовища на Трьохверстовій військовій топографічній карті Російської імперії 1863 року [13]. Згідно перепису населених пунктів Азовської губернії Бахмутського повіту 1778 року в однодворчій слободі Сухаревій налічується: однодворців – 128 чоловічої статі і 118 жіночої статі; державних малоросійських поселян – 29 чоловічої статі і 23 жіночої статі [14, с. 21].

У 1781 році однодворці слободи Сухаревої подали подання з проханням переселитися на нове місце, оскільки на місці їх проживання є великі піски, які у віддаленості від орних земель, а також про перенесення дерев'яної Миколаївської церкви. Але, зважаючи на те, що ця церква була вже стара, ними було вирішено її продати, а в своєму новому поселенні побудувати нову, дерев'яну. За описом Слов'янської духовної консисторії, церква була побудована у 1768 році на кам'яному фундаменті, поміст у ній був дерев'яний, дах – гонтовий, обшита шалівкою, хрести – залізні без півмісяців, позолочені. Дзвіниця зроблена на воротах, на яких різної ваги 5 дзвонів. Прихожан на 1781 рік 45 дворів – 127 чоловіків, 124 жінок. До приходу належать такі селища: Водяний Колодязь, Тернова [15]. На генеральному плані Ізюмського повіту Слобідської Української губернії атласу Слобідсько-української губернії 1797 року зображено слободу Сухареве [16]. Вона знаходиться уздовж яра Водяного південно-східніше від села Торське (Лиманський район Донецької області), в центрі поселення зображено Миколаївську церкву. Згідно опису, зробленому до атласу Катеринославського намісництва Бахмутського повіту 1795 року, в казенному селі Сухаревому налічується: 65 дворів, 204 чоловіки, 205 жінок [17, с. 53]. У 1804 році в слободі налічувалось 7 вітряків, а мешканці славилися виготовленням рушників [18].

У 1825 році однодворча слобода Сухарева увійшла до складу 2-го поселеного кавалерійського округу Українських військових поселень Псковського кірасирського полку [19]. Згідно атласу статистичного округу українського військового поселення 1837 року в слободі Сухаревій налічується: 482 особи чоловічої та 492 особи жіночої статі; 141 дім; 74 коня, 496 волів, 600 овець; 1 церква, 11 вітряних млинів [20]. У 1836 році слобода Сухареве була розселена, останні 20 дворів були переселені до Кремінної, а храм Сухаревський, побудований на честь Святого Миколая, перевезений в Дробишеве [21, с. 302]. Причиною розселення стало реформування військових поселень або створення духоворчеської громади.

Таким чином, підводячи підсумок, необхідно зазначити, що виявлення зниклих поселень на сучасній місцевості і проведення в майбутньому археологічних досліджень можуть стати каталізаторами нових знань з питань вивчення матеріальної культури поселень кінця XVII – першої половини XIX ст. у середній течії Сіверського Дінця на території Донецької та Луганської областей.

SUMMARY

In the article on a large factual material the author reveals some little-known pages of the history of emergence, development and definition on the ground of the settlement Sukhareve. It is one of the oldest settlements in the territory of modern Luhansk and Donetsk regions. The author comes to the conclusion that the attitude towards the disappeared settlements, which are not currently recognized as archaeological sites, should be changed in the theory and practice of cultural heritage protecting.

Keywords: Sukhareve, Bakhmut, Chornyi Zherebets, Siverskyi Donets, settlement, colonization.

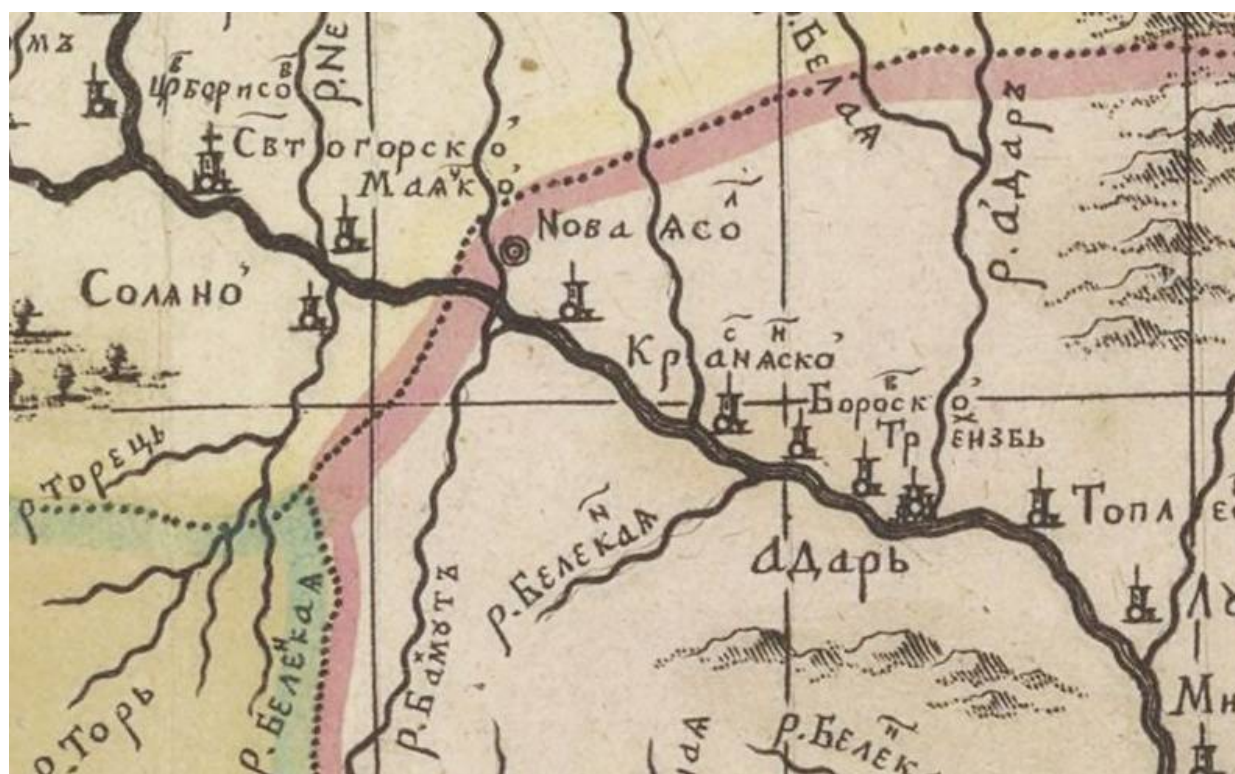
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Королёв В. Н. Донские казачьи городки. – Новочеркасск, 2007. – С. 239.
2. Список населенных мест Российской империи. Т.13. Екатеринославская губерния. – СПб, 1863. – С. 151.
3. Гуров В.В. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. – Харьков, 1884. – С. 705 .
4. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – Київ, Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 1054.
5. Русская старина. Ежемесячное историческое издание. – СПб, Печатня Головина, Т. 2, 1870. – С. 141.
6. Ригельман А. И. История и повествование о донских казаках. – Москва, Университетская типография, 1846. – С. 165.
7. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России. Часть XII – Москва, Университетская типография, 1789.
8. Описание дел Архива Морского министерства за время с половины XVII до начала XX столетия. Том 1. – СПб, 1877 – С. 759.
9. Шидловский С. И. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским. – Санкт-Петербург : Типография князя В. П. Мещерского, 1896. – XII, 267 с.
10. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства : исследование Д. И. Багалея. – Москва, 1887 – С. 614.
11. Гуров В. В. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. – Харьков, 1884. – С. 705.
12. Гильденштедт И. А. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии / пер. [с нем.] и предисл. М. Н. Салтыковой; примеч. Д. И. Багалея. – Харьков, тип. Губ. правления, 1892 – С. 89.
13. Трьохверстова військова топографічна карта Російської імперії 1863 року. Аркуш XXV. – С. 16.
14. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст.: Збірник документів. – Донецьк, 2009 – С. 164.
15. Центральний державний історичний архів (далі ЦДА) України у м. Києві – Ф. 1979, оп. 1, спр. 6.
16. Російський державний історичний архів (далі РДА) – Ф. 1350, оп. 312, спр. 250.
17. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст.: Збірник документів. – Донецьк, 2009 – С.164.
18. РДАДА. – Ф. 1355, оп.1, спр. 1965.
19. ЦДА України у м. Києві – Ф. 1322, оп.1, спр. 18.
20. Атлас статистический округов Украинского военного поселения за 1837 год.
21. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение 5. Изюмский, Купянский и Старобельский уезды, Купянские и

Старобельские округа военного поселения / Филарет (Гумилевский Д. Г.). – Харьков :
Типография Харьковского университета, 1858. – С. 461.

Ил. 1. Фрагмент карты. 1813 р.

Ил. 2. Фрагмент карты. Друга половина XVII ст.

Гл. 3. Фрагмент карты. 1745 р.

Гл. 4. Фрагмент карты. 1765 р.

Іл. 5. Фрагмент карти. 1797 р.

УДК 94:323.281-055.2](477.62)"193"

Омельченко П. С.

РЕПРЕСОВАНІ ЖІНКИ ДОНЕЧЧИНИ В НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКІЙ СЕРІЇ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»

У статті на основі бази даних науково-дослідної серії книг «Реабілітовані історією» подано детальну характеристику, що містить інформацію про репресованих жінок Донецької області 30-х рр. ХХ ст. За допомогою коротких біографічних відомостей визначено кількість арештованих та засуджених жінок, їхню вікову відмінність, партійну належність, освітню кваліфікацію та соціальний статус.

Сталінські репресії є однією з найстрашніших сторінок історії Радянської держави. Для сучасної демократичної країни, якою є Україна, вагомим є розширення поля історичної пам'яті за допомогою раніше замовчуваної інформації щодо репресивної політики у СРСР. Також, поза сумнівом, це є важливим у процесі виховання в теперішніх та майбутніх громадянах нашої країни поваги до пращурів, які стали жертвами історичної трагедії.

Вибраний нами хронологічний період пояснюється тим, що 1929 рік є роком сталінського «великого зламу». Це рік тотального наступу сталінізму в усіх напрямках життя радянського суспільства. Верхня межа – 1939 рік, яка обрана через те, що в цьому році західноукраїнські землі були анексовані Радянською владою і, відповідно, приєднані до Української РСР. Також, цей рік є початком Другої світової війни.

На жаль, українська історіографія не має ґрунтового дослідження, яке б торкалося гендерного аспекту радянської репресивної політики. Дані щодо репресованих громадян подають, переважно, узагальнено, без поділу осіб на жінок та чоловіків. Наукових робіт, які було б присвячено аналізу соціального портрету репресованих жінок у той чи той сталінський період, на сьогодні немає.

Дослідження безпосередньо жіночого виміру сталінських репресій (у нашому випадку в 1930-х роках) є цінним не лише для формування історичної пам'яті, але й для розвитку жіночих студій в сучасній Україні.

Важливим доробком із вивчення цієї проблеми є праця української дослідниці Тамари Вронської «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади» [1]. У названій монографії науковець подала кількісну характеристику засуджених жінок, яких було репресовано як «члена родини зрадника Батьківщини». Проте, інформації про жінок, засуджених за іншими статтями, у названій розвідці немає.

Цінною для збереження пам'яті незаконно репресованих та реконструкції соціального портрету таких осіб є науково-документальна серія книг: «Реабілітовані історією», яка на основі оригінального фактичного матеріалу надає широкі можливості для наукових досліджень. Вона містить матеріали про масові репресії громадян різних областей України, а саме: документи, спогади, наукові статті, нариси, списки реабілітованих осіб.

У своїй праці ми зробили спробу подати інформацію щодо кількості заарештованих жінок Донецької області, детально розписавши вирок (за якими було засуджено репресованих), зазначили інформацію про національність заарештованих, їхню вікову характеристику, партійну належність, освітню кваліфікацію та соціальний статус. Ця інформація, зібрана на основі матеріалів серії книг «Реабілітовані історією. Донецька область» [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10], має стати цінною для майбутніх порівняльних та узагальнювальних досліджень.

У 1930-х роках на території Донецької області було заарештовано майже тисячу жінок (971) різного віку, національності, соціального статусу. У Таблиці 1 подано детальну характеристику кількості заарештованих жінок у різні роки. Для порівняння, заарештованих після 1939 року і до смерті Сталіна – 1963 жінки.

Табл. 1

Кількість жінок, заарештованих у 30-х роках ХХ століття на території Донецької області

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	Дата арешту невідома
Кількість заарештованих жінок	33	15	18	22	32	48	34	603	147	16	3

Короткі жіночі біографічні дані дали нам змогу охарактеризувати різноманітність вироків, за якими були засуджені жінки (див. Таблиця 2). Найбільше жінок було засуджено на 5–8 років перебування у виправно-трудових таборах (далі – ВТТ). Це можна пояснити тим, що в 1937–1938 роках жінок здебільшого заарештовували як «члена сім'ї зрадника Батьківщини» й засуджували саме на такий термін.

Невелику кількість жінок, засуджених до вищої міри покарання (далі – ВМП), одночасно було засуджено на покарання у вигляді конфіскації майна. До речі, у документах більшої кількості жінок даних про виконання розстрілу немає.

Вражаючим є той факт, що, згідно з матеріалами справ, деяких жінок було засуджено без попереднього арешту.

Табл. 2

Характеристика вироків та кількість засуджених жінок

Вирок	3 ВТТ	5 ВТТ	8 ВТТ	10 ВТТ	ВМП	Інше	Заслання	Даних немає
К-ть жінок	19	124	183	87	92	151	43	209

Зауважимо, що із загальної кількості заарештованих в таблицю не було внесено таких осіб: виправдані жінки (14), незасуджені (55), жінки, справу яких було припинено (4), жінки, яких було звільнено з-під варті (3).

У Таблиці 3 подано вікову характеристику заарештованих жінок, абсолютну більшість яких було репресовано у віці від 21 до 50 років. Пояснити, на нашу думку, це можна порізно. Мабуть, у жінок більш зрілого віку знаходили «білі плями» у минулому, за які можна було притягнути до відповідальності. Молодші жінки, натомість, були краще придатні до таборів ГУЛАГу й праці в них.

Табл. 3

Вікова характеристика репресованих жінок Донецької області

Вік	14–20	21–30	31–40	41–50	51–60	61–70	Даних немає
К-ть жінок	30	206	441	222	62	6	5

Вочевидь, важливим для реконструкції соціального портрету є партійний статус репресованих жінок, який детально наведений у Таблиці 4.

Табл. 4

Партійна приналежність

	Безпартійні	Члени ВКП(б)	Колишні члени ВКП(б)	Кандидати на вступ до партії	Член ВЛКСМ	Даних немає
К-ть жінок	895	51	7	7	13	10

У Таблиці 5 наводимо дані про національність арештованих жінок, які, так само, відіграли неабияку роль у долі жінки-арештанта.

Табл. 5

Національність заарештованих жінок

Національність	Українки	Росіянки	Німкені	Єврейки	Польки	Білоруски	Гречанки	Латишки	Інші	Н-ть невідома
К-ть жінок	352	212	179	85	71	24	18	20	15	14

Під іншими ми подали невелику кількість литовок, угорок, вірменок, грузинок і т.ін. Не дивно, що крім українок і росіянок репресовано багато німкенів, полячок та єврейок, адже ці національності підпали під різноманітні «національні каральні операції» радянської влади.

Важливою характеристикою для реконструкції соціального портрету жінки-арештанта є освіта та соціальний статус особи. У Таблиці 6 наведено інформацію про освітню кваліфікацію жінок.

Табл. 6

Освітня кваліфікація жінок

Освіта	Без освіти	Малоосвічені	Грамотні	Початкова освіта	Середня неповна	Середня	Вища неповна	Вища	Інше	Невідомо
К-ть жінок	14	33	9	525	69	179	14	73	18	40

Аналіз інформації про місце роботи жінок дає змогу узагальнити її в Таблиці 7.

Соціальний статус заарештованих жінок

№	Групи репресованих	Заарештовано
1	Колгоспниці	70
2	Селянки	11
3	Робітниці	117
4	Службовці	171
5	Працівниці науки, мистецтва, культури, медицини	134
6	Студентки	10
7	Домогосподарки	365
8	Утриманки, пенсіонерки	10
9	Служителі релігійних культів	3
10	Без певних занять	6
11	Не працювали	36
12	Немає даних	32
13	Інші	10

Під іншими ми подали невелику кількість безробітних, селянок-одноосібниць та жінку, яка на час арешту вже була ув'язнена в Маріупольській виправно-трудовій колонії [11].

Книга «Реабілітовані історією. Донецька область» не надає відомостей про рік арешту та засудження у випадку 38 жінок.

Як бачимо, книга пам'яті жертв політичних репресій «Реабілітовані історією. Донецька область» містить у собі великий інформаційний масив. Вона є важливим джерелом для детального аналізу не лише репресованих в 1930-х роках, але й в цілому за весь сталінський період, а покликання на такі дослідження є абсолютно виправданим.

Детальна статистична характеристика, що містить інформацію про заарештованих жінок Донецької області, а в подальшому й інших областей України, допоможе зробити ґрунтовний аналіз даних щодо репресованих жінок на території УРСР. Комплексна робота уможливить узагальнення та визначення гендерних особливостей радянської репресивної політики.

SUMMARY

The article gives a detailed description of the information about the repressed women from Donetsk Region in the 1930s. It is based on the database of the research series of books “Rehabilitated by History”. Short biographical information helped to determine the number of arrested and convicted women, their age, party affiliation, educational qualification and social status.

Keywords: historical memory, gender history, Stalinist repressions.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.): Наукове видання. – К. : Темпора, 2013. – 624 с.
2. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. – Донецьк : видавництво КП «Регіон», 2004 – 648 с.
3. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга друга. – Донецьк : видавництво КП «Регіон», 2005 – 624 с.
4. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга третя. – Донецьк : видавництво КП «Регіон», 2006 – 624 с.
5. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга четверта. – Донецьк : видавництво «СПД Бледнов», 2006 – 648 с.

6. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга п'ята. – Донецьк : видавництва КП «Регіон» – «СПД Бледнов», 2008 – 624 с.
7. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга шоста. – Донецьк : видавництва КП «Регіон» – «ФОП Колесніченко», 2009 – 592 с.
8. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга сьома. – Донецьк : видавництва КП «Регіон» – «ФОП Колесніченко В.В.», 2010 – 624 с.
9. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга восьма. – Донецьк : видавництва КП «Регіон» – «ФОП Колесніченко», 2011 – 624 с.
10. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев'ята. – Донецьк : видавництва КП «Регіон», ТОВ «Каштан», 2012 – 624 с.
11. Реабілітовані історією. Донецька область: Книга сьома. – Донецьк : видавництва КП «Регіон» – «ФОП Колесніченко В. В.», 2010 – С. 25.

УДК 94(477.62)»1930»

Отземко О. В.

РОЗКУРКУЛЕННЯ В С. ОЛЕКСАНДРО-КАЛИНОВЕ (СПОГАДИ РАДЯНСЬКОГО ФУНКЦІОНЕРА)

Зроблено аналіз спогадів учасника колективізації та розкуркулення в с. Олександро-Калинове Костянтинівського району Артемівського округу навесні 1930 р., радянського функціонера Я. Н. Андрюхіна. Показано інформаційні можливості спогадів для вивчення колективізації на Донеччині, а також процесу формування історії радянської колективізації українського села.

Упродовж останніх десятиріч зібрано та опубліковано значний комплекс джерел з історії радянської модернізації села, зокрема, спогадів жертв і свідків колективізації, розкуркулення, голодомору. Звернення до спогадів іншої сторони – партійно-радянського чиновника, що брав безпосередню участь в цих подіях, на нашу думку, цікаве з погляду вивчення фактів регіональної історії, і важливе, беручи до уваги роль спогадів більшовицьких ветеранів у формуванні «правильної» радянської історії колективізації.

Джерелом для нас послужили спогади учасника революційних подій і радянських перетворень 20–30-х років Я. Н. Андрюхіна, написані на початку 60-х років минулого століття, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Віддзеркалюючи події в одному селі, вони підтверджують факти і висновки, що містяться в сучасних дослідженнях колективізації, розкуркулення в Україні і Донбасі [1], а також процесів формування та діяльності партійно-радянського апарату [2].

Яків Назарович Андрюхін мав «правильну» для свого часу біографію: походив з родини селянина-бідняка Калузької губернії, служив в армії, де почав займатися революційною діяльністю, в 1917 р. вступив до РСДРП(б). Після жовтневого перевороту почалася його кар'єра партійно-радянського чиновника, протягом якої Андрюхін встиг попрацювати на різних посадах окружного і губернського (обласного) рівня як на території радянської України, включаючи західні області, так і в РРФСР, ніде не затримуючись більше 1–2 років (О. В. Стяжкіна, аналізуючи постійну ротацию партійно-радянських кадрів на матеріалі Донеччини, називає таких чиновників «прибульцями»). Промовистою є інформація про його освіту – Вечірній університет марксизму-ленінізму у Львові, де він навчався в 1946–1948 рр., тобто в 50-річному віці [3].

Один із рядків строкатої біографії Андрюхіна – січень-березень 1930 р.: «принимал участие в колективизации и в ликвидации кулачества как класса в Константиновском районе Артемовского округа в селе Александро-Калиновка (так в тексті – авт.)» [4]. Андрюхін, який працював на той час на металургійному заводі ім. Фрунзе, був відряджений разом з групою комуністів і комсомольців до Олександро-Калинівської сільради в якості

уповноваженого Костянтинівського райкому КП(б)У «по коллективизации и ликвидации кулачества как класса» [5].

Незважаючи на проблеми з пам'яттю щодо імен і прізвищ, Андрюхін наголошує, що добре пам'ятає «о фактах и случаях классовой борьбы с кулачеством, которые редко забываются» та відтворює методи цієї «боротьби». Уповноважені збирали відомості про «класовий» склад селянських господарств, їх становище: «... Все эти данные мы проверяли и изучали с большой группой незаможников, хорошо знающих все закоулки села и хозяйство хуторов, быт и традиции населения, привлечена нами была к изучению... большая группа молодежи и комсомольцев...» [6]. Після цього проводили сільські та хуторські збори: «... Нам было необходимо, ..., добиваться на общих собраниях единогласных постановлений, о выселении из села и из хуторов кулацких элементов и добиваться, тут же на собраниях об организации бедноты и середняков в колхоз. ... Было также учтено все наличие материальных ценностей которое должно поступить в распоряжение вновь создаваемого колхоза...». Андрюхін постійно відзначає залучення незаможників і частини середняків, «комсомольцев и школьников с учителями», які активну участь брали у зборах, «проводили разъяснительную работу», допомагали з обліком майна, інвентарю, посівного матеріалу, конфіскованого в «куркулів» [7].

Родини «куркулів», що підлягали виселенню, бралися під нагляд: «... всю кропотливую работу по подготовке кулацких семей к отправке вели специально выделенные товарищи. Наша обязанность состояла в том, чтобы не допустить побега или же «исчезновения» кулаков, по ночам наши коммунисты, комсомольцы и местные незаможники, по два, по три человека дежурили возле домов кулаков, а где было необходимо и во дворах. К более подозрительным типам... посылались сторожевые посты во внутрь домов...» [8].

«Ретельна підготовка» полягала в максимальній ізоляції та контролі за кожною «куркульською» родиною: «Как правило, за несколько дней до отправки кулаков на север мы глав семей изолировали..., в особое помещение, на окраине села, под надежной охраной, эти помещения... были по пути на ж.д. станцию. Такая изоляция ... не давала подкулачникам окружить эти хаты с арестованными, в случае вспышки и недовольства, если возникнет мысль об освобождении, а мы настроения подкулачников всегда учитывали и всегда готовились к худшим последствиям. ... Эта тактика изоляции кулаков в хатах на окраине села, себя оправдала, о чем в последствии узнали подкулачники, когда уже была произведена ликвидация кулаков и их семей» [9].

Автор наголошує на виконанні інструкцій партійних органів щодо організації виселення «куркулів»: «Мы действовали по преподанной инструкции, строго ее придерживались. Как правило, нам из райкома тогда рекомендовали отправлять семьи кулаков, поздно вечерами и по ночам с 12-ти ночи до 5-6 часов утра. Всегда это делалось во избежание сборищ населения на «проводы»..., с приводом ... разных кликуш и юродивых». Таким чином відправили на Соловки «до батька» родину сільського старости, яку селяни не дозволяли вивезти [10]. Заслуговує на увагу і такий пасаж: «Мы как правило, решили для себя с 5-го на 6-е марта 1930 г. начать ликвидацию кулачества и их семей в 3 часа ночи, по признаку очередности, начавши с верхнего оконца села шли к центру села» [11]. У випадку ненадійності місцевих селян використовували «підкріплення» з райкомом.

Незадоволення діями «уповноважених» висловлювали не тільки «кулаки и подкулачники», які зривали збори, а також «некоторые незаможники и середняки, ... сочувствующие кулакам, высказывающие неодобрение по ликвидации кулаков...» [12]. Автор описує один з таких випадків: «По отправке кулацких семей рано утром подкулачники устроили поход, для проверки хат в которых содержатся кулаки и их семьи приготовленные к отправке. Собралась довольно значительная толпа, человек 80–90 и двинулась в направлении хутора, где находились эти хаты, расположенные на другом берегу речки. ... В этойдвигающейся толпе... слышались плач родни кулаков и проклятья по адресу нас и советской власти, ... угрозы расправиться с нами и выгнать из села, у некоторых..., под

одеждой торчали обрезы, штыки, гранаты, настроение толпы было возбужденное. ...После наших уговоров толпа возле моста стала уменьшаться,... Оставшиеся в толпе люди решили лично проверить и подошли к хатам... Когда увидели, что в хатах никого уже нет, к тому же охрана им разъяснила..., что все семьи кулаков уже несколько часов, как отправлены на станцию, толпа тогда успокоилась и начала возвращаться по домам с руганью...» [13].

Наводить автор і хрестоматійні приклади про «комсомолку Дусю, гулявшу с сыном кулака», а також про уповноважених, один із яких намагався колективізувати все, «вплоть белья, полотенцев и одежды», другий влаштував гуляння зі своїми підлеглими на розкуркуленому хуторі, яке супроводжувалося спаленням ікон [14]. Результатами «проведеної роботи» автор ймовірно пишався, позаяк згадував декілька разів: «После тщательной подготовки ... их было отправлено на Север в район Белого моря 15 семей, и более 20 семей менее злостных кулаков было рассеяно в специально отведенной зоне в 20–25 км от сельсовета, где их охраняли специальные части...». Загалом за межі Костянтинівського району навесні 1930 р. було виселено 86 селянських господарств, по району розселено 109 селянських господарств [15]. Відзначимо, що реагуючи на віяння «відлиги», Андрюхін намагається виправдатися, але не за розкуркулення і колективізацію, а за темпи їх проведення, звинувачуючи у всьому І. Сталіна.

Таким чином, Я. Н. Андрюхін – типовий представник нижчого прошарку партійно-радянської номенклатури, який забув про своє селянське походження, все життя «кочував» країною, та з посади на посаду, старанно виконуючи завдання партії, за що отримав статус персонального пенсіонера. Три місяці роботи в Олександро-Калиновому, сповнені для багатьох його мешканців жаху і трагедії, для Андрюхіна – рядок в строкатій біографії, а на схилі років – привід згадати героїчну молодість (наведені спогади, до речі, рясніють граматичними і стилістичними помилками). Для автора, переконаного в своїй правоті, селяни – безсловесний, більшістю ворожий, об'єкт втілення політики партії, який в кращому випадку треба перевиховувати, в усіх інших – карати. На початку 60-х років автор, незважаючи на похилий вік, брав активну участь у громадському житті: робив доповіді, читав спогади на зустрічах і по радіо, пропагуючи «правильний» образ минулого [16].

Тож, спогади Я. Н. Андрюхіна є джерелом не тільки для вивчення колективізації на Донеччині. Вони віддзеркалюють процес формування історії «правильної» радянської колективізації українського села, і, водночас, ставлення до села та сільського населення як до об'єкту виховання та різних експериментів, що засвідчує історія радянського суспільства.

SUMMARY

The author analyzes the Soviet functionary Ya. N. Andriukhin's memories who was the participant of collectivization and dekulakization in the village Oleksandro-Kalynove, Kostiantynivskiy Raion, Artemivsk District in spring 1930. It is shown the information possibilities of memories for the study of collectivization in Donetsk Region and the process of forming the history of Soviet collectivization in a Ukrainian village.

Keywords: Oleksandro-Kalynove, dekulakization, memories.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Парсенюк Б. Ф. Гірка пам'ять нашого народу. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область / гол. ред. О. Л. Третяк.* Донецьк:Донеччина, 2008. Ч. I. С.10–31; Бледнов С. Ф. Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): Авторський роздум, свідчення, документи. Донецьк: Донбас, 2008. 304 с.; Папакін Г. В. Донбас на «чорній дошці»: 1932–1933. Київ: Інститут історії України, 2014. 44 с.; Кульчицький С. В. Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938. Київ: Інститут історії України, 2015. 187 с.; Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. Київ: Інститут історії України, 2015. 96 с.
2. Стяжкіна О. В. Бути владою: антропологічні коди провінційного радянського керівництва 1920-х рр. (на матеріалах Донбасу). *Нові сторінки історії Донбасу: зб.ст.* Кн.17/18. Донецьк: ДонНУ, 2009. С. 239–263; Відносини держави, суспільства і особи

- під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / гол. ред. В. А. Смолій. У 2-х т. Київ: ІІ України, 2013. Т. 2. 812 с.
3. Стяжкіна О. В. Згадана праця. С. 243–245; Андрюхин Яков Назарович. Отдельные заметки по разным вопросам. 1963-1965 гг. *ЦДАГО України*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 2–8.
  4. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 7.
  5. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 79; Парсенюк Б. Ф. Згадана праця. С. 15–16; Кульчицький С. В. Згадана праця. С. 31.
  6. Там само. Арк. 80; 100.
  7. Там само. Арк. 81–82; 84; Кульчицький С. В. Згадана праця. С. 19.
  8. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 85–86.
  9. Там само. С. 87–88.
  10. Там само. Арк. 86; 87; 95; Кульчицький С. В. Згадана праця. С. 31–35.
  11. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 94.
  12. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 86; Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні. С. 294–297.
  13. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 89.
  14. Там само. Арк. 92; 93; 98; 99.
  15. Там само. Арк. 86; Парсенюк Б. Ф. Згадана праця. С. 16.
  16. Там само. Арк. 9.

УДК 94(477) “1861/1917”

Темірова Н. Р.

МАЄТНОСТІ ПЛОВАЙСЬКИХ ЗА ОПИСАМИ ЗЕМЕЛЬНИХ БАНКІВ

Стаття присвячена аналізу інформаційних можливостей документів земельних банків. З огляду на це показано специфіку діяльності банків, описано характер документів, що дозволяє достатньо високо оцінити ступінь їх достовірності. Автор доходить висновку, що цей документальний масив доречно використовувати під час дослідження соціально-економічних проблем: історії дворянського землеволодіння та поміщицького господарства, історії регіонів і окремих населених пунктів України, зокрема історії Донецького регіону. Однотипність програм, за якими виконано оціночні описи маєтків, дозволяє застосувати до цих документів математичні методи.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. велику роль в аграрних відносинах відігравали земельні банки, які спочатку виступали в якості посередників на ринку землі, а згодом і самі перетворювались на великих землевласників. В архівосховищах України й Росії відклалася велика кількість банківської документації, що становить значний інтерес для дослідників, які цікавляться соціально-економічною історією. Власний досвід автора свідчить, що більшість їх і до сьогодні залишаються поза увагою істориків, у той час як вони містять надзвичайно цікаву інформацію, в тому числі і з історії окремих регіонів. Передусім вона стосується соціально-економічної характеристики великих землевласників та їхніх маєтностей, що важливо для розуміння як процесу заселення території сучасної Донеччини, так і для конкретизації уявлення про специфіку модернізаційних процесів у цьому регіоні.

Вивчення банківських документів було розпочато російськими дослідниками В. Проніним, Н. Селунською, Н. Проскураковою [1; 2; 3; 4]. Вони їх розглядали як джерело з історії поміщицького господарства, передусім російських губерній. У той час як інформативні можливості банківських оціночних описів значно ширші.

Найбільшими установами іпотечного кредиту на зламі ХІХ–ХХ ст. були Селянський поземельний (заснований у 1882 р.) та Дворянський земельний банки (заснований у 1885 р.). За проведення операцій в останньому була встановлена позикова ставка у 6,5%, яка на

початку ХХ ст. знизилася до 4% річних. Порівняно з іншими банками, це був найнижчий позиковий відсоток. Згодом Дворянський банк безпосередньо залучався до аграрних відносин, перетворюючись на великого земельного власника. Через нього до 1917 р. пройшло до 80% маєтків, тому на підставі даних про ці господарства можна скласти уявлення про загальні тенденції в розвитку дворянського землеволодіння. Селянський поземельний банк надавав позики селянам під заставу землі, сприяючи купівлі ними землі, яка надходила, передусім, від дворян. Помітне місце в кредитній системі посідали приватні земельні банки, які також видавали довгострокові позики землевласникам під заставу маєтків чи земельних ділянок. У такий спосіб стимулювався перерозподіл земель між представниками різних станів, що створювало підґрунтя для формування підприємницького аграрного комплексу.

Отриманню позики передувала оцінка маєтку. Саме оціночні описи становлять найцінніші для дослідника матеріали земельних банків. У них містяться детальні відомості про кількість землі в маєтку, організацію господарства, його прибутковість тощо. Опис перевірявся оцінювачем, який пред'являв його тому, хто одержував позику. Останній міг теж внести корективи. Таким чином, встановлювалася відповідальність власника перед оцінювачем, оцінювача – перед відділенням банку, відділення – перед Радою банку. Звичайно, не обійшлося й без перебільшень з боку власників чи іноді некваліфікованих свідчень управителів маєтками.

Розглянемо інформативні можливості документів банків на прикладі маєтностей Іловайських, що розташовувалися на території сучасної Донецької області. Вибір в якості об'єкта саме цього роду зумовлений не лише достатньо типовою як для Донеччини історією формування їхнього землеволодіння, не лише значенням діяльності його представників для регіону, а й тією обставиною, що Іловайські покоління другої половини ХІХ – початку ХХ ст. яскраво демонструють процес перетворення великого землевласника на промислового підприємця та є прикладом формування буржуазії на основі дворянсько-поміщицького стану. Ці процеси репрезентує діяльність, насамперед, двох представників роду – Івана Григоровича та його сина Дмитра Івановича, які й жили на зламі ХІХ–ХХ ст.

Згідно з банківським описом Харківського земельного банку маєтки І. Іловайського розташовувалися в межах Області війська Донського, в Міуській окрузі. З банківського документу видно, що власник не вів самостійного господарства, окремі ділянки здаючи в оренду. Пересічна орендна плата у місцевості зафіксована на рівні 2–3 руб., плата за десятину на один рік під посів чи сінокіс – 3–5 руб. Ділянка землі при с. Орловці була багата на поклади антрациту, через що І. Іловайський заклав три шахти для добування цінного палива[5].

Опис маєтку Григорівського І. Іловайського подає таку інформацію: «З одного боку – лінія Курсько-Харківсько-Азовської залізниці зі станціями Харцизьк і Корсунь, які розташовуються перша на відстані 14 верст, а друга 12 верст, з другого боку – лінія Костянтинівська із станціями Ясинуватою й Олександрівською на відстані від маєтку не більше як 7 верст. Від Таганрога в 122 верстах, Маріуполя 90 й Бахмута 55 верст. По кордону маєтку тече ріка Кальміус. В маєтку за планами спеціального межування є землі за винятком селянського наділу 4118 дес. 1279 саж. Маєток оточений великими селами як то: Ясиновки в 2400 душ, Землянки 2000 душ, Скотовате 2000 душ, Авдіївка 2000 душ. На відстані 5 чи 6 верст розташовується завод Дж. Юза» [6]. За інформацією оціночного опису, маєток був оснащений великою кількістю реманенту й різної худоби (114 робочих волів; 52 коней; 224 голів рогатої худоби; 4403 овець іспанської породи). У виробничих операціях задіювалися дві парові молотарки, але система хліборобства була перелоговою. Будівлі перебували в гарному стані. У документі повідомляється, що ціна продуктів і вартість обробки землі залежала, як скрізь у землях Війська Донського, від врожаю, попиту на хліб і притоку робочих рук, а тому не була постійною. Власником Григорівки здійснювалося добування кам'яного вугілля, крім того, відзначені поклади залізної руди, розвідку яких наприкінці позаминого століття тільки розпочинали. Таким чином, оціночні описи подають повну характеристику маєтків Іловайських. Загалом згідно з матеріалами Харківського земельного банку І. Іловайський залишив спадкоємцям 16 маєтків загальною площею 24,1 тис. дес.

землі. 11 з них обсягом 6,4 тис. дес. були придбані Іваном Григоровичем, решта становили родовий спадок [7].

Історія роду Іловайських – яскравий приклад соціально-економічної еволюції поміщиків пореформеного періоду. Здійснивши реконструкцію вугільних підприємств, І. Іловайський став пайщиком французького акціонерного товариства «Уніон», виступив одним з ініціаторів створення З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [8]. Процес формування підприємців із землевласників продовжився і в наступних поколіннях, що також відображено у банківській документації, зокрема в тексті «Опис і оцінка Макіївського рудника, який належить спадкоємцям І. Г. Іловайського й знаходиться в Області війська Донського Міуського округу поблизу ст. Харцизьк», датованому 1884 р. Документ засвідчує, що на рудниках спадкоємців Іловайських розташовувалися 5 діючих шахт, на одній здійснювалася проходка, одна шахта служила спеціально для відтоку води. Шахта «Північна» глибиною у 28 сажень була обладнана вуглепідйомними машинами 16-ти сил з котлом, пристосуваннями й арматурою загальною вартістю 10 тис. руб. Очікувана продуктивність шахти, на думку працівників банку, становила 3 млн. пуд. вугілля на рік. Шахта «№ 16» завглибшки 29 саж. так само була обладнана вуглепідйомною машиною 16-ти сил з котлом і пристосуваннями, «8-сильним» вентилятором, який приводився в дію «12-сильним» локомотивом. Будучи розташованим поблизу Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, Маріупольської й Криничної гілок Донецької кам'яновугільної залізниці і на той час не завершеної Катеринівської, Макіївський рудник спадкоємців Іловайських мав можливість збуту сировини за всіма напрямками [9].

У 1895 р. Дмитро Іванович Іловайський продав ділянку землі в 648 дес. при селах Зуївка, Макіївка, В. Григорівка акціонерному товариству «Російське Донецьке товариство кам'яновугільної й заводської промисловості», заснованому в тому ж році. Мета його створення визначена наступним чином: «Для розвитку розробки кам'яновугільних родовищ і покладів інших руд і корисних копалин, які знаходяться в землі Війська Донського, Таганрозького округу і в Катеринославській губернії, Бахмутському повіті, що належать спадкоємцям І. Г. Іловайського, а також для виробництва коксу, брикетів, обробки руд для вилучення з них металів, а рівно для розвитку машинобудування й експлуатації фабрик і заводів, які обробляють продукти руд і земель» [10]. Засновником товариства виступив Д. Іловайський. Рада директорів правління товариства складалася з п'яти осіб, з яких лише Д. Іловайський був російським громадянином з 20% голосів, решта – представниками франко-бельгійського капіталу.

Відгалуженням роду Іловайських стали Де-Волани, які, зокрема, володіли маєтком Єлизаветівка Бахмутського повіту. Єлизавета Іванівна Іловайська вийшла заміж за валдайського поміщика, полковника Олександра Францевича Де-Волана. По її смерті родовий маєток перейшов до дітей Григорія та Ольги. З опису маєтку ми бачимо, що він межував з землями Смолянинових, Шабельських і ще трьох невеликих землевласників. Землі в наявності було 3,8 тис. дес. Господарство велося шляхом віддачі землі «в орендне утримання». В економії розвиненим було вівчарство (3500 голів), утримувалися воли та робочі коні, які разом із землею перейшли до орендарів. Опис цього маєтку яскраво демонструє процес «оскудення» дворянства, тобто поступової втрати їхніх земель. Вперше маєток був заставлений у 1873 р. з позикою 86,7 тис. руб. на 48 років, у 1876 р. він заставлений удруге на 43,5 роки. Григорій Олександрович всі справи по управлінню маєтком довірив своїй сестрі. Ольга ж здійснювала керівництво на відстані, оскільки, вийшовши заміж, жила в Москві. Очевидно, грошей, одержаних за позикою, не вистачало, тому вже 1878 р. Григорій Де-Волан позичив 26 тис. руб. сріблом у Варвари Гільфердінг. А ще через рік вона придбала маєток Єлизаветівка за 96,5 тис. руб., з яких 85,5 тис. руб. склали банківський борг. У 1882 р. маєток був розділений на дві частини – 1803 та 1956 дес., які були продані поселянам. На початку 1890-х рр. друга частина була, в свою чергу, поділена на три ділянки й придбана трьома поселянами Херсонської губернії [11].

Отже, архівні фонди земельних банків містять інформативні матеріали щодо економічної діяльності великих землевласників межі ХІХ–ХХ ст. Поряд з конкретною інформацією про розміри окремих господарських одиниць, їхнє технічне оснащення,

загальну економічну кон'юнктуру в регіоні, наводяться пояснення проблем у господарській діяльності, дані про переміщення земель між власниками. Тобто вивчення оціночних описів дозволяє скласти достатньо повну картину функціонування та еволюції великого землеволодіння та їхніх власників у зламну модернізаційну добу. До того ж, оціночні описи склалися банками за приблизно однаковими програмами. Враховуючи цей фактор, а також масовий характер документів, можна дійти висновку про доцільність застосування кількісних методів дослідження, що дозволить вийти на вищий рівень узагальнення.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of information possibilities of land banks documents. For this purpose, the specifics of the banks' activities have been shown, the nature of the deposited documents has been described, which allows to appreciate the degree of their reliability sufficiently. The author comes to the conclusion that this documentary array should be used in the study of socio-economic problems: the history of noble landownership and landlord economy, the history of regions and settlements of Ukraine, in particular, the history of Donetsk Region. The uniformity of the programs, which were used to estimate inventories of the estates, allows us to apply mathematical methods for these documents study.

Keywords: land banks documents, noble landownership, landlord economy, Donetsk Region.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пронин В. И. Материалы Дворянского банка как источник изучения помещичьего хозяйства // Бахрушинские чтения. Вып.2. – Новосибирск, 1971. – С. 85–94.
2. Селунская Н. Б. Источники по истории помещичьего хозяйства // Массовые источники по социально-экономической истории России пери ода капитализма. – М. : Наука, 1979. – С. 219–244.
3. Селунская Н. Б. К вопросу об изучении описания помещичьих имений (по материалам Дворянского банка) // Математические методы в исторических исследованиях. – М. : Наука, 1972. – С. 105–124.
4. Проскурякова Н. А. Земельный кредит, помещичье землевладение и хозяйство в начале XX века // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 201–221.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. 71. – Оп. 2. – Спр. 471. – Арк. 30–30, зв.
6. Центральний державний історичний архів Росії (далі – ЦДІАР). – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 470. – Арк. 8–8, зв.
7. Там само. – Спр. 339. – Арк. 32; 41–41, зв.
8. Нестерцова С. М., Заярна Д. О. Родина Іловайських – підприємці Півдня Росії // Нові сторінки історії Донбасу: 36 статей. – Вип. 17/18 (2009). – С. 121.
9. ЦДІАР. – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 490.
10. Там само. – Спр. 508. – Арк. 34.
11. Там само. – Спр. 339. – Арк. 1–229.

УДК 930.25(477)

Чуйко Р. В.

КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА ВПОРЯДКУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

На підставі архівних даних та опублікованих матеріалів розглядаються заходи архівістів щодо комплектування архівних матеріалів у повоєнні роки. Подано особливості архівного розвитку, труднощі та перешкоди, які з'явилися на шляху відновлення архівної роботи.

Висвітлення проблеми комплектування та впорядкування архівних матеріалів у обласних та міських архівних установах є однією з важливих етапів дослідження історії

архівної справи в повоєнний період. Це дослідження окреслить основні методи і шляхи проведення комплектації матеріалів в архівах УРСР.

Історіографія дослідження включає в себе основні праці з цієї проблеми. І. Бутич розкрив проблему використання та комплектування матеріалів в архівах УРСР [1]. О. Мітюков є автором унікальної для досліджуваного періоду монографії «Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973» [2]. Досить значну увагу О. Мітюков приділив відбудові архівного господарства, розкрив шляхи і методи упорядкування режиму збереження і кращого використання архівних матеріалів. Звісно, праця витримана в рамках пануючої ідеології. Головний внесок у дослідження історії архівної справи на сучасному етапі зробив І. Мищак у своїй монографії «Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 60-х рр.» [3].

У радянський період значну увагу проблемам архівознавства приділив С. Пількувич у статті «О работе архивных органов и государственных архивов Украины» [4].

Комплектування архівних документів розпочалося ще в роки війни [1]. Офіційним циркуляром, що визначав завдання архівів щодо збереження, збирання і концентрації документів, став наказ НКВС УРСР від 12 серпня 1943р. «Про збирання документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни у районах УРСР, звільнених від німецько-фашистських загарбників», а згодом постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944р. «Про заходи до створення документальної бази історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР». За неповними даними вже на 1 січня 1945 р. в УРСР було зібрано 4 715 фондів документальних матеріалів обсягом 481 479 од. зб. та 305 836 кг. розсипу, 43 103 екземпляри брошур, листівок, плакатів і відозв, 41 064 – газет, 7479 – книжок, 68 963 – фотонегативів і позитивів, багато кінокартин та діапозитивів. Значних зусиль доклали архівісти всіх областей України. Необхідно зазначити зусилля архівістів Київщини, Харківщини, Житомирщини, які розгорнули активну пошукову роботу ще до завершення війни. Працівниками Одеського, Львівського, Чернігівського державних архівів, незважаючи на нестачу методичних знань та практичних навиків, за порівняно короткий час було зібрано розпорошені в різних містах та установах областей масиви документальної спадщини Великої вітчизняної війни ті історії України [2].

Збирання нових документальних матеріалів у повоєнний період було одним з пріоритетних напрямів роботи архівістів. В архівосховищах України було зібрано унікальні документи, які становили економічну та культурну цінність і могли використовуватися практично для відбудови народного господарства і пропаганди комуністичної ідеології. Так, за декілька місяців співробітниками Харківського архіву було зібрано матеріали: Харківської міської управи, районних управ, обласних земельних управ, «німецького дому», міської комендатури, біржі праці, німецького відділу пропаганди, редакції газет, матеріали поліції. Більшість з цих відомостей було передано для використання в НКВС СРСР і УРСР.

Однак використання цих документальних матеріалів здебільшого було неможливим, оскільки більшість з них перебували у розсіпу. Тому перед архівістами постало завдання якісно впорядкувати, систематизувати і описати розсип цінних документів. Варто наголосити, що перебування архівних органів і установ у структурі НКВС відіграло позитивним чином для збереження і збирання архівних матеріалів. Завдяки роботі підрозділів силових структур НКВС архівісти зуміли організувати швидкий і ефективний розшук матеріалів. У донесенні на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного начальників обласних УНКВС «Про роботу органів НКВС в щойно звільнених районах», зокрема Сумської області зазначалося: «Відділ Держархіву здійснює збір цінних матеріалів, багато яких стане у нагоді в оперативних цілях, наприклад: різні світлини, зобов'язання поліцейських з їх фотографіями тощо. Усі вони використовуються для розробки й практичної реалізації».

Начальник Ворошиловградського УНКВС, підполковник держбезпеки Садовнік, у свою чергу, повідомляв, що «збір архівних матеріалів відбувається вкрай незадовільно,

ураховуючи, що окупаційна влада при відступі підірвала усі адміністративні будівлі, а документи спалила» [2].

Архівна справа в перші повоєнні роки зводилася в основному до пошуку, накопичення та зберігання документів і матеріалів. У першу чергу проводилася технічна і наукова обробка тих документів, які становили оперативну цінність, мали важливе державне значення. Така ситуація була спричинена не лише нестачею кваліфікованих кадрів в архівних установах та браком часу, а й недостатнім фінансуванням, що спричинило складне матеріальне становище галузі [1].

Складне становище у галузі архівної справи, що характеризувалося неякісним проведенням упорядкування та описування документів і матеріалів в обласних і міських архівах спостерігалось протягом перших повоєнних років. Такий стан речей спровокував у квітні 1946 р. проведення наради начальників архівних установ та управлінь республіки, крайових і обласних архівних відділів. На нараді підіймалися важливі рішення щодо організації роботи регіональних архівних установ, в цілому охарактеризувався стан архівної справи як незадовільний. Першочерговим завданням перед архівістами в наступні роки було поставлено впорядкування матеріалів по фондах.

У зв'язку з окупацією було знищено основну частину довідників та покажчиків по фондах державних архівів України, описи були частково втрачені (так, у Чернігівському обласному державному архіві описи були відсутні на 90% документів), або пошкоджені, самі документи, внаслідок багатьох переміщень, перетворилися на купи розсипу, який потребував швидкого розбирання, систематизації та описування. Наступного року архівісти мобілізували всі сили на впорядкування документів. Вже в першу половину 1947 р. у всіх центральних і обласних державних архівах України були піддані науково-технічній обробці 180 534 од. зб. і 7 593 од. зб. 47 064 кг. розсипу, тобто майже вдвічі більше. Кількість невпорядкованих архівних документів у державних архівних України значно зменшилася, і станом на 1 січня 1948 р. становила 4 104 707 од. зб. замість 6 841 596 од.зб. у січні 1947. У західних областях України у розсіпі перебувало 474 тонни документів, з них 230 тонн у Львівському обласному державному архіві. Основна частина документів повернулася до Львова, і внаслідок розмежування документів між Філіалом ЦДІА і Львівським облдержархівом, необхідно було впорядкувати матеріали довоєнних фондів.

Впорядкування фондів у архівах Західної України йшло особливо повільно, через брак досвідчених архівістів. Так, у Закарпатському облдержархіві була розібрана лише четверта частина документів та матеріалів, у Дрогобицькому із 269 379 од.зб., у 1947 р. було впорядковано лише 3 877 од.зб. [3].

Як зазначалося вище, на початок 1948 р. у західних областях України у розсіпі перебувало ще 474 тонни документів, на території центральної України становище було дещо кращим. Так, в держархів Житомирської області було упорядковано 468 442 од. зб., з них інвентаризовано 142 641 од.зб. Повільно створювався і науково-довідковий апарат обласних архівів, якість науково-технічної обробки матеріалів залишала бажати кращого. Враховуючи таку ситуацію, Головне архівне управління МВС СРСР видало наказ № 155 від 5 серпня 1948 р. «Про заходи по покращенню якості науково-технічної обробки документальних матеріалів і описів у державних архівах СРСР».

Таким чином, у більшості обласних архівів УРСР були створені спеціальні групи контролю із найбільш кваліфікованих співробітників, які переглядали вже впорядковані архівні документи, і в разі необхідності, вносили доповнення чи виправлення. Найкращих результатів в організації і виконанні цього розпорядження досягли Харківський, Львівський, Дніпропетровський, Чернівецький, Одеський, Станіславський обласні державні архіви. Завдяки вдалій організації груп контролю їм вдалося покращити рівень науково-технічної обробки документальних матеріалів. Фонди у вище зазначених архівах, були значно краще впорядковані та описані [2].

Завдання з упорядкування архівних документів залишалися актуальними і в наступні роки. Більшість невпорядкованих документів залишалися у вигляді розсипу, звалені на

стелажах, або ж просто на підлозі архівосховищ. Найгірше становище було в Закарпатському обласному державному архіві та його філії, що розташовувалася в Мукачеві [5].

Для надання методичної допомоги державним архівам Західної України АУ МВС УРСР підготувало спеціальну «Інструкцію по впорядкуванню документальних матеріалів, що утворилися в системі діловодства колишніх австрійських, польських, румунських і чеських установ» [6].

Таким чином, у більшості обласних архівах УРСР були укомплектовані архівні матеріали. Спеціальні групи контролю із найбільш кваліфікованих співробітників переглядали вже впорядковані архівні документи і, в разі необхідності, вносили доповнення чи виправлення. Комплектування та впорядкування архівних матеріалів було виконане на достатньо високому рівні.

SUMMARY

The measures of archivists regarding the issue of archival materials during the post-war years are analyzed on the basis on archival data and published materials. The article presents the peculiarities of archival development, difficulties and obstacles that have appeared in the way of restoration of archival work.

Keywords: archival affairs, post-war period, acquisition of archival materials.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бутич І. Л. Использование документальных материалов госу- дарственных архивов УССР в научных и народнохозяйственных целях // Научно-информационный бюллетень АУ УССР. – 1954. – № 2. – С. 65–66.
2. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 157.
3. Мищак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 60-х рр. (історичний нарис). – К., 2006. – С. 188.
4. Пількевич С. У 1956 р. вийшла у світ його стаття «О работе архивных органов и государственных архивов Украины».
5. Делеган М. В. Архівна справа на Закарпатті у 1945–1991 р. – С. 512.
6. Місюра В. П. До історії архівів і архівної справи на Закарпатті // Ужгородський державний університет. Доповіді та повідомлення. – № 2. Серія історія, 1958. – С. 31.

УДК 94: 911 (477.46) «19»

Шмиголь С. П.

ТОПОНІМІКА ЗАТОПЛЕНОГО СЕЛА ТАРАСІВКА В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ

Процес творення держави цілком залежить від історичних аспектів усіх регіонів, які територіально окреслені її кордонами. В кінці 50-х рр. ХХ ст. у Чигиринському районі розпочалося будівництво Кременчуцького водосховища, яке вплинуло на історичні процеси зазначеної території. Важливим напрямком вивчення регіональної історії є дослідження топонімів. Це дозволяє детальніше дослідити та опрацювати особливості певної території. Цікавою, але і складною, є робота з вивчення топоніміки затоплених місць Чигиринщини. Така практика дозволяє детальніше усвідомити державотворчі процеси в контексті регіональної історії певного краю та території.

Процес творення держави цілком залежить від історичних аспектів абсолютно усіх регіонів, які територіально окреслені її кордонами. В кін. 50-х рр. ХХ ст. у Чигиринському районі активно розпочалося будівництво Кременчуцького водосховища, яке вплинуло на історичні процеси зазначеної території та залишило відбиток на теперішньому становищі краю.

На сьогодні надзвичайно важливим напрямком вивчення регіональної історії краю є дослідження топонімів. Вивчення топоніміки населених пунктів дозволяє більш детально дослідити та опрацювати особливості певної території. Кожен населений пункт, кожна вулиця та куток, річка, озеро, гора та пагорб, долина чи яр, окрім офіційних назв, дуже часто мали ще і місцеві, які утворювалися в основному з давніх-давен та передавалися з покоління в покоління. Цікавою, але і складною є робота з вивчення топоніміки затоплених у середині ХХ ст. сіл Чигиринщини.

Згідно рішення ХХ з'їзду КПРС, в Україні планувалося завершити будівництво Каховського гідровузла, збудувати Кременчуцьку і Дніпродзержинську гідроелектростанції, великі теплові електростанції і розпочати будівництво Канівської гідроелектростанції на Дніпрі. Однією з найбільших і найпотужніших (625 тис. кВт) мала стати КРЕМГЕС, яка виробляла б дешеву енергію для населення і підприємств. Для функціонування 12 агрегатів ГЕС потрібно було збудувати штучне водосховище на Дніпрі, тобто затопити землі більше двох сотень населених пунктів Черкаської, Кіровоградської і Полтавської областей. На Черкащині під затоплення відходила частина земель Іркліївського, Золотоніського, Гельмязівського, Черкаського, Чигиринського, Чернобаївського районів і околиці міста Черкас [1, с. 230].

Тільки з території Чигиринського району під водоймище Кременчуцької гідроелектростанції і захисні лісові насадження відійшло 25362,1 га землі. Це землі таких придніпровських сіл нашого району: Адамівка, Бужин, Боровиця, Вітово, Калантаєво, Кожарки, Мудрівка, Рацеве, Стецівка, Тіньки, Тарасівка, Топилівка, Шабельники, Гуцівка [1, с. 232].

Збудовано ж було лише чотири нових села із старими топографічними назвами: Рацеве, Тіньки, Боровицю, Топилівку. Тому велика кількість переселенців оселилася в населених пунктах Чигиринщини, інші – виїхали за межі району, Черкаської області і навіть України [2, с. 214].

На жаль, води Кременчуцького водосховища поглинули велику кількість культурно-історичного шару, остаточно так і не дослідженого. Загалом в Україні внаслідок будівництва гідроелектростанцій зазнало затоплення три тисячі храмів, десять тисяч цвинтарів, п'ять мільйонів могил. Зник унікальний природний комплекс дніпровських порогів – скелі, балки, острови.

Масове переселення сіл, що знаходилися в зоні затоплення, розпочалося з 1956 р.

У 1959 р. із переселених з чаші Кременчуцького водосховища населених пунктів Тарасівки, Бужина, Тіньок і Шабельників було утворене село Тіньки [3, с. 698].

Ця праця присвячена дослідженню топоніміки одного із затоплених і назавжди стертих з лиця землі сіл – Тарасівки.

Ватро зазначити, що над вивченням топоніміки Чигиринщини також працювала учениця з Тіньок Руслана Костенко. Деякий матеріал її дослідження розповідав про топонімічні назви, пов'язані з селами Тіньки, Бужин, Шабельники та Тарасівка.

Лаврентій Похилевич в своїх «Сказаннях про населені місцевості Київської губернії» згадує, що село було розташоване за 3 версти від Чаплищ, при протоці Дніпра і болота Гамаліно, яке було перегачене в греблю із тарасу чи хмизу. У напрямку до Бужина знаходились окопи. Тоді (у середині ХІХ ст.) тут мешкало 996 жителів обох статей, а в 1808 р. було 54 двори і 481 житель. У селі була дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці, VII-го класу, що мала 36 десятин землі. Церква збудована 1764 р., і першим священиком при ній був вибраний з громади Юхим Татарченко. До часу її побудови мешканці села були прихожанами Чаплищинської церкви [4, с. 674].

Село Тарасівка розташовувалось на правому березі річки Дніпро, що розгалужувалась біля села трьома рукавами. Ширина судноплавної частини біля села досягала близько 600 метрів. Руслу всіх трьох рукавів піщані. Вода прісна, прозора. Вздовж берегів ростуть лози й осоки.

Річка омивала східну його частину. Колись на місці села було старе русло Дніпра. Село знаходилося переважно на піщаному ґрунті. Офіційна назва села не змінювалась, якоїсь місцевої неофіційної назви село також не мало. Про походження назви села свідчать такі перекази. Однією з приток Дніпра була колись річка Гамайка, яка була глибокою і судноплавною. Але поступово річка стала мілкою і заросла травою, а пізніше перетворилась на звичайне болото.

Потім це болото було загачене гаткою з хмизу, внаслідок чого виникла дорога – траса. По обидва боки дороги поселились люди – трасівчани. Селище теж спочатку називалось Трасівка, а потім вже Тарасівка. Коли і ким засноване село, точних даних не збереглося. Але з розповідей і переказів можна сказати, що на території села жили поляки, бо ще й тепер залишилися прізвища польського походження – такі, як Ободовський, Чоловський. Це означає, що жителями села були колись кріпаки польських поміщиків. Основний склад населення за національністю – українці. Як свідчать перекази, раніше в селі жило багато поляків, але у зв'язку з визволенням України від Польщі вони залишили територію села, хоч деякий відсоток поляків ще довго лишався. Але це вже були українізовані поляки. Жителі села не мають і не мали ніякого прізвища. За найменням населеного пункту, жителів села називали – тарасівчани або тарасівці [5].

На середину ХХ ст. село нараховувало 300–350 будинків. Розташовувалося в балці, з трьох сторін було оточене кучугурами, а з четвертої – притоками Дніпра. Гулак Ганна Миколаївна, 1932 р. н. розповідала, що село було дружне. Часто жителі сходилися погуляти до магазину чи до клубу, де чоловіки грали в карти, а жінки просто розмовляли чи співали під гармонію з бубном [6].

За спогадами жительки с. Тарасівка Гулак Г. М., у селі було 13 кутків та вулиць: Дорошівка, Шевцівка, Коробівка, Костюківка, Переваївка, Скриньківка, Плетенівка, Босівка, Малярівка, Швайківка, Бацаківка, Пролетарська і Бордунівка [6].

Такі вулиці як Дорошівка (приблизно 30 будинків, від центральної вулиці пролягала півколом), Коробівка, Костюківка, Скриньківка, Бацаківка (куток у сторону від Швайківки, нараховував лише 4 будинки) отримали свої назви від відповідних найпоширеніших прізвищ сімей, які там проживали.

Назви Малярівка, Швайківка та Шевцівка походили від того, чим займалася переважна кількість мешканців даного кутка. На Швайківці проживала швея, яку по-народному називали «портна».

Від чого саме утворилися назви Переваївка, Плетенівка, Босівка і Бордунівка покищо достеменно не встановлено. Але можна припустити, що назви вулиць Переваївка і Плетенівка також утворилися від прізвищ переважної кількості сімей, які її населяли.

Найімовірніше, назва вулиці Пролетарська походить від рівня заможності тих сімей, які проживали на ній, адже пролетарій чи пролетаріат – незаможній, неімущий, злидень, згідно соціології марксизму.

Найпоширенішими прізвищами в селі були такі: Куксенко, Поривай, Колісник, Костенко, Півненко, Плетінь. А прізвища: Пізняк, Квак, Бохан, Берда, Джур, Джермес. Ще з давнини жителі села займались землеробством і рибальством [5].

Посеред села текла річка Гамаліна чи Гамайка. Гамаліна майже ніколи не замерзала. Ганна Миколаївна згадує, що взимку 1943 р., як перебігали через неї, втікаючи від німців, то була не замерзлою [6].

Три рукави, що утворював Дніпро біля села, називались Лесинів, Чорна річка (судноплавна, корчакувата), назва третього не встановлена. Між рукавами, біля села, з'явилося кілька островів, історія походження назв яких невідома. Це такі як: Броварський, Солоний, Дротанчина, Бужинський, Малий і Великий Сибурок. Також був брід, який називався Бекет. Була одна притока із швидкою течією, де часто тонули люди. Їздили на острови збирати ожину. Багато джерел було.

З місць купання було відоме одне – Пархаліка. На одному з островів була мокра балка – Патричина, назву одержала від того, що колись весною вона наповнилась водою, і в ній втонув чоловік на прізвисько Патрик [5].

Також в селі була велика кількість озер та боліт. Так назва озера Лататне, походить від того, що воно було майже застелене лататтям; Литвин – від того, що тут колись утонув чоловік на прізвище Литвин. Назви боліт Грицайчине, Склариха, Смінаве – походять від прізвиस्क колишніх власників боліт. У болоті з назвою «Озеро», – за словами Гулак Ганни Миколаївни, – напували корів, Березнячка (лощина між кучугурами, де була вода) [6]. Було ще болото з такою назвою, як і річечка – Гамаліна. Також в селі були пасовища: Мала коса, Молошна коса – де колись росла велика трава, і корови давали від неї багато молока [5]. У селі був Вершинський курган, назва якого походить від висоти. Найвища з усіх гір, яка мала не зовсім цензурну назву за сучасними мірками – Всрана (до Всраної гори, казали), бо поки вилізеши, то всрешся [6]. Варто зазначити, що у багатьох населених пунктах зустрічається така назва гір чи вершин.

Отже, нині актуальною та доволі цікавою темою дослідження є походження назв населених пунктів, їх вулиць, кутків, озер та річок. Така практика дозволяє детальніше усвідомити державотворчі процеси в контексті регіональної історії певного краю та території. Адже історію великих держав творять малі населені пункти та особливості їх утворення.

SUMMARY

The process of creating a state entirely depends on the historical aspects of all regions that are territorially outlined by its borders. In the late 1950s the construction of Kremenchuk Reservoir was started in Chyhyryn District, which affected the historical processes in this territory. The study of toponyms is an important area of regional history. It allows to study and further explore the specifics of a certain area. Interesting, but also difficult, is the work on studying the place names of flooded Chyhyryn area. This practice allows understanding in details the state-building processes in the context of the regional history of a certain region and territory.

Keywords: history, regional history, state-building process, place names, Tarasivka.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Чигирик Н. В. «Загублені села: з історії переселення сіл Чигиринщини з чащі Кременчуцького водосховища // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 1–2 жовтня 2008 р. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2008. – С. 230–243.
2. Чигирик Н. В. Стан освіти в придніпровських селах Чигиринського району в кінці п'ятдесятих – на початку шістдесятих років ХХ ст. // Чигиринщина в історії України. Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь віки. – С. 212–214.
3. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе. – 787 с.
4. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся – Киев, 1864 г. – С. 342–343.
5. Костенко Руслана. Топоніміка сіл Чигиринщини.
6. МПДА – Записано від Гулак Ганни Миколаївни, 1938 р. н., уродженки с. Тарасівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.

**На току. с. Тарасівка, 1930-ті роки.
Приватна колекція Олександра Солодаря.**

**Жінки мнуть коноплі. С. Тарасівка, 1950-ті рр.
Приватна колекція Олександра Солодаря.**

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ДОНЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 908(477):929

Безмен М. Г.

ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ СПЕСИВЦЕВА У ВИВЧЕННІ ДОНЕЦЬОГО КРАЮ

Стаття присвячена Василю Спесивцеву – священнослужителю, який у вільний час займався археологічними дослідженнями територій Харківської губернії. Стаття відображає життєвий шлях церковнослужителя, який через глибоку любов до рідного краю не занурився в «позаземне» (духовне) життя. Завдяки Спесивцеву в науковій спільноті Російської імперії виник інтерес до вивчення Подінців'я.

На сьогодні історична біографістика має велике значення в контексті регіональної історії. Вивчення біографії першопроходців різних галузей історичної науки є важливим фактором бачення ступеневого розвитку бази знань про регіональну історію. Особливу увагу викликають постаті, які проявили себе всебічно активними в суспільному, науковому, релігійному житті сучасної епохи.

Як відомо, перші археологічні дослідження нашого краю починаються наприкінці XIX сторіччя. Першим археологом Подінців'я стає настоятель Архангело-Михайлівського храму селища Райгородка Василь Феоктистович Спесивцев – людина, внесок якої в археологію Донбасу важко переоцінити.

Про постать Василя Спесивцева згадується в працях видатних учених України та дослідників Донецького краю, таких як: О. Я. Привалова, Б. А. Шрамко, С. Й. Татаринів, В. Ю. Тихоненко, Н. Ю. Фотина. [1]

Метою дослідження є згрупувати всі відомі факти з біографії першого археолога та висвітлити його роль у розвитку регіональних історичних досліджень.

Василь Спесивцев народився в 1861 році в сім'ї священнослужителя. Молодість та юність пройшла в звичайній атмосфері – хлопчик осягав православ'я, отримував початкову освіту. Згодом, дотримуючись сімейних традицій, Василь починає навчання в духовній семінарії.

Після навчання отець Василь був відправлений на службу в селище Закітне, але потім переїхав до селища Райгородок Ізюмського повіту, де отримав сан священника Архангело-Михайлівського храму Харківської духовної Консисторії. Сам храм був у дуже поганому стані: пошкоджений іконостас, розруйнована огорожа, обвітшала будівля. Отець Василь зумів знайти кошти (приблизно 3 тисячі карбованців) і дуже розумно згуртувати парафіян до робіт з реконструкції.

У короткий термін на березі річки Торець закрасувався відновлений храм. Збереглися навіть відомості Архангело-Михайлівського храму про його реконструкцію: «Справжня церква в селищі Райгородок побудована на місці старої в 1887 році турботами парафіян і священника. Будівля дерев'яна з такою ж колокольнею, обидві криті залізом; стіни зовні пофарбовані білою олійною фарбою, а всередині відштукатурено. Престол у ній один в ім'я Святого Архангела Михаїла. Начинням достатня. При церкві є дерев'яна пофарбована огорожа і дерев'яна крита залізом сторожка. За розглядом Святішого Синоду Височайшим затвердженням 7 квітня 1873 року церква ця призначена Головною і причту до неї належить: настоятель один і псаломщик один». Настоятель храму оселився в церковному будинку поряд з храмом.

За ініціативи отця Василя при храмі була відкрита церковно-приходська школа (в який він обійняв посаду вчителя) і народна бібліотека (за підтримки Харківського товариства Грамотності).

Отець Василій завжди приймав у себе людей, які приходили до нього з питаннями, займався з дітьми, виконував обов'язки лікаря (за інструкцією видавав куплені за свій кош

ліки), духовно навчав своїх прихожан, за що його дуже любили та цінували всі жителі селища.

Василь Спесивцев дуже любив батьківщину та рідний край, під час бесід з жителями селища він наголошував на красі, неповторності Донеччини, історію якої потрібно вивчати, щоб сформувати самосвідомість.

Не дивлячись на постійну зайнятість, настоятель храму у вільний час цікавився літературою, культурою, історією рідного краю. За ініціативою настоятеля в церковно-приходській школі, окрім обов'язкових наук, діти почали вивчати краєзнавство. Отець Василій часто гуляв з дітьми по окраїнах селища, збираючи предмети, які мають історичну цінність. Як згадував він сам під час виступу на одному із з'їздів Харківської історико-філологічної спільноти: «мій інтерес до історії краю виник під час прогулянок, на яких я знаходив цікаві предмети давнини». Отець Василій постійно питав жителів Райгородка про історію регіону, проводив багато часу в створеній ним самим бібліотеці при церковній школі.

Навесні 1891 року отець Василій разом з місцевими жителями здійснив першу в околицях Райгородка археологічну експедицію. Після перших археологічних досліджень він починає спілкуватися з приват-доцентом Харківського імператорського університету Єгором Рединим та багатьма видатними дослідниками.

Можна побачити щиру відданість улюбленій справі Спесивцева – вивченню старожитностей Харківської губернії, прочитавши фрагмент його листа до Миколи Лащенко: «Приношу Вашій Високопревелебності щиросердечну подяку за співчуття і чуйність до моїх питань з археології та стародавньої історії рідного краю. Постараюся виправдати Ваші побажання про подальші успіхи. Прошу передати І.-Ф. Спільноті, що всі знайдені мною речі і монети я жертвую для Археологічного Музею при університеті, і роблю це з великим задоволенням, тим більше, що в матеріальному відношенні знахідки для мене нічого не варті – зібрав їх винятково я сам в декількох екскурсіях. Цілком усвідомлюю, що цінні для історії Харківської губернії (і взагалі Росії) речі не можуть залишатися в приватних руках, де зі ста випадків у дев'яноста неодмінно загубляться».

Отець Василій до XII археологічного з'їзду за порученням Харківського Попереднього комітету провів дослідження території між поселеннями Ізюмського уїзду: Райгородком, Щуровим, Лиманом, Попівкою та Ямполем [2].

28 жовтня 1903 року Василь Спесивцев виступає з доповіддю про власні знахідки на з'їзді Харківського історико-філологічного товариства.

Отець Василій відзвітував про власні знахідки в околицях селища Райгородка Ізюмського уїзду, демонструючи артефакти, креслення місцевості, фотознімки. Весь археологічний матеріал, зібраний в Райгородку, був переданий у музей Витончених Мистецтв та Старожитностей Харківського університету, монети – в нумізматичний кабінет.

Знахідки В. Спесивцева поповнили виставки різних історичних епох, в яких наш край відіграв важливу роль в локальному і всесвітньому просторі. Серед знахідок, які відносяться до кам'яної доби: кам'яні рубила, одноконечні і триконечні шкребки, наконечники стріл і копій, вкладиші для ножів різного розміру, первісні пили. До доби бронзи: наконечники стріл, гудзики, перстні, пластини, курильниці тощо. Доба заліза: ножі, лопати, цвяхи, різну зброю, сільськогосподарське приладдя, пряжки. Окрім цього знайдено багато черепків – від старовинного посуду з орнаментом і без нього, до мідних і срібних монет, цегли з емаллю, окам'янілої будівної деревини.

Особливу увагу викликав залізний меч арабського походження (знайдений в урочищі «Християнська круча» біля Райгородка) з рукояткою, на якій з однієї сторони – зображення зайця і птаці, а з іншої – «печатка Соломона». Всі ці цінні предмети археології кам'яної доби і доби перших металів, стали основою колекції первісної історії півдня Східної Європи Харківського музею, деякі предмети потрапили до Імператорського Історичного музею в Москві, Ермітажу, Київського національного музею історії [3; 4].

Він відкрив стоянки біля хутора Халівщина, (село Озерне, озеро Чарнецьке) і села Ямпіль [5; 6].

Спесивцев готувався до виступу на XIII з'їзді Харківського історико-філологічного товариства з доповіддю про нові знахідки, але на превеликий жаль на 43 році життя 1 січня 1905 року археолог помер.

Завдяки науковій праці Василя Спесивцева до Подінців'я нахлинула хвиля наукового інтересу серед істориків всієї імперії, завдяки чому було відкрито дослідження декількох поселень біля річки Торець, знайдено багато предметів давнини. Донбаські степи почали славитись своєю історичною спадщиною. Вивчення життєвого шляху видатних людей дає змогу зрозуміти історичні аспекти епохи, дослідити національну та етнічну ментальність, світоглядні позиції людей минулих часів, умови в яких зароджувалась наука на регіональному рівні.

SUMMARY

Стаття присвячена Василю Спесивцеву – священнослужителю, який у вільний час займався археологічними дослідженнями територій Харківської губернії. Стаття відображає життєвий шлях церковнослужителя, який через глибоку любов до рідного краю не занурився в «позаземне» (духовне) життя. Завдяки Спесивцеву в науковій спільноті Російської імперії виник інтерес до вивчення Подінців'я.

Ключові слова: археологія, біографістика, православ'я, Подінців'я, спадщина, краєзнавство, кам'яна доба, епоха перших металів, історичні дослідження.

The article is dedicated to Vasyl Spesivtsev, a clergyman who, in his spare time, was engaged in archaeological research of the territories in the Kharkiv province. The article reflects the clergyman's way of life who, through deep love for his native land, did not immerse himself in "extraterrestrial" (spiritual) life. Thanks to V. Spesivtsev the interest in studying Podintsiavia arose in the scientific community of the Russian Empire.

Keywords: archaeology, biography studies, Orthodoxy, Podintsiavia, heritage, local history, stone age, the era of the first metals, historical research.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Список памятников археологии Донецкой области / Сост. Привалова О. Я., Привалов А. И.). – К., 1988.
2. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. 1. – Харьков, 1902.
3. Спесивцев В. Находки в Райгородке. Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 г. / В. Спесивцев. – Т. 1. – Москва, 1905.
4. Шрамко Б. Древности Северского Донца / Б. Шрамко. – Харьков, 1962.
5. Татаринов С. Й. Бахмутський край – видатні сторінки історії. Історико-краєзнавчий нарис. / С. Й. Татаринов, Н. О. Тутова. – Харків : Мачулін, 2013. – С. 6.
6. Тихоненко Ю. В., Фотина Н. Ю. История села Щурово. – Краматорск : Издательство ЦТРИ – «Печатный дом», 2017. – С. 10.

УДК 343.97:303.724 – 044.95 (477)

Власов Н. П.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗРОСТАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В ДОНБАСІ У 1950-ті рр.

У роботі детально проаналізовано стан та причини зростання злочинності в Донбасі у 1950-ті рр. ХХ ст. Автор, проаналізувавши літературу та архівні матеріали, дійшов висновку, що причинами злочинності в зазначений період були: прибуття на Донбас великої кількості людей з різних регіонів СРСР; скорочення працівників міліції УРСР; зловживання алкогольними напоями; припинення кримінальних справ; недостатня робота громадських організацій; відсутність дозвілля.

Сьогодні, у зв'язку з економічною кризою та збідненням населення України, простежується підвищення злочинності та правопорушень. Зростання правопорушень пов'язане з тим, що громадяни не в змозі задовольнити свої потреби. Для ефективної

боротьби правоохоронних органів зі злочинністю в Україні потрібно не тільки використовувати сучасне оснащення та реформування МВС, але й використовувати досвід боротьби зі злочинністю минулих років. В Донбасі як сьогодні, так і в минулому з різних чинників простежується зріст злочинності.

Хронологічні рамки дослідження – 1950-ті рр. – обумовлені тим, що у цей час в СРСР відбувалася зміна влади, активно розвивалася промисловість в регіоні, а також було проголошено амністію. Територіальні рамки – Донецький регіон або Донбас – охоплюють сучасні Донецьку і Луганську області (відповідно Сталінська – до 1961 р. та Ворошиловградська – до 1959 р. – області).

Вивченням історії правоохоронних органів Української РСР, у тому числі й Донбасу, займалися такі дослідники, як: А. Абдуллін [1], С. Богданов [2], Д. Краснов [3], Л. Місінкевич [4], О. Міхеєва [5; 6], П. Михайленко [7], Г. Хохряков [8], Ю. Ніколаєць [9] та ін. Автор раніше розглядав деякі питання цієї проблеми, а саме – стан та причини зростання злочинності у Сталінській області у 1950-ті рр. [10]. Поряд із тим, проблема зростання злочинності у Донецькому регіоні у 1950-ті роки наразі висвітлена недостатньо. У пропонованому дослідженні автор зробив спробу прослідкувати динаміку показників злочинності в Донбасі та проаналізувати основні причини її зростання у вказаний період.

Джерелами цієї роботи стали раніше не опубліковані архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).

Стан злочинності у 1950-ті рр. в Українській РСР демонстрував невпинне зростання, в тому числі й в Донбасі. Про зростання злочинності на Донбасі у 1950-ті рр. свідчать звіти працівників правоохоронних органів. Так, у 1954 р. правоохоронними органами Ворошиловградської області було засуджено 7693 осіб. [11], у 1957 р. – 9655 осіб. [12], а у 1958 р. – 11514 осіб. [13]. Більшість злочинів здійснювалися у промислових і вугільних районах області, таких як: Кадіївському, Лисичанському, Попаснянському, Свердловському (з 2016 р. – Довжанський район) тощо [14].

У Сталінській області 1953 р. правоохоронними органами було зареєстровано 7499 злочинів [15], у 1956 р. – 8887, а у 1957 р. – 10394 злочинів [16]. Більшість злочинів було скоєно в найбільших містах області – Сталіно, Макіївці, Горлівці, Єнакієвому та Жданові (сучасний Маріуполь) [17].

Однією з головних причин зростання злочинності в Донецькому регіоні у 1950-ті рр. було те, що на Донбас у пошуках роботи регулярно приїздила велика кількість людей. Серед них були і такі, що приїздили з метою здійснення різноманітних злочинів. Так, на початку 1950-х рр., у зв'язку з успішним пошуком нових вугленосних шарів у вугільній галузі Донбасу, залишалася досить гострою проблема кадрового забезпечення виробництва. Вона вирішувалася за допомогою залучення значної кількості працівників з різних регіонів СРСР, основна маса яких прибувала з України.

У межах здійснення оргнаборів у 1950 р. до Ворошиловградської області прибуло 146307 осіб, а до Сталінської – 290507. У 1951 р. до Ворошиловградської області прибуло 160285 осіб, а до Сталінської – 326112. До Сталінської області у 1950 р. з областей України прибуло 221115 осіб, або 67,9% від загальної чисельності прибулих. З областей Російської Федерації – 89633 особи, або 27,5%, а з 14 інших республік СРСР – 14723 особи, або 4,6%. З 221115 осіб, що прибули з України, у межах області перемістилося 94738 осіб, або 42,8%, з них – 74119 у містах області і 18612 – із сіл до міст області. У 1950 р. у Ворошиловградській області механічний приріст населення склав 47635 осіб, 65,7% з яких прибули з областей України, 33,2% – з Росії, 1,1% – з Білорусії [18].

Згідно інформаційних зведень Українського республіканського управління трудових резервів, впродовж 1951–1955 рр. на Донбас було направлено на роботу 465931 особу за щорічними планами, та додатково 475966 осіб. Зокрема, впродовж 1955 р. – 132 578 осіб, з них по системі фабрично-заводського навчання та гірничих шкіл – 46 761 особу, ремісничих та залізничних – 28 026 осіб, технічних – 6821 особу [19]. Дослідник Ю. О. Ніколаєць вважає, що переміщення в Донбас великої кількості молодих працівників, світогляд значної

частини яких формувалася у складних умовах воєнних та повоєнних років, а також зосередження у регіоні значної кількості військовополонених, в'язнів, осіб, які вже відбули покарання, призводило до загострення криміногенної обстановки в регіоні [20].

Ще одним фактором, який впливав на злочинність в регіоні, був процес «амністії» репресованих громадян за часів Й. Сталіна. Перший етап амністії було проголошено вже 27 березня 1953 р., за указом про амністію передбачалося звільнити з таборів та колоній 1181264 особи [21]. Занепокоєння громадян і представників правоохоронних органів також викликало зосередження виправних закладів на території Донбасу та численні факти повернення до регіону рецидивістів після відбування покарання на території інших регіонів СРСР. Особи, які відбули покарання, часто повторно ставали на шлях скоєння злочинів [22].

Також однією з причин були недоліки у праці органів прокуратури, суду й міліції. До недоліків слід віднести скорочення працівників у правоохоронних органах СРСР. Ідеологічні вигини (віра в комуністичне майбутнє), поєднані з політикою економії коштів, призвели до скорочень у складі правоохоронних органів. Кадровий склад міліції УРСР повинен був скоротитися на 8,5% (цей відсоток варіювався залежно від специфіки території, рівня злочинності тощо). На тлі зростання показників злочинності, цей захід ускладнив роботу правоохоронців, обсяг навантаження яких суттєво збільшився [23]. Протягом 1957 р. органами міліції та прокуратури за різними мотивами було припинено 5,4% справ про хуліганство. Ряд справ було припинено через відсутність розшуку хуліганів. Так, у Сталінській області за цими мотивами було припинено 17 справ, а у Ворошиловградській – 13 справ [24].

Ще одна з причин зростання злочинності полягала у тому, що значний відсоток злочинів здійснювався напідпитку. За даними офіційної статистики, у стані алкогольного сп'яніння скоювалося в середньому до 40% від усіх зафіксованих у СРСР злочинів (до 90% випадків хуліганства та до 70% навмисних убивств і зґвалтувань) [25].

На рівень злочинності впливало також те, що профспілки та громадські організації недостатньо виконували функції соціального захисту працівників, зокрема, не приділяли уваги становищу молодих робітників. Ряд комсомольських, профспілкових та інших громадських організацій, а також керівників підприємств і установ недостатньо цікавились життям, побутом та поведінкою молодих робітників, їхніми потребами, незадовільно вели боротьбу з пияцтвом [26]. Про незадовільну роботу ряду КСМ (Комуністичний союз молоді) організацій з виховання молоді свідчить той факт, що значну кількість осіб, засуджених за хуліганство, складали комсомольці, студенти, а також учні училищ та середніх шкіл [27]. Зокрема, як свідчить звіт «Узагальнення матеріалів прокуратур областей та УВС Винконкомів обласних Рад депутатів трудящих Української РСР про стан боротьби з хуліганством», «...в ніч на 21 липня 1957 р. група молодих робітників будівельного управління №-5 Донбасканалбуду – комсомольці Колісан, Бідан, Халява та інші віком 18–19 років, напились горілки, перебуваючи у нетверезому стані, здійснили напад на піонерський табір заводу ім. Орджонікідзе у селищі Часів Яр Артемівського району, вчинили там бешкет і нанесли декілька ножових поранень сторожу...» [28].

З цього можна зробити висновок, що у 1950-ті рр. зростання злочинності в промислових регіонах Української РСР, в тому числі і в Донбасі, було обумовлене такими причинами: прибуття великої кількості людей на Донбас, що було пов'язано з успішним пошуком нових вугільних шарів; амністія репресованих громадян і прибуття до регіону значної кількості рецидивістів після відбування покарання в інших регіонах СРСР; скорочення кількості працівників правоохоронних органів на території УРСР на 8,5%; надмірне споживання алкогольних напоїв; побутування практики припинень кримінальних справ правоохоронними органами на стадії розслідування через ті або інші обставини; недостатня увага профспілок, громадських організацій та керівників підприємств до становища робітників; недостатньо розвинена система особистого та колективного дозвілля.

SUMMARY

The article analyzes in detail the state and causes of the crime growth in Donbas in the 1950s. The author, having analyzed the literature and archival materials, came to the conclusion that the causes of crime in that period were arriving of a large number of people from different regions of the USSR to Donbas; reduction of police officers in the Ukrainian SSR; abuse of alcoholic beverages; termination of criminal cases; insufficient work of public organizations; lack of leisure.

Keywords: enforcement authorities, Donbas, crime, offenses.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдуллін А. А. Досвід боротьби зі злочинністю на Донбасі в 1953–1964 рр.: монографія / А. А. Абдуллін, О. М. Ситник. – Донецьк : Норд-прес, 2005. – 281 с.
2. Богданов С. В. Попытки Н. С. Хрущева активизировать борьбу с экономической преступностью в СССР / С. В. Богданов // Вестник архивиста. – 2012. – 19 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vestarchive.ru/issledovaniia/1964-popytki-ns-hrysheva-aktivizirovat-borby-s-ekonomicheskoi-prestypnostu-v-sssr.pdf>.
3. Краснов Д. Алкоголь и молодежная преступность в 1960-е гг. / Д. Краснов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mka1.ru/news.php?catnews=2&newsid=54&p=1>.
4. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій періоду хрущовської «відлиги» / Л. Л. Місінкевич // Університетські наукові записки. – 2010. – № 2. – С. 6–17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2010_2_3.
5. Міхеєва О. Традиційне та новаційне в протидії злочинним проявам у радянській Україні за умов лібералізації суспільства хрущовської доби / О. Міхеєва // Схід. – 2013. – № 6. – С. 232-237 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2013_6_46.
6. Міхеєва О. Новації у визначенні злочинних проявів у радянській Україні за умов лібералізації суспільства хрущовської доби / О. Міхеєва // Схід. – 2013. – № 5. – С. 153–158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2013_5_29.
7. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондрат'єв. – К. : Генеза, 2000. – Т. 3: 1946–1990. – С. 614.
8. Хохряков Г. Ф. Организованная преступность в России: 60-е – первая половина 90-х годов / Г. Ф. Хохряков // Общественные науки и современность. – 2000. – № 6. – С. 63–66.
9. Ніколаєць Ю. О. Етнокультурний простір та міжетнічна інтеграція в Донбасі у другій половині ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 10. – Тернопіль: ТНПУ імені В.Гнатюка, 2012. – С. 380–390.
10. Власов Н. П. Причини зростання злочинності у Сталінській області у 1950-ті роки / Н. П. Власов // Збірник матеріалів І Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасного економіко-гуманітарного дискурсу в Україні». – 2017. – 28 квітня. – С. 81–84.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО) України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 4086. – арк. 47.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 5046. – арк. 181.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 5047. – арк. 126.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 3601. – арк. 333.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 4084. – арк. 70.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 4851. – арк. 100.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 4851. – арк. 101.
18. Ніколаєць Ю. О. Вказ. прац. – С. 380.
19. Ніколаєць Ю. О. Вказ. прац. – С. 385.
20. Ніколаєць Ю. О. Вказ. прац. – С. 381.

21. Місінкевич Л. Л. Вказ. прац. – С. 7.
22. Ніколаєць Ю. О. Вказ. прац. – С. 381.
23. Міхеєва О. Традиційне та новаційне в протидії злочинним проявам у радянській Україні за умов лібералізації суспільства хрущовської доби / О. Міхеєва // Схід. – 2013. – № 6. – С. 233.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 4851. – арк. 39–40.
25. Міхеєва О. Новації у визначенні злочинних проявів у радянській Україні за умов лібералізації суспільства хрущовської доби / О. Міхеєва // Схід. – 2013. – № 5. – С. – 156.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 4851. – арк. 35.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 4851. – арк. 36.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 4851. – арк. 37.

УДК 355.425:930.1:239.733.001.361:323/477

Докашенко В. М., Докашенко Г. П.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ: ДЕФОРМАЦІЇ ФОРМУВАННЯ ТА ЗГУБНІСТЬ НАСЛІДКІВ

Розглянуто особливості формування історичної пам'яті в умовах гібридної війни. Дефініція історичної пам'яті деталізується включенням до її сутності важливих складових – історичної пам'яті регіонів, перш за все порубіжних територій, а також визнання безперервності самого процесу її формування. При цьому автори допускають незначне спотворення її формування. Однак, в умовах гібридної війни, навіть незначні аномалії її еволюції набувають гіпертрофованої форми. Найбільш вірогідні вони в площині історичної науки, політичних трансформацій та публіцистиці. Через ці традиційні фактори можливе суттєве викривлення історичної пам'яті кількох майбутніх поколінь, що, в свою чергу, загрожуватиме подальшим штучним розколом українського суспільства та ускладненням його консолідації навколо державного будівництва, провідних політичних, соціально-економічних і культурних завдань.

Сьогодні, мабуть, вже немає необхідності наголошувати на актуальності заявленої теми, як і немає необхідності «вписувати» її в контекст подій чи наукових програм. За нас це, з одного боку, зробила війна, а з іншого – наші внутрішні особливості історичного розвитку та власне сприйняття історії. З огляду на останнє зазначимо, що проблема історичної пам'яті в Україні завжди стояла гостро, іноді навіть настільки, що переходила розумні межі. За образним висловом укладачів Національної доповіді з соціально-економічного стану України (2009 р.), українське суспільство не лише стало історичним, воно стало «хворим на історію», таким, що болісно реагує на будь-які проблеми, пов'язані з власним минулим» [1, с. 462].

Втім, незважаючи на первісну актуалізацію проблеми, вона все ж таки вимагає чіткого визначення дефініції історичної пам'яті. Чи не найкращу можливість для цього надає дослідження Л. П. Нагорної, в якому наводиться, мабуть, найповніший глосарій цього поняття: від найбільш простого і однозначного – до найбільш складного і ємного [2, с. 58–64]. У наші плани не входить їх детальний аналіз. В аспекті нашого дослідження значно важливішим виглядає обрання найбільш точного та найбільш повного з них, при цьому головним критерієм повинно бути його максимальне позиціонування від ідеологічного та політичного формату. Останнє, як попереджають автори Національної доповіді, є не пустою пересторогою. «Питання історичної пам'яті, так само як питання державної мови, – стверджують вони, – стали предметом обопільних політичних маніпуляцій, громадських акцій, які вносили і вносять розбрат у суспільство». І далі: «Активізація історичної політики, яка на рівні намірів і декларацій спрямовувалась на об'єднання суспільства, насправді спричинила конфліктну ситуацію й загострила суперечності між носіями різних варіантів історичної пам'яті всередині країни» [3, с. 467–468].

Будь-які додаткові коментарі до цього висновку, вочевидь, будуть зайвими, а тому, за порадою Л. П. Нагорної, звернімо увагу на статтю В. Ф. Солдатенка, тодішнього очільника Українського інституту національної пам'яті. Отже, на думку цього вченого, «національна пам'ять» – це своєрідний феномен суспільної свідомості, «селективно збереженої нацією сукупності знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому» [4, с. 15–16].

З огляду на поставлену нами проблему визначенню не вистачає двох складових. Перше – це відсутність у ньому місця для історичної пам'яті порубіжних регіонів. За її наявності визначення історичної пам'яті набуло б, на нашу думку, більшої комплексності та повноти. Друге – це відсутність визначення характеру формування історичної пам'яті. Тобто, перервний чи безперервний характер носить процес її формування. Отже, перше питання висуває проблему існування регіональної історичної пам'яті, у тому числі й порубіжжя. На нашу думку, відповідь може бути лише однозначною, адже ще нікому не вдалося спростувати філософську істину про існування загального, особливого та одиничного. Це значить, що в національній пам'яті є місце як особливостям, так і окремим частинкам. Останні можуть існувати у вигляді їх власної історичної пам'яті як складової пам'яті національної. На жаль, питання регіональної пам'яті залишаються не розробленими й до сьогодні. Л. П. Нагорна з цього приводу мало не з розпачем пише: «Навряд чи має гарантоване майбутнє соціум, в якому поняття «суспільна пам'ять» є розмитим, групові спогади еkleктичними й різноспрямованими, а до пантеону героїв в одних регіонах потрапляють постаті, які в інших вважаються одіозними» [5, с. 7; 11].

Якщо регіональна пам'ять має право на існування, а характер її формування є безперервним, то тоді варто визначити чинники на них впливають. Наперед тут, вочевидь, варто поставити її основоположну складову – історичну науку. І хоча бібліографія цього питання невелика, в Україні, як справедливо відзначає відомий в Україні регіоналіст Я. В. Верменич, теоретичні аспекти рубіжності практично не розробляються. Нам імпонує увага вченої до проблем регіоналістики, яка дозволяє абсолютно з іншого ракурсу поглянути на краєзнавство. Автор знайомий з переважною більшістю її праць. Її ідеї надихнули автора цієї наукової розвідки навіть на підготовку магістерського курсу з робочою назвою «Історія Донбасу в контексті історичної регіоналістики».

Тепер давайте поглянемо як наш брат чи сестра-історик пише про Донбас. Ось, наприклад, свіже видання 2015 р. Наголошуючи на нерозробленості проблеми, одна з дослідниць заявляє: «Донбасу це стосується чи не найбільшою мірою, тому що цей «сконструйований» переважно з економічних і політичних міркувань регіон не підпадає під усталену схему дослідження історичних регіонів». Йдеться, вочевидь, про економічні та політичні мотиви його формування, які були закладені в історичну пам'ять його спільноти, згодом рефлекторно відбиту в свідомості сучасних поколінь. Ну, як з цим можна погодитися? З нашої точки зору, все проходить з точністю до навпаки. Саме економічний аспект питання повинен бути наріжним каменем вибору мотивів для творення регіону. Сьогоднішній досвід формування об'єднаних територіальних громад, що проводиться у зв'язку з процесом децентралізації – яскраве тому свідчення. Увесь сенс їх реформатування якраз і полягає в обранні оптимально економічного варіанту. Його мета – створення економічно самостійних, а тому й сильних громад. Так чому ж тоді порубіжний регіон, маючи на той час практично безмежний економічний потенціал, не міг формуватися з урахуванням цього чинника? Логічніше тоді вже говорити про зародження буржуазного менеджменту та його вплив на свідомість, що зразу ж відносить його до рангу передових регіонів, аніж про те, що він не підпадає під усталену схему для вивчення.

Та й політичний бік питання так просто відкидати не можна. Україна має сьогодні майже 6,7 тис. кілометрів пограничних територій. З них: з Росією – 2,2 тис., Молдовою – 1,2

тис., Білоруссю – понад тисячу кілометрів. Крім того, є порубіжжя з Румунією, Польщею, Угорщиною, Словаччиною. У кожній з цих територій політична складова теж відіграла не останню роль. Ніхто ж не буде, наприклад, піддавати сумнівам факт, що передача в 1940 р. Північної Буковини Союзу РСР румунським диктатором Антонеску не була наслідком якоїсь його особливої симпатії до так званої країни Рад. Звичайно ж, в основі лежав усім відомий політичний мотив. Те ж саме можна сказати й про приєднане після Другої світової війни Закарпаття, й про інші території, в кожній з яких, за певного бажання, можна знайти як економічну, так і політичну складову приєднання до УРСР.

«Розглядати Донбас у контексті звичного, традиційного регіоналізму непросто», – стверджує цитований автор. А який, власне, просто? Галичину, Волинь, Закарпаття, Північну Буковину, чи може Бессарабію? Чому ж тоді всі вони підпадають під «усталену схему дослідження історичних регіонів», а Донбас – ні? Невже лише на тій підставі, що він був залюднений значно пізніше? Так, він почав формуватися як регіон в умовах зародження буржуазних відносин і вплинув на їх становлення не лише на теренах України, а й по всій Російській імперії. Це була його особлива історія. Історія регіону, який першим сформувався на буржуазних засадах і став флагманом їх розвитку. Спірними, на нашу думку, виглядають й інші сентенції, наприклад, твердження, що на Донбасі тоді (час становлення басейну – В. Д.) «крутилися» великі гроші, які порівняно легко тут примножувалися». Сміємо запевнити, що не могло тут бути «великих» грошей, ані в новоявлених робітників, ані в новоспечених буржуа. Йшов процес становлення промислового регіону, що проходив за умов підвищених ризиків. Він вимагав все більше й більше капіталовкладень з досить сумнівними можливостями їх повернення у вигляді прибутку. Останнє наперед обумовлювало високий рівень експлуатації і, відповідно, низьку заробітну плату. Тому безпідставним виглядає й інше твердження, що «людина як особистість тут ніколи нікого особливо не цікавила». На жаль, автор не вказує ні часу, ні місця, де б цим хтось, десь і колись активно переймався. Тому й заперечити тут нічого.

Наприклад, до історичної пам'яті регіону включається «героїзація» шахтарської праці та праці металургів. «Створений нею (радянською владою – В. Д) штучний «ореол слави» навколо праці металургів і шахтарів разом із системою нагород, розподілу житла та предметів першої необхідності за «трудовими показниками» створив-таки атмосферу патріотичного пафосу, в якій робітник почувався вершителем не лише власної долі, але й долі країни», зазначається в названій праці. Цитата просто вимагає зворотного запитання: а героїзація праці – була лише ознакою Донбасу? Якщо так, то чим можна пояснити звитяги ланкової -кукурудзовода Г. М. Ладані з протилежного боку країни, з Закарпаття, – двічі Героя Соціалістичної праці, нагородженої двома орденами Леніна, Орденом Трудового Червоного прапора... Її праця не героїзувалася? Або праця О. В. Гіталова з Кіровоградщини, чи М. О. Посмітного з Одещини? Всі вони працювали в сільському господарстві, а не в гірничій чи металургійній галузях. Отже, героїзація людини праці як елемент історичної пам'яті була ознакою не лише Донбасу, а всієї країни. Вона була частиною системи господарювання, складовою комуністичного менеджменту і, звичайно ж, їхньою ідеолого-політичною парадигмою.

Таким чином, формуючи на особливостях історичного розвою Донбасу причинно-наслідкові зв'язки з подіями весни 2014 р., автори подібних праць не дбають про наступні покоління українців, в історичну пам'ять яких закладається цей негатив. Крім того, це добре «вписується» в прокрустове ложе політичної формули: «самі винні» або іншими словами: «ви самі того хотіли», а звідси й інша кардинальна думка – «відрізати Донбас». Ми не оговорились, саме політичної, адже проблема у цьому випадку зразу ж виходить на державний рівень, що й обумовлює політизацію питання. Бо саме вона, Держава, покликана була захищати інтереси громадян усіх регіонів, включаючи й той, що інакше був «сконструйованим». Його громадяни, як і громадяни інших територій, повністю сплачували податок на прибуток, значна частина якого йшла на утримання армії. Отже, вони теж були вправі розраховувати на реалізацією ст. 17 Конституції України, яка проголошувала, що

«Захист суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу».

Сьогодні абсолютно зрозуміло, що ця функція держави вповні не була виконана. Причини різні: і, фактично, неприхована агресія північної сусідки, і внутрішній сепаратизм, і зрада значної кількості тих посадових осіб, які повинні були реалізувати функцію захисту держави. Питань виникає багато зараз, і їх кількість із плином часу та зі зростанням інформованості суспільства буде лише зростати. Але це питання більше не до істориків, а до Держави. Найбільш глобальні з них: чому армія не захистила нас від агресії та чому спецслужби не попередили вияви сепаратизму? Через цю обставину відповідальність за ті зобов'язання, які брала на себе держава і не виконала їх з якихось причин, не можна перекладати на плечі громадян регіону, які б риси історичної пам'яті він не ввібрав би. Якщо це спробувати заперечити, то тут вже сама постановка питання політизуватиме ситуацію, знімаючи відповідальність з державних органів і, одночасно, перекладаючи її на самих громадян.

Такий розвиток подій з усіх точок зору вигідний Державі та особам, які відповідали за ці ланки роботи. І скільки б за цих обставин ми – історики – не копирсалися в минувшині, нам ніколи не вдасться відшукати в ній причин невиконання функцій держави. Сама ж постановка питання відволікає від аналізу реальних причин Донбаської трагедії, яка, врешті, перетворилася на трагедію всіх українських територій, незалежно від особливостей їхнього історичного розвитку. Погодьмося, яким би не був процес заселення регіону та, які б внутрішні та зовнішні чинники не впливали на хід його розвитку формування історичної пам'яті в ньому, до з'ясування причин трагедії 2014 р. матиме, в кращому випадку, лише дотичне відношення. Врешті-решт, не могли ж наші пращури знати того, що колись стануть на заваді дослідженню Донбасу «в усталеній схемі історичних регіонів». Отже, всі спроби відшукати коріння гібридної війни в глибинних анналах історії, на нашу думку, навряд чи можна визнати за перспективні. Вони лише додадуть води на млин органів держави, даючи їй змогу ухилитися від прямих і чесних відповідей на незручні для неї запитання.

Історична наука – це дуже важливий, але не єдиний ресурс для формування викривленої історичної пам'яті регіону, а відтак і нації. В цьому напрямку спрямовувалася також і вся сила державної пропаганди. Досить лише згадати, з якою наполегливістю деякими політиками розкручувалася ідея дотаційності Донбасу, його технічної та технологічної відсталості. Згадаймо також і те, що розмови про дотаційність зменшувалися прямопорційно збільшенню надходження вугілля з Південної Африки, одночасним збільшенням загрози віялового відключення електроенергії в країні та зростанням вартості кВт години. Та й технічна з технологічною відсталість, які, хоч і не такою мірою, але дійсно мали місце, подавалися засобами масової інформації так, що у пересічного українця могло скластися враження, що вся Україна вже давно пройшла крізь чергову технічну та технологічну революції, а Донбас залишається мало не на рівні часів Джона Юза. У зіставленні з яскраво описаною пропагандою дотаційністю сама собою напрашувалася думка, що Донбас мало не на ший сидить у інших регіонів країни. Мабуть, не варто задаватися питанням, як ці підходи позначилися на формуванні історичної пам'яті населення краю, як і не варто доводити, що це не відповідало дійсності. Відтак, треба наголосити на розмірі клину, який цим вбивався між українською спільнотою Сходу та Заходу, про що справедливо зазначається в навчальному посібнику «Історична регіоналістика», написаною Я. В. Верменич [6, с. 61].

Треба також, мабуть, назвати ще одне важливе джерело деформації історичної пам'яті. Ним, на жаль, часто-густо виступає публіцистика. Йдеться про ту її частину, яка твориться не політиками й не істориками, йдеться про публіцистів, які намагаються збільшити свою популярність, торкаючись оголених нервів української історії. Наприклад, Юрій Андрухович, який, називаючись українським поетом, вважає, що «Сарматія – це все, що на схід і південь від Дніпра, тобто, це південь і схід України. Сарматія – це виклик». І

далі перелічується більше десятка позицій, які дають йому підстави для цього твердження. Одна з них – тут «П'ють горілку «Шахтарську» з пивом «Сармат». Як бачимо, ритор виявив дивовижну обізнаність у міцних та слабоалкогольних напоях Донбасу. У відповідь виявимо й свою: хотілося б у зв'язку з цим запитати в письменника: а якщо б тут пили горілку «Западенку – Бандерівську», скажімо, з чорною або білою етикеткою, та пиво «Львівське 1715», ситуація б тут не була настільки критичною? І, може, тоді наша земля не видалася б йому «великою протокультурною пусткою, котру чимось дуже хочеться заповнити»? Не виключено також, що і громадянське суспільство тут виявилось би не на рівні «середньовічно-феодальному», а «модерно-буржуазному» [7, с. 87; 88], як на його малій батьківщині. Втім, все це вже залежить скоріше від того, яку етикетку мала «Западенка – Бандерівська» і чи не «паленою» вона була взагалі. Значно пізніше, цитоване Андрухович назве «художнім згущенням пов'язаних з цим регіоном ідей та образів» [7, с. 101], але для Донбасу це вже не матиме ніякого значення.

Пустка, хоч і образливе, але ще досить цивілізоване визначення. А ось Віктор Ткаченко в «Народному слові» зобразив Донбас як «радянську клоаку», в якій русифіковані українці складають «п'яту колону», що говорити українською тут і зараз «небезпечно для здоров'я і життя» і, що Донбас – «один з самих відсталих в технічному плані» регіонів України [7, с. 88; 89]. Соромно читати не ці марення, бо на них право має кожен, включаючи й автора наведених пасквільних слів. Соромно читати виправдання американського професора Хіроакі Куромії за Донбас, за його щиросердного намагання довести, що зазначене, м'яко кажучи, не відповідає дійсності. І хоч американський дослідник зробив це тонко і фахово, виправдавши наш край, але, на жаль, вже пізно. Побоююся, що в історичну пам'ять українців вже закладено «розповсюджене уявлення про Донбас як про зловісну силу, що розкладає та підриває всі устремління України» [7, с. 89]. Дуже швидко, на жаль, такі пасажі помічаються і дуже точно вживаються по той бік кордону, звичайно ж використовуючи їх на свою користь. Наприклад, Патріарх Кирило, відкриваючи 11 квітня 2014 р. XVIII Всесвітній російський народний собор безапеляційно заявив, що українці розділені у розумінні власної історії, не зуміли зберегти єдність, унаслідок чого отримала міжособний конфлікт [8, с. 254]. Ось і виходить, що не агресор винен в руйнуванні нашого Донбасу, а ми самі.

Який висновок напрашується з усього сказаного? Всі, хто хоч якоюсь, хай навіть найменшою мірою пов'язаний з формуванням історичної пам'яті, повинен бути вкрай обережним не лише в своїх діях, словах, а навіть в помислах. Всі вони повинні бути спрямовані на єднання української спільноти. Не брутальне, навіть необережне поводження з цим важливим інструментом минулого, спрямованого на майбутнє, загрожує розривом історичної єдності народу, без якої навряд чи можливе його продуктивне майбутнє. У зв'язку з цим скористаємося російськомовним афоризмом одного з героїв кінофільму «Біле сонце пустелі» Павла Сухова, який, коментуючи якусь складну ситуацію місцевого рівня, глибокодумно прорік: «Восток – дело тонкое». На жаль, Донбас, як одна з порубіжних територій України, вже четвертий рік поспіль криваво це підтверджує.

SUMMARY

The work considers the features of historical memory formation in the conditions of the hybrid war. The definition is detailed by the inclusion in its essence of the important components such as the historical memory of the regions, foremost the frontier ones, as well as the recognition of the formation process continuity. It is argued that possible slight distortions in historical memory formation are quite permissible. However, in the conditions of the hybrid war the slightest abnormalities can acquire hypertrophied forms. They are most likely to be manifested in the realm of historical science, political transformations, and journalism. Through these traditional forming factors of historical memory, a serious distortion may take place in the historical memory of several generations, which in turn threatens the further artificial split in Ukrainian society and the difficulty of consolidating it around state-building, the main political, socio-economic and cultural problems.

Keywords: hybrid war, historical science, historical memory, consolidation, politics, frontier.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
2. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
3. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави.
4. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – Випуск 1. – К. : Стилос, 2011. – С. 7–25.
5. Нагорна Л. П. – Вказ. праця.
6. Верменич Я. В. Історична регіоналістика : навчальний посібник / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Інститут історії НАН України, 2014. – 412 с.
7. Куромія Хироаки. Понять Донбасс. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 152 с.
8. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – Х. : Фоліо, 2017. – 496 с.

УДК 929(477.62)«19»

Корнацький І. А., Жукова Н. А.

МАЛОВІДОМИЙ ПОЕТ МІЖВОЄННОЇ ЕМІГРАЦІЇ РОДОМ ІЗ БАХМУТА

Досліджується біографія і творчість Гната Побігайла (1899–1960), маловідомого поета й журналіста родом з міста Бахмут, що на Донеччині.

Важливою галуззю регіональних досліджень є біографічні студії, вивчення життєвого шляху діячів історії і культури, пов'язаних із Донеччиною своїм походженням, родинними і суспільними зв'язками. У радянські часи коло біографічних студій було обмежене приписами панівної ідеології.

Залишалися поза увагою дослідників життєписи наших земляків – діячів українського національного руху 1917–1921 років та післяреволюційної еміграції. У наш час, завдяки розширенню джерельної бази досліджень, стає можливим частково заповнити цю прогалину в краєзнавчій біографістиці, оприлюднивши імена наших земляків, які залишили свій слід у культурному й громадському житті регіону в буремну добу революційних перетворень.

Зокрема, до таких імен належить уродженець міста Бахмут, що на Донеччині, Гнат Побігайло (1899–1960) – випускник Бахмутської чоловічої гімназії, учасник учнівського журналу «Проблески» (1916–1917), редактор літературно-просвітнього журналу «Вільні думки» (1918) – видання Бахмутського гуртка української учнівської молоді, пізніше – учасник білого руху й маловідомий російськомовний поет міжвоєнної еміграції в Югославії, випускник сільськогосподарського факультету університету в Белграді (1926), після Другої світової війни – викладач фітопатології та мікробіології в університеті в Сараєво.

У 2015 році в Бахмуті здійснено перевидання єдиного, що вийшов друком, номера «Вільних думок» за січень 1918 року, зі вступними статтями, що розкривають участь бахмутян у національно-визвольних змаганнях, а також зміст і значення цього журналу як первістка української преси на Донеччині [1]. Але, на той час була ще невідома подальша доля редактора «Вільних думок» – Гната Побігайла, докладному висвітленню якої присвячена ця наукова розвідка.

Першими відомостями про Гната Побігайла ми завдячуємо його сучаснику Федору Максименку (1897–1983), засновнику української історичної бібліографії, чиї дитячі та юнацькі роки пройшли в Бахмуті. Федір Максименко в перші пореволюційні роки працював

інспектором бібліотечної справи при Бахмутському відділі народної освіти, в 1919–1920 роках керував Бахмутською міською бібліотекою й першим у Донбасі педагогічним музеєм. У його листах початку 1980-х років до видатного бахмутського краєзнавця Валентина Замкового (1911–2003) міститься чимало відомостей про місцеві імена й події, призабуті або замовчувані в радянські часи.

Зокрема, згадуються бахмутські періодичні видання дореволюційних і революційних років, які він колись мав у своїй особистій бібліотеці, і серед них «Вільні думки» – літературно-просвітній журнал, який видавав гурток Бахмутської української молоді за редакцією Гната Побігайла. Перший номер журналу вийшов у Бахмуті в січні 1918 р., більше не виходило. «Між іншими матеріалами були вірші В. Сусюри, як він тоді підписувався. Переданий також до Москви, а м.б. до Київської іст. б-ки» [2, с. 5]. В одному з наступних листів – уточнення: «Вільні думки (єдиний №) в 1950-х рр. я передав, здається, в історичну б-ку, або до Москви, або до Києва» [3, с. 1].

У своїх листах Ф. П. Максименко згадував також учнівський журнал «Проблески», що видавався в передреволюційну пору, в 1916–1917 роках, при Бахмутському реальному училищі за редакцією вчителя історії Олександра Кобалевського. Надсилаючи В. П. Замковому примірник № 3 «Проблесков», він звертав увагу адресата на друковані там перші літературні спроби Олександра Фінкеля (1899–1968), на той час учня Бахмутського реального училища, пізніше видатного вченого філолога й перекладача.

Поруч із віршами й критичними статтями О. Фінкеля на сторінках «Проблесков» зустрічаємо й публікації за підписом «И. Побегайло, ученик 7 кл. Бахмутской мужской гимназии» та криптонімом «И.П.». Це подорожні нотатки «Екатеринослав – Александровск (Через пороги)» (№№ 3, 4) та «По местам «Слово о полку «Игореве»» (№ 5), прозовий етюд «Зимними сумерками» (№ 6) і стаття «Памяти поэта» до 30-річчя смерті С.Я. Надсона (№ 4) [4, с. 10; 15–16]. Ці перші російськомовні прозові й критичні спроби Гната Побігайла виявляють спостережливість і майстерність оповідача-початківця, його зацікавлення гострими соціально-психологічними проблемами й актуальними на той час літературно-художніми течіями.

У «Вільних думках» 1918 року перу Г. Побігайла належать вступна стаття «Од редактора» й прозовий етюд «Вечірня мелодія» [5, с. 3–5]. Редакційна стаття, що мала програмний характер, свідчила про причетність української шкільної молоді Бахмута, до якої належав і Гнат Побігайло, до ідей та настроїв, викликаних Українською революцією 1917–1921 років, про пошук молоддю свого національного самовизначення та шляхів творчої самореалізації в рідній українській мові й культурі.

На звороті титульного аркуша журналу зазначена адреса редакції: Бахмут на Катеринославщині, Олександрівська вулиця, № 75. За цією адресою в «Оцінному описі домоволодінь, що підлягають земському обкладанню» міста Бахмута 1919 року значиться домоволодіння Гликерії Іллівни Побігайло, селянки Бахмутської волості Катеринославської губернії [6, арк. 18].

Подальші дослідження дали змогу з'ясувати, що Гнат Ілліч Побігайло (1899–1960) народився в Бахмуті 10 жовтня (за старим стилем 27 вересня) в родині селянина (запасного фєєрверкера російської армії) Іллі Опанасовича та Гликерії Іллівни Побігайлів [7, арк. 201].

Активна участь гімназиста Гната Побігайла у видавничій діяльності Бахмутського гуртка української шкільної молоді та його спроби української літературної творчості були пов'язані з національно-культурним відродженням, яке переживало українство на Донеччині в 1917–1918 роках. Чимало земляків прилучилися тоді до спроби національно-державного будівництва, зокрема, воювали зі зброєю в руках у лавах війська Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана Скоропадського. Серед них можна згадати Володимира Сосюру, чий літературний дебют – вірш «Чи вже не пора...» також знаходимо на сторінках бахмутських «Вільних думок» 1918 року.

Інакше склалася доля Гната Побігайла, який, очевидно, в 1919 році був мобілізований до денікінської армії, а після поразки білогвардійців евакуювався разом із братом

Олександром із Криму через Туреччину, потім, нарешті осів у Югославії. Біографічні відомості про Гната Побігайла в еміграційний період його життя нам повідомив Олексій Борисович Арсеньєв (нар. 1946 р.) – нащадок пореволюційних російських біженців і дослідник громадського й культурного життя російської еміграції на Балканах 19 [8].

У Белграді Г. Побігайло закінчив сільськогосподарський факультет університету (1926), але докторську дисертацію захистив лише в 1957 році. Працював спочатку асистентом на своєму факультеті, потім начальником Відділу фітопатології в Інституті сільськогосподарських досліджень у Топчидері (передмістя Белграду).

Після Другої світової війни він продовжив науково-дослідницьку роботу в Сараєво, де з 1948 року водночас викладав фітопатологію, мікробіологію та бджільництво в Сараєвському університеті. У 1954/55 навчальному році був продеканом сільськогосподарського факультету.

У 1920–30-х роках Гнат Побігайло брав активну участь у літературному житті російської еміграції, був учасником літературного гуртка Голенищева-Кутузова в Белграді. Писав вірші, які друкувалися в журналі «Воля России» (Прага, 1928), громадсько-літературному збірнику «Ступени» (Белград, 1927). У цьому збірнику опубліковані два його вірші й літературно-критичний нарис «Строки о Есенине». У 1938 році вийшов друком його єдиний поетичний збірник «Ну, так что ж?» обсягом 86 сторінок, який містить 69 віршів, включно з двома перекладами з сербських поетів.

Зразки зрілої поетичної творчості Гната Побігайла, які можна знайти в мережі Інтернет, засвідчують своєрідність його індивідуального творчого стилю (за деякими оцінками – «єдиний справжній футурист серед поетів російської еміграції»), а також наявність ремінісценцій, пов'язаних із бахмутським періодом життя і з подіями революції та громадянської війни («Камень на камень», «Надгробная речь», «Браслеты и шуба» та ін.) [9].

Нові матеріали, що розкривають пореволюційну біографію земляка-бахмутянина, редактора першого українського журналу на Донеччині під час Української революції 1917–1921 років, дають можливість відтворити на рівні особистої історії один із численних варіантів соціальної та духовної еволюції місцевої української молоді під впливом революційних подій.

Можливості подальшого дослідження життєвого й творчого шляху Гната Побігайла пов'язані з докладним вивченням його літературно-художніх та наукових праць, публікацій у періодичних виданнях, а також матеріалів закордонних архівів.

SUMMARY

The biography and works of Hnat Pobihailo (1899–1960), a little-known poet and journalist from the town of Bakhmut in Donetsk Oblast, are explored.

Keywords: Donetsk Oblast, Bakhmut, Ukrainian Revolution in 1917–1921, student magazines, poetry, emigration.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вільні думки (1918) : літературно-просвітній журнал, № 1: видання гуртка Бахмутської української шкільної молоді, м. Бахмут. – Перевидання з додатками / упорядк. і вступ. ст. І. А. Корнацького; додатки. О. Б. Добровольського. – Артемівськ, 2015. – XIV, 34 с.
2. Бахмутський краєзнавчий музей (БКМ), відділ фондів, ф. 55, спр. 7. Максименко Ф. П. – Замковому В. П., 09.09.1980. – Інв. № КП-4952/ДС-753.
3. БКМ, відділ фондів, ф. 55, спр. 7. Максименко Ф. П. – Замковому В. П., 28.01.1981. – Інв. № КП-4949/ДС-750.
4. Проблески (1916–1917): ученический журнал, г. Бахмут; Проблески (1990–1991): учительско-ученический журнал, г. Артемовск : систематический указатель содержания / сост. И. А. Корнацкий, Е. Н. Лядова; вступ. ст.: И. А. Корнацкий, В. Ф. Черепков; отв. ред. Т. Н. Беленко. – Донецк, 2013. – 32 с.

5. Вільні думки : літературно-просвітній журнал / видає гурток Бахмутської української шкільної молоді; редагує Гнат Побігайло. – Бахмут: Друкарня Г.В. Піпко, 1918. – № 1. – Січень. – 16 с.
6. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. 90, спр. 7. Оцінний опис домоволодінь, що підлягають земському обкладанню. 1919 рік.
7. ДАДО, ф. 309, оп. 1, спр. 18. Метрична книга Благовіщенської церкви. 1899 рік.
8. О. Б. Арсеньев – Н. А. Жуковій. 07.02.2018 // Особистий архів Н. А. Жукової
9. Игнат Побегайло // Романтическая коллекция : литературный журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.romantic-collection.net/all/49/Ignat-Pobegaylo.htm> – Дата відвідування: 07.02.2018.

УДК 94 (476 – 15) + 94 (438)

Кривець В. И.

РЕАЛИЗАЦИЯ ОФИЦИАЛЬНОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ В 1920–1930-е гг.

В статье анализируется ход осуществления официальной молодежной политики на территории Западной Беларуси в межвоенный период. Дается характеристика основных направлений этой политики, ее особенности в регионе, роль в ее реализации государственных и общественных структур. Используются различные документальные материалы.

Молодежь является важной социально-демографической группой общественной структуры. Поэтому молодое поколение становится объектом воздействия со стороны «старшего» общества, в первую очередь его правящих кругов. Так или иначе, власти стремятся проводить ту или иную молодежную политику. Главной задачей этой политики является сформировать у молодежи качества, необходимые для того, чтобы стать субъектом активной политической, экономической и культурной деятельности на благо существующего государства. Поэтому проблема реализации официальной молодежной политики будет всегда сохранять свою актуальность, так же, как и изучение исторического опыта в данной сфере. В полной мере это относится и к деятельности польских властей в молодежной среде Западной Беларуси, входившей в межвоенный период в состав польского государства, т.н. 2-й Речи Посполитой.

Следует отметить, что данная проблематика до сих пор не нашла должного освещения в белорусской историографии. Частично она затрагивалась лишь в контексте противодействия западно-белорусского национально-освободительного и революционного движения мероприятиям польских властей, в первую очередь полонизации местного населения [1; 2; 3]. Определенные наработки в данной сфере имеются в польской историографии [4; 5]. Однако польские историки достаточно мало внимания уделяют специфике осуществления официальной молодежной политики именно на территории Западной Беларуси.

Данная статья является попыткой ликвидировать вышеуказанные пробелы и дать характеристику особенностям реализации основных направлений официальной молодежной политики на территории Западной Беларуси в 1920–1930-е гг. Это позволит составить более объективную картину общественно-политической жизни региона в вышеуказанный период.

Согласно с данными официальной польской переписи населения 1931 г., на территории Западной Беларуси (Виленское, Новогрудское, Полесское воеводства и 5 поватов Белостокского воеводства) проживало 4 163 534 человека, из них 814 193 человека (19,5%) в возрасте от 15 до 24 лет [6, С. 44–49; 7, С. 34 – 37; 8, С. 40 – 43; 9, С. 20 – 21; 10, С. 16 – 17]. Разумеется, что такая значительная часть местного населения не могла оставаться без внимания со стороны польских властей. Это внимание особенно усилилось после того, как в

1926 г. установился режим т.н. «санации». В основу своей молодежной политики он положил концепцию «государственного воспитания». В соответствии с ней в результате работы с молодежью должен был сформироваться гражданин-государственник, боец и работник в одном лице. В связи с этим делался упор на реализацию нескольких конкретных направлений молодежной политики.

К числу главных направлений относилась военная подготовка (ВП) молодого поколения. Один из лидеров «санации» А. Коц отмечал, что целенаправленная подготовка всего общества к решению задач по защите страны будет иметь решающее значение для результатов будущей войны [11, с. 70].

В польском государстве при осуществлении ВП в руках армии оставалось общее руководство и контроль, а непосредственная реализация программ поручалась общественным, в первую очередь молодежным, организациям и школе. Военная подготовка должна была охватить «всю военно-подготовительную работу за рамками регулярной армии, дифференцируя ее в зависимости от возраста и пола, от стратегического положения местности и, наконец, от этнографического состава и гражданского чувства граждан» [4, с. 26]. Программа ВП включала три направления деятельности: гражданское воспитание, физическую подготовку и военное обучение.

В начале 1920-х гг. право проводить ВП получили такие организации, как Стрелецкий союз, Союз польского харцерства, Гимнастическое товарищество «Сокол», Объединение польской молодежи, Союз сельской молодежи, Союз осадников [12, с. 25]. Характерно, что инструкции военного министерства предусматривали, что членами этих организаций должны быть только поляки. Также оговаривался вопрос внимательного отношения к вооружению организаций на территории приграничных военных округов тогдашней Польши, т.е. на территории Западной Беларуси и Западной Украины [13, с. 126–127]. Все это свидетельствовало о недоверии польских властей по отношению к местной белорусской и украинской молодежи. Учитывая существовавшее на тот момент партизанское движение на окраинах 2-й Речи Посполитой, это недоверие имело под собой все основания.

Также следует отметить, что в декабре 1922 г. были введены добровольные занятия по ВП в средних и профессиональных школах. Их задачей было «формирование у молодежи умений и черт, которые развивают силу и характер будущего гражданина Отечества, позволяют ему выполнить воинский долг в короткий срок и получить воинское звание за более короткое время» [14, с. 2].

Необходимо отметить, что в первой половине 1920-х гг. акция по военной подготовке не достигла значительных успехов и не стала массовой. Представитель польского Генерального штаба признавал, что в 1925 г. ВП охватывала только 7% призывников без учета школьников. При этом только 9% членов организаций ВП проживали на территории восточных воеводств польского государства [4, с. 42].

Ситуация начала кардинально меняться после майского государственного переворота 1926 г. По инициативе маршала Ю. Пилсудского был создан разветвленный руководящий и пропагандистский аппарат ВП во главе с Государственным управлением физического воспитания и военной подготовки. До конца 1927 г. были организованы воеводские комитеты, а до конца 1928 г. – координирующие структуры нижнего уровня. Это содействовало активизации военной подготовки молодежи, как в общественных организациях, так и в школе. На рубеже 1920–1930-х гг. произошел определенный сдвиг в массовости ВП. Так, согласно с данными польских исследователей, если в 1929 г. военную подготовку прошли 57,7% призывников и резервистов, то в 1930 г. эта цифра составила 71,5%. На территории Западной Беларуси этот процент был даже выше. В округе №3 «Гродно» ВП прошли соответственно 64,8% (1929 г.) и 82,2% (1930 г.), а в округе №9 «Брест» – 55,5% (1929 г.) и 79,3% (1930 г.) [4, с. 96].

В средней школе постепенно произошел переход к обязательным занятиям ВП. В 1937 г. было решено, что подготовка школьной молодежи к обороне страны будет осуществляться только в школе и исключительно через школу. Школьная ВП делилась на

общую подготовку к защите страны и непосредственно военную подготовку (для девушек – подготовку к вспомогательной военной службе). Общая подготовка реализовывалась на протяжении всей воспитательной и дидактической работы школы. ВП превращалась в обязательный школьный предмет для всех учащихся, начиная с 15 лет [15, с. 439–440].

Что касается внешкольной молодежи, а на территории Западной Беларуси она составляла абсолютное большинство, то ее военное обучение было почти полностью возложено на Стрелецкий союз. Существовала достаточно подробно разработанная двухлетняя программа этого обучения, похожая как для школы, так и для общественных организаций. Программа включала следующие разделы: физическое воспитание, стрелковое обучение, боевая подготовка, служба (муштра). Раздел физической подготовки предусматривал марши, бег, метание гранаты, элементы фехтования, спортивные игры, легкую атлетику, плавание. Вторая часть программы – стрелковое обучение – включала изучение оружия и обучение стрелковому делу [16, с. 7–9]. Боевая подготовка готовила к поведению в бою. Раздел «Служба» включал такие подразделы, как строевая подготовка, организация вооруженных сил, изучение армейских уставов, солдатские качества, знания о современной Польше, охрана военной тайны [17, с. 2].

Необходимо отметить, что программа ВП на территории Западной Беларуси имела некоторые особенности. Значительное внимание тут уделялось обучению партизанским действиям. Об этом свидетельствуют, например, архивные документы западнобелорусского комсомола за 1932 г.: «В районе Гродненского округа проводились военные смотры осадников. Там же проводились практические занятия стрелцов. Эти упражнения проводились с расчетом подготовки стрелцов к партизанским действиям» [18, л. 261]. Особый упор делался на развитие стрелецкой организации в приграничных с БССР поветах. По неполным данным, в 1933 г. там имелось 56 отрядов Стрелецкого союза общей численностью 1 695 человек [19, л. 114]. Несомненно, что у польских военных существовали планы на использование структуры Стрелецкого союза для диверсионной и партизанской деятельности на случай возможного нападения со стороны СССР.

Следует также подчеркнуть, что польские власти при реализации ВП много внимания уделяли гражданскому и патриотическому воспитанию, которое в условиях Западной Беларуси приобретало открытый полонизаторский характер. Одной из целей ВП называлась «выработка у молодежи активного патриотизма, особенно государственного чувства, которое проявляется в готовности принести любую жертву во имя защиты государства» [20, с. 86]. Во второй половине 1930-х гг. гражданское воспитание было признано одной из актуальных задач ВП [21, с. 11]. На территории Западной Беларуси гражданское воспитание должно было противостоять коммунистическим влияниям среди молодого поколения и не давать национальным меньшинствам «отвернуться» от польского государства. Тем не менее, военное министерство было недовольно тем, что в армию попадает много молодежи, находящейся под чуждым идейным и моральным влиянием. Считалось, что это было вызвано недостатком финансов и инструкторских кадров в сфере ВП [21, с. 16–17]. С нашей же точки зрения, большую роль в снижении эффективности воспитательного момента ВП играло негативное или безразличное отношение местного населения к польской власти и ее мероприятиям.

Также важной частью официальной молодежной политики являлась подготовка молодого поколения к трудовой деятельности. Одним из главных ее направлений стала Сельскохозяйственная подготовка (СП) – массовая форма земледельческого просвещения внешкольной молодежи. Особую значимость этому направлению придавало то, что абсолютное большинство молодежи западнобелорусского региона проживало в сельской местности.

Первоначально задачу распространения агротехнических знаний польские власти планировали решить через систему народных сельскохозяйственных школ, закон о которых был принят в июле 1920 г. Эти школы должны были вести подготовку «профессионально самостоятельных сельских хозяев и граждан страны, осознающих свои обязанности» [22,

с. 237]. В каждом повете должны были существовать, как минимум, две сельскохозяйственные школы – мужская и женская. Курс обучения продолжался 11 месяцев и состоял из теоретических и практических занятий. В школы принимались юноши с 16 лет и девушки с 14 лет. Перед этим они должны были окончить всеобщую школу [22, с. 238]. План создания школ был рассчитан на 20 лет, до 1940 г. должны были появиться две сельскохозяйственные школы. Показательно, что, например, в Новогрудском воеводстве этого показателя планировалось достичь уже в 1931 г. [23, с. 3]. Однако экономический кризис нарушил эти планы. Известно, что к концу 1930-х гг. в воеводстве действовало только 6 народных сельскохозяйственных школ (на 8 поватов) [24, с. 4]. Всего на территории Виленского школьного округа, включавшего Виленское, Новогрудское и 4 повата Белостокского воеводства (вместе 20 поватов) существовало только 13 сельскохозяйственных школ, которые могли ежегодно выпустить не более 500 человек [25, с. 2]. Ситуация на территории Полеского воеводства была не лучшей – там в середине 1930-х гг. на 10 поватов приходилось только 6 сельскохозяйственных школ [26, с. 10].

Польские власти понимали, что народные сельскохозяйственные школы не в состоянии решить проблему надлежащей профессиональной подготовки сельской молодежи. На официальном уровне уже в 1920 г. признавалось, что огромные массы сельской молодежи «остаются за рамками сельскохозяйственной школы» [27, с. 145].

В связи с этим еще в 1925 г. возникла идея внешкольной культурно-просветительской работы на базе молодежных организаций в форме сельскохозяйственных конкурсов. С 1928 г. сельскохозяйственная подготовка стала важной частью деятельности официальных объединений сельской молодежи [5, с. 185]. Акция СП получала серьезную финансовую поддержку со стороны Министерства сельского хозяйства Польши. Так, если в 1927 г. объем финансирования со стороны министерства составлял 10 000 злотых, то в 1929 г. эта сумма достигла уже 1 000 000 злотых [27, с. 146].

Обычно один коллектив СП, созданный при какой-нибудь молодежной организации, объединял около 15 человек в возрасте 15–20 лет. Работа в коллективе была рассчитана на три года или три ступени. В соответствии с правилами, сложившимися к середине 1930-х гг., первый год коллектив занимался земледелием, второй – животноводством, третий – всем хозяйством. Считалось, что это должно дать всестороннюю подготовку для работы в сельском хозяйстве [28, с. 21–25].

На территории Западной Беларуси в акции СП активно участвовали Союз сельской молодежи, Стрелецкий союз и клерикальное Объединение польской молодежи. При этом необходимо отметить, что Виленское воеводство являлось одним из лидеров данной акции. Например, в 1933 г. тут действовало 569 коллективов СП (4 808 участников). Его обгоняли только Варшавское (637 коллективов и 4 195 участников) и Краковское (615 коллективов и 4 444 участника) воеводства. В то же время Полесское воеводство занимало 12-е место (219 коллективов и 1 351 участник). Новогрудское воеводство находилось на 14-м месте (109 коллективов и 759 участников). Всего на тот момент акция СП проходила в 16 воеводствах [29, с. 6].

Главным препятствием для успешного развития СП являлись тяжелые социально-экономические условия западнобелорусской деревни. Даже официальная пресса признавала, что у малоземельного крестьянина просто не хватает средств на разные «культурные» расходы – «голодный человек про культуру не думает». Например, в Новогрудском воеводстве во второй половине 1930-х гг. один коллектив СП приходился в среднем на 28 деревень [30, с. 6].

Еще одним направлением деятельности польских властей были мероприятия по борьбе с молодежной безработицей. Данную проблему они пытались решить при помощи трудовых лагерей. В них юноши 6 часов в сутки были заняты на общественных работах, а 2 часа посвящались обучению, практическим курсам, военной подготовке [31, с. 225]. При этом в борьбе с безработицей участвовали не только государственные структуры, но и молодежные объединения – Организация трудящейся молодежи и Стрелецкий союз. В 1935

г. министр социальной опеки С. Губицкий заявлял, что акцией трудовых лагерей охвачено 20 000 человек – до 80% безработной молодежи [32, л. 246].

На территории Западной Беларуси трудовые лагеря действовали в Белостоке и Вильно, на Полесье и Гродненщине [32, л. 138]. Ситуация в них была достаточно напряженной. Случались выступления юношей против своего начальства [33, л. 27]. Отмечались также и случаи конфликтов с местным населением [34, с. 1].

Для наведения порядка власти передали трудовые лагеря под руководство военных. В сентябре 1936 г. они были превращены в юношеские отряды труда. В Западной Беларуси эти отряды подчинялись специальной окружной комендатуре, под контролем которой находилась территории военных округов № 2 «Люблин», № 3 «Брест» и № 9 «Гродно» [35, с. 2]. Необходимо сказать, что передача военным структурам руководства акцией борьбы с молодежной безработицей приветствовалась польской общественностью Западной Беларуси, отмечавшей повышение дисциплины в отрядах [36, с. 3 – 4].

Таким образом, можно выделить несколько практических направлений официальной молодежной политики, реализовавшейся на территории Западной Беларуси в межвоенный период польскими властями и проправительственными общественными организациями. Во-первых, велась значительная работа по военной подготовке молодого поколения, целью которой было не только повышение обороноспособности страны, но и полонизация местной молодежи. Во-вторых, важным направлением стала Сельскохозяйственная подготовка деревенской молодежи. Конкурсная акция СП создавала потенциальные для широкого распространения агротехнических знаний, но этот потенциал сдерживался существовавшими в регионе социально-экономическими условиями. В-третьих, власти провели ряд мероприятий по решению проблемы молодежной безработицы. При этом через трудовые лагеря и юношеские отряды труда власти не только боролись с молодежной безработицей, но и пытались реализовывать гражданское воспитание и военную подготовку молодых граждан.

SUMMARY

The article analyzes the implementation of the official youth policy in the territory of Western Belarus in the interwar period. It is given the characteristic of the main directions of this policy, particularly in its region, its role in the implementation of state and public structures. Various documentary materials are used.

Keywords: Western Belarus, youth, youth policy, youth organizations, state apparatus.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Анисаў С. 3 гісторыі камсамольскага падполля Заходняй Беларусі / С. Анисаў. – Мн.: Дзяржвыдат БССР, 1958. – 68 с.
2. Мацко А. Борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против фашизма (1933–1939) / А. Н. Мацко. – Мн. : Изд-во Академии Наук БССР, 1963. – 206 с.
3. Полуян В. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927–1939) / В. А. Полуян. – Мн. : Госиздат БССР, 1978. – 359 с.
4. Kęsik J. Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939 / J. Kęsik. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – 200 s.
5. Wieczorek T. Historia szkolnictwa rolniczego w Polsce / T. Wieczorek. – Warszawa: Skrypty szkoły głównej gospodarstwa wiejskiego Akademii Rolniczej w Warszawie, 1980. – 288 s.
6. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Białostockie. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 382 s.
7. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Nowogródzkie. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 238 s.
8. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Poleskie. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 282 s.

9. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wileńskie bez miasta Wilna. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1936. – 166 s.
10. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Wilno. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1937. – 104 s.
11. Koc A. Przystosowanie wojskowe poza ramami wojska / A. Koc // Wychowanie wojskowe. Praca zbiorowa. – Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1923. – S. 67 – 79.
12. Wywiół P. Związek Strzelecki w tworzeniu bezpieczeństwa narodowego Polski. Tradycja i wyzwania XXI wieku / P. Wywiół. – Łódź, 2009. – 175 s.
13. Wojtycza J. Studia i materiały z dziejów Przystosowania Wojskowego w Polsce w latach 1918 – 1926 / J. Wojtycza. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001. – 214 s.
14. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Ministra Spraw Wojskowych w sprawie Organizacji Przystosowania Wojskowego w Szkolach Średnich i Zawodowych // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1923. – № 1. – S. 2 – 5.
15. Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministra Spraw Wojskowych z dnia 10 września 1937 r. w sprawie organizacji przystosowania młodzieży szkolnej do obrony kraju // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1937. – № 12. – S. 439 – 441.
16. Tymczasowy program przystosowania wojskowego w szkołach średnich // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1923. – № 1. – S. 7 – 9.
17. Szkoła Junaka. Podręcznik instruktora Przystosowania Wojskowego. Służba. – Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1935. – 470 s.
18. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 242 п. Представительство ЦК КПЗБ. – Оп. 1. – Д. 374.
19. НАРБ. – Ф. 242 п. Представительство ЦК КПЗБ. – Оп. 1. – Д. 465.
20. Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Ministra Spraw Wojskowych z dnia 4 lutego 1931 r. w sprawie organizacji przystosowania wojskowego w szkołach średnich ogólnokształcących, seminarjach nauczycielskich i szkołach zawodowych // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1931. – № 3. – S. 86 – 91.
21. Kaszuba E. System propagandy państwowej II Rzeczypospolitej (1926–1939) / E. Kaszyba // Dzieje Najnowsze. – 2003. – № 3. – S. 3 – 26.
22. Ustawa z dnia 9 lipca 1920 r. o ludowych szkołach rolniczych // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1920. – № 20. – S. 237 – 240.
23. Szkołnictwo rolnicze na terenie województwa Nowogródzkiego // Życie Nowogródzkie. – 1927. – 5 listopada. – S. 3.
24. Szkoły rolnicze w Nowogródczyźnie // Kurjer Wileński, Nowogródzki, Grodzieński, Suwalski, Poleski i Wołyński. – 1938. – 19 listopada. – S. 4.
25. Wychowankowie szkół rolniczych o swojej pracy i dążeniach w okręgu szkolnym Wileńskim / S. Łukaszewicz [i in.]; red. S. Łukaszewicz. – Warszawa, 1937. – 122 s.
26. Rühle E. Ziemia Wschodnie w cyfrach i kartogramach / E. Rühle // Rocznik Ziemi Wschodnich, 1938. – Warszawa, 1938. – S. 5–21.
27. Kobyliński Z. Oświata rolnicza na wsi w Polsce / Z. Kobyliński // Polska oświata pozaszkolna. – 1930. – № 3. – S. 143–146.
28. Ciemniowski J. Praca zespołu w Przystosowaniu Rolniczym / J. Ciemniowski. – Warszawa: Centralny Komitet do spraw młodzieży wiejskiej, 1934. – 112 s.

29. O nowych uczni (konkursistów) P. R. // Rolnik Nowogródzki. – 1934. – № 7. – 18 lutego. – S. 6.
30. Wieś musi iść również naprzód // Życie Nowogródzkie. – 1937. – 3 stycznia. – S. 6.
31. Drozdowski M. Bezrobocie w Polsce w latach 1925–1936 / M. Drozdowski // Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939. – 1961. – T. IV. – S. 211–238.
32. НАРБ. – Ф. 242 п. Представительство ЦК КПЗБ. – Оп. 1. – Д. 483.
33. НАРБ. – Ф. 242 п. Представительство ЦК КПЗБ. – Оп. 1. – Д. 503.
34. Zamiast programu, banda złodziei // Słowo. – 1936. – 15 sierpnia. – S. 1.
35. Государственный архив Брестской области (ГАБО). – Ф. 67 сч. Командование округа корпуса № 9. – Оп. 2. – Д. 697.
36. Skoczek, M. Junackie hufce pracy / M. Skoczek // Życie Nowogródzkie. – 1936. – 22 listopada. – S. 3–4.

УДК 908(477):550.8:528

Ломако М. М., Кулішов М. В.

ПОШУКИ ВУГІЛЬНОЇ БАЛКИ СКЕЛЮВАТОЇ В ОКОЛИЦЯХ БАХМУТА

«Чорний камінь, що палає як дрова»
Марко Поло 1272-1295

На підставі документального та картографічного матеріалу встановлюється місцезнаходження Балки Скелюватої – місця першого промислового видобутку кам'яного вугілля в Донецькому басейні.

Перші відомості про існування кам'яного вугілля в Донецькому басейні відносяться до кінця XVII століття, а саме до епохи Азовського походу Петра Великого. Легенда гласить, що імператору був принесений шматок вугілля, і Петро, знайомий з вживанням цього корисного іскомаемого на заході Європи, вимовив знамениті слова: «Сей минерал, если не нам, то нашим потомкам полезен будет» [1, с. 1]. На жаль, для підтвердження цього переказу, по сьогодні не знайдено документальних свідчень. Але можливо припустити що кам'яне вугілля в Донецькому басейні було відомо і з давніших часів. Місцеве населення могло не тільки знаходити кам'яне вугілля, пласти якого виходили в численних відшаруваннях гірських порід, а й добувати його.

Але нам відомий документ з архівних фондів Берг-колегії, що документально відкриває дату промислового освоєння вугілля Донецького басейну: «В прошлом 1722 году января 20-го дня в Берг-коллегию от президента государственной Камор-коллегии господина Голицина прислано для объявления разных руд для проб в двух бочонках да еще в бочонке земляного угля, которые де сысканы близ Бахмутских соляных заводов». Цей документ був вперше опублікований у книзі проф. А. А. Зворикіна «Открытие и начало разработки угольных месторождений в России» у 1949 році [2, с. 177]. Доля випробування «земляного угля» не відома, також невідомо хто надіслав і де біля Бахмутських соляних заводів його було знайдено.

Наступний документ [2, с. 163], датований 23 січня 1724 року знову адресований в камор-колегію, із зазначенням від соляного правління Бахмута, підписаний лантратом Микитою Вепрейським та капітаном Семеном Чирковим, наближає нас до розгадки. У відписці йдеться, що надісланих з Белгородської провінції в Бахмут 194 людини недостатньо для розробки земляного вугілля, оскільки воно залягає під великою горою сажнів в десять. І що це вугілля використовується в кузнях Бахмута для латання солеварних чренів-сковорід і інших виробів.

Цей документ відкриває нам імена перших видобувачів кам'яного вугілля Донбасу. І дозволяє уточнити місце, де розпочався перший видобуток вугілля. Це урочище Скелювате в

25 верстах від Бахмута і урочище на річці Біленькій в 50 верстах від нього. Так в 1721 році капітан Бахмутського батальйону, комендант фортеці Бахмут Семен Чирков і керуючий Бахмутськими соляними промислами Микита Вепрейський організували розвідувальну партію і виявили поклади вугілля придатні для промислової розробки, ставши, таким чином, першовідкривачами Донецького кам'яновугільного басейну.

Цей раніше маловідомий факт був представлений у 1991 році, Володимиром Івановичем Подовим, в історичному нарисі «Открытие Донбасса» [3, с. 88]. Але Володимир Іванович допустив ряд картографічних помилок, розмістивши балку Скельову у с. Луганське Бахмутського району, а річку Біленьку у селища Ящикове в Перевальському р-ні Луганської обл. У 2001 році була виправлена помилка щодо Біленької – в книзі «Открытие Городища» [4, с. 25] автори Ю. М. Канигін та Ю. Т. Батюшін переконливо довели що розробки вугілля в урочищі на р. Біленькій знаходилися в районі села Городище (Городние Буераки) на р. Білій, правій притоці Лугані, що в десяти кілометрах від Ящикове.

Ми ж хочемо показати справжнє місцезнаходження урочища Скельоватого (Балка Скельова) – місця, де було здобуте перше вугілля Донбасу.

До листа в камор-колегію від соляного правління Бахмута був прикладений реєстр новознайдених руд в різних урочищах поблизу Бахмута і вказані відстані до тих місць [2, с. 165]. Так під номером першим вказано «уголья земляного пуд которое изыскано в урочище Скелеватом в 25 верстах от Бахмута. И земли подобно серебряной руде». Під номером третім, руда жовта знайдена в 30 верстах від Бахмута в вершині балки Залізної. В 4, 5, 6, 7 пунктах документа йдеться про жовту землю, землю подібну мідній руді, барви синьої, а також чорну землю подібну каменю, знайдені в урочищі на річці Біленькій в 50 верстах від Бахмута і нарешті в 8 пункті, земляну слюду, вгору по р. Бахмут, в трьох верстах від м. Бахмут.

Тепер у нас є назви урочищ, відстані до них, але немає напрямків від міста, за винятком 8 пункту, де зрозуміло, що йдеться про південний напрямок. Пробірний майстер К. Вейс, 4 травня 1724 р. випробував руди і по всім їм дав негативний результат [2, с. 166], пробірування робилось на наявність в руді срібла і золота. За винятком «земли черной подобно камню» взятої на річці Біленькій, про яку Вейс написав – «угли хорошие».

Для знаходження цих урочищ скористаємося топографічними картами, різного часу і масштабу, району міста-фортеці Бахмут.

Вивчаючи «Достоверную ландкарту меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы...» за 1749 р. (Додаток 1) та її копії за 1750 р. (Додаток 2), ми виявили, що на південно-заході від Бахмута, в річку Кривий Торець з правого боку впадають дві річки – Грузська і Залізна Балка, а між ними балка, на якій стоїть напис «земляное уголье», на копії цієї ж карти 1750 року, ця ж балка підписана ще красномовніше «в оной балке уголье под землей железно». Це напевно перша карта Донбасу де поряд з топографічними даними даються і геологічні.

Але назви Скельових балок поки відсутні, вони з'являються на картах які склав генерал Бібіков для заселення нашого краю сербськими військовими поселенцями. У нашому розпорядженні їх дві – 1765 і 1767 років.

На карті «План Бахмутского городского уезда с показанием поселенных гусарских рот...октябрь 1765 г.», на місці там де раніше була балка з підписом «земляное уголье» підписано «Балка Сколеватая» (Додаток 3). На карті на південний схід від Бахмута, з'являється річка «Скулевата», що бере початок у вершини Могили Толстої і впадає в річку Лугань, судячи з масштабу її назвали рікою через довжину, оскільки вона в 3 рази довша від балки Скельоватої яка впадає в річку Кривий Торець, далі Ви зрозумієте чому ми приділили їй стільки уваги. Інших балок з назвою «Скелеватая», в радіусі 25 верст ми не знаходимо. План генерального межування 1830 року так само залишає свої назви на одній і іншій балці, правда Торецька, тепер «овраг Скелеватый».

Штабс-капітан Іваницький 1-ий, в своїй роботі, яка вийшла в 1839 році в «Горном журнале», під назвою «О месторождениях каменного угля, известного в торговле под

именем Никитовского» подає такі відомості [16, с. 202]: «Пласты каменного угля в описываемом пространстве пересечены тремя долинами: речкою Железною, впадающею в реку Торец, с правой стороны при селе Железном, балкою Железною и оврагом Скелеватым, имеющими направление параллельное с первою речкою. Речка Железная протекает по земле села того же имени; Балка Железная находится на земле села Зайцева (в просторечии Никитовка); овраг Скелеватый находится на земле села Щербиновки, [...] первый мы назовем участком Железнянским, второй Никитовским, а третий Щербиновским. [...] Этот участок отстоит от села Щербиновки на 4 версты к востоку, содержит земли по примерному отмежеванию 350 десятин, простираение пород на 9 часов, падение 50° к югу, в нем известно 6 пластов. Первый пласт толщиной 23 дюймов, открытого нами в обнажении берегов оврага Скелеватого».

Іваницький вже четвертий, після компанії Вепрейського і Чиркова, хто описує в цій балці вугілля. Після нього ці поклади вугілля опише і французький геолог Ле Пле, учасник відомої Демидівської експедиції по Південній Росії і Криму [10, с. 286]. «Ручей Скелеватый, справа впадающий в Кривой Торец, при Щербиновке в 3 вер. На В.С.В. от селения [...] Тут находятся следы весьма обширных работ, как и в предыдущих месторождениях, были направлены исключительно на одни головы, или выходы угольных слоев. Шахты опускаются тут не глубже 10 саж., т.е до внутренней воды [...] Город Бахмут, в котором фабрики находятся довольно значительные железных изделий, представляет главный сбыт угля.»

Другим дане родовище відвідав англiєць гiрський майстер Георг Ніксон, відряджений в грудні 1724 року в Бахмут для огляду родовищ знайдених Чирковим і Вепрейським. А ось третім був знаменитий академік Йоганн Антон Гюльденштедт, який мандрував у 1774 році цією місцевістю. Запис з його щоденника [13, с. 253] від 25 серпня: «Утром я выехал из Бахмута. Дорога шла 9 верст на юго-запад вдоль балки, называемой Четвериковой, до истоков ее, затем повернув на запад, 3 версты ехали высокой степью к истокам ручья Наумова, после чего снова повернули на юго-запад и 5 верст ехали по балке этого ручья, далее 8 верст по возвышенности параллельно реке Кривой Торец в нескольких верстах от нее направляясь к истокам балки впадающей в Торец, называемой Сколеватая или Скелевая, на которой располагался хутор Воропая.» Якщо скласти версти до хутора Воропая то у нас вийде рівно 25 верст. Чи не нагадує вона вам цифру з доповіді Чиркова у 1724 році?

«В балке Четверикова совсем не было выходов камней, земля была глинистой и на дне балки стояли лужи. У истоков ручья Наумова наблюдались выходы мела, в котором много гальки в форме пальца. Но, в овраге балки Скелевая с обеих сторон в толстых косо-горизонтальных пластах выходит на поверхность грубый песчаник обрамленный обычной серо-желтой глиной. Ниже с версту от истоков этой балки и двух вестах выше устья Торца речная вода пополняется за счет родников, она имеет очень хороший вкус. Полторы сажени над поверхностью воды выступает пористый песчаник с вкрапинами слюды и сланца, над ним следует пласт каменного угля (Steinkohlen), сланцевого и блестящего, этот слой толщиной всего один фут, а над ним лежит слой грубозернистого песчаника и который до верха горы толщиной 10 и больше сажени. В некоторых местах, эта верхняя часть песчаника очень железиста и окрашена в желтый или красно-коричневый цвета, в некоторых местах, выступают на дневную поверхность сланцевые квасцы.

В нижней части холма под этим каменно-угольным пластом из желтых охристых отложений бьют родники падая вниз разбиваются на ходу, и покрывают водную поверхность рябью цвета кожи. Вода из них очень хорошего вкуса, минеральная, а также содержащая в себе соль, которая выступает на камнях, лежащих вокруг. Если дополнительно очистить эти источники, то их воду можно было бы применять в лечебных целях. Эта область также заслуживает лучшего изучения».

Тут зробимо акцент на товщині піскови́ка над шаром кам'яного вугілля, хорошої якості, у багатьох звітах часто говорилося саме про «10 сажени и более твердого песчаника». Наприклад, зі звіту Бахмутського соляного правління [2, с. 163] – «оное уголье в гору пошло

в глибину, а сколько его в глубину есть, о том неведомо для того, что сверх одного уголья – великая гора в вышину – сажень десяти и больше и окопать одного уголья такими малыми людьми в скором времени невозможно».

Далі з щоденника Гюльденштедта [13, с. 254]: «Обнаруженный пласт, распространен равномерно по обе стороны ручья. Кроме того, гнездо каменного угля обнаружено ещё в верховьях балки, с левой стороны, предполагаю 4 сажени в ширину, со всех сторон окруженной крупнозернистым песчаником. Под слоем чернозема расположенного здесь, 6 футов желто-серой глины; следующие 13 футов, мощный слой черной рыхлой угольной земли (Kohlen-Erde), которая к низу становится все более прочной и, наконец, переходит в каменный уголь идущий еще на 10 футов ко дну балки и может уходит дальше на глубину. Здесь необходимо произвести более детальную разведку каменного угля шурфованиём, но я был ограничен во времени».

«Из балки Скелевой мы проехали 7 верст на юго-восток к балке Малая Железная, и пересекли большую проселочной дорогу из Перекопа в Бахмут, через 8 верст на реке Бахмут, лежал хутор Микитовка.»

У 1778 році Гюльденштедт робив звіт про поїздку по Україні, в цьому звіті є цікавий розділ [14, с. 90], який стосується кам'яного вугілля, виявленого в 25 верстах на північний захід від Бахмута в балці Скельова, на правому березі річки Кривий Торець «...этот смолистый каменный уголь при раздувании его мехом давал такой сильный жар, что от него очень хорошо ковалось железо». Це говорить про те, що академіку показали шлях – куди їхати з Бахмута, щоб подивитися залягання вугілля. 27 серпня він також заїхав в Городищенське урочище, на річці Білій Лугані, де йому так само радили оглянути виходи вугілля. Це друге місце де розробляли кам'яне вугілля Бахмутські солевари.

А що стосується балки Скелюватої на Лугані, то помилка В. Подова легко пояснюється – з 1878 р. на відомій трьохверстовій карті Шуберта, Щербинівську вугільну балку позначили «Елецкой» (Додаток 4), а Луганська залишилася, і до неї теж було 25 верст, але там ви не знайдете потужних вугільних пластів придатних для розробки. У балці знаходиться найбільш повне оголення авилівської свити верхнього карбону, представлене потужними покладами різнозернистого пісковика. У старому кам'яному кар'єрі у с. Скельове знаходиться відомий геологічний пам'ятник природи «Відслонення авіловської свити в селі Скельове» [18, с. 136]. Поклади авилівської свити відносяться до останньої епохи кам'яновугільного періоду і представлені циклічними шарами аргілітів і алевролітів з шарами різнозернистого пісковика. І головною відмінністю їх від нижче залягаючих і старіших за віком світ є практично повна відсутність вугільних пластів (у відсотковому співвідношенні гірських порід – вугілля всього 0,03%) [12, с. 20].

Досліджуючи праці геологічних експедицій по Донецькому кряжу можна помітити, що ніхто з геологів, описуючи вугільні родовища, не згадав луганську Скельову, вказуючи лише на великі розробки каменю, що добувається місцевими селянськими артілями [15, с. 364].

А ось на Щербинівській балці, відколи почали промислово видобувати вугілля на початку ХІХ століття, так і досі шахти міста Торецьк (колишній Дзержинськ) його видобувають. Також Володимир Іванович Подов у своїй книзі «Открытие Донбасса» [3, с. 63] пише, що Гюльденштедт відвідав Балку Скельову, і річку Білу Лугань, і тільки зафіксував вже відкриті місця вугілля, але все одно в наступних роботах Подов відстоював, що балка Скельова є притокою Лугані, та ще в книзі «Легенды и были Донбасса» [6, с. 7] привів докладно текст Гюльденштедта від 25 серпня і вказав що ця балка це річка Каяла з походу князя Ігоря, а вугілля в тексті не помітив, тобто пропустив, напевно, не хотілося змінювати свою теорію щодо «Луганської» балки.

Сподіваємося, що ми вас переконали в тому, що перше Бахмутське вугілля було виявлено в 25 верстах на південний захід від Бахмута, в балці Скельова або Скелюватій, яка розташована на території сучасного міста Торецьк (колишній Дзержинськ).

SUMMARY

On the basis of documentary and cartographic material, the location of “Balka Skelyuvata” is established. It was the place of the first industrial coal mining in the Donetsk Basin.

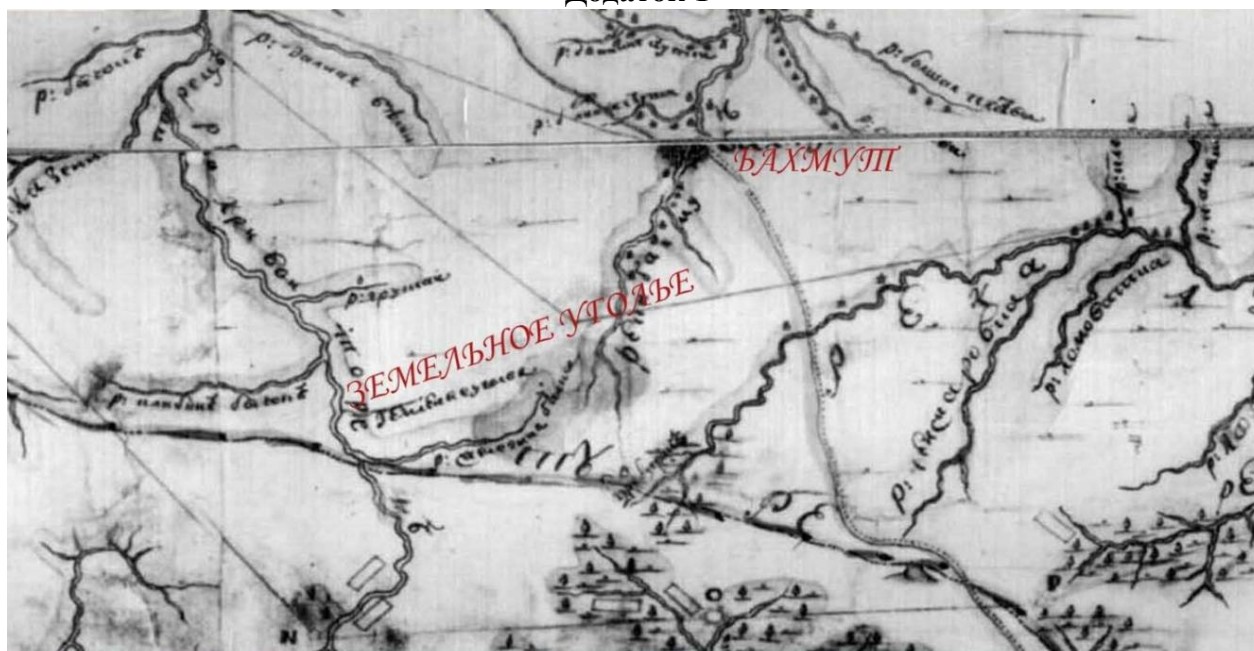
Keywords: Bakhmut, coal, Peter the Great, Cossacks, Toretsk, Luhansk, Chirkov, Vepreysky.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ковалевский Е. П. Геогностическое обозрение Донецкого горного края / Е. Ковалевский // Горный журнал. – 1829. – Кн 1. – С. 1–47.
2. Зворыкин А. А. Открытие и начало разработки угольных месторождений в России: исследование и документы. Т. 1. / А. А. Зворыкин. – Москва, 1949. – 327 с.
3. Подов В. И. Открытие Донбасса: Исторический очерк. Документы. – Луганск, 1991. – 118 с.
4. Каныгин Ю., Батюшин Ю. Открытие Городища – К. : Украина, 2007, издание второе, исправленное и дополненное – 36 с.
5. Марягин Г. А. Открыватели недр Донбасса – Сталино : Сталинское областное издательство, 1951. – 172 с.
6. Подов В. И. Легенды и были Донбасса. – Луганск, Світлиця, 1998. – 76 с.
7. Подов В. И. Донбасс. Век XVIII-й: Социально-экономическое развитие Донбасса в 18 веке – Луганск : Світлиця, 1998. – 227 с.
8. Подов В. И., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 300 с.
9. Сто лет. Сборник очерков, воспоминаний и документов из истории шахты им. Дзержинского. Сост. А. А. Панов. – Сталино. Кн. изд. 1960. – 271 с.
10. Ле-Пле, Фредерик. Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837-39 годах, по распоряжению А.Н. Демидова, главным горным инженером и профессором в Горной парижской школе, Ле-Пле, при пособии гг. Маленво, Лалано и Эйро: с атласом из 9 табл. и геол. карт / перевод с французского проф. Г. Е. Щуровского. – М., 1854. – 751 с.
11. Носов А. 2-ой. Описание Лисичанского, Успенского и Городищенского каменно-угольных рудников / А. Носов // Труды Общества испытателей природы при Императорском Харьковском университете. 1870. Т. 2. – Х. 1870. – С. 1–46.
12. Объяснительная записка к Геологической карте СССР Масштаба 1: 200 000. Серия Донбасская. Лист М-37-XXXIII. – 1960. – 116 с.
13. Güldenstädt J. A. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. Bd. 2. – St.Petersburg, 1791. – 552 с.
14. Копелевич Ю.Х. Иоганн Антон Гильденштедт. 1745-1781. – М. : Наука, 1997. – 128 с.
15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Том II. Бахмутский уезд / Сост. Статистическим отделением Екатеринославской Губернской Земской Управы. — Екатеринослав: Типография Я. М. Чаусского, 1886. – 1092 с.
16. Иваницкий А.Б. Геогностическое описание части Бахмутского уезда Екатеринославской губернии / Штабс-капитан Иваницкий 1-й. // Горный журнал. – 1839. – № 11. – С. 227–257.
17. Геология СССР. Том 7. Донецкий бассейн – М., Л.: Государственное издательство геологической литературы комитета по делам геологии при СНК СССР, 1944. – 898 с.
18. Донбас заповідний: наук.-інформ. довідник-атлас / Донец. облдержадмін., Донец. обл. рада, Держ. упр. охорони навколишнього природн. середовища в Донец. обл. ; уклад. В. Д. Зелевський ; редкол. С. С. Куруленко, С. В. Третяков, В. І. Альохін [та ін.]. – Донецьк : Новий друк, 2008. – 168 с.
19. Стратиграфический словарь СССР: Карбон, пермь: словарь / М-во геол. СССР, Науч.-исслед. геол. ин-т ; ред. Г. В. Котляр. – Л. : Недр. Ленингр. отд-ние, 1977. – 535 с.

20. Минералогия Донецкого бассейна. Часть 1. / Е. К. Лазаренко, Б. С. Панов, В.И. Груба; АН УССР, Ин-т геохимии и физики минералов, Укр. минерал. об-во. – Киев: Наукова думка, 1975. – 254 с.

Додаток 1

Фрагмент достовірної ландкарти між річками Дніпро та Дінцем на відстанях від гирла Самари до Ізюму і Луганської станиці, складеної 1749 році в вересні і жовтні місяці (РГВИА ф.423, оп.1, д.20)

Додаток 2

Фрагмент достовірної ландкарти між річками Дніпро та Дінцем на відстанях від гирла Самари до Ізюму і Луганської станиці, складеної 1750 році в травні місяці (РГВИА ф.846, Оп.16 д.25841 л.1)

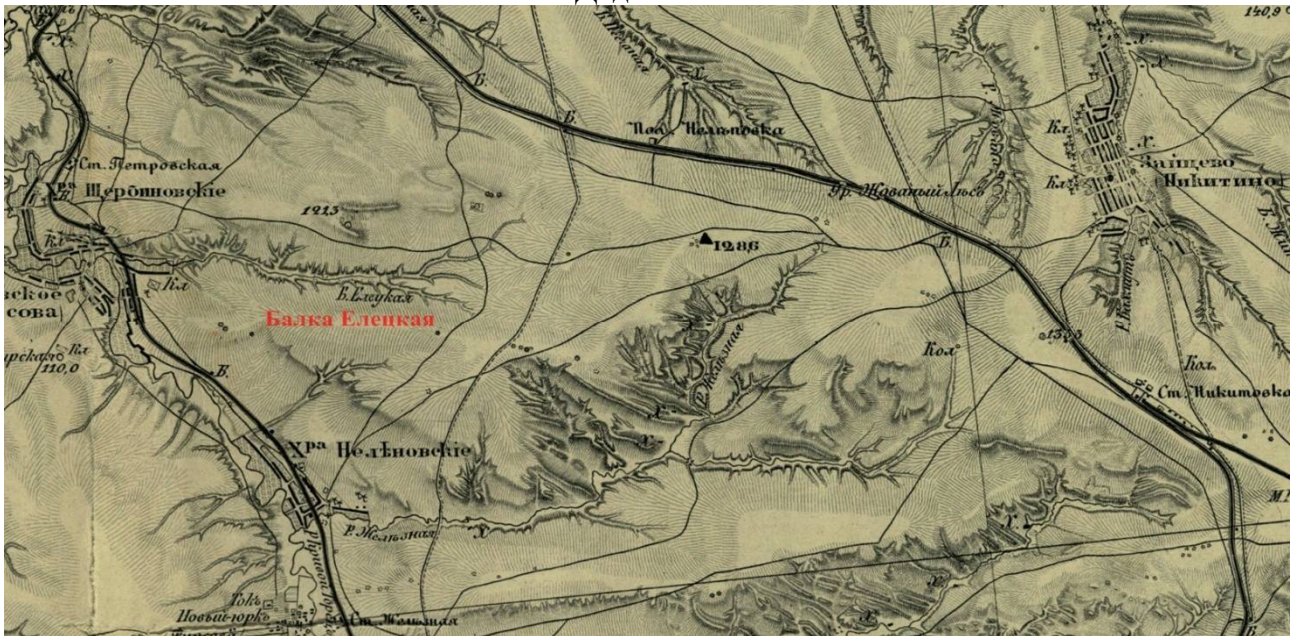

Додаток 3

Фрагмент «Плана Бахмутского городского уезда с показанием поселенных гусарских рот. Составил премьер-майор П. Седякин» (РГВИА, ф.846, оп.16, д.26036)

Додаток 4

Фрагмент трёхверстовой військово-топографічної карти Російської імперії 1888 року. Аркуш XXVI-16.

Схема маршрутів пошуку кам'яного вугілля і руд в районі Бахмута 1721-1774 рр. Реконструкція М. Ломако

УДК 908

Литвиненко Р.О.

СЕЛО ВЕСЕЛА ГОРА НА ЛУГАНЩИНІ: ІСТОРІЯ НАЗВ І АДМІНІСТРИТИВНОГО СТАТУСУ

Проведене дослідження засвідчило, що сучасне східноукраїнське село Весела Гора на Луганщині за свою більше ніж 250-річну історію мало щонайменше шість офіційних назв, без урахування їхніх варіацій: Шевича, Юзбаша, Лікарське, Веселе, Веселогірськ, Весела Гора. Судячи з усього, послідовність і тривалість функціонування офіційних назв різнилась від динаміки їх використання на побутовому рівні. За свою історію досліджуваній населений пункт змінив 4(5) адміністративних статусів: хутір, слобода, село, містечко (і безпідставно приписаний - деревня). Означена проблема ще далека від вирішення й складає інтригуючу дослідницьку перспективу.

Примітним явищем в історії деяких населених пунктів, зокрема з теренів Східної України, є наявність у них кількох назв. При цьому назви можуть послідовно змінювати одна одну в зв'язку з перейменуванням, а можуть уживатися паралельно. Серед паралельних назв співіснують як офіційні, так і неофіційні – народні. За цими ойконімами зазвичай стоять певні історичні події, обставини чи персоналії, що зумовили ту або іншу назву. Причому далеко не завжди вони є відомими й зрозумілими. Відтак назви населених пунктів складають окремий дослідницький інтерес, насамперед для істориків і лінгвістів. Відомо низку прикладів реалізації таких інтересів для теренів Донбасу, причому як у науковому, так і популярному форматі [2; 4; 13; 16; 17; та ін.]. На цих сторінках пропонуємо дещо нетипову розвідку, присвячену назвам і адміністративним статусам одного зі сіл Слов'яносербського р-ну Луганщини – Веселі Гори, історію якого автор досліджує від початку 80-х років минулого сторіччя.

Перш за все маю констатувати, що дата заснування Веселої Гори досі залишається невідомою. В опублікованій до сьогодні довідковій та популярній літературі (наукової немає) жодного разу не вказано більш-менш коректної дати чи відтинку часу для цієї події, не кажучи вже про будь-яку її аргументацію. Серед цих дат фігурують: 1710 р. [22, с. 183] і 1839 р. – як перша письмова згадка [10, с. 813]. Дата, наведена в першому випадку, як і більшість інформації щодо Веселої Гори в цьому виданні [22, с. 168–183], здебільшого є сумішшю плутанини і фантазії, а тому перебувають поза науковою критикою. Друга дата не має посилання на сам документ, але він, з огляду на доступні наразі більш ранні джерела, втрачає актуальність. Найдавніше з відомих автором свідчень існування населеного пункту припадає на 1765 рік, яким датується план-мапа Бахмутського повіту, де на місці сучасної Веселої Гори позначено «х. Шевича» [19]. Вочевидь, ця назва має фігурувати за першу документовану (табл. 1). На плані Бахмутського повіту 1767 року цей пункт значиться вже як «хут: майора Юзбаша» [20]. Наступного разу хутір Юзбаша, вже підполковника, згадується на початку 1772 р. в журналі командувача корпусу 2-ї армії першої російсько-турецької кампанії генерал-майора О. О. Прозоровського, який розквартирував свої війська в селищах Бахмутського гусарського полку [9, с. 435]. І лише в документах кінця 1775 р., пов'язаних з розшуками пугачовського «полковника» Василя Журби (Злого), вперше з'являється хутір Лікарський, селяни якого переховували повстанця, за що й були покарані [14, с. 69]. Чи існувала ця назва хутору в часи укладання вищезгаданих планів Бахмутського повіту, залишається невідомим.

Назва *Весела Гора* вперше згадується Преосвященним Феодосієм (О. Г. Макеревським), який наводить свідчення знайденого ним в архіві й датованого травнем 1777 р. документу щодо завершення будівництва підполковником Волоського гусарського полку Костянтином Миколайовичем Юзбашем у своїй поміщицькій слободі дерев'яної Благовіщенської церкви, закладеної згідно указу Білгородської консисторії від 1 листопада 1776 р. [27, с. 161]. Таким чином, на останню з наведених дат припадає перша згадка Веселої Гори, причому вже не хутору, а слободи. Відтоді ця назва збереглася до сьогодні. Проте слобода Весела Гора в офіційних документах фігурувала недовго. Окрім щойно наведених дат, вона згадується лише двічі: 1778 р. [7, с. 22] і 1783 р. [27, с. 107].

У доступних же джерелах 80–90-х рр. XVIII ст. і першої половини XIX ст., тобто щонайменше протягом наступних вісімдесяти років, даний населений пункт фігурує під назвою *село Веселе*. Таких документів нам відомо 20: серед них є матеріали переписів та ревізії, воєнно-топографо-статистичний опис, 11 карт і планів, описи до атласів тощо. Найдавніший з них відноситься до 1785 р. [7, с. 26], а найпізніші датуються 1857 і 1859 роками [11; 12; 24, с. 117]. Протягом десятиріч побутування назви *Веселе* ми лише двічі натрапили на назву *Весела Гора* (1837, 1839); при цьому йдеться не про самі документи, а згадки про них (на жаль, без посилання на джерело) [10, с. 813; 21, с. 167–168], що унеможливило перевірку вживаного ойконіму.

Від кінця 1850-х років починається новий період, що тривав понад 80 років, протягом якого побутувала офіційна назва *Веселогірськ* (зрідка *Веселогірське*, *Веселогір'я*, *Всевологірськ*). Найдавніший з документів датовано 1858-м роком [6, с. 193, прим. 60], найпізніший – 1943-м [28]. Перелік джерел, що містять цю назву, включає публікації списків населених місць, статистичні збірники, довідники, мапи та плани, церковні метричні книги та клірову відомість, а також деякі відомчі документи. Причому до початку 1920-х рр. назва *Веселогірськ* була стабільно домінуючою, пізніше (щонайменше протягом 1923–1943 рр.) вона співіснувала з назвою *Весела Гора*.

Зведена хронологічна таблиця 1 засвідчує, що сучасна назва *Весела Гора*, з'явившись нібито ще в 1770-х роках, дивним чином майже зникла з офіційного вжитку майже на 130 років і, відродившись лише в 1910-х роках, поступово входила до обігу. Після другої Світової війни, наскільки це демонструють доступні джерела, вона залишилась єдиною офіційною та побутовою назвою населеного пункту.

Ця обставина видається незрозумілою і не знаходить переконливого пояснення. Є припущення, що деякі назви села, які спорадично, з великими паузами, з'являлися в офіційних джерелах протягом XIX – початку XX ст. (Лікарське, Весела Гора), загалом нікуди не зникали, а залишалися у вжитку неофіційному, побутовому, насамперед серед мешканців села та їхніх сусідів. На жаль, цей неофіційний вжиток практично не залишив по собі слідів, які би дозволили перевірити наше припущення. Натомість деякі факти все-таки вдалося знайти, наприклад, у автобіографічному романі відомого юриста й літератора С. А. Андрієвського, який народився і провів у цих краях своє дитинство [1]. Попри те, що проведені в маєтку Нілусів дитячі роки автора припадають на 1848–1855 рр., коли офіційно село називалося Веселим, а перший розділ роману, в якому йдеться про цей період, писався 1890 року [1, с. 554–555], коли в офіційних документах населений пункт іменується Веселогорськом, С.А. Андрієвський, і це є показовим, називає село Веселою Горою [1, с. 9, 12–13, 15]. Відтак виходить, що ця остання назва, відміна від тогочасних офіційних варіантів, все-таки була у побутовому вжитку. Є інший приклад, з нашого особистого досвіду, коли старі мешканці села, зокрема й мої родичі, в якості більш старої назви Веселої Гори називали Лікарське. Підтвердженням живучості цього останнього ойконіму протягом XIX і початку XX ст. є той факт що він епізодично (6 разів – 1859, 1886, 1888, 1910 – двічі, 1913 рр.) з'являвся в офіційних джерелах у якості другої та навіть третьої назви села (див. табл. 1).

Хотілося би зупинитися й на динаміці адміністративного статусу досліджуваного населеного пункту, адже він не був постійним і неодноразово змінювався. При цьому слід мати на увазі, що ці адміністративні статуси протягом історії поселення відповідали тогочасним нормам і традиціям Російської імперії та СРСР. Як зазначалося вище, найдавнішим статусом, під яким, скоріш за все, і виник населений пункт, був *хутір* (Шевича, Юзбаша, Лікарський), існування якого тривало щонайменше протягом 20 років – 1765–1775 рр. Далі поселення певний час (щонайменше 1776–1883 рр.) існувало як *слобода* Весела Гора. Зазвичай такий статус мали новопоселені селища, що виникали на місці рангових дач (в нашому випадку дачі командира Волоського гусарського полку К.М. Юзбаша) [15, с. 55], які протягом певного часу мали деякі пільги, зокрема податкові [18, с. 61–62]. В подальшому населений пункт значиться як *село* Веселе (1785–1859), а згодом *село* Веселогірськ/е (1858–1862). Саме Веселогірськ підвищив статус до *містечка*, в однозначному статусі якого він проіснував щонайменше протягом 1862–1899 рр. Від 1899 р. для Веселогірська, паралельно зі спорадичним статусом *містечко* (1901, 1903, 1910, 1912, 1914, 1916), починає вживатися статус *село* (в метричних книгах місцевої Благовіщенської церкви значиться винятково останній, перехід на який відбувся протягом 1899 р.), який у подальшому стає єдиним офіційним і для реанімованої назви Весела Гора. Цікавою є та обставина, що протягом своєї історії Весела Гора (Лікарське, Веселе, Веселогірськ) ніколи офіційно не мала статусу «деревні» (невеличкого селища без церкви) [5, с. 441], на відміну, скажімо, від сусідніх поселень Раївка, Христове, Паньківка і навіть Олександрівки. Натомість таким статусом її все-таки штучно наділили на початку радянської доби, в ході проведення перепису 1923 р. [23, с. 78; 26, с. 50].

На останок маємо згадати і про адміністративний статус *волосного центру*, який мав Веселогірськ щонайменше у друг. полов. XIX – перших десятиріччях XX ст. [3, с. 38, № 245; 25, с. 10, № 5; 8, с. 414; 10, с. 34; 23, с. 78, 148, 154; 26, с. 50], будучи ліквідованим у ході радянської територіально-адміністративної реформи 1923 р. До складу волості, окрім волосного центру Веселогірськ, в різні часи входили також «деревні» Раївка, Христова/е, Паньківка № 1 і 2, пізніше ще й хут. Глиняний, Лиман тощо.

Проведене дослідження показало, що сучасне східноукраїнське село Весела Гора, яке на Луганщині, протягом своєї понад 250-річної історії мало щонайменше 6 різних офіційних назв, не враховуючи їхніх варіацій: Шевича, Юзбаша, Лікарське, Веселе, Веселогірськ, Весела Гора. Причини й обставини цих змін, хоча вони і є дуже цікавими з точки зору історії населеного пункту, на жаль, залишаються невідомими. Ще менш висвітленою в джерелах є

динаміка і характер вжитку назв селища на побутовому рівні, який, судячи з деяких даних, не завжди відповідав офіційному формату найменування. За свою історію досліджуваний населений пункт змінив 4(5) адміністративних статусів: хутір, слобода, село, містечко (і необгрунтовано приписаний – «деревня»). Попри виявлені нами факти, розглядувана проблема є далекою від повного розв'язання, що залишає інтригуючу дослідницьку перспективу.

Таблиця 1. Хронологія вжитку назв населеного пункту

Шевича	Юзбаша	Лікарський(е)	Веселе	ВеселаГора	Веселогірськ(е)
1765					
	1767				
	1772				
		1775			
				1776	
				1777	
				1778	
				1783	
			1785		
			1786		
			1787		
			1789		
			1792		
			1795		
			1799		
			1800		
			1811		
			1812		
			1816		
			1821		
			1822		
			1827		
			1828		
			1829		
			1830		
				1837	
			1840		
			1857		
					1858
		1859	1859		1859
					1862
					1871
					1881
					1882
					1883
					1884
					1885
		1886			1886
					1887
		1888			1888
					1889
					1890
					1891

					1892
					1893
					1894
					1895
					1896
					1897
					1899
					1900
					1901
					1902
					1903
					1904
					1905
					1906
					1907
					1908
					1909
		1910			1910
				1911	1911
					1912
		1913			1913
				1914	1914
					1915
					1916
					1917
					1918
					1919
					1920
					1921
					1922
				1923	
				1924	
					1926
				1928	
					1930
					1932
				1936	
					1938
				1939	
					1940
					1941
				1942	1942
				1943	1943

SUMMARY

The study showed that the modern East Ukrainian village Vesela Gora in Luhansk region in its more than 250-years of history had at least 6 official names, without taking into account their variations: Shevicha, Yuzbasha, Likars'ke, Vesele, Veselogirs'k, Vesela Gora. Apparently, the consistency and duration of the existence of these official names differed from the dynamics of their use at the household level. During its history, the studied settlement changed 4 (5) administrative statuses: a hamlet, a "sloboda", a village, a small town (and unreasonably attributed – a "derevnia").

The problem under consideration is still far from being resolved and leaves an intriguing research perspective.

Keywords: Luhansk region, Vesela Gora, 18-20th centuries, historical regional studies, oikonyms, administrative status.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреевский С. А. Книга о смерти. – М. : Наука, 2005. – 670 с.
2. Богачева В. Э. Классификация ойконимов в микротопонимии Славяносербского района Луганщины / В. Э. Богачева, Е. Б. Некрутенко // Наука и мир в языковом пространстве. – Макеевка : ДонНАСА, 2016. – С. 157–162.
3. Волости и важнейшие селения европейской России. – Вып. VIII: Губернии Новороссийской группы: Екатеринославская, Таврическая, Херсонская, Бессарабская. – СПб., 1886. – 157 с.
4. Высоцкий В. И. Исторические аспекты топонимов Луганщины / В. И. Высоцкий. – Луганск : Шлях, 2003. – 196 с.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Изд. 2-е. – Т. I: А – З. – СПб.; М. : Изд-во М.О. Вольфа, 1880. – 723 с.
6. Денда Д. Русские беженцы в югославской армии, 1919–1941: к вопросу о деятельности русской эмиграции в Югославии / Далибор Денда // Русский сборник. Исследования по истории России. – Т. VI. – М. : МОДЕСТ КОЛЕРОВ, 2009. – С. 175–194.
7. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст.: Збірник документів / укл. В. О. Пірко, І. В. Перова, О. О. Петров. – Донецьк, 2009. – 164 с.
8. Екатеринославский адрес-календарь на 1917 год. – Екатеринослав : Изд. губ. типографии, 1917. – 478 с.
9. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского (1756–1776). – М. : АНО «Редакция альманаха "Российский Архив"», 2003. – 784 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область / АН УРСР. Ін-т історії; Гол. редкол.: П. Т. Тронько (гол.) та ін. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1968. – 940 с.
11. Карта губерний: Херсонской, Екатеринославской, Таврической и Области Бессарабской. – СПб., 1857 // Подробный атлас Российской империи / Сост. Н. Зуев. – СПб., 1860. – № 12.
12. Карта Славяносербского уезда Екатеринославской губернии. 1859. – ДАЛО. – Ф. 106. – Оп. 1. – Сп. 197.
13. Коваль А. П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А. П. Коваль. – Київ : Либідь, 2001. – 302 с.
14. Лисянский А. С. Эхо крестьянских войн / А. С. Лисянский // Неизвестное об известном: Краеведческие очерки. – Донецк: Донбасс, 1978. – С. 37–54.
15. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века / А. В. Макидонов. – Запорожье : Просвіта, 2011. – 336 с.
16. Некрутенко Е. Б. Лексико-семантические особенности географических названий Луганщины / Е. Б. Некрутенко, В. Э. Богачева // Наука и мир в языковом пространстве. – Макеевка : ДонНАСА, 2016. – С. 162–166.
17. Отин Е. Н. Происхождение географических названий Донбасса / Е. С. Отин. – Донецк : Юго-Восток, 2014. – 199 с.
18. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.
19. План Бахмутского городского уезда с показанием поселенных гусарских рот. Сочинен 1765 года месяца октября. – НБУ ім. В. І. Вернадського. – Інв. № 17370.

20. План Бахмутского городского уезда с показанием поселенных гусарских рот и со значением по границе редутов и бекетных караулов. Сочинен 6 декабря дня 1767 года. – РДВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 26037.
21. Подов В. И. Первенец металлургии Украины. Исторический очерк. Документы / В. И. Подов, В.С. Курило. – Луганск: Світлиця, 1998. – 216 с.
22. Половинко Г. Г. Сербська гілка луганського дерева: з історії заселення нашого краю вихідцями з Балкан в середині XVIII століття / Г. Г. Половинко. – Луганськ : Знання, 2004. – 200 с.
23. Промышленность Донбасса: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). – Харьков : Донбасс, 1923. – Т. 1. – 392 с.
24. Список населенных мест Российской империи. – Т. XIII: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством (по сведениям 1859 года). – СПб. : Изд. ЦСК при МВД, 1863. – 154 с.
25. Список населенных мест Славяносербского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Тип. Губ. Земства, 1911. – 36 с.
26. Список населенных пунктов Донбасса: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). – К., 1924. – Т. 6. – 512 с.
27. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Вып. 2. – Екатеринослав: Типогр. Я. М. Чаусского, 1880. – 373 с.
28. Deutsche Heereskarte: Osteuropa. 1:300000. – Blatt Nr. a-49: Woroschilowgrad (Lugansk). – D 74: Carl Werner, Reichenbach (Vogtland). – VI.1943.

УДК 94(4776)''1861/1914''

Молчанов В. Б.

УКРАЇНСЬКИЙ ДОНБАС – ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлюється процес зародження та розвитку важкої індустрії на Донбасі. На підставі різних джерел та історичних досліджень з'ясовується, що головними причинами появи економічного дива стали: зростання переселенських потоків у регіон, екстенсивний розвиток сільського господарства, швидкий промисловий переворот, прискорена індустріалізація, зростання міст.

Серед різних регіонів України надзвичайно важливим є Донбас адже саме тут у другій половині XIX ст. відбулося стрімке зростання важкої індустрії Російської імперії, яке за оцінками М. Кондратьєва не має аналогів у світовій історії [1]. Масове відкриття нових копалень та заводів на Донбасі спричинило колосальний притік як капіталу так і робочої сили. Одним з головних факторів, який вплинув на розвиток промисловості краю був технічний переворот завдяки якому відбулось масове запровадження у виробництво парових машин, які прискорювали виробничий процес і заміняли ручну працю. Зростаюча урбанізація спричинила виникнення значної кількості нових робітничих селищ та збільшення промислового населення в містах.

Зважаючи на вищесказане, метою даного дослідження необхідно визнати вивчення таких аспектів появи економічного дива на Донбасі у другій половині XIX – на початку XX ст., як заселення території, розвиток сільського господарства, промисловий переворот та зростання урбанізації.

Оцінюючи джерельну базу слід вказати, що її основу склали матеріали статистики [2], результати першого перепису населення Росії у 1897 р. [3], рекламні [4] і довідкові видання [5] та публікації у періодиці тих часів [6]. Історіографія представлена роботами А. Рашина [7], О. Дружиніної [8], Л. Мельник [9], Т. Дерев'янкіна [10], С. Петкова [11], А. Маргулова

[12], В. Подова та В. Курило [13], Ю. Ніколаєць [14] та ін. [15]. Залучено праці японського автора Г. Куромія [16] та російського історика демографії В. Кабузана [17].

Заселення Донбасу у XIX ст. відбувалось у відповідності до політики колонізації Півдня Російської імперії. Хоча потік переселенців на Донбас був достатньо високим, однак його темпи поступово знижувалися. Так, у Катеринославській губернії з 1793 по 1816 рр. було засновано 362 населених пункти, з них 41 перебували у державній власності. У Бахмутському повіті за той же період було створено 62 нових поселення, зокрема 8 державних. З 1747 по 1802 рр. виникло 24 нових селища, з яких 4 були державними. А з 1803 по 1816 рр., тобто за 14 років, – створено тільки 7, з них 2 державних [18]. Разом з тим, з'явилися нові категорії мешканців, відсутніх у 1801 р. – «вільні хлібопашці», котрі жили на власних землях, бобиляцькі селяни – на казенних, зобов'язані поселяни – на поміщицьких [19].

Від 50–60-х рр. XIX ст. територію вздовж Сіверського Дінця між річками Бахмутом і Луганню почали заселяти військові поселенці – серби, волохи, молдавани та інші, які несли прикордонну службу у фортецях та опорних пунктах Української укріпленої лінії. Заселена ними територія отримала назву Слов'яносербії. До того ж у 1817 р. м. Донецьк було перейменоване у Слов'яносербськ – центр однойменного повіту Катеринославської губернії [20]. Прагнення влади до уніфікації суспільно-політичного життя краю тягнуло за собою створення чиновниками умов для «обрусіння» Донбасу. Тому для задоволення попиту на робочу силу всіляко заохочувалося у першу чергу переміщення робітників – вихідців із російських губерній – для роботи на місцевих підприємствах [21].

Для заохочення працівників працювати на шахтах Донбасу їх власники, зазвичай, забезпечували підвищений рівень оплати праці. Це мало компенсувати незадовільне соціально-побутове життя шахтарів та вкрай важкі умови праці. Привабливість перспективи заробити за досить короткий проміжок часу відносно значну суму грошей забезпечувала прибуття для роботи на шахтах постійно зростаючої кількості працівників. Заробітки сільськогосподарських робітників Катеринославщини наприкінці XIX ст. були у 1,5–2 рази вищими, ніж у губерніях виходу селян [22].

Багато розорених селян у пошуках заробітку йшли на сезонні роботи на шахти та заводи у промислово-розвинені регіони, зокрема у Катеринославську губернію. Чисельність робітників Катеринославщини в 1913 р. порівняно з 1861–1870 рр. збільшилась у 41 раз. Наприкінці XIX ст. 46,7% усіх переселенців на Донбас були вихідцями з російських губерній, натомість з українських – 37,9% мігрантів, з Білорусії – 0,8%, Кавказу – 1,8%, уродженців інших регіонів нараховувалося 8,4%. У цей час близько 40% прибулих осідало в містах, що й відбилося на їх етноструктурі. Усього за переписом 1897 р. на Донбасі нараховувалося 30 етнічних груп, що було на 22 більше порівняно з ревізією 1858 р. Більшість населення регіону склали українці – 62,5%, однак їх частка у загальній чисельності знизилася на 12,5%. Росіян нараховувалося 24,2%, що було на 10,7% більше, ніж у середині XIX ст. [23].

Упродовж останньої чверті XIX ст. у Бахмутському повіті земство мало проблеми з навалюю сезонних робітників, що впливало як на рівень зайнятості населення, так і на епідеміологічний стан. Катеринославське санітарне відділення у 1902 р. відзначало прибуття 203 партій (11 222 робітників; 82,8% з Харківської, 8,9% – з Курської губерній). Приїжджі приносили з собою холеру, віспу, дизентерію, сухоти. У 1908 р. населення Бахмутського повіту становило 546,6 тис. чол., у тому числі 240,5 тис. прибулих з інших регіонів держави. У повіті тоді мешкали громади євреїв (до 6,7 тис.), німців (до 200 чол.), татар (до 200 чол.), поляків (до 300 чол.). У 1913 р. у Бахмуті проживало «росіян» – 21 тис. чол., євреїв – 6,38 тис., поляків – 113, німців – 76, татар – 89, іноземних підданих – 104 чол. [24].

В. Кабузан указує, що на межі XIX–XX ст. у Катеринославську губернію, на шахти Донбасу, прибувало багато російських мігрантів. Однак у цілому частка українців тут знижувалась відносно слабо (з 68,9% у 1897 р. до 65,8% у 1917 р.). Максимальне зниження відзначалось саме в повітах припливу російських переселенців (у Бахмутському – з 58,2% до 51,1%, Слов'яносербському – з 50,7% до 41,7%). І одночасно відсоток українців помітно підвищився в Маріупольському, Верхньодніпровському, Катеринославському повітах.

Питома вага росіян у губернії з 1897 по 1917 рр. зросла з 17,3% до 18,6%. У поданій нижче таблиці демонструються зміни в національному складі Катеринославщини в ХІХ – на початку ХХ ст.

На відміну від попереднього автора японський історик, дослідник історії Донбасу в ХІХ ст. Г. Куромія, стверджує: «Однак міжетнічне співіснування майже неминуче означає міжетнічні конфлікти. У промисловому Донбасі татари, мусульмани часто були для слов'ян жертвами. Місцева влада переслідувала татар, що, як стверджувала вона, не є людьми. 1902 р. на вугільній шахті Якобенка російські шахтарі, роздратовані чутками, що їхні низькі заробітки пояснюються впливом татарських робітників, вдерлися до їхніх бараків, побили і порізали їх» [25].

Унаслідок цілеспрямованої державної політики на сході і півдні України було закладено фундамент для формування поліетнічного промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від усталених традицій. Саме в пореформений час у процесі формування вугільно-промислового комплексу і розвитку капіталістичного сільського господарства, що викликав величезний потік переселенців з інших губерній, було закладено основу нової етнічної структури населення Донбасу із переважанням українського та російського елементів. Тут варто відзначити, що різке збільшення кількості російського населення на Донбасі створило ґрунт для поширення асиміляційних процесів, пов'язаних зі змінами в етнічній самосвідомості. Таким чином, у другій половині ХІХ ст. на Донбасі, у першу чергу в міському середовищі, було створено своєрідне «проросійське ядро», яке забезпечувало формування відповідної орієнтації у представників етнічних груп, що «включалися» до нього. А оскільки таке «включення» відбувалося поступово, відносно невеликими групами у порівнянні з чисельністю «ядра», то його потужності вистачало для продовження процесів асиміляції [26].

У ХІХ ст. провідною галуззю господарського життя Донбасу залишалося сільське господарство, яке мало екстенсивний характер і було ризикованим, адже за десятиліття тут у середньому лише два роки були урожайними. Давалася ознака непостійності клімату. Сухі східні й південно-східні вітри за відсутності дощів ущент випалювали степ. Не встигнувши налитися, посіви зернових вигорали, худоба втрачала корм, наставав голод. З 1799 по 1856 рр. було 28 неврожайних років [27].

У 1833 р. неврожай уразив усю Катеринославщину. Губернатор повідомляв, що на полях здебільшого посіви не сходили, а ті що зійшли, посохли через відсутність дощів і суховії. Від голоду страждали як селяни, так і робітники. Майстрові Луганського ливарного заводу в 1833 р. звернулися до російського імператора Миколи І з проханням видавати їм додатково провіанту по пуду на місяць. У цьому їм відмовили. У 1848 р. посуха збіглася з епідемією холери. Усе літо – з квітня по вересень – не випадали дощі. Тільки впродовж трьох місяців у губернії занедужало 47 940 осіб, померло 14 990 [28].

Вирішальним фактором, який вплинув не лише на життя селян, а й на подальший розвиток соціально-економічних і політичних процесів у підросійській Україні, стала реформа 1861 р., котра надавала селянам особисту свободу. Серед селян все більшого поширення набувало відхідництво на заробітки чи промисли. Користуючись особистою свободою з метою поліпшення добробуту вони почали створювати нові форми колективного ведення господарства.

Визначальною умовою для ефективного ведення сільськогосподарського виробництва був розмір землеволодіння. Проте, в результаті реформи 1861 р. селяни наділялися землею вкрай нерівномірно. Багато хто з них залишився зовсім без землі [29]. Так, у Бахмутському повіті з 1858 по 1884 рр. число селянських сімей виросло на 8 818, а сільського населення – на 33 261.

За розрядами селян надільна й придбана земля розподілялася таким чином: колишні поміщицькі селяни мали 62 221,21 дес., колишні державні – 271 671,25 і колишні поселяни гірничого відомства – 10 712,55 дес. У Бахмутському повіті були сім'ї, які не одержали наділу або не користувалися отриманим. Таких безземельних із загального числа 25 251 сімей було 3 257 сімей [30].

Загалом екстенсивна форма землеволодіння зумовлювала низьку врожайність зернових культур. У середині XIX ст. на теренах Луганщини одна десятина давала: пшениці – 3,5, ячменю – 5, жита – 4, вівса – 4,5 четверті. Неприваблива картина спостерігалася у тваринництві. Скотарство внаслідок посиленого розорювання земель, а також епізоотій, рік у рік скорочувалося [31].

Вирішальною подією початку XX ст., яка докорінним чином вплинула на розширення ринкових процесів у сільськогосподарському виробництві як усєї Російської імперії, так і України й Донбасу зокрема, стало проведення Столипінської аграрної реформи 1906 р. [32], кінцева мета котрої полягала у створенні широкого прошарку дрібних та середніх селян-господарів. На Донеччині вона була спрямована на ліквідацію громадського та надільного землекористування і поліпшення структури селянського землеволодіння, зокрема виходу селян з громади, переходу до господарювання на відрубках і хуторах [33].

Ключовою подією в історії Донбасу стало масове розгортання великого машинного виробництва. Промисловий переворот (або промислова революція) – це процес швидкого поширення і домінування великої машинної індустрії над попередніми формами виробництва, заснованими на ручній праці [34]. У вітчизняній історичній науці відсутні єдині підходи стосовно часових меж та етапів розвитку промислового перевороту в Україні [35]. Як на Донбасі, так і в решті українських земель Російської імперії він розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції – майже одночасно з Німеччиною, у 30–40-х рр., і завершився у 70–80-х рр. XIX ст. Початком технічного перевороту вважають поступове впровадження у виробничий процес різноманітних машин, що використовували силу пару. Завершення промислового перевороту відбувалося разом із розбудовою великої машинної індустрії, котра, випускаючи для виробничої сфери різного роду парові машини та інші механізми, забезпечувала процеси виробництва відповідним необхідним устаткуванням.

Важливою передумовою зростання промисловості були селянські промисли. На території Донбасу набуло поширення виробництво полотен, сукна, чумацтво й ін. Полотна й сукна багато селян виробляли не лише для свого споживання, але й на продаж. У Бахмутському повіті найважливішим заняттям селян стало чумацтво й візництво, які найбільший розвиток отримали у Степанівській, Казенно-Торсько-Олексіївській, Гришинській і Семенівській волостях, а також у Добропіллі, Водяному та інших селах західної частини повіту. У східній частині цим промислом займалися селяни Камишеваської, Олександро-Шултинської, Авдіївської, Скотоватської волостей [36].

Власниками винокурень на Донбасі були поміщики. На початку 30-х рр. XIX ст. у Бахмутському повіті було більше 30 винокурень [37]. Процес виробництва характеризувався застарілою технологією і примітивним устаткуванням. Починаючи з 20–30-х рр. XIX ст. поміщики-власники гуралень впроваджували паровики, що забезпечували роботу перегінних апаратів і ректифікаторів. Це збільшувало вихід спирту, поліпшувало його якість, давало можливість використовувати не лише зерно, а й картоплю. У Катеринославській губернії в кінці XIX ст. спостерігався занепад горілчаного виробництва. У 1895 р. тут працювало лише 10 заводів з випуском продукції на суму 466,7 тис. руб. тоді коли у 1875 р. 35 підприємств виробили на 1 174,4 тис. руб. [38].

Велику питому вагу у промисловому виробництві в той час мали салотопні заводи, які діяли в Бахмутському, Словоносербському повітах. У Бахмуті було зосереджено восьму частину цього виду виробництва всієї губернії.

Промисловий переворот спричинив масове застосування машин у різних галузях виробництва. Зростаючий попит викликав розвиток машинобудування, яке спочатку представляли мідярні. У галузі сільськогосподарського машинобудування місцеві потреби задовольняв Луганський ливарний завод. У 1840 р. неподалік від Луганська, у районі нинішньої станції Мілове, у с. Штейндорф Словоносербського повіту виник завод сільськогосподарського знаряддя й машин І. Шумана [39]. З 1840 по 1850 рр. обсяги виробництва на заводі зросли у 13 разів.

На початку XIX ст. в економіці Донецького басейну відбулася подія, що справила вирішальний вплив на подальший розвиток усього регіону – тут виник потужний вугільно-металургійний комплекс. На перших порах його представляли два казенних підприємства – Луганський ливарний завод і перша кам'яновугільна копальня в Лисичій Балці [40].

У Слов'яносербському повіті в 1885 р. діяло 26 приватних копалень, які належали 24 власникам. Найбільшою тут була Голубівська шахта. За даними О.Нестеренко, після реформи 1861 р. набувають поширення парові шахти. Зокрема, із 57, що діяли в повіті, було 17 саме парових, на решті використовувалися коні. Парові шахти належали найбільшим підприємцям [41].

До 60-х рр. XIX ст. майже всі шахти було обладнано кінним коловоротом. Перша парова машина на Донбасі з'явилася 1859 р. на одній із шахт Російського товариства пароплавства й торгівлі на Грушевському родовищі. Утім, за іншими даними стверджується, що перша парова підйомна машина на Донецькому кряжі була встановлена на Гур'ївській шахті в 1842 р. [42].

Розширення й удосконалення залізничної мережі сприяло швидкому розвитку промисловості Донецького басейну. Особливо високих темпів досяг розвиток вугільної, металургійної та інших галузей в останнє п'ятиліття XIX ст. У 50–60-х рр. XIX ст. підприємці розробляли верхні пласти. Шахти були неглибокими, напівкустарного типу. Підйом вугілля здійснювався кінним коловоротом. Незначні витрати, що обмежувалися в основному придбанням землі й наймом робочої сили, зумовлювали дешевизну палива, вартість якого не перевищувала 5 коп. за пуд. Незначними були й темпи зростання вуглевидобутку – за п'ятиліття (з 1860 по 1865 рр.) лише в півтора рази, з 6 млн. до 9,8 млн. пудів. Тільки з появою залізниць і металургійних заводів видобуток вугілля помітно збільшився. У 1880 р. він уже складав 86,3 млн. пудів, у понад 14 разів перевищивши рівень 1860 р. У 1900 р. в Росії видобули 10 031 млн. пудів; на Донбас припадало 68,9% [43]. У 1873–1882 рр. кількість копалень зросла з 88 до 179 [44].

Темпи збільшення виплавки металу дещо відставали від зростання вугільної галузі. Причин повільного розвитку металургії Донбасу було багато. Одна з них – помилкова політика царського уряду в галузі тарифів і держмит на ввезення з-за кордону чавуну, заліза та машин. Так, за даними Л. Мельник, якщо у 1856 р. довіз машин через митні пункти в межах України складав 216 тис. руб., то в 1860 р. він становив 716,3 тис. руб. [45], тобто зріс у понад 2,5 рази.

У 1866 р. уряд видав князеві Кочубею концесію на спорудження заводу з виробництва залізничних рейок. Кочубей продав цю концесію Джону Юзу, керівникові заводу в Міллволі поблизу Лондона. Відкупивши право на концесію за 24 тис. фунтів стерлінгів, Юз уклав з урядом договір на утворення Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного й рейкового виробництва та Товариства залізничної ділянки від Харківсько-Азовської лінії. 18 квітня 1869 р. імператор утвердив цей договір [46].

Наприкінці XIX ст. на Донбасі один за одним відкривалися металургійні заводи. Слідом за Юзівським почали працювати Макіївський, Петрівський, Маріупольський, Краматорський, у 1896 р. – Алмазнянський і Донецько-Юр'ївський на Луганщині. Металургійні заводи на Донбасі зазвичай засновували як іноземці так і місцеві інвестори: Юзівський – Дж. Юз, валлієць, Донецько-Юр'ївський – О. Алчевський, Нікополь-Маріупольський трубопрокатний будувався за проектом американця Кенеді. Устаткування для цього підприємства виготовлялося у США. Трубопрокатний стан заводу став до ладу в лютому 1897 р. Перша партія продукції призначалася для нафтопроводу Баку – Батумі. На підприємстві будувалися дві домни, прокатні стани, ливарні й механічні цехи. У 1899 р. завод працював на повну потужність.

У 90-х рр. XIX ст. запрацювали сталеплавильне й прокатне виробництва на Костянтинівському машинобудівному заводі. На Маріупольському металургійному в 1897 р. було встановлено стани для зварювання труб внакладку, на Луганському паровозобудівному ввели в дію трубозварювальний цех [47].

Таким чином, на початку ХХ ст. на Донбасі склалася технологічна металургійна база. Дванадцять заводів виплавляли чавун на мінеральному паливі. Вони були оснащені мартенівськими печами, конверторами, прокатними станами.

Ще в 1895 р. металургія Півдня Російської імперії, у тому числі й Донбасу досягла рівня виробництва чавуну на Уралі. Наступного року було досягнуто уральського рівня за прокатом, а в 1897 р. – за сталлю. У 1900 р. у регіоні було вироблено 52% всього чавуну Російської імперії, сталі й прокату – 45% [48].

Німецька компанія «В.Фіцнер і К.Гампер» у 1892 р. в районі станції Краматорська заклала машинобудівний завод. У 1896 р. він вступив у дію й виробляв устаткування для залізниць та шахт. Задля забезпечення металом тут побудували власні домни. Завод швидко розвивався, перетворившись на велике машинобудівне підприємство. У той період на Донбасі діяла ще одна німецька фірма – «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана». Улітку 1896 р. компанія заснувала паровозобудівний завод у Луганську, а вже за чотири роки він випустив перший локомотив. Упродовж 1900–1911 рр. підприємство виготовило близько 1,5 тис. паровозів [49]. Це був найбільший з усіх російських паровозобудівних заводів. Також тут випускали машини й механізми для нафтопромислу, фасонне, сталеве й чавунне литво, радіатори, вагонні осі, резервуари, металеві конструкції для мостів. На початок ХХ ст. на Донбасі діяло вже 17 машинобудівних підприємств.

Окремо слід згадати про впровадження машинних способів виробництва у видобуванні солі. Першою великою соляною копальнею на Донбасі була Брянцевська, розташована біля с. Брянцівка на березі р. Мокра Плотва, у 12 км від Бахмута. Тут у 1876 р. за пропозицією професора Петербурзького гірничого інституту В.Єрофєєва було закладено бурову свердловину. Керував роботами гірничий інженер П. Іванов. Буріння завершилося в 1880 р. Сіль виявлено на глибині 78,81 м. Проходку першої соляної шахти почала приватна промислова компанія, утворена в 1879 р.

Таким чином завдяки технічному переоснащенню різних галузей виробництва у важкій індустрії та зростанню видобутку вугілля індустріальний потенціал Донбасу почав набувати всеукраїнського та загальноімперського економічного значення. Упровадження нових технологій і машин сприяло збільшенню випуску продукції. На час реформи 1861 р. капіталістичні підприємства переважали над поміщицькими. У пореформений період засноване на вільнонайманій праці фабрично-заводське виробництво остаточно витіснило мануфактуру в переважній більшості галузей. Із падінням кріпацтва істотно прискорився процес створення великої машинної індустрії. Промисловий переворот вступив у завершальну стадію, яка тривала впродовж 60–80 рр. ХІХ ст. Перше місце у структурі промисловості Донбасу поступово займала важка індустрія. Водночас необхідно визнати, що машинобудування значно відставало. Із розвитком промисловості зростала її енергооснащеність.

Соціально-економічний розвиток Донбасу в ХІХ ст. невід’ємно пов’язаний з урбанізаційними процесами. Виникнення і зростання міст у цьому регіоні спочатку зумовлювалося потребами Російської імперії в обороні її південних кордонів, адміністративних центрах та торгівельно-транспортних осередках. Разом із розвитком промислового виробництва та розширенням ринкових відносин урбанізаційні процеси істотно прискорилися, формувалися населені пункти, робітничі селища, складалася верства людей, зайнятих у масовому виробництві, для котрих вільнонаймана праця стала єдиним або переважним джерелом існування. Вони були особисто вільними людьми та повністю залежали від кон’юнктури ринку. Вирішальним поштовхом була реформа від 19 лютого 1861 р., коли селян було звільнено від кріпацтва.

У передреформний час український Донбас був порівняно малонаселеним і майже неосвоєним промислово: тут жило близько 400 тис. осіб, видобуток вугілля становив 6 млн пудів, працював Луганський чавуноливарний завод [50]. Але все це мало надто мізерні результати для освоєння краю в рамках кріпосницького ладу.

Великі промислові центри Донецького краю (Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Донецьк) виникли на основі об'єднання численних поселень, у тому числі сільських, навколо одного чи кількох великих промислових підприємств. Це спричинило явище урбанізації, формування міського способу життя зі специфічними потребами мешканців.

Попри малонаселеність і промислову нерозвиненість краю, тут до 1861 р. існували міста й селища. Щоправда, їх було мало. Маріуполь і Слов'яносербськ виконували функції повітових центрів Катеринославської губернії. Були ще Бахмут, Слов'янськ, Лисичанськ і Луганськ. Кожне з цих поселень мало свою специфіку. Приміром, Бахмут і Слов'янськ свого часу було засновано як селища солеварів для їх захисту від татарських набігів.

У Слов'янську в 1864 р. у місті нараховувалося 1 548 дворів, де мешкало 11 198 жителів обох статей [51]. На 1870 р. у Слов'янську, що був волосним центром Ізюмського повіту Харківської губернії, налічувалося 11 653 жителя, з яких 4 111 були селянами (з 1 496 будинків лише 17 мурованих). На 1858 р. у Слов'янську діяли 9 соляних заводів, що працювали на кам'яному вугіллі. Вони щороку виварювали близько 40 тис. пудів солі й одержували понад 14 тис. руб. прибутку. На 8 салотопних заводах виробляли сало й вичиняли шкури на 100 тис. руб. Крім того, були 2 миловарних заводи й 1 тютюнова фабрика [52]. Важливу роль у розвитку міста відіграло заснування тут курорту. Жителі давно помітили цілющі властивості місцевих соляних (ропних) озер. У 1827 р. на них звернули увагу лікарі та почали рекомендувати хворим як лікувальну процедуру. У 1836 р. за наказом начальника військових поселень графа Нікітіна на південному березі Ропного озера обладнали купальні. Через чотири роки тут було засновано лікарню на 200 ліжок – відділення Чугуївського військового шпиталю [53].

У Бахмуті на 30-ті рр. XIX ст. крім 4 церков і 3 казенних будівель, нараховувалось 835 обивательських будинків, навчальний заклад, лікарня. На все місто кам'яних споруд було лише 3. У 1831 р. тут проживало 3 174 чоловіків і 2 739 жінок. Значного розвитку набуло салотопне виробництво, а в 1857 р. тут було засновано воскобійний завод [54]. Міська транспортна мережа у 1857 р. складалась з 27 вулиць та 2 площ. На головній було збудовано ряди кам'яних крамниць і магазинів. На другій – торговій – проводилися ярмарки. Вулиці й площі, як і в інших містах, були не мощеними. На той час у Бахмуті проживало 9 197 осіб, з яких найманих робітників було лише 83. Хоча в місті було 14 підприємств, усі вони були дрібними. Це – свічковий, миловарний, воскобійний, 6 салотопних, 5 цегляних заводів. Із закладів торгівлі – магазин і багато крамниць. Подальше зростання Бахмута пов'язане із залізничним будівництвом і виробництвом солі. У 1874 р. в місті було побудовано великий завод, розрахований на виварювання 2 млн. пудів солі на рік. Виникали нові соляні підприємства. У 1880 р. вступила в дію Брянцевська соляна копальня у 12 км від Бахмута. Уже в 1883 р. вона дала 3 407 990 пудів кам'яної солі. Збуту продукції сприяла залізниця, що вивела бахмутську сіль у центральні райони країни. У 1878 р. тут побудовано залізничний вокзал, а пізніше – ще один. Про розвиток промисловості свідчить той факт, що в 1900 р. в Бахмуті налічувалося 76 підприємств, на яких працювало 1 078 осіб. Розширювалася й забудова. У 1875 р. навпроти собору в парку було відкрито фонтан. Це стало можливим завдяки тому, що того ж року в місті вступив у дію водогін. Зростало населення міста. За переписом 1897 р. тут проживало 19 316 осіб. Розвивався внутрішній міський транспорт, існувало кінне візництво [55].

Серед перших населених пунктів краю, заснованих саме як промислові поселення, на 60-ті рр. XIX ст. були Юзівка й Горлівка [56]. Так, у межах Горлівки існували кілька поселень: Зайцеве, Государів Байрак, Корсунь тощо. Заснування ж робітничого селища Горлівка пов'язане з будівництвом Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Було оголошено конкурс на отримання концесії, в якому переміг московський купець першої гільдії комерції радник С. Поляков. Безпосередньо керував роботами в районі селищ Зайцеве та Микитівка інженер-гірник П. Горлов, який на той час уже мав досвід проведення гірничих робіт та облаштування підприємств. Доволі швидко паралельно з будівництвом залізниці зводилося житло для майбутніх залізничників, пакгаузи, станція-вокзал. У Микитівці було збудовано склад вугілля, ковальську майстерню, депо. Так виникло робітниче селище й залізнична станція, яку з часом назвуть Горлівкою [57].

Під час дослідницьких робіт південніше Микитівки П. Горлов виявив поклади вугілля, що вже частково розроблялися місцевими селянами. Він запропонував побудувати тут шахти для забезпечення вугіллям паровозів і парових двигунів водокачок. У результаті було відкрито Корсунську копальню, що згодом стала відомою як шахта «Кочегарка» [58].

Вступивши в дію шахта приєднала й колишні селянські розробки, реконструйовані П. Горловим. Це було найбільше вугільне підприємство Донбасу. У 1879 р. воно давало понад 5 млн. пудів палива, тут працювало більше 1 000 осіб. Надалі в Горлівці було збудовано нові копальні: у 1889 р. – «Альберт» і в 1897 р. – «Альфред». У результаті обсяг вуглевидобування різко зріс. У 1889 р. місцеві шахти видали на-гора 42 млн. пудів вугілля й виробили 12 млн. пудів коксу.

У 1899 р. в Горлівці було засновано «Бельгійське анонімне товариство Государевобайрацьких кам'яновугільних копалень», у 1900 р. – ще одне «Товариство Микитівських копалень». Але в Горлівці розвивалася не тільки вугільна промисловість. Бельгійська компанія в 1897 р. побудувала тут машинобудівний завод, який виготовляв устаткування для шахт і металургійної промисловості. Восени 1885 р. почалося спорудження шахти з видобутку кіноварі, а потім ртутного заводу, де 14 грудня 1886 р. було отримано першу в Росії ртуть. У 1893–1895 рр. у Горлівці побудовано алебастровий, цегляний і цементний заводи, працював кам'яний кар'єр, діяло кілька вальцьових млинів.

Горлівка в кінці XIX ст. була відома й своїм гірничим училищем, яке в 1878 р. відкрило Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості. Це був приватний навчальний заклад С. Полякова для підготовки штейгерів і машиністів підйому. Разом із підприємствами росла й чисельність населення шахтарських та заводських поселень. Ядро Горлівки – селище Корсунської копальні № 1 – у 1897 р. налічувало 7,2 тис. осіб [59].

Паралельно з розбудовою міста та заснуванням промислових підприємств відбувалася розбудова водогінної мережі. Від невеличких озер Шубинського болота провели перший водогін для заправки паротягів і різних технічних потреб. До 1917 р. на Донбасі практично не було системи побутового водопостачання, а 155 невеликої потужності водогонів обслуговували потреби промисловості й транспорту [60].

В Юзівці на землях Новоросійського товариства виникло робітниче селище, жителями котрого найперше стали українці – місцеві мешканці з навколишніх сіл та росіяни – вихідці з центральних-чорноземних районів Росії, а також англійці й деякі інші іноземці – кваліфіковані робітники, майстри, техніки, службовці, запрошені Дж. Юзом. Особливість селища – стихійне виникнення і швидке зростання завдяки прийшлому населенню. За дуже короткий час сюди перебралося стільки робітників з інших регіонів імперії, що це склало значний потенціал, який рік у рік зростав. Уже у середині 70-х рр. XIX ст. робітниче селище отримало назву Юзівки – за прізвиськом директора-розпорядника Новоросійського товариства Дж. Юза. Робітниче селище розрослося на північ і розподілялося на північну й південну частини. Північна частина – Новий Світ – котра була названа на честь одного з перших кабаків, відкритого у 1871 р., центральна частина селища. На головній площі поблизу кабака розташовувались ряди крамниць, які завершувалися базаром. Площа, через велике скупчення торговельних закладів, так і називалася – Торговою. Уже в 1886 р. у центральній частині Юзівки нараховувалося 64 торговельно-промислових заклади, переважно «крамниці з товарами», а 1908 р. з'явилася мережа магазинів [61]. Із кінця вересня 1880 р. на Торговій площі проводили щорічно тижневі ярмарки.

В Юзівці – спочатку маленькому і зведеному практично на очах одного покоління людей селищі – більш рельєфно проходила межа між бідністю і багатством, розкішшю та злиднями. Адже благоустрій торкався лише центральної частини населеного пункту. Так, іноземні спеціалісти жили в окремому секторі житлового району, в 4-квартирних будинках. У 1889 р. вартість їхнього житла становила від 1 до 8 руб. на місяць. Сам Дж. Юз жив на хуторі Веселому (робітники охрестили район Собачівкою). Будинок був цегляним на два поверхи, із підсобними приміщеннями (собачник, стайня, хлів, мурована прибудова).

За житлово-комунальними умовами Юзівка відносилася до п'ятого класу, тоді як губернський центр – місто Катеринослав – до другого. В Юзівці можна було винайняти у престижному районі квартиру за 60 руб. на рік, а в Катеринославі – від 225 руб. [62]. Селище

впорядковувалося: комфортнішими ставали будинки, тривало озеленення. Результати благоустрою були доволі серйозними.

На 1862 р. Луганськ уже був доволі великим центром із розвинутою і постійно зростаючою інфраструктурою. У своєму звіті місцевий чиновник підтримував пропозицію гірничого начальника Луганського заводу про перенесення повітового центру із Слов'яносербська до Луганська. На підтвердження своїх висновків він наводив також опис колишнього позаштатного а з 1818 р. – повітового міста Слов'яносербська [63].

До 80-х рр. XIX ст. у Луганську було зосереджено дві третини всіх підприємств повіту. Усе це висувало заводське селище заводу на роль економічного й культурного центру Слов'яносербського повіту. Сприяло цьому й залізничне будівництво. 1 грудня 1878 р. відкрився рух на Донецькій кам'яновугільній залізниці, зокрема на лінії Дебальцеве – Луганський Завод. Тут було побудовано залізничну станцію, вокзал, паровозне депо 2-го класу, майстерні. У Луганську розмістилося управління залізниці. Поряд зі станцією виросла нова будівля, де було відкрито перше на Донбасі залізничне технічне училище [64].

На початку XX ст. у зв'язку з промисловим піднесенням, яке почалося в Росії в 1910 р., сталися помітні зміни в розвитку міста. Відкривалися нові підприємства, зростала кількість і концентрація робітників. Ще в 1908 р. в місті почали працювати цвяховий завод «Урдекен і Дюшассан», слюсарно-механічна майстерня Минакова, макаронне виробництво. У 1909 р. відкрився ливарний завод Гуткіна, а в 1910 р. засновано суконну фабрику. У 1912 р. побудовано трубопрокатний завод Залевського і Григор'єва, наступного року – Попова, а також невелику міську електростанцію Сухомлинова.

На 1914 р. у місті нараховувалося 31 підприємство (з обсягом виробництва 1 888 тис. руб.) і 47 ремісничих майстерень. Найбільшими були паровозобудівний та патронний заводи. Зокрема, на першому чисельність робітників з 1907 по 1914 рр. зросла з 3 800 до 4 300. У 1914 р. завод випустив 150 паровозів.

Чималий внесок в розвиток металургії Донбасу належить Лисичанську. У 1870 р. тут було пущено чавуноплавильний завод. Упродовж 1870–1872 рр. під керівництвом гірничого інженера І. Зеленцова освоєно доменний процес плавки залізної руди на мінеральному паливі. Пріоритет лисичанських доменщиків визнали навіть іноземні фахівці. У той період у Лисичанську діяли великі казенні шахти «Капітальна», «Дагмара». Разом із приватними копальнями поблизу сіл Рубіжного та Привілля до кінця XIX ст. склався великий вугледобувний Лисичанський район. У 1873 р. в місті було відкрито штейгерську школу, що відіграла важливу роль у підготовці гірничих фахівців для Донбасу та інших вугільних басейнів [65].

Маріуполь сформувався як важливий торговельний порт на Азовському морі, багатонаціональне поселення, котре невдовзі стало містом. Тривалий час це було одне з найбільших міст Донеччини. До 1780 р. воно мало назву Павловськ, у XIX ст. – на початку XX ст. – Маріуполь. У 1826 р. тут налічувалося 2 998 мешканців, переважно купців і ремісників [66]. На середину XIX ст. – уже 4 579 осіб. Упродовж 40-х рр. XIX ст. поряд із греками селилися росіяни, українці, представники інших національностей. Місто розширилося не лише завдяки зростанню промисловості, як це було у попередніх розглянутих випадках, але й за рахунок військових поселенців. Так, наприклад, відставні солдати російської армії заснували тут солдатську слобідку [67]. Скасування кріпацтва надало значного поштовху розвитку Маріуполя. Особливо інтенсивно розвивалися промисловість і зовнішня торгівля. Усе це зумовило швидке зростання чисельності населення. Якщо в 1892 р. у Маріуполі проживало 17 тис., то в 1897 р. – уже 31 тис., а в 1914 р. – близько 58 тис. осіб [68].

У якості підсумку вивчення економічного дива Донбасу у другій половині XI – на початку XX ст. слід виділити наступні фактори котрі призвели до підвищення темпів економічного зростання:

1. Аналіз демографічних процесів на Донбасі дозволяє стверджувати, що в XIX ст. у процесі заселення колишнього Дикого поля активну участь брали росіяни, греки, євреї, німці, поляки та ін. Левову ж частку переселенців становили українці. Вирішальну роль у забезпеченні підприємств Донбасу робочою силою відіграла селянська реформа 1861 р.,

завдяки якій селяни отримали особисту свободу та можливість працевлаштовуватися на промислових підприємствах як наймані робітники. Потік бажаючих працювати у важкій індустрії Донбасу істотно збільшився. Причому кількість заробітчан із центральних губерній Росії зростала швидше порівняно з вихідцями з території України.

2. Зростання сільськогосподарського виробництва в регіоні в XIX ст. відбувалося через освоєння нових земель. На заваді сільським трударям стояли: натуральне господарство, непрості кліматичні умови, кріпосницькі пережитки, низький рівень агротехніки та агрокультури, нерозвиненість ринкових відносин. На початку XX ст. значною мірою прискорила перехід сільськогосподарського виробництва на товарну основу столипінська аграрна реформа, завдяки котрій відійшли в минуле общинне землеволодіння, черезсмужжя та патріархальні кріпосницькі пережитки.

3. Технічний переворот на Донбасі, на відміну від інших регіонів Російської імперії, здійснювався набагато швидше. Головною причиною цього був стрімкий розвиток важкої індустрії який вимагав широкого застосування у промисловому виробництві машин. Це зменшувало необхідність використання найманих робітників, здешевлювало процес виробництва та значною мірою сприяло збільшенню випуску промислової продукції.

4. Прямим наслідком демографічного зростання, розвитку ринкових процесів у сільськогосподарському виробництві та швидкого впровадження машинного виробництва у всіх галузях промисловості Донбасу стало наростання темпів урбанізації. Вирішальними причинами зростання міського населення на Донбасі у другій половині XIX ст. стали: розвиток важкої індустрії й видобувної промисловості, технічний переворот, зростання торговельного обороту, розбудова залізничної мережі та відповідної інфраструктури тощо.

SUMMARY

The report covers the process of the emergence and development of heavy industry in Donbas. Based on various sources and historical research it turns out that the main causes of the economic miracle were: the growth of migration flows into the region, an extensive development of agriculture, a rapid industrial revolution, an accelerated industrialization, an urban growth.

Keywords: Donbas, cities, industry, population, mine, metallurgy, industry, trade, transport, region, factory, Yuzivka, Horlivka, Bakhmut.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кондратьев Н. Д., Опарин Д. И. Большие циклы конъюнктуры: Доклады и их обсуждение в Институте экономики. – 1-е изд. – М., 1928. – 287 с.
2. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губ. Вып. III. Славяносербский уезд. – Екатеринослав, 1886.; Списки населенных мест Российской Империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел / Обраб. Н. Штигилиц. – Т. XLVI. Харьковская губерния. – СПб., 1869.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т. XIII. – СПб, 1904.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т. XVII. – СПб, 1904.
4. Славянские минеральные воды. – Славянск, 1898.
5. Адрес-календарь Южного горнозаводского и торгово-промышленного района. – Юзовка, 1908.
6. Горный журнал. – 1875. – № 1. – С.7.
7. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). – М., 1956.
8. Дружинина Е.И. Южная Украина 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970.
9. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972.
10. Деревянкін Т. І. Промисловий переворот на Україні (Питання теорії та історії). – К., 1975.
11. Петков С. В. Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (Історико-правове дослідження). Дис. н.ст. к. ю.н. – Харків, 1999.
12. Маргулов А. Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках. Дис. к.і.н. – Донецьк, 2005.
13. Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. – Луганськ, 2009.

14. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнологічний аспект динаміки). – К., 2012.
15. Богуненко В. О., Дадашов О. С., Тугова Н. О., Татаринів С. Й. Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – початок ХХ ст.). – Артемівськ, 2010.
16. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002.
17. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006.
18. Подов В. І., Курило В. С. Назв. праця. – С. 134.
19. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века. – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006. – С. 200.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К., 1968. – С. 14.
21. Ніколаєць Ю. О. Назв. праця. – С. 54.
22. Там само. – С.58.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т. XIII. – СПб, 1904. – С. 74–75; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т. XVII. – СПб, 1904. – С. 102–105.
24. Богуненко В. О., Дадашов О. С., Тугова Н. О., Татаринів С. Й. Назв. праця. – С. 25.
25. Куромія Г. Назв. праця. – К, 2002. – С. 71–75.
26. Ніколаєць Ю. О. Назв. праця. – С. 60.
27. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. – К.,1970. – С. 176.
28. Борисенков Е. П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988. – С. 228.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К., 1968. – С. 15.
30. Сборник статистический сведений по Екатеринославской губернии. – Т. II. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С. 228.
31. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К., 1968. – С. 15.
32. Молчанов В. Б. Економічна історія. – Житомир, 2003. – С. 79.
33. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Автореф. дис. кан. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 18.
34. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972. – С. 6–7.
35. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К., 1958. – С. 4; Деревянкін Т. І. Промисловий переворот на Україні (Питання теорії та історії). – К.,1975. – С. 10; 11; 19–22.
36. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Т. II. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С. 46–47.
37. Там само.
38. Довжук І. В. Харчова промисловість наддніпрянської України в другій половині ХІХ ст.: деякі аспекти розвитку. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: 36. наук. пр. – Вип. Х. – К., 2005. – С. 28.
39. Павловіч В. Матеріали для географії і статистики Росії. Екатеринославская губерния. – СПб.,1862. – С. 203–204.
40. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Т. III. Славяносербский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С. 48.
41. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – С. 354.
42. Донецк. Историко-экономический очерк. – Донецк, 1969. – С. 26–27.
43. Голобуцький В. О. Назв. праця. – С. 242.
44. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003. – С. 137.
45. Мельник Л. Г. Назв. праця. – С. 51.
46. Донецк. Историко-экономический очерк. – Донецк, 1969. – С. 26–27.
47. Развитие металлургии Украинской ССР. – К., 1980. – С. 54.
48. Там же. – С. 54.

49. Голобуцький В. О. Назв. праця. – С. 247.
50. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К., 1968. – С. 15.
51. Списки населенных мест Российской Империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел / Обработано Н. Штиглиц. – Т. XLVI. Харьковская губерния. – СПб., 1869. – С. XLI.
52. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К., 1970. – С. 708.
53. Славянские минеральные воды... – С. 7.
54. Подов В. І., Курило В. С. Назв. праця. – С. 190.
55. Там же. – С. 256–257.
56. Гайдук В. А., Ляшенко В. Г., Мозговий В. І., Навка І. П. Юз і Юзівка. – Донецьк, 2000. – С. 13–15.
57. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Т. 2. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С. 62.
58. Горный журнал. – 1875. – № 1. – С. 7.
59. Лоранский А. М. Краткий исторический очерк административных учреждений горного ведомства в России 1700–1900 гг. – СПб., 1900. – С. 176; Подов В. І., Курило В. С. Назв. праця. – С. 259.
60. История рабочих Донбасса. В 2-х томах. Т. 1. Рабочие Донбасса в период капитализма и условиях перехода от капитализма к социализму. – К., 1981. – С. 168; Жеребецкий П. И. История города Горловки. – Горловка, 2001. – С. 29.
61. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии ... – С. 235; Адрес-календарь южного горнозаводского и торгово-промышленного района на 1908 г. – Юзовка, 1908. – С. 31–36.
62. Адрес-календарь Южного горнозаводского и торгово-промышленного района. – Юзовка, 1908. – С. 239.
63. Там само.
64. Подов В. І., Курило В. С. Назв. праця. – С. 254.
65. Лоранский А. М. Указ. соч. – С. 176; Подов В. І., Курило В. С. Назв. праця. – С. 254.
66. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... – С. 392.
67. Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С. 74.
68. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... – С. 392.

УДК 94(100):908(477)

Наймушин А. В.

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЮЗНИКІВ НІМЕЧЧИНИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНИ

У роботі розглядаються дії союзників Німеччини в Другій світовій війні – Румунії, Італії на території південно-східної України. Так, румунські війська брали участь у бойових діях переважно в Одеській та Донецькій областях, італійські частини воювали здебільшого в Донецькій області й Дністровському регіоні.

Тема Другої світової війни залишається актуальною до сьогодні. У цій роботі розглядаються дії союзників Німеччини (на прикладі румунів та італійців), оскільки вони можуть доповнити знання про бойові дії та особливості існування українського населення в умовах окупації. Автор прагне встановити послідовність дій та стратегію іноземних військових на теренах України. Дана проблема знайшла висвітлення у працях Ф. Волкова, А. Жуковського, Г. Киатко, О. Новосолова, А. Русака, В. Селеменева, В. Стецкевич [1].

Джерельною базою роботи є матеріали усної історії, а саме – інтерв'ю з І. П. Стукановою, дочкою свідка німецької окупації м. Луганська, яка розповіла про специфіку поведінки німецьких та італійських солдатів під час квартирування у будинку родини її матері, Л. І. Квашиної (у дівочтві – Куцеволової) [2]. Використання вказаних матеріалів усної історії носить ілюстративний характер. У подальшому автор планує

розширити використання можливостей усної історії для вивчення даної проблеми. Слід зауважити, що спогади про спогади є досить специфічним матеріалом для використання у якості історичного джерела. До того ж, Любов Квашина – 1936 року народження, отже, на момент німецької окупації їй було чотири – п'ять років. Однак, на нашу думку, інформації можна довіряти, оскільки вона стосується безпосереднього досвіду дитини, яка, страждаючи тривалий період від поганого харчування, яскраво запам'ятала моменти, коли її підготовували італійські солдати, а також деякі деталі солдатського раціону.

Було застосовано евристичний метод, метод систематизації та узагальнення, історико-генетичний метод, який передбачає можливість застосування кількісних характеристик об'єкта дослідження.

При розгляді подій Другої світової війни на території України слід мати на увазі, що окрім німецької окупації, частина українських земель перебувала під румунською та угорською окупацією, яка мала свою специфіку. На відміну від Бессарабії та Буковини, Трансністрія формально до складу Румунської держави не ввійшла [3].

Присутність військ Румунії на фронтах Другої світової війни тривала 1421 день (22 червня 1941 р. – 12 травня 1945 р.). Цей відтинок часу був багатофазовим, що визначається, зокрема, конкретними функціями румунських військ у зонах військових операцій, характером стратегічних об'єктів, навколо яких велися бої, якістю і рівнем підготовки військ, мотивами та цілями, які переслідувалися румунським командуванням та урядом в цілому [4].

Згідно плану Третього Рейху проти СРСР румунським частинам відводилася роль підтримки наступу південного флангу німецьких військ. Відповідно, третя та четверта румунські армії були включені до Групи армій «Південь» вермахту, метою якої було визначене просування з території окупованої Польщі територією України та Кубані у напрямку Кавказу. За розрахунками фюрера, румунські сили спрямовувалися на захоплення Одеси, одного з найбільших портів на Чорному морі. Румунським військам ставилося завдання захопити північне узбережжя Чорного моря на захід від Дніпра [5].

Третя румунська армія була однією з видатних армій союзників Німеччини того часу. Вона брала активну участь в операціях вермахту на Східному фронті під командуванням генерал-лейтенанта Петра Думітреску [6].

Наступальна операція на цьому напрямку розпочалася 2 липня 1941 року, коли окремі підрозділи 3-ї румунської армії перейшли кордон і захопили декілька сіл на протилежному березі р. Прут. Згодом армія вела бої на території Буковини та Північної Бессарабії. 5 липня 1941 підрозділи армії зайняли Чернівці. 17 липня 1941 року 3-тя румунська армія форсувала Дністер та разом з 11-ю та 17-ю арміями вермахту розпочала просування у глиб України. Брала участь у боях за Умань, Кривий Ріг, форсуванні Дніпра, оточенні частин радянських 9-ї та 18-ї армій на Півдні України [7].

З жовтня 1941 р. і до остаточного захоплення Криму військами вермахту у липні 1942 р. окремі підрозділи 3-ї румунської армії у складі німецьких армій та корпусів брали участь у наступальних боях на території Криму. В ході боїв окремі румунські військові з'єднання зазнали втрат більше 50% їх складу. 7 жовтня румунська кавалерійська бригада спільно з 16-ї німецької танкової дивізії прорвали фронт, оточивши 9-ю і 18-ю радянські армії. Слідом за цим 3-тя румунська армія спільно з частинами 11-ї німецької продовжили наступ в напрямку Приазов'я. У вересні 1942 року 3-тя румунська армія була переведена до Сталінграда. У результаті Сталінградської битви 3-тю армію було практично знищено, було втрачено 16 з 18 румунських дивізій [8].

У січні 1942 року окремі частини 1-ї румунської піхотної дивізії були перекинуті до Харкова і брали участь в боях. Румунські лижні батальйони сприяли німецькій армії під час лютневого наступу на південь від міста біля Ізюму. На початку березня лижні батальйони були передислоковані на 50 км на південь від Харкова, де билися разом з угорськими військами [9].

Військова кампанія італійських збройних сил розпочалася після нападу Німеччини на Радянський Союз. 30 червня 1941 р. Гітлер дозволив Беніто Муссоліні послати в «хрестовий похід» проти більшовиків італійський корпус і винищувальну авіацію. Спочатку формування, спрямоване в СРСР, називалося «Експедиційний італійський корпус в Росії» і складалося з трьох дивізій (двох моторизованих і кавалерійської). Італійські берсальєри прибули в Україну вже на початку серпня та розпочали бойові дії проти Південного фронту на Миколаївській землі, де розгорталися тоді найбільш драматичні події серпня 1941 року на радянсько-німецькому фронті. Перше бойове зіткнення італійських союзників відбулося в межиріччі Бугу та Дністра [10].

Окрім німецько-румунських військ у запланованому оточенні Південного фронту на теренах Миколаївщини брали активну участь угорський Мобільний корпус генерала Бели Міклоша та щойно прибула з Італії 9-а автотранспортована дивізія «Пасубіо», якою командував генерал Вітторіо Джованеллі [11].

На цьому етапі війни італійські війська діяли успішно, взяли кілька населених пунктів і міст і залишили сприятливе враження на німецьких союзників. Найбільш примітною ранньої перемогою експедиційного корпусу був бій за населений пункт Петриківка у вересні 1941 року, в ході якого італійці оточили значні сили РСЧА і захопили понад 10 000 полонених, а також велику кількість зброї і коней [12].

11-та армія у складі експедиційного корпусу в проміжку між 20 жовтня і 2 листопада 1941 року була задіяна в штурмі великого промислового центру – міста Сталіно (з 1961 р. – Донецьк) і окупації довколишніх міст Горлівка та Орджонікідзе (суч. Єнакієве). Також у боях діяв угорський корпус. Італійські війська не брали участі в облозі Одеси, але були залучені в дії по окупації території навколо неї після залишення Одеси 16 жовтня 1941 року [13].

Перед тим, як 11-я армія приєдналася до румунської армії, яка вела бої за Одесу, італійський корпус перейшов в підпорядкування танковій групі німецького генерала Евальда фон Клейста. Дії корпусу в складі 11-ї армії були спрямовані проти відводу радянських військ, що знаходилися між річками Південний Буг і Дністер. В останній тиждень грудня частини Червоної армії завдали сильного удару по позиціях кавалерійської дивізії корпусу, яка змогла протриматися до підходу частин Першої танкової армії Вермахту, що відбила цей наступ радянських військ. В Італії ці події отримали назву «Різдвяний бій». До кінця зими 1941–1942 років втрати корпусу склали 8 700 осіб [14].

Економіка Італії не була готова до тривалого ведення війни. Відсутність сировинної і паливної бази в необхідній кількості виснажувала країну. Тому почалося поступове виведення країни з війни. Влітку 1943 року на території Італії висадився десант військ антигітлерівської коаліції.

Торкаючись питання про характер окупації українських територій союзницькими військами та їхнього ставлення до місцевого населення, слід зауважити, що зі своїм приходом румуни почали погроми євреїв, створили гетто, концентраційні табори у Садагурі (до останніх найбільше заслали українців-наддніпрянців, що залишилися після відступу радянської армії). Румунські війська, а згодом і румунська адміністрація натрапили на пасивний і активний спротив українського населення. Вияви активного спротиву провадили похідні групи ОУН, підпільні комуністичні осередки [15].

Інтерв'ю з І. П. Стукановою про досвід Л. І. Квашиної дозволяє проілюструвати певну специфіку щодо поведінки німецьких та італійських солдатів з українським населенням окупованих територій [16]. На жаль, І. П. Стуканова не дає точного датування (роки) описаних фактів, тому можна стверджувати, що вони збігаються із загальним датуванням періоду нацистської окупації Сходу України (1941–1943 рр.). Родина Любов Іванівни Квашиної мешкала у приватному будинку в м. Луганську. Під час німецької окупації у них квартирувалися спочатку німці, а пізніше італійці. Згідно спогадів Любов Іванівни (розказувала доньці, І. П. Стукановій), німецькі солдати не ділилися залишками продуктів

харчування ні з маленькими дітьми, ні з дорослими, харчові відходи кидали у піч і спалювали (у тому числі залишки хліба).

На протывагу їм, італійські солдати під час обіду кликали до себе малолітніх дітей, ділилися з ними хлібом з вершковим маслом (або самим хлібом). Любов Іванівна відзначала таку подробицю, що вони мали у раціоні м'ясні консерви, однак м'ясом не ділилися. Як бачимо, підгодовували передусім малолітніх дітей.

Звісно, кожна ситуація була суто індивідуальною, дослідниками накопичено достатньо прикладів, коли німецькі солдати в індивідуальних випадках поводитися гуманно. Тим не менш, на нашу думку, наведений приклад все ж ілюструє той факт, що різниця у ставленні мала місце. Вона була пов'язана передусім із расистські переконання більшості німецьких військових та недостатньою психологічною мотивацією італійських солдатів, які не сприймали українське населення як свого особистого ворога.

Таким чином, дії союзників Німеччини були вдалі до 1943 року, поки СРСР не розпочав активний наступ. На території України румунські війська діяли здебільшого на Одещині та Донеччині. В свою чергу, італійці вели військові дії передусім на Донеччині та в районах Дністра.

SUMMARY

The article deals with the actions of Germany's allies in the Second World War in the territory of south-eastern Ukraine. Romanian troops participated in the battles mostly in Odesa and Donetsk Oblasts. Italian military units fought mostly in Donetsk Oblast and Dniester region.

Keywords: Germany's allies, Romanian troops, Italian troops, World War II.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Жуковський А. Українські землі під Румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бесарабії і Трансністрія, 1941–1944 // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен. – 1987. – С. 24, ч. 1–4 (93–96) / Аркадій Жуковський. Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Zhukovskyi_Arkadii/Ukrainski_zemli_pid_Rumunskoiu_okupatsiieiu.pdf; Новосьолов О. Румунська окупація Трансністрії: питання політичного статусу / О. Новосьолов // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – 2009. – Вип. 12. – С. 161–168. Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/war/12/14.pdf>. Його ж. Участь румунських військ у бойових операціях на території України (1941–1944 рр.) / Олександр Новосьолов // Історична панорама: зб. наук. праць. Част. 2. – Чернівці, 2009. – 200 с. Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10286.html>; Русак А. В. Румунія у Другій світовій війні – від сателіта гітлерівської Німеччини до союзника антифашистської коаліції (1941–1945 рр.) / А. В. Русак // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. Випуск 50. – 2000. – С. 67–70; Його ж. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941–1945 / А. В. Русак. – К. : Ин-т истории НАН Украины, 1998. – 296 с.; Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) / В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 11. – С. 176–189 // Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2008_11/18.pdf.
2. Розповідь І. П. Стуканової, пенсіонерки (Адреса: м. Луганськ, кв. Молодіжний, буд. 1-б, кв. 134). Запис Ю. Р. Стуканової. 12.02.2018 р.
3. Новосьолов О. Румунська окупація Трансністрії... С. 163.
4. Новосьолов О. Участь румунських військ у бойових операціях на території України...
5. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / Валерій Грицюк ; ред. кол.: В. А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ, 2010. – 149 с. – (Україна. Друга світова війна. 1939–1945). – С. 210–211. Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/8.pdf>; Новосьолов О. Вказ. праця.

6. Захарченко О. Прорив оточених у Миколаївському «котлі» військ Південного фронту у серпні 1941 року / Олексій Захарченко // Емінак. Режим доступу: <http://oaji.net/articles/2017/294-1505251036.pdf>. – С. 33–41. – С. 35.
7. Грицук В. Вказ. праця. – С. 224; Худяков В. В. В квітучих акацій місто ... Бендери: люди, події, факти / В. В. Худяков. – Бендери: Поліграфіст, 1999. – 464 с. – С. 136–147.
8. Nitu Victor, Pusca Dragos. The 3rd Army in the Ukraine and Crimea – 1941 / Victor Nitu, Dragos Pusca. Режим доступу: <https://www.worldwar2.ro/arme/?article=6>.
9. Nitu Victor, Pusca Dragos. The 6th Corps in 1942 / Victor Nitu, Dragos Pusca. Режим доступу: <https://www.worldwar2.ro/memorii/?article=9>.
10. Захарченко О. Вказ. праця. – С. 34.
11. Там само. – С. 35.
12. Muller Rolf-Dieter. The Unknown Eastern Front: The Wehrmacht and Hitler's Foreign Soldiers / Rolf-Dieter Muller. – London, 2012. – P. 73. Режим доступу: <https://mxdoc.com/the-unknown-eastern-front-the-wehrmacht-and-hitlers-foreign-.html>.
13. Сафронов В. Г. Итальянский войска на Восточном фронте. 1941–1943 гг. / В. Г. Сафронов. – М. : Вече, 2012. – 384 с. – (Враги и союзники). Режим доступу: <http://www.fedy-diary.ru/html/022013/1102013-03a.html>.
14. Там само.
15. Жуковський А. Вказ. праця. – С. 85–86.
16. Розповідь І. П. Стуканової...

УДК 908 (477) :7.08 «2014-2017»

Петросян А. А.

«ВІЛЬНИЙ ПРОСТІР» ЯК ФОРМА ГРОМАДЯНСЬКОГО РУХУ (Донеччина 2014–2017 рр.)

Автор статті намагається охарактеризувати появу та діяльність так званих «вільних просторів» на Донеччині у 2014–2017 роках. Використано соціологічний метод спостереження. Зроблено висновок про те, що одним із шляхів здійснення громадських ініціатив у містах Краматорськ, Слов'янськ, Бахмут стало відкриття так званих «вільних просторів» – платформ ініціатив, спрямованих на утвердження демократичних цінностей та розкриття творчих можливостей та ініціатив активної молоді.

У 2014 році після звільнення міст Донецької області від проросійських терористичних сил їх громади стикнулися з проблемою низького рівня розвитку та організації центрів волонтерства та альтернативної освіти. Поряд із тим, у тому ж році фіксується зростання волонтерської активності по всій території України.

Останнім часом до проблем волонтерського, громадського та молодіжного руху в Україні зверталось чимало вчених, зокрема, це А. Аніщенко, О. Беспалько, К. Беспалова, Р. Вайнола, Н. Заверіко, І. Зверева, Р. Ілейжер, Є. Ільїн, А. Капська, Н. Комарова, Г. Крапівіна, Г. Лактіонова, Л. Логачова, Т. Лях, В. Петрович, С. Савченко, Ю. Семенова, С. Харченко, М. Чухрай, О. Шумакова та ін.

Автор статті на основі соціологічного методу спостереження та критичного аналізу джерел намагається охарактеризувати явище «вільних просторів» на Донеччині. Слід зазначити, що дане поняття досі не вживалося в науковий обіг, але останнім часом активно впроваджується в колах волонтерського руху, текстах публіцистичного характеру. Під поняттям «вільний простір» розуміють середовище, платформу ініціатив, спрямованих на утвердження демократичних цінностей та розкриття творчих можливостей й ініціатив активної молоді [1].

Джерелами роботи є: опубліковані статистичні дані, що дають уявлення про розмах волонтерської діяльності в Україні у 2014 році і ставлення українського суспільства до волонтерського руху [2], публікації на офіційних інтернет-сайтах та сторінках у соціальних мережах (передусім, фейсбук), власні спостереження автора як учасника молодіжного громадського руху м. Бахмут. Автор усвідомлює, що використання власного досвіду у якості джерела має ризики суб'єктивної оцінки і прагне критично підходити до подібного виду джерел.

Варто проаналізувати ставлення мешканців Сходу України до волонтерського руху. Так, згідно даних дослідження, проведеного 2014 р. у рамках ООН і Програми «Волонтери ООН» (Програма «Волонтери ООН – це організація в системі ООН, яка робить свій внесок у справу миру та розвитку шляхом залучення фахівців різних сфер волонтерської діяльності), 81% українців вважають волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства [3].

Назване дослідження показало, що Схід України має найнижчі показники щодо оцінки ролі волонтерства у соціально-політичній сфері. Хоча показники вказують, що переважна більшість населення східних регіонів усвідомлюють вплив діяльності волонтерів (тобто громадської активності) на соціальні реалії в Україні, проте загалом Схід демонструє пасивне ставлення до соціально-політичного життя у порівнянні із іншими регіонами України.

На сході держави лише 41% громадян визнає роль волонтерів у політичних змінах і 71% вважають волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства. Для порівняння, роль волонтерів у політичних змінах визнає 70% опитаних у західному і центральному регіонах України, обов'язковою складовою громадянського суспільства волонтерський рух вважають 89% громадян західного і північного регіонів [4].

Аналіз показників національного волонтерського руху демонструє, що переважна більшість українського населення вважає, що волонтерський рух сприяє позитивним змінам соціально-політичної сфери в державі. На Сході України ці показники значно нижчі, що свідчить про недооцінку ролі громадян у суспільному житті. Слід додати, що основною причиною, що гальмує громадські ініціативи на Донеччині, місцеві активісти називають інертність та опір місцевої влади [5].

Це пояснюється соціокультурною специфікою регіону. Зокрема, дослідник Геннадій Коржов дійшов висновку, що в Донбасі отримали найбільше розповсюдження патрон-клієнтельні форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і підданській залежності в умовах концентрації небачених ресурсів у руках вузького прошарку правлячої еліти [6].

Поряд із тим, у містах Краматорськ, Слов'янськ та Артемівськ (з 2016 р. – Бахмут) почали формуватися колективи місцевої молоді та активних жителів громади, які були готові працювати задля розвитку суспільства. До цих міст почали активно приїжджати волонтери та громадські діячі зі всієї країни, для передачі досвіду громадської діяльності.

Громадські ініціативи активістів потребували спільної платформи, де вони могли би вести свою діяльність. У 2015 році в місті Краматорськ за допомогою благодійної організації «Львівська освітня фундація» відкрилася платформа «Вільна Хата». Мета цієї платформи – залучати молодь до соціальних проєктів, таких як: наставництво (робота з дітьми та місцевим інтернатом), «Добрий сусід» (допомога потребуючим сім'ям), волонтерський табір «Будуємо Україну разом» (БУР), що полягає у відбудові помешкань внаслідок військових дій, «Творча майстерня», що спрямована на розвиток соціального підприємництва [7]. Через деякий час подібна платформа з'явилася і у місті Слов'янськ.

У листопаді 2015 року в місті Артемівськ відкрилася своя платформа ініціатив «Майстерня» [8]. За час роботи Майстерні було проведено безліч різноманітних заходів, зустрічей з цікавими людьми, фото та мистецькі виставки (наприклад, ікони на гонтах Лева Скопа, витинанки Лілії Тептяєвої, фотовиставки Василя Балаболки та інші). Учасниками Майстерні, студентами Горлівського інституту іноземних мов при ній було засновано

історичний клуб «Вітер Часу», метою якого стало підвищення історичної грамотності в молоді міста. Також до альтернативних засобів освіти слід віднести лекції, тренінги, розмовні клуби, що діють у рамках Майстерні.

Також у Майстерні більше року працює студія пластилінової анімації «Кабачок», де діти вчаться робити мультиплікаційні фільми під керівництвом волонтерів; працює кіноклуб документального кіно з прав людини Dokudays.Ua, що передбачає перегляд фільмів на актуальні теми та їх обговорення; діють майстер-класи з народно-прикладного мистецтва та хенд-мейду [9]. Такі заходи допомагають залучати активну молодь міста до громадської діяльності, що сприяє у свою чергу формуванню громади міста та демократизації країни в цілому.

Головною метою діяльності громадських ініціатив у форматі вільних просторів є: формування у молоді активної громадянської позиції, комунікабельності, вміння реалізовувати власні творчі проекти. Кожна з платформ названих міст Донеччини робить кроки до співпраці з місцевою владою. Зокрема, у серпні 2017 року до Громадської ради м. Бахмут було обрано учасника команди «Майстерня»[10]. Цей факт говорить про певний вплив учасників платформи в житті міста. Сьогодні платформи виконують ряд проектів для розвитку громадянського суспільства.

Отже, в 2014 р. у містах Краматорськ, Бахмут та Слов'янськ почалося заснування і діяльність ініціативних платформ для реалізації місцевими активними громадянами проектів для розвитку місцевих громад та демократизації держави загалом. В українському соціумі, в тому числі на Донеччині, є усвідомлення того, що волонтерська та громадська діяльність є закономірним етапом (і складовою) на шляху до ефективного самоврядування та демократизації.

SUMMARY

The attempt was made to characterize the appearance and activities of the so-called “free spaces” in Donetsk Oblast in 2014-2017. The sociological method of observation was used. The conclusion is made that one of the ways to realise public initiatives in the cities of Kramatorsk, Sloviansk, Bakhmut was the opening of the so-called “free spaces”. These are the platforms of initiatives aimed at strengthening democratic values and disclosing creative opportunities and initiatives of active youth.

Keywords: “free space”, volunteering, community, Donetsk Oblast.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Див., напр.: Голуб А. Вільний простір на Донбасі. Портрет місцевих активістів / А. Голуб // Тиждень.ua. – 2016. – 27 липня. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/1705984>; Вільний простір. Режим доступу: <https://www.facebook.com/freeprostir/>; Свобода – це знати, хто ти: як студенти УКУ творять вільний простір. – 2017. – 7 березня // Український католицький університет. Режим доступу: <https://ucu.edu.ua/news/svoboda-tse-znaty-hto-ty-yak-studenty-ukutvoryat-vilnyj-prostir/>.
2. Загальнонаціональне дослідження «Волонтерство в Україні». –К., 2015. – 32 с.
3. Загальнонаціональне дослідження «Волонтерство в Україні» ... – С. 19; Петросян А. А. Аналіз показників волонтерської діяльності на Сході України у 2014 році у контексті загальнонаціонального розвитку волонтерського руху / А. А. Петросян // Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасного економіко-гуманітарного дискурсу в Україні», 28 квітня 2017 р., м. Кривий Ріг. – Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2017. – 316 с. – С. 87–90. – С. 89.
4. Загальнонаціональне дослідження «Волонтерство в Україні... – С. 17–19; Петросян А. А. Вказ. праця. – С. 87–90; 89–90.
5. Див., напр.: Голуб А. Вказ. праця.

6. Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 38–51.
7. «Вільна Хата» [Офіційний сайт]. Режим доступу: <http://vilha.pp.ua/>.
8. «Майстерня» [Офіційний сайт]. Режим доступу: <https://xn--80aklkirfi4j.org/pro-majsternyu/>.
9. Там само; власні спостереження автора.
10. Власні спостереження автора.

УДК 94 (477) + 341.39

Попов В. Ж.

ПАСИНКИ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: РОБОЧІ МІСТА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГУМАНІТАРНОЇ КАТАСТРОФИ 1917–1920 рр.

У статті вивчаються повсякденні практики найманих робітників великих промислових підприємств України в період гуманітарної катастрофи, викликані подіями революції та громадянської війни 1917–1920 рр. Охарактеризовано тяжке становище з продовольством, споживчими товарами, побутовими умовами, причинами якого були військові дії, економічна розруха, масове безробіття. Аналізуються технології виживання пролетарських верств міського населення.

Характер повсякденного життя населення індустріальних районів України в умовах соціально-економічної кризи, викликані революцією 1917 р. та громадянською війною, що слідувала за нею, був обумовлений специфікою міського середовища проживання. Мешканці великих міст та робітничих селищ практично повністю залежали від сільських районів, які забезпечували постачання продовольства, і його неритмічність ставила міське населення на межу фізичного виживання. Чехарда влади, неодноразові зміни політичного курсу, економічний хаос, періодична блокада міст змушували міське населення докладати масу зусиль для задоволення елементарних потреб. Сформувалися моделі і технології повсякденної поведінки в екстремальних умовах, властиві всім категоріям городян. У той же час склалися специфічні соціальні практики, притаманні окремим соціальним групам, в тому числі, працівникам великих промислових підприємств. Особливості їх повсякденної поведінки в період соціальної катастрофи представляють науковий інтерес.

В українській історіографії повсякденності 1917–1920 рр. присвячена монографія О. М. Складенка, в якій розглядається становище українських робітників в роки громадянської війни, але вона була видана багато років тому, і, на жаль, не позбавлена ідеологічних штампів, характерних для свого часу [1]. Цікаві спостереження містяться у виданнях краєзнавчого характеру, які висвітлюють події 1917–1920 рр. в окремих українських містах [2; 3]. Двотомна робота авторського колективу під редакцією С. В. Кульчицького, що аналізує проблеми повсякденності з методологічних позицій сьогодення, присвячена періоду непу в Україні, і лише епізодично звертається до подій попередньої епохи [4; 5].

Розгляд основної сукупності повсякденних практик робочого населення міст і селищ, вивчення ступеню автономності реалізації його потреб від органів управління, і визначення рівня залежності від них, представляється метою пропонованої роботи. Для реалізації мети виконуються такі завдання:

- розглянути головні засоби та шляхи задоволення повсякденних потреб робітників великих промислових підприємств;
- проаналізувати роль та місце в організації буденного життя управлінських установ та громадських об'єднань;
- охарактеризувати ставлення індустріального пролетаріату до органів влади, які існували на території України у певні періоди революції та війни.

Початок революційних подій був зустрінутий працівниками великих підприємств з надією на зміни. Навесні 1917 р. значно зріс їх інтерес до політики. Вранці тисячі робочих поспішали на роботу, «прочитуючи на ходу ранкові газети» [6]. Але надії швидко змінилися розчаруванням, пов'язаним з відсутністю реального поліпшення матеріального становища. Уже влітку 1917 р. гірники Донецького басейну скаржилися на дорожнечу. Їхні мітинги вимагали «встановлення твердих цін і видання законів, які переслідували б спекулянтів» [7, арк. 3]. Робочі Луганська повідомляли в червні 1917 р., що продукти харчування зовсім зникли з ринку [8, с. 295].

Для допомоги робочим в великих містах комітети з боротьби з безробіттям відкривали безкоштовні і платні нічліжки, їдальні, організовували громадські роботи, вводили страхування на випадок безробіття [9]. Колишні фронтовики активно вступали в робочі профспілки [10], які вводили робочий контроль на виробництві [11].

Формування радянської державності погіршило становище робітників, для яких, згідно з деклараціями, ця державність, власне, і призначалася. Коли в Донбасі була створена Червона гвардія, на підприємствах почалося стягування додаткових податків на утримання червоногвардійців, «так само як і їх родин». Перед приходом німців всі ради та штаби, разом з особовим складом Червоної гвардії, покинули свої населені пункти. Три тижні безвладдя в робочих селищах бешкетували «банди грабіжників під прапором анархістів; почалися обшуки і грабежі» [12, арк. 107].

Хоча частина радянських органів спробувала навесні 1918 р. ще раз «виставити збройні сили з числа працівників» [12, арк. 75], робочі масово почали виїжджати, і вивозити свої родини. До середини травня 1918 р. в більшості населених пунктів Донецького басейну залишилося «приблизно 40% загальної кількості робітників» [12, арк. 108]. Евакуація супроводжувалася посиленням розрухи. Влітку 1918 р. в Юзівському районі була зафіксована непридатність багатьох будинків та квартир для проживання. Там були вибиті стекла, зруйновані печі, викрадені пічні плити, частково зірвано підлогу, виламані віконні рами [12, арк. 64].

З серйозними проблемами зіткнулися робочі України при владі національних урядів. Скоротилася заробітна плата, зростало безробіття, економічна криза прискорила звільнення працівників. Особливо важким було становище залізничників, що в липні 1918 р. привело до їх загального страйку [13, с. 296; 297]. У відповідь військова та цивільна адміністрація стала забороняти страйки, з'їзди та збори, робочі організації [13, с. 44]. Профспілки позбавлялися приміщень, або просто розганялися [13, с. 45]. У червні в Миколаєві збори профспілок зафіксували введення на заводах 9,5-годинного робочого дня, анулювання колективних договорів, розпуск заводських комітетів. Уже в цей період «голод і безробіття дезорганізовували робочих» [14]. Гірники Донецького басейну свідчили про десятки випадків побиття робітників, серед яких на ґрунті голоду відбувалися навіть самогубства. Багато підприємств закрилися, сім'ї робітників примусово виселялися з квартир. Замість 8-годинного вводився 10-12-годинний робочий день [15].

Підприємці з профспілками рахувалися мало, намагалися їх ігнорувати. У червні 1918 р. один з гірничих інженерів переконував роботодавців Донбасу, що у відносинах з працівниками «треба залишити клапан» у вигляді профспілок, а не доводити справу до того, щоб робітники «жалкували про більшовизм – цю виразку нашої нещасної батьківщини» [12, арк. 85]. В результаті масового виходу робітників, профспілки відчули свою повну безпорадність перед підприємницькими об'єднаннями [16].

У червні 1918 р. продовольство знову зникло на рудниках Луганська, і робочим самим доводилося «з мішками йти в найближчі села за борошном», на пошуки якого йшло 3–4 дні на тиждень [17, арк. 123]. У липні 1918 р. в доповіді союзу металістів Донецького басейну вказувалося, що прожитковий мінімум для сім'ї з чотирьох осіб, навіть за так званою «голодною нормою», становив 21 крб. щодня. Звідси випливало, що робітники Донбасу, які одержували в середньому від 9 до 12 карбованців на день, були змушені задовольнятися лише половиною голодної норми [18, арк. 327].

У такому ж становищі перебували робочі Полтавської губернії. Газета «Полтавські новини» інформувала своїх читачів, що тільки на придбання хліба робочі витрачали половину заробітку [19].

У липні 1918 р. робочі рудників Донбасу продовжували йти з дому в пошуках заробітку. Хтось зміг влаштуватися на рудниках, які ще працювали. Але більшість кваліфікованих робітників, майстрових, змушені були піти працювати чорноробами, сторожами, двірниками. «І на тих, які навіть так влаштувалися», оточуючі дивилися, «як на щасливців» [20, арк. 202]. До осені 1918 р. становище робочих ще більше погіршилося. У Миколаєві «всі, хто міг, роз'їхалися, багато хто пристосувався, так чи інакше». Але кілька тисяч людей залишилися при непрацюючих підприємствах [21, арк. 76].

У квітні 1919 р. голодувало робоче населення Одеси, в той час як «на всіх вулицях продавалася маса хліба за ціною, недоступною для робітників». Комітет професійних організацій Одеси закликав «допомогти жертвами ураженим голодом і безробіттям робочим кварталам» [22, арк. 1зв.]. Рада профспілок обстежила підприємства, і з'ясувала, що без роботи залишилося 90% персоналу [22, арк. 2зв.].

Продовольчі відділи рад отримували таку мізерну кількість борошна, що не могли забезпечувати працівників. Робочі змушені були самі піклуватися про «хліб насущний», купуючи його з-під поли у мішечників за вільними цінами [23, арк. 3зв.]. Засідання делегатів від рудників відзначило, що «продуктивність підприємств падає» [24]. Робочі тижнями не отримували пайка [25]. У травні 1919 р. газета «Донецька комуна» сповістила читачів, що робітники «розбіглися в пошуках хліба» [24].

Навесні 1919 р. продовольчим постачанням шахтарів Донецького басейну опікувалося центральне радянське керівництво. Передбачалося поставляти їм хліб «якщо не раніше, то нарівні з діючою армією, як по черзі, так і за розмірами пайка». Така продовольча політика повинна була «утримати на рудниках останні залишки робочих, що розбігалися» [26, арк. 6]. У квітні уряд в Харкові отримав телеграму про голод в Горлівці і прилеглих районах: «Робітники падають на вулицях. Діти жебракують» [26, арк. 15]. Робочі району Гришине заявили, що будуть «міняти вугілля на всі боки, щоб врятувати своє становище» [26, арк. 16].

Поглиблення економічної кризи в 1919 р. змусило населення промислових регіонів України проявляти колективну та особисту ініціативу в організації продовольчого постачання. У березні 1919 р. ревком Павловського рудника (Луганськ) прийняв рішення «відкрити збір грошей на продовольство серед населення, і послати свій маршрутний поїзд для придбання і доставки борошна та інших продуктів (в тому числі шляхом обміну на вугілля і метал)» [27, арк. 50]. Незабаром було прийнято ще одне рішення: «Щоб уникнути неминучого розладу ходу робіт, внаслідок одноосібних поїздок, організувати експедицію за хлібом». Борошно купувалося на особисті кошти працівників [27, арк. 51].

Коли в Україну почала просуватися Добровольча армія, населення робочих селищ Донбасу політикою вже не цікавилася, і до приходу білих поставилося байдуже, «не чекаючи особливих благ і полегшення положення» [28, арк. 45зв.], будучи цілком поглиненим матеріальними турботами [29, арк. 4зв.]. При добровольцях централізованим постачанням робочих ніхто не займався, вони все необхідне змушені були здобувати у спекулянтів. Створювалися продовольчі комітети, які, втім, мало що робили. Одна з профспілок в своєму звіті назвала їх діяльність не «продовольчою справою», а «продовольчим неробством». На одному з рудників Донбасу єдиний раз видали «по жменьці борошна, кукурудзи та гнилої картоплі» [30, арк. 12]. Агенти з постачання спекулювали продуктами, дбаючи лише про власну наживу. Агент Кондратівського рудника купив 5 баранів за 1500 карбованців, а перепродав їх до рудничної м'ясної крамниці за 3400 карбованців [30, арк. 13].

На руднику «В'яла» робітникам довелося на загальних зборах прийняти рішення про реквізицію у самих себе: «Для прогодування голодуючих робітників в ідальні рудника вилучити всі запаси хліба, що перевищують п'ять пудів» [31, арк. 139]. Щоб покрити розрив між зарплатою і цінами на продукти, робочі, виснажені голодом, знесилені, виробляли за місяць, в середньому, норму сорока робочих днів. Часто втрачалося і це джерело існування.

Згідно зі звітом профспілки Мар'їнського району, «в районі не залишилося і десятої частини працівників, які, в основному, вирушили на батьківщину, частково роз'їхалися в пошуках роботи і продовольства, і лише незначна жменька тиняється на місцях, голодні та обірвані» [30, арк. 11; 12].

Щоб прогледуватися, робочі виїжджали на збирання врожаю в хлібородні губернії, де заробляли кілька пудів борошна [30, арк. 13]. У серпні 1919 р. продовжували кидати своє місто робочі Юзівки. Тут, при зарплаті 12–18 карбованців на день, хліб коштував 9-12 карбованців за фунт. На всьому Кам'янському руднику залишилося близько тридцяти працівників. Безробітні на руднику продуктів не отримували [32, с. 326]. У листопаді 1919 р. робочі Бахмутських копалень припинили роботу, посилаючись на відсутність поставок хліба адміністрацією, і відмовлялися її починати, поки не буде отримано хліб [33, арк. 23].

Працівники, що залишилися на заводах, міняли на хліб своє майно (одяг, предмети домашнього вжитку). Вони перебивалися тимчасовими заробітками, спекулювали виробами, виготовленими своїми руками, наприклад, запальничками [30, арк. 17]. Робочі Донбасу жили в напівзруйнованих казармах, усі стежки в їх районах заросли густим бур'яном. Більшість виїхала в пошуках роботи і продовольства, на місцях залишилася тільки незначна жменька [30, арк. 11; 12]. Одягатися їм доводилося в старі, порвані, залатані костюми. При цьому люди ходили просто босоніж [30, арк. 16]. У житлових кварталах склалися антисанітарні умови. Профспілковий працівник писав з Єнакіївського району в липні 1919 р.: «Гігієнічні умови дуже погані, всі робочі квартали забруднені, сміття не вивозиться, ватерклозети переповнені, і абсолютно розбиті» [30, арк. 16]. У Харкові електрика на околиці взагалі не подавалася. Тільки «в рідкісних вікнах можна було побачити, як світиться, швидко згасаючи, вогник від лампи-нічника» [34, с. 24].

Під час недовгої польської окупації Києва профспілки не зіграли помітної ролі, їх колишні правління були розпущені, а нові евакуювалися [35, с. 12]. З черговим поверненням більшовиків відбулася корінна зміна статусу працівників на виробництві. Їх залучали до активної діяльності, влаштовувалися урочисті вшанування ветеранів праці, в пресі висвітлювалося переселення робітників у буржуазні квартали, газети прославляли безкоштовну працю на суботниках і недільниках [36, с. 361].

Але ситуація з їжею краще не стала. На початку травня 1920 р. ціни на хліб в Харкові були настільки високі, що на заробітну плату було «абсолютно неможливо придбати хоча б одного хліба для робітничої родини». Щоденна пайкова видача здійснювалася за строго встановленою нормою. Робітники отримували в день фунт з чвертю хліба, члени їх сімей - всього півфунта. Для їдалень хліб поставлявся з розрахунку по чверті фунта на кожного відвідувача [37, арк. 8зв.].

Протягом усіх воєнних років робочих рятувало городництво. У квітні 1919 р. ревком Павловського рудника в Донбасі запропонував кожному працівникові обробляти ті ж ділянки городу, що і в минулому, 1918 році. Тим, хто раніше не мав городів, ревком був готовий надати вільні ділянки тих працівників, які за цей час покинули Павловський рудник [38, арк. 52]. У березні 1920 р. Луганський повітовий ревком запропонував майбутнім городникам подавати заяви на отримання для обробки міських земель [39, арк. 66]. Газета «Всеросійська кочегарня» (Луганськ) на початку серпня 1920 р. з задоволенням відзначала, що «площа під картоплю, сади і городи перевищує показники минулого року» [40].

На тих небагатьох підприємствах, які ще працювали на початку 1920 р., різко знизилася продуктивність праці. Причинами були недоїдання працівників і холод в майстернях [41, арк. 11]. Одним із шляхів порятунку працівників було відкриття робочих їдалень [42, арк. 1]. Вони також відкривалися для дітей промислових робітників, оскільки діти цілими днями залишалися без нагляду [43, арк. 15]. Влада всіляко намагалася поліпшити ситуацію з одягом. Військовий комісар Бахмута, віддаючи в травні 1920 р. наказ про вилучення у цивільного населення шинелей, спеціально попередив: «У робітників, які не мають іншого теплого одягу, шинелей не відбирати» [44, арк. 58]. Влітку 1920 р. поступово налагодилося продовольче постачання робочих. Хліб видавався «більш-менш регулярно»,

правда, невисокої якості, і за скороченою нормою. Видача м'яса носила «випадковий характер», більш-менш регулярно видавалися «тютюн, цукор і сіль» [1, с. 159, 160].

Восени 1920 р. продовольче постачання шахтарів Донецького басейну знову погіршилося, але робочі, які пережили громадянську війну, вже втратили волю до опору. У Макіївському районі гірники не кидали роботу, навіть довго не отримуючи хліба. На початку жовтня продовольство було відсутнє протягом семи днів, але роботи не припинялися. Наступного разу голодувати довелося вже десять днів. В кінці місяця гірники втретє залишилися без продовольства, але все ж знову спустилися в забій. Через п'ять днів вони вже фізично були не в змозі продовжувати роботу, і шахти поступово почали зупинятися. Після мітингу на рудниках робочі знову погодилися взятися за роботу, і дали слово продовжувати її «до повної знемоги». В результаті працювали всі шахти, але робітники «форменим чином голодували» [45, арк. 52]. Місцеві комуністи діяли «місцями агітацією, місцями загрозою» [45, арк. 50].

Взимку 1920 р. несвоєчасна видача вугілля на копальнях привела до того, що робітники почали красти паливо. Вони кидали роботу, і з мішками відправлялися на пошуки, іноді за декілька кілометрів. Протягом однієї ночі навантажені вугіллям вагони, готові до відправки, порожніли часом наполовину [45, арк. 68]. Коли видача вугілля гірникам більш-менш налагодилася, не була передбачена його доставка за місцем проживання. Робітники були змушені наймати за власні кошти підводи, і довго стояли за ними в черзі. За свідченням радянських управлінців, підняти продуктивність праці шахтарів в цей час вже був не в змозі «жодний агітаційний захід» [45, арк. 69].

Очевидно, що становище працівників великих промислових підприємств було одним з найбільш уразливих серед всіх категорій міського населення протягом усієї революції та громадянської війни 1917–1920 рр.

Залишаючись без джерел існування в результаті масового закриття шахт і заводів, наймані робітники були вимушені йти зі своїх міст. Вони шукали роботу за фахом на виробництвах, які ще функціонували; рятувалися від голоду, обробляючи городи; батрачили в сільській місцевості, щоб заробити хоч трохи продуктів; підробляли ремеслом, пропонуючи на ринку власні вироби; або реалізовували там же своє небагате майно. Робочий клас годувався приватною торгівлею нітрохи не рідше, ніж міська інтелігенція.

Підприємства з метою виживання своїх колективів пропонували всім охочим власну продукцію – метал чи вугілля – в обмін на продукти і товари народного споживання. Щоб запобігти повного припинення виробництва, робочі організації відправляли своїх представників для централізованих заготівель продовольства. Багатьом робочим дали шанс на виживання ідальні, що організовувалися місцевим самоврядуванням, або громадськістю безпосередньо на виробництві.

Головними формами самоорганізації робітників індустріально розвинених регіонів України були професійні спілки, фабрично-заводські комітети і споживчі кооперативи. Революційна активність пролетаріату залишилася у минулому. Профспілки зосередилися виключно на економічних страйках, які полягали у відмові від роботи до отримання продовольчого пайка. Таким чином, до легальних технологій виживання для пролетаріату слід додати харчування в їдальнях та пайкове постачання.

Економічні протести припинилися з остаточним приходом більшовиків. З перемогою радянської влади страйки і прямий товарообмін стали надбанням минулого. Переживши гуманітарну катастрофу, промислові робітники тепер чекали порятунку тільки від держави.

SUMMARY

The article examines the day-to-day practices of hired workers of large industrial enterprises in Ukraine during the humanitarian catastrophe caused by the revolution and the civil war in 1917-1920. Characterized the difficult situation with food, consumer goods, everyday conditions caused by military actions, economic ruin and mass unemployment. The technologies of the proletarian layers' survival are analyzed.

Keywords: Revolution and the Civil War in 1917-1920, industrial regions of Ukraine, industrial workers, trade unions, strike, unemployment, food rations, catering, central supply, direct barter.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Скляренко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918–1920 рр.). К. : Наук. думка, 1966. 214 с.
2. Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2007. 479 с.
3. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время. Одесса : Изд. центр «Студия «Негоциант», 2004. 158 с.
4. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : [колективна монографія : в 2 ч.] / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 445 с.
5. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : [колективна монографія : в 2 ч.] / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. К. : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 2. 382 с.
6. По городу // Одесский листок. – 5 марта 1917 г. – № 62.
7. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА), ф. Р-2602, оп. 1, спр. 3.
8. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 : сб. документов и материалов : в 3-х тт. / [под ред. С. М. Короливского]. К. : Госполитиздат УССР, 1957. Т. 1, кн. 1.
9. Комитет по борьбе с безработицей // Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов. – 3 января 1918 г.
10. Известия революционных войск (Никитовка). – 20 февраля 1918 г. – № 5.
11. Южное слово (Харьков). – 29 января 1918 г. – № 1.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (далі – ЦДАГО), ф. 5, оп. 1, спр. 53.
13. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / [ред. кол.: В. А. Смолій]. К. : Наук. думка, 2011. Кн. 1. 388 с.
14. Разрешенное собрание // Южный край. – 4 июля 1918 г. – № 66.
15. Перед катастрофой // Южный край. – 4 июля 1918 г. – № 66.
16. Киевский съезд профессиональных союзов // Южный край. – 29 мая 1918 г. – № 37.
17. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), ф. 71, оп. 35, спр. 428.
18. Там само, спр. 430.
19. О хлебе насущном // Полтавские новости. – 29 мая 1918 г. – № 21.
20. ЦДАГО, ф. 5, оп. 1, спр. 83.
21. РДАСПІ, ф. 71, оп. 35, спр. 436.
22. Державний архів Російської Федерації (далее – ДАРФ), ф. Р-446, оп. 1, спр. 8.
23. ДАРФ, ф. Р-440, оп. 1, спр. 52.
24. Донецкая коммуна. – 4 мая 1919 г. – № 40 (53).
25. Донецкая коммуна. – 6 мая 1919 г. – № 41.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВОВУ), ф. Р-1, оп. 1, спр. 60.
27. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-2399, оп. 1, спр. 1.
28. Російський державний військовий архів (далі – РДВА), ф. 40238, оп. 1, спр. 24.
29. Там само, спр. 37.
30. РДАСПІ, ф. 71, оп. 35, спр. 207.
31. Там само, спр. 62.
32. Гражданская война на Украине 1918–1920 : сб. документов и материалов : в 3-х тт. / [под ред. С. М. Короливского]. К., 1967. Том второй. 916 с.

33. ДОДА, ф. Р-2559, оп. 1, спр. 2.
34. Слободской А. Это было... (на Украине и в Крыму в 1918–1920 гг.). Харьков : Пролетарий, 1926. 102 с.
35. Заславский Д. О. Поляки в Киеве в 1920 году. Петроград : Изд-во «Былое», 1922. 48 с.
36. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / [ред. кол.: В. А. Смолій]. К. : Наук. думка, 2012. Кн. 2. 462 с.
37. Державний архів Харківської області (далі - ДАХО, ф. Р-327, оп. 1, спр. 7).
38. ДАЛО, ф. Р-2399, оп. 1, спр. 1.
39. Там само, ф. Р-463, оп. 1, спр. 2.
40. Всероссийская кочегарка (Луганск). – 6 августа 1920 г.
41. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 262.
42. Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 57.
43. ДАХО, ф. Р-4986, оп. 1, спр. 13.
44. ДОДА, ф. Р-1527, оп. 1, спр. 2.
45. ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 444.

УДК 94 (477.54/.62)

Резніков В. В., Харламов М. І.

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ РЕЖИМ У БОРОТБІ З СЕЛЯНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В 1920 р.

Статтю присвячено аналізу комплексу каральних заходів, до яких вдався більшовицький окупаційний режим по відношенню до місцевого селянського населення Слобожанщини 1920 р. Автори виділяють головні економічні, політичні та репресивні заходи впровадження більшовицької тоталітарної політики, а також відповідну реакцію на неї хліборобського населення й методи спротиву.

Кінець 1919 – початок 1920 рр. для Слобідських земель позначився окупацією та встановленням на довгих 70 років більшовицького тоталітарного режиму. Єдиною самостійною силою, яка могла опиратися й робила це, залишалось українське селянство, що вже проявляло себе як суб'єкт внутрішньої політики та ключовий фактор у зміні того чи іншого режиму в усі попередні роки Української революції.

Саме тому, питання протистояння (часто – збройного та максимально жорстокого), що проходило в системі координат «владний режим» – «українське село» є чи не одним з найбільш актуальних та контрверсійних на сьогоднішній день в українській історіографії Української революції та таким, що не отримало однозначної відповіді.

За час більшовицької окупації було створено чітку концепцію «руху радянської влади» українськими землями та її боротьбу із різними видами «контрреволюцій» та «бандитизму», в якій події 1920 р. та застосування насильства в усіх сферах життєдіяльності стосовно слобожанського хлібороба знайшли широке висвітлення. Зокрема, в роботах А. Анищева [1], М. Супруненка [2], М. Куліченка [3], А. Лихолата [4], Л. Голінкова [5] та численних радянських збірках архівних матеріалів [6; 7; 8] та узагальнюючих робіт на кшталт «Історії міст та сіл УРСР» [9 – 12]

В часи незалежного розвитку української історичної науки світ побачили роботи О. Ганжі [13], Д. Михайличенка [14], Я. Мотенка [15], Л. Ісаїва та Л. Щибрі [16 – 17], В. Резнікова [18 – 19], які безпосередньо стосуються питання повстанських рухів на території Харківщини, а також в низці узагальнюючих досліджень авторства чи під керівництвом С. Кульчицького та В. Верстюка [20; 21; 22].

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець 1919 р. та 1920 р., як час остаточного встановлення більшовицького режиму на території Слобожанщини та найбільшого розквіту селянського повстанського руху, як відповіді на політичні, економічні та соціальні утиски із боку владних структур.

Територіальні межі дослідження охоплюють Харківську губернію станом на кінець 1919 р.

Метою цієї роботи є спроба висвітлення питання комплексу каральних мір, до яких вдавався окупаційний більшовицький режим, з метою зламати селянський опір на Слобідських землях в зазначений період.

У грудні 1919 р. більшовики змогли відновити свій контроль над Слобожанщиною. Проте, їхня перемога значною мірою стала результатом чергової зміни орієнтирів українського селянства після кількомісячного негативного досвіду денікінського режиму. Перебування на українських землях двох антагоністичних окупаційних режимів впродовж одного року переконливо довело, що чутливість селянських мас до невирішеності аграрного питання, національних потреб та соціальних аспектів життєдіяльності, зробило українського хлібороба активним учасником державотворчого процесу, із яким необхідно рахуватися.

Член Революційно-військової ради Червоної армії Г. Орджонікідзе писав Леніну 19 листопада 1919 р., що Денікін зламав собі шию на українському мужикові, а тому на цей раз доведеться знайти із мужиком спільну мову, навіть якщо доведеться відхилитися від раніше виробленої партійної лінії дій [23, с. 106–107]. Основні положення стосовно майбутнього становища України були прийняті на VIII-й конференції РКП(б) в грудні 1919 р. [24]. Питання українського повстанства, завдяки якому більшовики змогли повернути українські землі під свій контроль, в резолюції було подано завуальовано під «відбір всією зброєю та концентрація її в руках робітничо-селянської Червоної армії» [24, с. 187]. Натомість Я. Яковлев (Епштейн) в своїй промові «Про радянську владу на Україні» категорично заявив: «(...) почуття вдячності у нас до повстанців бути не може. Якщо в районах, куди вступають червоні війська, виявиться повстанська організація, яка безумовно не підпорядкується керівництву червоного командування, не захоче самостійно припинити свого існування – ніякого почуття вдячності до них не може бути. Тут є один шлях, шлях нещадної, найрішучішої ліквідації цих загонів» [24, с. 79]. Таким чином, можна відзначити, що на VIII-й конференції РКП(б) було прийнято рішення про відновлення більшовицького режиму в Україні, проте із декларованими поступками для селянства (бідняків та середняків), але тільки у випадку їхньої повної лояльності до більшовиків. Всякий же спротив, навіть той, який міг бути тільки в теорії, мав знищуватися.

Загалом варто визнати, що на початку січня 1920 р. більшість селянства Харківської губернії позитивно ставилася саме до влади рад, як правління представницьких органів різних верств трудящих мас, підзвітних в першу чергу своїм виборцям і представляючих їхню волю. Головною передумовою свого позитивного ставлення до чергової зміни влади на слобідських теренах більшість селян назвала відмову більшовицького уряду від насильницького нав'язування їм колективних форм сільського господарства [25, арк. 89].

Отже, найпершим із завдань, що стояли перед новим-старим режимом для приборкання селянської стихії, як, власне, і в усі попередні роки, залишалося аграрне.

20 січня 1920 р. вищий надзвичайний орган влади УСРР Всеукрревком опублікував постанову «Про основні початки організації земельної справи на Україні», якими регламентувалися головні напрямки аграрної політики більшовицької влади в республіці. [26, с. 5–7]. Для його реалізації вже 5 лютого 1920 р. Всеукрревком видає новий закон «Про землю», пункти якого були направлені на задоволення найширших прошарків українського селянства [27, с. 59–61].

Між тим, як тільки небезпека із боку денікінських військ зникла, радянський уряд повернувся до вже випробуваних форм позаекономічного тиску у вигляді «воєнного комунізму». Майже одночасно (26 лютого 1920 р.) з законом «Про землю» був прийнятий закон про хлібну розверстку. Згідно з ним розверстка встановлювалась в обсязі 160 млн. пудів [28, с. 70–73]. В травні розверстка була розповсюджена майже на всі види сільськогосподарської продукції. За словами Й. Сталіна, з якими він звернувся до делегатів IV конференції КП(б)У: « (...) у нас є лишки і потрібні бути (...)» [29, с. 298]. Єдиним критерієм оцінювання кількості «лишків» стала цифра в 600 млн. пудів хліба, які Російська

імперія експортувала з українських губерній у Європу до Першої світової війни. Тому, говорячи, що при «(...) певному напруженні ці 600 мільйонів можна було б взяти» [29, с. 298]. Й. Сталін послуговувався виключно своїми економічно необґрунтованими розрахунками, не корелюючи їх із тим, що селянські господарства знекровлені війною, реквізиціями, постійними мобілізаціями в протиборчі армії та, як наслідок, фізичним знищенням самих хліборобів, були не здатні надати таку кількість продовольства.

Паралельно із планами на продрозверстку Й. Сталін звинувачує у її зриві махновців, яких тимчасово разом із «куркулем» обрали головними ворогами пролетаріату: «(...) але наші продовольчі органи вирішили визначити розкладку не більше ніж на 160 млн. пудів, причому було вирішено, що до березня зможемо зібрати близько 40 млн. Але зробити це не вдалося. (...) Махновці буквально полюють на продпрацівників, за умови куркульських повстань в деяких районах нам вдалося зібрати всього близько 2 млн. замість 40 млн.» [29, с. 299]. Загалом же можна констатувати, що прибуття до Харкова в лютому 1920 р. делегації у складі 500 продпрацівників з Івано-Вознесенська, Москви, Петрограду на чолі зі Й. Сталіним, розвіяло останні надії селянства на перспективи пом'якшення політики «воєнного комунізму». Більшовицька верхівка підтверджувала незмінність базових принципів надзвичайної продовольчої політики на селі, що в свою чергу відбилося на інтенсивності продовольчих реквізицій на Слобожанщині [30, с. 266].

Між тим, необхідність утвердити свої позиції на селі та внести в нього елементи класової боротьби, спонукали більшовицьке керівництво України шукати винних в економічному провалі своєї аграрної політики 1919 р. Так, на IV-й конференції КП(б)У, що відбулася у Харкові в березні 1920 р., Х. Раковський, голова тогочасного уряду УСРР, доповідаючи з питання про роботу на селі, наголосив, що селянські повстання спричинила не відверто згубна аграрна політика більшовиків, а контрреволюційна діяльність «куркулів» та отаманщина [22, с. 403–404]. Проте, варто зазначити, що Х. Раковський був обізнаний про справжній склад і, вочевидь, мотивацію повсталих селян. Ще за місяць до конференції КП(б)У в Харкові, він робив доповідь на Харківській губернській безпартійній конференції червоноармійців, де визнав, що пересічно по Україні 10 відсотків у складі повстанських загонів складала біднота [31, с. 119].

Проте селянське середовище все ще залишалось для більшовиків чужим. Саме тому створення міцного плацдарму для остаточного опанування найчисельнішої верстви населення Слобожанщини, залишалось для більшовицького режиму чи не найнагальнішим.

З цією метою, 15 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У ухвалив створення комітетів незаможних селян. 9 травня 1920 р. побачив світ закон ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про комітети незаможних селян (далі – КНС)» [28, с. 10]. Згідно із його положеннями, штучно створені політичні організації сільської бідноти розглядалися як органи підтримки урядової політики на селі. Комнезами повинні були контролювати діяльність сільрад, проводити землеустрій і сприяти проведенню продрозкладки, перетворюючись таким чином на абсолютну владу на селі. Взагалі ж, призначення КНС було яскраво визначено в резолюції Харківської губернської наради по роботі на селі: «(...) КНС служать могутнім засобом для розшарування села, створення в ньому твердої пролетарської диктатури» [32, с. 1].

Отже, створивши КНС, більшовики «вбили одразу двох зайців»: по-перше, змогли на третій рік своєї окупаційної діяльності розшарувати село та створити в ньому пробільшовицький анклав із найбільш злюмпенізованої верстви населення; по-друге, отримали черговий каральний орган в чужому та незрозумілому для себе селянському середовищі для придушення всякого інакодумства, не кажучи вже про збройний опір.

Паралельно із усім комплексом економіко-соціальних та політичних утисків і репресій, які більшовицький режим застосував до українського хлібороба, була створена розгалужена систему терору, спрямовані на фізичне знищення потенційно незадоволених «народною» владою.

З цією метою, одразу після повернення більшовиків на українські землі, при Всеукраїнському революційному комітеті було організовано Управління надзвичайних

комісій і особливих відділів. У січні 1920 р. були започатковані губернські ЧК («Чрезвычайные комісії» або «Надзвичайні комісії») у Харкові, Києві, Одесі. Оскільки термін «ЧК» є калькою із російської мови та саме таким чином увійшов до широкого обігу, ми теж будемо послуговуватися ним в нашій роботі. Формування українських ЧК відбувалося за безпосередньою участю РСФРР і являлося, фактично, перенесенням випробуваних в Росії форм репресивного апарату на український ґрунт.

Разом із цим, навесні 1920 р. створюються штаби начальників тилів, армій та фронту. Всю територію України було розбито на ділянки, які в загальних рисах співпадали із територіально-адміністративним поділом УСРР. Зокрема, тил Південно-Західного фронту складався із Полтавської, Харківської та новоствореної Донецької губерній. Паралельно із цими каральними органами існувала і низка організацій, завданням яких було боротися з «бандитизмом» на місцях, зокрема управління залізничної міліції та різні частини ВОХР (відділів охорони республіки), прикріплені до певних гарнізонів [33, с. 75].

На перший погляд здається, що подібні міри перестороги були для більшовицького керівництва занадто високими. Адже, аналізуючи події на Слобожанщині початку 1920 р., ми повинні визнати, що після вигнання денікінської армії, селяни зайняли вичікувальну позицію відносно більшовицького режиму. Нестійка рівновага, що виникла у стосунках владних органів і хліборобського населення була зумовлена бажаннями селянства з'ясувати погляди більшовиків на вирішення земельного і політичного питання, перш ніж вступати з ними у збройний конфлікт.

До того ж, організованої сили для опору більшовицькій владі на початку 1920 р. практично не існувало. «Політичний бандитизм» проявляв себе локально та спорадично. Так, в газеті «Комуніст» від 19 лютого відмічено, що «лише в трьох волостях Вовчанського повіту – Тернівській, Старосалтівській та Миколаївській (другій) відмічені випадки бандитизму» [34, с. 3].

Чи не єдиними озброєними не радянськими формаціями початку 1920 р. на Слобожанщині були дезертири із лав Червоної армії. Так, у Валківському повіті втеча із військових частин зі зброєю набула масового характеру, в Ізюмському повіті дезертирів було виявлено навіть у складі волосних революційних комітетів, у Чугуївському повіті колишні члени КП(б)У відмовлялися вступати до лав Червоної армії [25, арк. 105, 129, 135]. Доволі часто дезертири об'єднувалися у групи, які, тим не менше, не були серйозною військовою одиницею і не чинили загрози регулярним більшовицьким частинам, проте являли собою постійний подразник для цивільного населення.

Що ж стосується найбільш потужної течії селянського повстанського руху Слобожанщини – махновської, то вона теж переживала не найкращі часи. Поразка головних сил Н. Махна мала сильний деморалізуючий вплив на його прихильників на Слобожанщині. Загальна криза, що охопила на той час махновщину, згубно позначилася на діяльності її бойових угруповань в Харківській губернії. Саме тому, на початку 1920 р. махновські загони на Харківщині розсіялися і активно себе не проявляли [35, с. 27–28].

Однак, ситуація на селі змінювалася надзвичайно швидко. Головними чинниками для повернення до повстанських методів за свої права в хліборобському середовищі, на нашу думку, були наступні: по-перше, селянство розраховувало на якнайскоріше задоволення своїх аграрних потреб, натомість, повернення до політики «воєнного комунізму», невідворотно викликало б спротив у мирній чи, скоріше, збройній формі; по-друге, велика кількість зброї, що накопичувалась на руках у населення і знецінення людського життя за практично шість років (із урахуванням Першої світової війни) безперервних бойових дій, в яких брали участь українські селяни, максимально радикалізували українське суспільство. Тому аби змусити селянина застосувати зброю проти якого завгодно режиму, достатньо було навіть незначного приводу; по-третє, варто говорити про появу на території Слобожанщини такого явища як «червона отаманщина» за аналогією із існуванням подібного у армії УНР. Так, люди, які зарекомендували себе «вірними більшовиками» в антигетьманській та протиденікінській боротьбі та сприяли утвердженню більшовицької влади, мали певний

авторитет в повстанських загонах і отримували відповідні посади в радянських органах управління, перш за все, військових. Проте повертали зброю проти більшовиків, не бажаючи бути частиною репресивної системи, вочевидь, із морально-етичних причин [18, с. 142].

17 лютого 1920 р. в Лебединському повіті відбулося селянське повстання під керівництвом повітового військового комісара Фролова. [18, с. 140–141; 25, арк. 125]. Досить показовими та ефективними методами діяли повстанські загони Цимбаленка та Хавра, що оперували в Лебединському, Охтирському (Харківської губернії) та Зіньківському (Полтавська губернія) повітах. Обидва загони склалися, переважно, із офіцерів та маскуючись під «червоних» займалися реквізиціями худоби та продуктів харчування, провокуючи таким чином, селянство проти більшовиків [33, с. 90].

Загалом же, можна погодитися із характеристикою стану речей особливого відділу ВЧК за 15–30 квітня 1920 р.: «Україна переживає в дійсний час чергову хвилю повстань. В Харківській, Донецькій та Чернігівській губерніях повстання носять заносний характер і перекинулися туди з сусідніх Курської, Катеринославської та Київської губерній (...) Так, в Харківській губернії 22 квітня було ліквідовано повстання в Сумському та Охтирському повітах, що перекинулося із сусіднього Грайворонського повіту Курської губернії. Місцевого походження в Харківській губернії тільки одна банда дезертирів в Валківському повіті, що нараховує до 1,5 тисячі осіб. Мають місце вибухи на ґрунті неправильних дій продзагонів або мобілізації. Вибухи ці чисто місцевого характеру і для їхньої ліквідації достатньо надійних частин ВОХР» [36, с. 341–342]. Таким чином, повстанський рух зими – початку весни 1920 року проявляв себе у вигляді локальних селянських виступів, спровокованих позаекономічними утисками з боку місцевої більшовицької адміністрації.

Новий виток повстанського руху на Слобожанщині став можливим завдяки початку польсько-радянської війни. Успішний наступ поляків створив вигідні передумови для відкриття ще одного фронту проти більшовиків – врангелівського.

Поява зовнішнього фронту змусила більшовицький уряд піти на ще один – чи не найбільш непопулярний крок серед селянства – примусову мобілізацію до армії. Адже Х. Раковський не дарма зазначав, що навіть пробільшовицьки налаштований червоноармієць добре воював лише біля рідних місць, а опинившись далеко від них, найчастіше дезертував [37, с. 95]. У 1920 р. неявка на мобілізаційні пункти сягала 33% [35, с. 20]. Як і в попередні роки при оголошенні мобілізації окупаційними урядами (червоним та білим) спостерігалось ухилення цілих сільських громад від реєстрації населення віком від 18 до 45 рр.

Настільки більшовицький режим був занепокоєний масштабами дезертирства, свідчить відозва Харківського повітового виконавчого комітету від 12 червня 1920 р.: «Усім волвиконкомам. Наказуємо звернути найсерйознішу увагу на боротьбу з дезертирами, їхніми укривачами, впроваджуючи в життя залізною наполегливістю поряд з заходами морального впливу каральні заходи: в першу чергу позбавлення пайка сімей дезертирів, конфіскація майна, передача суду укривачів, відібрання земельних наділів» [38, арк. 129]. Однак, вищеназвані заходи, попри свою жорстокість та безкомпромісність мало впливали на ситуацію в селі. Так, оперуповноважений по Сумському повіту в звіті від 17 травня 1920 р. повідомляв: «В Біловодській волості нами зібрано 350 дезертирів, що служать для поповнення банд. В сусідній волості після низки рішучих мір, виловлено до 1500 дезертирів, в більшості випадків озброєних обрізами» [33, с. 90].

Отже дезертири стали головним джерелом поповнення повстанських загонів у 1920 р. Хоча, звичайно, деяка їхня частина намагалася дотримуватися пасивної тактики, лише інколи, щоб здобути засоби до існування, виявляючи активність. Переважна ж їхня більшість, рятуючись від переслідувань та репресій, організовувались у повстанські загони. Типовими були ситуації, коли «силоміць мобілізовані селяни, одержавши обмундирування та зброю, розбігалися за першої ж нагоди, збільшуючи лави «зелених»» [35, с. 20].

В світлі цього досить типовим є зведення Сумського виконавчого комітету про боротьбу з дезертирством за період 1 – 15 червня 1920 р.: «Причини дезертирства: недостача

харчування та обмундирування військових частин. Втікачів із гарнізону м. Суми – 420 чол., інших частин – 45, затримано в повіті Сумському – 130, добровільно з'явилося – 75. Відсоток дезертирства після мобілізації – 65» [42, арк. 2 зв].

Вже влітку – 23 серпня 1920 р., не справляючись із систематичним дезертирством по всіх фронтах, Всеукраїнська Центральна Комісія по боротьбі з дезертирством видала наказ, згідно якого кожне село повинне було бути розділено на райони з п'яти або десяти хат. Примусово призначені з числа місцевих жителів наглядачі – «п'ятихатники» повинні були ловити дезертирів на ввіреній їм території. Погане виконання «п'ятихатником» покладених на нього зобов'язань, каралася відправленням його до концтабору. До того ж, селянам пропонувалося протягом трьох діб видати радянській владі усіх дезертирів, у разі невиконання ними цього припису, більшовицьким загонам наказувалося «розпочати повну конфіскацію майна у всіх, за винятком родин червоноармійців» [38, арк. 84].

Якщо ж до примусової мобілізації додати посилення викачки продуктів харчування для потреб фронту, коней та інших матеріальних цінностей, стає зрозумілою причина стрімкого зростання кількості селянських збройних виступів.

Як і в попередні роки, весь потужний повстанський рух Слобожанщини умовно поділявся на 3 нерівномірні ідеологічні течії:

По-перше, анархо-махновська, яка мала найбільше прибічників як завдяки особистій харизмі повстанського «батька» Н. Махна, так і завдяки ідеям «вільних рад», до яких прихильно ставилися найширші прошарки селянства. Ідеологія махновського повстанського руху являла собою концепцію «вільного радянського ладу» – влади, що ґрунтувалась на місцевому самоврядуванні і виросла з нього знизу – вгору через з'їзди рад.

По-друге, паралельно в краї діяли селянські повстанські загони, що використовували, як ідеологічну основу лозунги відновлення УНР. На відміну від махновців, «уенерівське» повстанство не заперечувало необхідності створення українським народом міцного державного апарату влади, регулярної армії, правоохоронних органів [39, с. 24].

По-третє, поряд із самостійницькими та махновськими загонами на Слобожанщині діяли загони, які не мали конкретного політичного забарвлення, а тому їх неможливо віднести до жодної із перших двох категорій.

Загалом, за підрахунками дослідника П. Ісакова протягом 1920 р. на території Харківської губернії оперували десять повстанських загонів, що не мали сталого політичного забарвлення, одинадцять загонів самостійницького спрямування і вісім формувань, що сповідували ідеологію махновщини [40, с. 13], проте із цими цифрами можна посперечатися, адже в межах Слобожанщини діяли не тільки сталі повстанські формування, але й численні загони, які пробивалися сюди із сусідніх губерній, а потім залишали межі губернії.

Варто зазначити, що ще до розгортання широкомасштабних антибільшовицьких повстанських дій, окупаційною владою було прийнято знаковий документ, що знаменував собою справжню війну проти всякого інакодумства та українського селянина, як символу цього інакодумства, а саме – «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями» від 20 квітня 1920 р. В ній декларувалося, що боротьба з бандитизмом і куркульськими повстаннями повинна була б вестися найнещаднішим чином, маючи головною метою захоплення керівників повстанських загонів, їхніх помічників, штаби й матеріальну частину.

Основними завданнями боротьби з бандитизмом і повстанством було: а) Знищення банд і окремих бандитів; б) Знищення ватажків та їхніх помічників; (...) г) Попереджувальні та каральні заходи по боротьбі з бандитизмом і повстанством; д) Агентурна розвідка; е) Звернення серйозної уваги на практичну роботу по розшарування села. Також відмічалася необхідність тотального обеззброєння населення, щоб воно було беззахисним перед грабунком продзагонів та каральних органів більшовицького режиму. Райони, які особливо сильно опиралися воєннокомуністичним заходам, мали піддаватися військовій блокаді, після чого в кожному випадку мав оголошуватися термін, протягом якого зброя мала здаватися безкарно, після чого до осіб, у яких при обшуку виявлялася зброя, застосовувалися

репресивні заходи, аж до розстрілу. Також цією інструкцією закріплювався інститут заручників, а саме: «з метою попередження бандитизму і повстань належить брати заручників з куркулів і з числа осіб впливових або підозрілих в співучасті або співчутті бандам і повстанцям (...) Населенню оголошується, що у разі вступу місцевого населення в бандитські загони або участь у повстаннях чи інших ворожих діях проти військових частин, їхніх начальників, установ та агентів Радянської влади, заручників буде розстріляно» [41, арк. 229].

Якщо ж населення виявляло непримиренність до режиму та його репресивних мір, то окупаційна влада дозволяла собі йти на найжорстокіші міри, а саме: «У разі явно вираженої ворожості населення, переховування або повної невідачі бандитів і повстанців на це населення може бути накладена та чи інша кара. Такими карами можуть бути: а) контрибуція продуктами харчування; б) Грошова; в) Виселення сімейств ватажків і призвідників повстання із конфіскацією всього їхнього майна, передаючи його бідноті; г) Обстріл селища; д) Його повне знищення [41, арк. 229].

Таким чином, стає очевидним, що більшовицький режим не зробив висновків із гіркого для себе досвіду повстань попереднього 1919 р. і намагався боротися із протестними настроями виключно репресивними засобами, навіть не намагаючись врахувати аграрні, майнові, національні інтереси українського населення, що ще більш піднімало градус насильства.

Перше значне повстання проти більшовицького окупаційного режиму на Слобожанщині в 1920 р. припало на кінець квітня – початок травня. Проходило воно під жовто-блакитним прапором і частково охопило Валківський, Зміївський, Богодухівський і Харківський повіти. Центрами виступу стали села Високопілля і Ков'яги Валківського повіту. Організаторами повстання були мешканці села Високопілля – заможний селянин Михайло Жабовач і колишній старшина армії Директорії Денис Шевченко [25, арк. 41].

До них приєднався колишній командир кавалерійського полку Червоної армії С. Сорокін. Він жив у Ков'ягах, перебуваючи у відпустці за станом здоров'я. Наприкінці квітня 1920 р. під їхнім керівництвом жителями села Високопілля було створено повстанський штаб, котрий почав формування «Українського народного уряду» і висунув ультиматум Раднаркому УСРР, в якому вимагалось припинити воєнно-комуністичні заходи, віддати землю селянам і надати незалежність Україні [35, с. 22]. Під керівництвом Д. Шевченка і С. Сорокіна, повстанці діяли досить організовано, між загонами існував добре налагоджений зв'язок, підступи до селищ пильно охоронялися вартовими. 27 квітня 1920 р. загін повстанців вночі напав на станцію Ков'яги, де звільнив з-під охорони групу селян, які були мобілізовані до армії. Протягом наступних декількох днів близько двох тисяч повстанців штурмували повітове місто Валки, але поступаючись в озброєнні, селяни не змогли його взяти. Половина повстанців йшла у наступ озброєна вилами й сокирами, тому під час штурму загинуло лише двоє червоноармійців. Селяни, натомість, втратили убитими 34 чоловіки. [30, с. 272].

До того ж, на допомогу повстанцям не прийшли махновські загони, очолювані отаманами Бровою та Марусею, які з'явилися в межах Харківської губернії, під час одного із своїх численних рейдів. На короткий час вони захопили села Коломак, Камишувате та Гракове [35, с. 22]. З початком повстання, махновці залишилися в межах повіту і «Український народний уряд» запропонував їм узгоджувати свої дії та спільними зусиллями захопити Валки. Проте, махновські отамани залишилися глухими до прохань повстанців, вочевидь, через ті ідеологічні розбіжності, які неодноразово призводили до бойових дій між махновцями та самостійниками, навіть перед обличчям значно небезпечнішої більшовицької загрози. Подібна недалекозорість із боку махновців практично приречла повстання на швидку поразку.

5 травня 1920 р. за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) у Харків прибув Ф. Держинський, який очолив тил Південно-Західного фронту. За його вказівкою, в район повстання було вислано два бронепоезди з десантом, кавалерійський ескадрон, загін

воєнізованої охорони, місцеву каральну роту і загін комуністів. Після придушення повстання, ревтрибуналом було арештовано 200 чоловік, яких було у вирокі трибуналу було названо «куркулями», 29 з них було розстріляно, 22 – ув'язнено, 35 – відправлено у штрафні роти [21, с. 244–245; 22, с. 409].

Кінець травня 1920 року означився пожвавленням загонів Н. Махна, який з'явився в межах слобідських земель. Ці переміщення призвели до активізації раніш малопомітних місцевих повстанських загонів. Зверхність Н. Махна визнавали практично всі повстанські загани, що діяли у Зміївському повіті [35, с. 20–22]. Відновлення діяльності загонів Каменева, Сироватського і Колісниченка в Ізюмському і Куп'янському повітах навесні 1920 р. стало передмовою масштабної операції армії Н. Махна, що в травні 1920 р. спробувала пробитися в ліси Ізюмського повіту (Теплинський, Святогірський) і поповнити свої лави місцевими дезертирами. Орієнтуючись на повідомлення власної агентури, червоне командування терміново зосередило по лінії залізниці Лозова – Барвінкове – Слов'янськ (понад 100 верст) декілька бронепоездів і значну кількість військ, яким було наказано будь-що не допустити прориву махновців на північ [35, с. 27 – 28]. Прориву вдалося уникнути і Махно був змушений повернутися в район Слов'янська, де групувалися головні сили в кількості до 2000 осіб (з яких – до 700 вершників) [36, с. 352], проте деякі дрібні загани зуміли пробитися в Ізюмський повіт [36, с. 351].

Влітку 1920 р. бойові дії українських хліборобів проти більшовицької адміністрації охопили всю територію Слобожанщини. Так, 6 липня в Лиманській волості Зміївського повіту з'явився загін Коновала, в цей же день, але вже в Охтирському повіті невизначений загін в 150 осіб та певною кількістю кулеметів, перейшовши Ворсклу, перервав телеграфно-телефонні дроти на відстані двох верст та, уникнувши бою, зник в лісах. У Валківському повіті загін в 75 осіб обстріляв станцію Ботакове, забрав 8 мішків цукру після чого зробив рейд на станцію Кобачіївку та Низівський цукровий завод вже в Сумському повіті [33, с. 49 – 50]. 8 червня в селі Хухра Охтирського повіту загоном під керівництвом Степенка знищено будівлю виконкому і вивезено в невідомому напрямку два продагента та червоноармієць. Загін складався із місцевих селян і мав 150 чоловік піхоти, 30 кавалеристів при 3-ох кулеметах, при чому серед керівництва загону був штабс-капітан денікінської армії Борисенко та поручик Рубан [33, с. 49 – 50]. 11 червня село Верхній Бишкін Зміївського повіту було зненацька захоплене невизначеним загоном в 30 – 40 чоловік. В ці ж дні у Вовчанському повіті було розбито загін отамана Світличного, а в районі села Рубани Охтирського повіту виявлено повстанський загін Степенка. Поблизу сіл, розташованих на річці Псел з'явився загін Кучерова, який на підводах невдало намагався пробитися до Лебедина [33, с. 50].

Як можна відзначити, характерною особливістю повстанських загонів весни – літа 1920 р., не пов'язаних напряму із армією Н. Махна, є їхня невелика чисельність, намагання діяти диверсійними методами, уникаючи боїв із переважаючими силами ворога, знищуючи представників адміністрації та слабкоозброєних продзагонівців, а також здійснюючи свої рейди в прикордонних районах губерній, що ускладнювало зв'язок та синхронізацію дій переслідувачів і давало змогу повстанцям виходити з-під удару каральних загонів.

Незважаючи на відкритий селянський опір, окупаційна влада не збиралася змінювати обраний вектор на грабунок та репресії по відношенню до місцевого слобожанського населення. Так, зведення Сумського виконавчого комітету за період 1 – 15 червня 1920 р. свідчить, що: «(...) за вирокі Ревтрибуналу розстріляно за бандитизм – 3. В концентраційний табір відправлено 8. За амністією звільнено 7, за винятком одного Закірко, якого засуджено за білогвардійщину». Щодо виконання продрозкладки: «(...) з 7 по 14 Степанівська волость, Ястребінська, Речанська, Павлівська, Терешківська, Прорубська, Білопільська, Миколаївська та Хотінська розверстку виконують. Біловодська, Юнаківська, Писарівська, Куянівська, Улянська, Вирівська, Сумська, Чернетчинська – слабо виконують. Причина невиконання – тимчасова відсутність збройної сили. Великосироватська, Великобобрицька, Ворожбянська, Стецківська не виконують. Причини –

відсутність зерна (...) є озброєні продовольчі загони» [42, арк. 2 – 3 зв]. Отже, стає очевидним, що вже на середину червня на Слобожанщині склалася ситуація, коли єдиним засобом для виконання державного грабунку селянства у формі продрозкладки, була сила збройних загонів, а влада більшовиків не розповсюджувалася далі повітових міст.

Також на червень припадає загострення ситуації на сході Слобожанщини – в Старобільському повіті. Перший потужний повстанський загін створив колишній міліціонер Новоайдарської волості Л. Терезов. [43, с. 32; 44, с. 80] В межах повіту існувало не менше 10 тільки місцевих антибільшовицьких загонів, як-то: Саєнка (100 – 150), Гавриша і Блохи – дрібні загони, що діяли в районі Біловодська, отаманів Тяпки та Лодиря – теж невеликі загони, ареал боротьби – Осинівська волость, Зайцева і Шаповалова (колишні радянські робітники – продагент та начальник міліції) діяли в Олександрівській та Білолуцькій волостях, отаманів Балаби, Волоха (самостійницької орієнтації) – оперували в Містківській волості, але рейдували і сусіднім Куп'янським повітом, Винника (оперував в Куп'янському повіті, проте періодично діяв на Старобільщині), отаманів Звезда, Огієва [43, с. 32–36]. Окрім українських загонів на територію Старобільського повіту заходили і загони із Воронежської губернії – І. Колеснікова та Варави [43, с. 36–37; 44, с. 81–82].

Водночас, наявність свого власного «батька» в кожній волості (а то і декількох) можна пояснити не просто схильністю селянства до анархізму та козаччини, але й практичною необхідністю. Українські селяни бачили в «політичних бандитах» своїх захисників від більшовицького насильства: «Незабаром прийде Махно, поляки і Врангель, котрі не дадуть збирати податок, (...) комуністи не підуть брати податок там, де є банда» [45, с. 32]. Таким чином, подібні твердження руйнують твердження про «політичний бандитизм» та його куркульську сутність без серйозної підтримки найширших верств селянства та переконливо свідчать про не тотожність повстанства та кримінального бандитизму.

Із початком радянсько-польської війни активізувалися повстанські організації самостійницького спрямування. Варто зазначити, що боротьба із петлюрівськими повстанцями була не менш жорстокою, ніж із махновцями. В одному із перших своїх наказів, виданих у Харкові, Ф. Дзержинський зажадав активізації боротьби із повстанцями-самостійниками на Слобожанщині та вимагав від В. Манцева: «Якнайбільше захопити заручників. Петлюрівців у тюрмах не тримати, розстріляти. Інакше вони будуть збережені для контрреволюції. Суди не захоплюватися» [47, с. 26].

Так, в другій половині травня 1920 року групою особливого відділу Південно-Західного фронту було викрито уенерівську організацію в місті Ізюмі. Стеження за нею розпочалося ще з середини травня, завдяки розгалуженій системі сексотів, а тому скоро почали надходити відомості, що військовий апарат Ізюмського повіту знаходиться в руках самостійницької підпільної організації, на чолі якої стоїть агент С. Петлюри Фірсов, який став повітовим комісаром [33, с. 108–109]. Було заарештовано 16 членів організації, з них – 5 жінок. Серед дій, які можна занести їм до активу, була диверсія на залізниці, наслідком чого стало сходження з рейок потягу із провіантом для Червоної армії. Організація мала на меті захоплення міста та встановлення в ньому української влади. Проте, через викриття, до реалізації цього плану не дійшло [47, с. 212–213].

На початку червня 1920 р. Н. Махно під тиском більшовицьких армійських частин був змушений перенести активність своєї армії подалі від Гуляй-Поля. 8 червня загони махновських отаманів починають збиратися в районі Теплинських лісів Ізюмського повіту і складали загальною кількістю формацію не менше 1200 вершників [36, с. 362], що швидко збільшувалася за рахунок дезертирів та мобілізованих махновцями місцевих селян. 29 червня 1920 р., розпочався знаменитий рейд Н. Махна Катеринославською, Харківською, Полтавською, Донецькою губерніями, під час якого Революційна повстанська армія України на чолі з «батьком» двічі (в середині липня та наприкінці серпня) навідувалися на південь Слобожанщини, причому 19 липня навіть захопили Ізюм [21, с. 250]. В самому ж тільки Ізюмському повіті було знищено адміністрацію, комітети незаможних селян та інших представників радянського держапарату щонайменше в 27 селах [33, с. 82]. Наприкінці літа

армія Н. Махна вийшла в Старобільський повіт та 3 вересня захопила повітове місто, знищивши в ньому адміністрацію. Проте, пройшовши майже 2000 верст, Н. Махно потребував поповнення армії, ресурсів та перепочинку. Тому, після довгих перемовин із більшовицьким військовим керівництвом, 2 жовтня 1920 р. була укладена «Військово-політична угода між урядом УСРР та Н. Махном», за якою заарештовані махновці звільнялися із в'язниць, анархо-махновська ідеологія отримувала право на вільну агітацію, а також анархісти отримували право брати участь у виборах до рад всіх рівнів. Натомість РПАУ(м) після відпочинку, доукомплектування зброєю та матеріальними засобами направлялася на фронт проти П. Врангеля [36, с. 485 – 486]. Хоча варто відзначити, що далеко не всі повстанські отамани так довірливо поставилися до чергового союзу з більшовиками. За словами начальника оперативного відділу махновської армії В. Белаша: «Від Біловодська і до фронту наша армія танула (...). Група Каменєва у кількості 4000 багнетів, 600 вершників при чотирьох гарматах та 70-ти кулеметах в поході на Ізюм повернула на Луганськ (...) З міста Ізюма командир четвертого піхотного полку Бондаренко (...) також захопив сім кулеметів, ескадрон кінноти другого полку, пішов угору по Дінцю під Харків» [48, с. 498]. Через деякий час група отаманів-махновців, які залишили РПАУ(м) через підписання договору з більшовиками – Каменєв, Бондаренко, Пархоменко, Фомін та інші писали листа, в якому попереджали про небезпеку зради з боку «червоних»: «Ми не хотіли миру з більшовиками, які здатні обдурити. Ми не бажали проливати свою кров на врангелівському фронті тільки тому, що нашими плодами скористаються більшовики. Ми не визнаємо їх революціонерами і боремося проти них як з державниками, володарями та законниками. Бажаємо вам успіху в справі розгрому Врангеля і молимо – не кладіть пальців до рота більшовикам – відкусять» [48, с. 498]. Із тексту цього листа ясно, що деякі отамани більш реально бачили ситуацію та оцінювали перспективи співпраці з більшовиками, ніж це робив Н. Махно.

Полум'я повстань не згасало, навіть після підписання Ризького перемир'я у жовтні 1920 р. та ліквідації Західного фронту. В цьому ж місяці В. Ленін невтішно для себе констатував: «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить. Нам доводиться вирішувати питання чи не про кожний потяг» [49, с. 364].

Після остаточної ліквідації південного фронту в листопаді 1920 р., більшовики продовжили реалізовувати відпрацьовану тактику знищення використаних і вже не потрібних союзників. Очевидною жертвою цієї акції став Н. Махно. 20 листопада 1920 р. було оголошено наказ армії Південного фронту, в якому зазначалося, що «У зв'язку з закінченням бойових дій проти Врангеля, внаслідок його розгрому, Революційна Військова Рада Південного фронту вважає завдання, поставлене перед Повстанською армією, виконаним і пропонує Повстанській армії негайно розпочати роботу по перетворенню партизанських повстанських частин у нормальні військові з'єднання Червоної армії» [50, с. 577]. Звичайно, подібні вимоги були прямим порушенням попередньої – жовтневої угоди, за якою РПАУ(м) мала залишатися самостійним утворенням, проте їх можна розглядати лише як привід до остаточної ліквідації такого популярного в народі ватажка, як Н. Махно та його руху. 24 листопада 1920 р. командував Південним фронтом М. Фрунзе видав наказ, в якому закликав «Покінчити з махновщиною. Всім частинам діяти сміливо, рішуче, безжально. В найкоротший термін всі бандитські шайки мають бути знищені» [36, с. 532–534]. Через 2 дні – 26 листопада 1920 р. було видано наказ, в якому Н. Махно і всі його загони були проголошені ворогами Радянської республіки та революції, а тому мали бути ліквідовані в найкоротші терміни [36, с. 535]. В цей же день у Харкові були проведені масові арешти ідеологів анархо-махновщини та керівників РПАУ(м) – Воліна, Мрачного, Барона, Попова, Буданова, Хохотви та багатьох інших (загалом 350 осіб) [36, с. 535–536].

14 грудня 1920 р. Українське відділення Російського телеграфного агенства рапортувало про успішну операцію загонів КНС у Зміївському повіті, внаслідок якої «було

знищено банду Лозового кількістю 170 чоловік, причому серед узятих в полон виявився організатор махновських загонів Кулініченко» [51, с. 94].

Між тим, розрив Н. Махна із більшовицьким керівництвом супроводжувався активізацією боротьби із радянською присутністю тих повстанських загонів, які безпосередньо не входили до анархістської армії, але визнавали зверхність «батька». Активізувалися загони отамана Каменюка. Архівні документи свідчать про рейдування та ліквідацію більшовицьких осередків загоном цього отамана селами Старобільського повіту [52, арк. 14, 19]. В інформаційному зведенні ЧК за 1 – 15 грудня 1920 р. зазначалося, що в слободі Ново-Білянській Кам'янській волості Старобільського повіту відбулося стихійне повстання бідняків та середняків (близько 400 осіб), що тривало одну добу і було ліквідоване силами 56-го полку внутрішньої служби. З обох боків загинула 61 особа. Заарештовано 21 активного учасника повстання [36, с. 558]. В грудні 1920 р. із Воронезької губернії північними волостями (Білолуцькій, Осинівській, Білокуракинській, Олександрівській) Старобільського повіту пройшов великий загін в 600 вершників Колеснікова та Варави, ліквідовуючи більшовицьку адміністрацію – в одному селі Осиновому було знищено більше 20 осіб партійних та радянських працівників [53, арк. 23]. В деяких волостях, наприклад, в Олександрівській та Осинівській більшовицькі органи влади були знищені повністю [43, с. 42]. Боротьба з окупаційним більшовицьким режимом продовжувалася.

Після остаточного повернення та вкорінення більшовицького режиму на Слобожанщині, радянськими функціонерами продовжувала впроваджуватися політика «воєнного комунізму», через яку влітку 1919 р. червоний режим поступився місцем білому. Натомість, небажання РКП(б) та її регіонального осередку – КП(б)У йти еволюційним шляхом реформ та лібералізації економіки, призвело до чергового сплеску селянської повстанської боротьби. Селяни, що до квітня 1920 р. займали вичікувальну позицію, знову взялися за зброю.

В травні – листопаді успіхам селянських загонів, РПАУ(м) та самостійницьких повстанських організацій сприяло існування двох фронтів бойових дій, що сковували радянські війська – Західного та Південного. Натомість, Ризький мир та поразка Врангеля залишили селян він-на-віч із шістьма більшовицькими арміями, чисельністю у понад 1,2 млн. чоловік, ЧОН, збройними відділами комітетів незаможних селян, ЧК та іншими каральними органами більшовицького режиму.

SUMMARY

The work deals with the analysis of complex punitive measures, which the Bolshevik occupation regime used against the local peasant population Slobozhanshchina in 1920. The authors identify the main economic, political and repressive measures to implement the Bolshevik totalitarian policy, as well as the response of the agricultural population and the methods of resistance to it.

Keywords: peasant insurgency, Slobozhanshchina, the policy of “war communism”, committees of poor peasants (CPS), surplus appropriation system.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анищев А. И. Очерки истории гражданской войны 1917–1920 гг. / А. Анищев // Л. : Государственное издательство, 1925. – 288 с.
2. Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко // М. : Наука, 1966. – 445 с.
3. Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920) / М. И. Куличенко. – Х. : Издательство университета, 1966. – 246 с.
4. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922) / А. Лихолат // К., 1954. – 655 с.
5. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.) / Д. Л. Голинков. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – 703 с.

6. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции [Под ред. И. К. Рыбалки] – Х. : Прапор, 1973. – 324 с.
7. Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов. [Под ред. Н. И. Супруненко, М.А. Рубача]. – Т.1, Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1967. – 492 с.
8. Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов. [Под ред. С. М. Короливского]. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1967. – 919 с.
9. Історія міст та сіл Української РСР Сумська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1973. – 695 с.
10. Історія міст та сіл Української РСР. Донецька область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1970. – 992 с.
11. Історія міст та сіл Української РСР. Луганська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1968. – 940 с.
12. Історія міст та сіл Української РСР. Харківська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1967. – 1004 с.
13. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). / О. Ганжа. – К. : Видавництво Історії України НАН України, 2000. – 208 с.
14. Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство (січень–серпень 1919 р): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. Михайличенко // Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х.; 2002. – 237 с.
15. Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921): Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Я. Мотенко // Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Х.; 2005. – 195 с.
16. Ісаїв Л., Щибря Л. Ізюмщина у вирі революції (1917-1920). / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : ТОВ С.А.М. – 123 с.
17. Ісаїв Л., Щибря Л. Отаман Савонов / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : С.А.М., 2014. – 276 с.
18. Резніков В. В. «Червона отаманщина» на Слобожанщині (1920–1921 рр.) / В. В. Резніков // III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної науки» (м. Львів, 16-17 жовтня 2015 р.). – С. 140–143.
19. Резніков В. В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Резніков // Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2016. – 20 с.
20. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
21. Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918–1921. / В. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 368 с.
22. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. [Кер. автор. колект. В. Ф. Верстюк] – К. : Наукова думка, 2012. – Кн. 2. – 464 с.
23. Орджоникідзе Г. К. Статьи и речи. В 2-х т. Т. 1. 1910 – 1926 гг. / Г. К. Орджоникідзе. – М. : Госполитиздат, 1956. – 516 с.
24. Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Попова. – М. : Партиздат, 1934 – 294 с.
25. Державний архів Харківської області. Ф. Р. – 202. Харьковський губернський революційний комітет, 1920 – 1921гг. Оп. 2. 39. Спр. 15. Стенограммы закрытых заседаний съезда представителей уездных ревкомов. Т.1. 11 января 1920 г., 186 арк.
26. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про основні початки організації земельної справи на Україні» (січень 1920) // ЗУ ВРК. – № 1. – 26 грудня 1919 – 10 лютого 1920. – С. 5–7.
27. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни: (листопад 1918 – серпень 1919) : зб. док. і матер. / Упоряд. П. П. Бистренко, В. М. Брожек, А. З. Мищенко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – 764 с.
28. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): зб. док. і матеріалів. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 1080 с.

29. Сталин И. В. Сочинения. Т. 4. / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1947. – 489 с.
30. Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – 400 с.
31. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т. 1. 1918–1941 рр. – К. : Політвидав УРСР, 1976. – 1007 с.
32. Комитетам незаможных селян на Харьковщине – быть! / Коммунист. – Харьков, 1920. – 1 августа (№ 171).
33. Дукельский С. С. ЧК на Украине / Сост. Ю. Г. Фельштинский // Chalidze publications and Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989. – 151 с. Перепечатка с издания С. Дукельский. ЧК-ГПУ, Ч. 1. – Государственное издательство Украины, Х. : 1923.
34. Работа Волчанской уездной беспартийной рабоче-крестьянская конференции / Коммунист. – 1920 – 19 февраля – № 41.
35. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) / Є. Сіваченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 5. – Х. : Око. – 1995. – С. 18–28.
36. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 1000 с.
37. Раковський Х. П'ять років Української радянської влади (Промова тов. Х. Г. Раковського на урочистому засіданні Харківської міськради від 16 липня ц. р.) / Х. Раковський // Червоний шлях. – 1923. – №№ 4 – 5. – С. 88–106.
38. ДАХО. Ф. Р. – 460. Повітові та волосні виконавчі комітети, 1920–1921 рр. Оп. 1. Спр. 53. Деркачевский волостной исполнительный комитет. Переписка с Деркачевским волостным военкоматом Харьковского уездного военкомата. 1920 г., 101 арк.
39. Кучер О. О. Розгром внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. / О. О. Кучер. – Х. : Видавництво університету, 1972. – 171с.
40. Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук / П. М. Ісаков. – К. : 2001. – 23 с.
41. Державний архів Сумської області (ДАСО). Р. – 4564. Виконавчий комітет Конотопської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Конотоп Конотопського повіту Чернігівської губернії 1919–1923 рр. Оп. 1. Спр. 17. Доповіді та звіти діяльності повітового та волосного виконкомів, 1921–1922 рр., 184 арк.
42. Державний архів Сумської області (ДАСО). Р. – 88. Управління Сумської повітової робітничо-селянської міліції та розшуку м. Суми Сумського повіту Харківської губернії, 1919–1923 рр. Оп. 1. Спр. 10. Зведення про політичний стан повіту. 1920–1921 рр., 313 арк.
43. Революційне минуле Старобільщини / Уклад. В. О. Щепетильників. – Видання Округової Ювілейної Комісії, Старобільськ, 1927. – 51 с.
44. Мирошніченко І. Е. Шла война гражданская... / И. Е. Мирошніченко. – Луганск, 2003. – 98 с.
45. Нікітенко В. В. Переконливий аргумент радянської влади – терор голодом на Донеччині: розплата за повстанський рух / В. В. Нікітенко // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – К., 2014. – Випуск 88. – С. 30–35.
46. Реабілітовані історією. Харківська область : у 27 т. Кн. І. Ч. 1 / «ДП Редакційно-видавнична група Харківського тому «Реабілітовані історією»» – К. : Х.: Оригінал, 2005 – 800 с.
47. ВЧК/ГПУ: документи и материалы / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.
48. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К. : РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.

49. Ленин В. И. Заключение на совещании председателей уездных, волостных и сельских исполнительных комитетов Московской губернии 15 октября 1920 года / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 41. – С. 362–366.
50. Історія України: Хрестоматія / Упорядник В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2013. – 1056 с.
51. Комітети незаможних селян Харківщини 1920–1933 рр. Збірка документів і матеріалів / Вступ М. К. Колісник. – Х. : Книжкове видавництво Державного архіву Харківської області, 1961. – 327 с.
52. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р. – 1173. Старобільський повітовий революційний комітет, м. Старобільськ, Старобільського повіту Донецької губернії, 1919 – 1921 рр. Оп. 2. Спр. 12. Телеграмми урєвкома и Беловодского райревкома о борьбе с бандитизмом, 1919–1921 гг., 216 арк.
53. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р. – 1173. Старобільський повітовий революційний комітет, м. Старобільськ, Старобільського повіту Донецької губернії, 1919–1921 рр. Оп. 2. Спр. 13. Телеграммы и копии телеграмм военкомов и политработников о бандах, действовавших в уезде, 1919–1920 гг., 482 арк.

УДК 903.4 : 908 (477)

Стоцька Ю. С.

САЛТОВО-МАЯЦЬКА КУЛЬТУРА В АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ ПІВДЕННОГО ПОДІНЦІВ'Я ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті авторка вивчає характеристику основних аспектів життя салтово-маяцької культури в період Хазарського каганату. Проводиться історичний аналіз пам'яток салтово-маяцької культури, розташованих у середній течії Сіверського Дінця. Описуються природні умови і клімат, які багато в чому були домінуючими факторами ведення сільського господарства та тваринництва. Вивчені житла, виявлені на місцях поселень, представлені юртами, землянками та наземними житлами. Також розглядається різноманітність керамічних виробів того часу, які були яскраво виражені лінійним орнаментом і наявністю лоцених судин у побуті. Авторка провела аналіз етнічної і релігійної розпізнавальної різноманітності Хазарського каганату від інших.

Салтівсько-маяцька культура є доволі цікава та різнобарвна за своїм побутом, релігійною та етнічною складовою. На сьогодні питання релігії, етносу та їх впливу на життя людей того часу залишається відкритим та потребує доопрацювань. Салтівсько-маяцьку культуру, за влучним зауваженням С. А. Плетньової, слід вважати державною культурою Хазарського каганату [1].

На території Донецької та Луганської областей вивченням цієї культури займались українські археологи М. В. Сибилев, С. О. Плетньова, В. К. Михеев, Є. Е. Кравченко, С. Й. Татаринів та інші, які за останні двадцять років провели розкопки могильників ранніх болгар в середній течії Сіверського Дінця.

Актуальність цієї статті обумовлена тим, що населення салтівської культури є однією з основ економічної та військово-політичної могутності каганату на своїх північно-західних кордонах.

Пам'ятки Хазарського каганату розташовуються в басейні річок Дон, Терек, Кубань, Сіверський Донець та об'єднані спільними рисами, що надають змогу виділити Салтівсько-маяцьку культуру як відмінну від інших самобутню культуру [2]. Хронологічні межі цієї культури визначаються VIII–X ст. Інтерес до Салтівсько-маяцької культури виник ще на рубежі XIX–XX ст. після відкриття Маяцького городища в 1890 р. та розкопаних

катакомбних поховань 1900 р. у Верхньому Салтові, першовідкривачем яких був В. А. Бабенко[3].

Мета роботи – розглянути основні аспекти життя представників салтівської культури в період Хазарського каганату з урахуванням нетипової релігійної ситуації. Дослідження питання передбачає використання джерел археологічного походження, а саме: матеріали розвідок та експедицій провідних археологів, вчених радянського періоду та незалежної України [4].

С. О. Плетньова в 1960-ті р. поділила Салтівську культуру на наступні варіанти: Донський – степовий, Приазовський та Кримський – болгарські, Лісостеповий – аланський, хозарський (дагестанський). Пізніше І. І. Ляпушкин виділив два варіанти цієї культури: лісостеповий та степовий[5].

Північнокавказькі алани – плем'я, яке входило до складу каганату, зіграло істотну роль у формуванні та розвитку Салтівсько-маяцької культури. У середині VIII ст. вони частково переселилися в лісостепову зону Сіверського Дінця та Осколу. Алани створили дієву військово-економічну базу. Високий рівень господарства, ремесла і військового мистецтва стали запорукою домінування Хазарського каганату над сусідніми східнослов'янськими племенами практично до середини X ст. [6].

На поселеннях Салтівсько-маяцької культури знайдено багато інструментів для ведення сільського господарства та тваринництва. Слід зазначити, що природні умови та клімат сприяли цьому. У Сіверсько-Донецькому лісостепу існує надзвичайно розгалужена річкова система. Малі річки (довжиною всього в декілька десятків кілометрів) нерідко практично пересихали влітку. Кліматичні умови лісостепу в період існування салтівської культури були стабільні, практично не відрізнялися від сучасних і були дуже сприятливі для ведення прогресивного виробничого господарства [7].

В 1963–1966, 1968, 1978 рр. були проведені археологічні розкопки. На правому березі Сіверського Дінця, в східній околиці села на урочищі «Царино» («Царено») було досліджено городище, яке складається з двох селищ та чотирьох могильників[8].

На другому поселенні були виявлені житла: юрти, напівземлянки та наземне житло. Крім житлових приміщень, було виявлено наземні господарські споруди. В них зазвичай зберігався сільськогосподарський інвентар.

Юрти являли собою однокамерне кругле приміщення діаметром 3 м, з тарілкоподібним вогнищем (50x80 см). Основу юрти визначили по залишках згорілого каркасу, який був злегка заглиблений в культурний шар. В одній з юрт була знайдена кераміка салтівської культури, розбита глиняна баклажка, комплект кам'яних жорен, уламок залізного обода від дерев'яного відра, шматок кремнію від кресала і точильний брусок[9].

Житла-напівземлянки були прямокутної форми, заглиблені в землю. Від стовпів каркасу залишилося 7 ям. Вогнище у вигляді простого багаття було зміщене від центру до одного з кутів житла. Вхід у житло розташовувався з південної сторони[9].

Контури наземного житла чітко не простежувались. Стіни житла споруджувалися з дерев'яних плах та обмазувалися глиною. Приблизно в центрі розміщувалося тарілкоподібне вогнище. В ньому було знайдено розбитий посуд салтівської культури, 2 залізні ручки від котлів, 2 ножі, кресала, залізний пробійник, 2 точильних бруски, прясельце і кам'яне залізне шило, ливарна форма для відливання сережок [9].

Салтівсько-маяцька культура відрізнялась від інших культур своєю керамікою. Кераміка в цей час була дуже різноманітна, виражена смугастим орнаментом, наявністю лощених посудин в побуті. На урочищі «Царино» було виявлено кухонні горщики з лінійно-хвилястим орнаментом, з горизонтальними неглибокими врізаними лініями. Край горщика часто прикрашали зубчастими штампами [10].

Схожа кераміка зустрічається в звіті про археологічні розвідки та розкопки 1977 року під керівництвом С. Й. Татарінова. В с. Маяки під час огляду об'єкту на поверхні городища були зібрані фрагменти світло-жовтої тонкостінної кераміки, орнамент було зроблено відбитками зубчастого штампа, поставлений в деяких випадках хрестоподібно. А у верхній

частині ґрунтової дороги, яка перетинає городище, було знайдено два кухонні горщики з лінійним і хвилястим орнаментом темно сірого кольору. Також були знайдені дрібні фрагменти середньовічних амфор [11].

Як згадувалось раніше, території, на яких мешкала Салтівська культура, було зручно використовувати для землеробства. На всіх пам'ятках цієї культури були виявлені деталі знарядь землеробської праці: наральники, чересла, рала, мотики, оковки від лопат. Прибирання врожаю традиційно здійснювалися серпами та косами. Вирощували просо, ячмінь, жито, пшеницю, а перероблювання врожаю проводили зернотерками та жорнами. Для зберігання врожаю застосовувалися різні ємності: від спеціальних ґрунтових амбарів і ям до піфосів великого обсягу (для зберігання індивідуальних (сімейних) запасів) [12].

Археозоологічні комплекси вказують на високий рівень розвитку скотарства, за якого полювання вже не відігравало важливої ролі для забезпечення м'ясними продуктами. Скотарство було досить стабільним – у стаді переважали дорослі тварини, що було показником стабільності скотарства в цілому. Хазари розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней та коней. Слід зазначити, що в письмових джерелах, присвячених Хазарії, немає відомостей про використання коней в якості тяглової сили. На думку В. К. Михеєва, салтівці не використовували коней як тяглову силу, для цього використовували велику рогату худобу. Деталі кінського спорядження з поховань досить однозначно вказують на використання коней для верхової їзди [13].

Салтівсько-маяцька культура є досить неоднорідною за своїм релігійним складом. У 2012 році було проведено археологічні розкопки під керівництвом Є. Е. Кравченко в с. Сидорове. Під час розкопок був зафіксований деформований залізний хрест, схожий на той, що був знайдений на території Криму. Це вже другий такий предмет на цьому пам'ятнику (перший хрест був виявлений В. К. Михеєвим у 1971 р.). Присутність християн на цій території можна пояснити тим, що жителі с. Сидорово та с. Маяки активно взаємодіяли з Кримом [14].

У 2011 році проводилися розкопки мусульманських некрополів, що свідчать про присутність на цьому пам'ятнику великої мусульманської громади [15]. Крім цього на поселенні відомі знахідки язичницьких амулетів та сліди язичницьких обрядів [16].

Підбиваючи підсумки, можна казати про наявність не тільки спільних, але й відмінних рис між етнічними групами, які входили до складу Салтівсько-маяцької культури. Кожна з цих груп залишала свою ідентичність в будіванні житла, вогнища в ньому, та залишалась вірною своїм релігійним традиціям. У повсякденному житті етнічні групи нічим не вирізнялись, використовували однакові знаряддя праці, посуд. На сьогодні питання релігії, етносу та їх впливу на життя людей того часу залишається відкритим та потребує доопрацювань.

SUMMARY

In the article the author studies the characteristics of the main aspects of the Saltov-Mayak culture in the period of the Khazar Khanate. A historical analysis of Saltovo-Mayak culture monuments is carried out. They are located in the middle reaches of the Siverskyi Donets. The description of the natural conditions and climate is given as they were predominant factors of agriculture activities and livestock farming. The dwellings, found in the settlement areas, are represented by yurts, dugouts and houses were studied. The diversity of pottery work of that period was also examined. The pottery ware was distinguished by a linear ornament and glazed jars in daily life. The author of the article has conducted the analysis of the Khazar Khanate's ethnic and religious distinctive diversity from the other territorial and social formations of that period.

Keywords: Khazar Khanate, Saltovo- Mayak archaeological culture.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Колода В. В. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне / В. В. Колода, С. А. Горбаненко. – К. : Институт археологии НАН Украины, 2010. – 216 с. – С. 3.

2. Різниченко Я. В. До питання про ідентифікацію салтівсько-маяцької археологічної культури з Хазарським Каганатом / Я. В. Різниченко // Вісник Маріупольського державного університету. – 2012. – № 4. – 144 с. – С. 30.
3. Чернігова Н. В. Бабенко В. О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів // Археологія. – 2000. – № 4. – 155 с. – С. 116.
4. Бахмутський краєзнавчий музей. Ф. 123, спр. 7. «Отчет об археологических разведках и охранных раскопках на территории Артемовского и Краснолиманского района Донецкой области в 1977 году». Часть I. Артемовск – Донецк, 1978 г.
5. Винников А. З. Салтово-маяцкая культура и ее лесостепной вариант – северная окраина хазарского каганата / А. З. Винников, С. А. Плетнева // На северных рубежах Хазарского каганата / Издательство Воронежского государственного университета. – Воронеж: Издательство ВГУ, 1998. – 216 с. – С. 18–44.
6. Колода В. В. Вказ. праця. – С. 21–22.
7. Там само. – С. 47–52.
8. Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата : монография / В. К. Михеев. – Харьков : Высшая школа, 1985. – 147 с. – С. 12.
9. Там само. – С. 13.
10. Там само. – С. 15.
11. Бахмутський краєзнавчий музей. Ф. 123, спр. 7. Арк. 20–21.
12. Колода В. В. Вказ. праця. – С. 61-94.; Михеев В. К. Вказ. праця. – С. 29–51.
13. Колода В. В. Вказ. праця. – С. 108-120; Михеев В. К. Вказ. праця. – С. 25–38.
14. Кравченко Э. Е. Исследования линии укреплений археологического комплекса у с. Сидорово в 2012 г. / Э. Е. Кравченко // Святогірський альманах 2012. – 2012. – 208 с. – С. 12–25.
15. Кравченко Э. Е. Исследования средневекового комплекса в с. Сидорово (Донецкая область) на Северском Донце в 2011 г / Э. Е. Кравченко, А. Н. Петренко, В. В. Спинов // Святогірський альманах 2011. – 2011. – 204 с. – С. 50–54.
16. Кравченко Э. Е. Исследования археологического комплекса у с. Сидорово (материалы экспедиций 2001–2003 гг.) / Кравченко Э. Е., Мирошниченко В. В., Петренко А. Н., Давыденко В. В. // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 4. – Донецк, 2005. – 441 с. – С. 261–285.

УДК 94 (477) «1941-1943»

Титаренко Д. М.

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР ІНТЕРКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ ТА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВЕРМАХТУ (1941–1943 рр.)

У роботі розглядаються особливості інтеркультурної взаємодії військовослужбовців вермахту і населення Донбасу в 1941–1943 рр. Надано характеристику головних стереотипів, що існували до окупації, факторів формування та еволюції уявлень один про одного.

Період нацистської окупації Донбасу став часом реалізації на теренах краю геноцидальних стратегій, здійснення економічного визиску, гострого військово-політичного протистояння. Водночас 1941–1943 роки позначилися формуванням і в місцевого населення, і в окупантів під впливом цих та інших факторів певного досвіду взаємодії. До певної міри особливості зазначених процесів знайшли відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії [1–3]. У той же час низка питань, пов'язаних із реалізацією міжетнічної, міжкультурної комунікації місцевого населення та військовослужбовців вермахту, належним чином не висвітлювалася. Саме це і зумовлює проблематику зазначеної публікації.

Характеризуючи систему соціальних, політичних відносин на окупованій території, важливо встановити, якою мірою Вермахт був готовий до сприйняття культурного коду

населення окупованої території. Солдат Вермахту, що прийшов в Україну, був налаштований зустріти тут населення, яке й у побутовому плані, й за культурним, освітнім рівнем, розумовими здібностями стояло набагато нижче за нього. Практичні дії та заходи, які втілювалися на окупованій території Донбасу, дають підстави стверджувати, що протягом тривалого часу цей стереотип був надзвичайно живучим. Нацистський пропагандистський апарат значну частину своїх зусиль спрямовував на формування в громадян III Рейху та країн-союзників уявлення про «варварський Схід» та «жахливий більшовизм». Багато солдатів під впливом нацистської пропаганди уявляли себе учасниками ідеологічного хрестового походу, покликаного захистити європейську цивілізацію та німецьке суспільство. Негативне ставлення до більшовицької ідеології перетиналося з глибокою неприхованою зневагою до культурно-мистецьких цінностей місцевого, «тубільного» населення, відвертим нехтуванням його культурою. Поведінка німецьких військовослужбовців зумовлювалася не лише ідеологічною індоктринацією та насаджуваними нацистською пропагандою расовими стереотипами, але й власними спостереженнями. У спогадах німецьких вояків, що були на Східному фронті, й зокрема на південній його ділянці, досить часто згадується про низький рівень життя населення, брак харчів, поганий одяг, убогі житлові умови, проблеми з гігієною, врешті-решт наявність паразитів.

У той же час певним чинником, який спонукав окупанта до рефлексій щодо того простору, куди він потрапив, були індустриальні пейзажі, які руйнували ті стереотипи, що вже склалися. Так, зокрема Курт Майер, командир розвідувального батальйону дивізії «Ляйбштандарте СС Адольф Гітлер» так описував свої враження від побаченого у Донбасі: «Стою на найвищому місці праворуч дороги й вивчаю Маріуполь, що лежить за декілька кілометрів... Величезне місто з його сталеливарними заводами, верфами, аеродромами... справляє на мене враження [4, с. 197]». Глибокий подив у командування 49-го гірськострілецького корпусу, який першим у жовтні 1941 р. вступив у Сталіно, викликали види промислових підприємств міста, зокрема металургійного заводу, терикони шахт [5, ВІ. 215-217].

Певний вплив на окупанта, систему його естетичних смаків справляли і санкціоновані владою інституції, які тією чи іншою мірою знайомили німців з культурою завойованої території. Глибокий вплив на солдат, які у складі Вермахту в той чи інший час воювали на південному крилі Східного фронту, справляли вистави «Фронтвої опери» у Сталіно (у цій будівлі розташований Донецький академічний державний театр опери та балету ім. А. Б. Солов'яненка), виступи театральних труп місцевих акторів у фронтвих частинах. Є дані про відвідування німецькими солдатами музейної експозиції у Маріупольському краєзнавчому музеї, танцювальних вечорів, що, попри існуючі з боку командування заборони, влаштовувалися у колишніх клубах, релігійних відправ у церквах. Очевидно, що різномірні й різнорівневі практики не могли не вплинути на відмову певної частини німецьких військовослужбовців від расистських і шовіністичних стереотипів, сформованих нацистською пропагандою.

Важливим уявляється питання і про те, якою мірою населення було готове сприйняти той культурний код, який йому принесли окупанти? Безумовно, відповідь на це питання є досить неоднозначною, особливо з огляду на те, якого роду очікування існували напередодні приходу німців, який образ німця склався в суспільній свідомості. Мабуть, найкраще атмосферу есхатологічних очікувань однієї частини місцевого населення й віри в прихід носіїв «нової» культури можуть передати слова очевидців: «Ну, тут вже німці прийшли, як нас вчили, що з рогами прийдуть» [6], «Коли наблизився період окупації, батько мій сказав, що вони дуже культурні люди, працьовиті і ось тому, що пишуть про злочини, не слід вірити» [7]. Численні спогади очевидців, записані під час реалізації усно історичного проекту «Досвід нацистської окупації в Донбасі» [8] дають підстави стверджувати, що зовнішній вигляд окупантів, їхнє технічне оснащення, зброя справляли досить глибокий вплив на населення. Враження значною мірою підсилювалось і тим, що відступаючі радянські

солдати, за спогадами жителів регіону, були погано озброєні та обмундировані, брудні, неголені та голодні, досить часто поранені.

Упродовж 1941–1943 рр. населення на окупованій території набуло багатого досвіду взаємодії з окупантами, який позначився не лише встановленням нових центрів та каналів комунікації, але й значною мірою зруйнував уявлення про німців, як про «надлюдей» або носіїв більш розвиненої культури. Спогади про німців, які прилюдно, не звертаючи уваги на місцеве населення, відправляли фізіологічні потреби, били вошей, ходили в п'яному вигляді, сварилися між собою, спекулювали різного роду крамом, залучаючи до своїх обладунків місцевих мешканців, є невід'ємним компонентом метанаративу, що зображує підокупаційне повсякдення. Саме такого роду прецеденти ледь не найбільшою мірою сприяли деконструкції міфів про «расу панів», у яких був життєво зацікавлений окупаційний режим.

Про небезпеку поширення таких моделей поведінки й ті ризики, які несли із собою спекуляція, хабарництво, аморальна поведінка з боку німецьких військовослужбовців і представників адміністративно-господарських структур, неодноразово йшлося в німецьких документах [9, Вл. 135–137; 10, Вл. 10, 91; 11, Вл. 2–7]. Особливо це враження підсилювалося наочними прикладами нацистських злочинів на території регіону: прилюдними стратами через повішення, численними випадками вбивств знесилених радянських військовополонених під час їхнього конвоювання, знущаннями над єврейським населенням. Все це не вписувалось у систему морально-ціннісних координат місцевого населення, яке пережило до війни і голод, і репресії, але вперше зустрілося з таким брутальним ставленням до людського життя. Канонічна німецька чесність, нетерпиме ставлення до крадіїв шокувала місцеве населення прикладом її прояву – прилюдним відрубанням руки дитині, яка вкрала пиріжок на базарі. Довірливість окупанта з огляду на те, що нею користуються для порятунку від розстрілу або уникнення депортації до Німеччини, втратила свою привабливість як позитивна людська риса.

За високої щільності військовослужбовців Вермахту в населених пунктах прифронтової смуги, досить часто за умов проживання солдатів та місцевих жителів під одним дахом, уникнути встановленню між ними різного роду контактів було неможливо. Незважаючи на те, що це викликало негативну реакцію командування, супроводжувалося прийняттям застережних заходів або, навіть, прямою забороною, як це зробило, зокрема командування 6-ї армії у квітні 1943 р. в наказі «Супровід німецьких військовослужбовців російськими жінками» [12, Вл. 120], подолати встановленню контактів, перешкодити взаємним впливам та зв'язкам було важко. І місцеві мешканці, і солдати Вермахту мали потребу у висловленні звичайних людських почуттів. Спогади жителів, що пережили окупацію, зафіксували випадки, коли німці пригощали місцевих жителів їжею із солдатської кухні, надавали медичну допомогу хворим місцевим мешканцям, вели жваву бесіду про політичні проблеми і навіть висловлювали невдоволення війною. Загалом мали місце різного роду практики взаємного сприйняття: від неприхованої ворожнечі до дружби й, навіть, як не парадоксально, любові. Свідченням глибоких симпатій, які могли виникати між місцевими мешканками та солдатами окупаційних військ, ставали навіть випадки народження дітей від них.

Попри вимушений, драматичний (а в ряді випадків навіть трагічний) характер взаємодії місцевого населення й окупантів, не можна заперечувати й того, що період окупації став часом знайомства українського населення з німецькою культурою. Фільми, радіопередачі, преса, агітаційна продукція, концерти німецьких оркестрів, особисте спілкування з німцями сприяли формуванню в місцевого населення уявлень про західний спосіб життя, культуру, побут, роботу, правила поведінки. Ці враження в окремих випадках були настільки глибокими, що навіть через декілька десятиліть після закінчення війни багато хто з місцевих мешканців, що пережили окупацію, пам'ятає назви або сюжети німецьких фільмів, мелодії та слова пісень (зокрема, рядки з пісні «Лілі Марлен»), почутих ними від солдатів, що квартирували в них. Дехто з респондентів згадував про сформований за роки війни непоганий рівень знання німецької мови. Це дозволяє поставити концептуальне

питання про те, якою мірою місцеве суспільство було готове сприйняти побачене або почуте як певний зразок для наслідування? Чи, керуючись логікою тотальної війни, страшними воєнними втратами, суспільство вважало за краще забути й відкинути свій культурний досвід, отриманий від спілкування з німцями?

Загалом стосунки між окупантами і населенням окупованого Донбасу були досить різноманітні та багатоаспектні. Це пояснюється гетерогенним етнічним та соціокультурним ландшафтом окупованої території, взаємною еволюцією в часовому вимірі сприйняття один одного під впливом особистих контактів та місцевих реалій. Запис спогадів свідків нацистської окупації, у яких знаходять відображення різні аспекти підокупаційної дійсності, в тому числі і пов'язані із взаєминами з окупантами, належить до числа невідкладних дослідницьких завдань краєзнавців.

SUMMARY

The features of intercultural interaction between Wehrmacht soldiers and the population of Donbas in 1941-1943 are analyzed in the article. The main stereotypes that existed before the occupation, the factors of creation and evolution of the ideas about each other are characterized.

Keywords: Nazi occupation, Donbas, local population, Wehrmacht, intercultural interaction.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории. Донецк : АОЗТ «Издательство «Донеччина», 2008. 432 с.
2. Penter T. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen: Klartext Verlag, 2010. 467 s.
3. Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH, 2011. 399 S.
4. Майер К. Танки СС в бою. Танковая гвардия Гитлера / [пер. с нем. А. Уткина]. Москва : Яуза-пресс, 2008. 448 с.
5. Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg). RH 24-49/164.
6. Інтерв'ю із Смальком І. А., 1925 р.н. (м. Донецьк, листопад 2004 р.). Транскрибований аудіозапис. // Особистий архів автора.
7. Інтерв'ю із В. Левом Григоровичем, 1924 р. н. (Донецьк, травень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.
8. Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / авт.-сост. Д. Н. Титаренко, Т. Пентер. Донецк : Світ книги, 2013. – 465 с.
9. Bundesarchiv (Berlin). R 6/70.
10. Bundesarchiv (Berlin). R 6/91.
11. Bundesarchiv (Berlin). NS 19/950.
12. Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg). RH 20-6/678.

УДК 327:355 (470)

Тодоров І. Я.

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ВИТОКИ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ В ДОНБАСІ

У статті розглянуто деякі внутрішні та зовнішні чинники російської агресії в Донбасі. Показано особливості ментальності мешканців регіону, визначено вирішальну роль Росії в розв'язанні війни.

Чотири роки минуло з початку безпосереднього російського вторгнення в Україну. Росія реалізує неоімперську політику у формі так званої «гібридної війни». Її особливостями є ведення агресивних військових дій під прикриттям квазі-державних збройних формувань та

з одночасним використанням інформаційних, пропагандистських, політичних, економічних та інших заходів.

Питання студіювання витоків сучасної війни Росії проти мають неабияке наукове і практичне значення. Наукові розвідки в цій царині поки є доволі нечисельними. Зокрема, окремі аспекти дослідили О. Власюк, П. Гай-Нижник, В. Горбулін, Ю. Радковець, М. Розумний, І. Рущенко, Ю. Теміров, П. Хоменський та інші [1].

Метою статті є визначення внутрішніх і зовнішніх чинників, які сприяли російській агресії в Україну і, зокрема, в Донбас. Донбас до 2014 р. не мав, на відміну від Криму, помітних проявів сепаратизму. На загальнонаціональному референдумі 1 грудня 1991 року в підтримку Акта про незалежність «за» проголосували майже 84% жителів Донецької і Луганської областей [2]. Втім, неможливо стверджувати що значна частина тих, хто підтримали українську незалежність керувалися переважно національно-патріотичними почуттями, навпаки – в якості мотивації швидше виступали прагматичні підходи. Між тим жодної непримиренної суперечності між Україною і регіоном не було.

Традиційно в Донбасі громадяни масово передавали соціальну опіку над своїм життям влади. Місцеві жителі, в переважній більшості, вважали, що тільки влада відповідальна за освіту, охорону здоров'я, стабільну роботу, виплату зарплат, пенсій і соціальних допомог. Донбас – це регіон, який однозначно успадкував ту ціннісну систему, яка існувала в Радянському Союзі: махровий патерналізм, домінування колективістських цінностей, історичної пам'яті, яка переважно орієнтується на радянську спадщину. Саме така політика була вигідна як регіональним елітам, так і центральній владі [3].

Наприклад, під час президентської виборчої 2004 року в Донецькій області політтехнологи кандидата В. Януковича використовували ностальгічні прорадянські настрої. Білборди підкреслювали, що «Донбас – це Олексій Стаханов», «Донбас – це Паша Ангеліна», «Донбас – це Макар Мазай», тобто відбувалося звернення до створених сталінською пропагандою образам передовиків виробництва перших п'ятирічок (1930-ті роки). Основу пам'ятцевої матриці переважної більшості мешканців Донбасу складав радянський міф. Вигаданий в ті часи міф «пролетарської слави» в період незалежності обернувся болючим тягарем і розбився об потребу виживання. Донбасу понад усе хотілося, щоб на нього звернули увагу, і цим вправно користувалася проросійська пропаганда, апелюючи до притаманних саме цій землі глибинних почуттів. Втім, подібні соціальні явища, притаманні більшості українських регіонів. Але російська окупація і масовий колабораціонізм саме в Донецькій і Луганській областях стали можливі наявністю певної критичної маси таких «громадян» та близькістю кордону з РФ. Місцеві еліти виробляли і культивували своєрідний донбаський нарцисизм, підкреслюючи винятковість Донбасу і висуваючи гасла від «Донбас нікто не ставил на колени...» до «Донбас порожняк не гонит». Особливістю суспільного життя Донбасу в конфесійному вимірі був безперечний вплив Московського патріархату. УПЦ МП в регіоні демонструвала відвертий зв'язок із сусідньою державою, що проявлялося як на особистому, так і на організаційному рівні [4].

Проблеми деіндустріалізації пострадянського Донбасу істотно підсилювалися власне радянським спадком. Протягом останніх семи років Донецька область за сукупним рівнем людського розвитку регіону посідала останнє, 27-ме місце серед усіх регіонів України (24 області, АРК, міста Київ і Севастополь). Луганщина за той самий період посідала чи передостаннє, чи третє місце з кінця. При цьому Донеччина мала один з найвищих показників матеріального добробуту (3-тє місце в Україні). Рівень оцінки умов життя в регіоні системно знижували болючі проблеми – демографічна ситуація (23-тє місце в Україні), умови проживання населення (24-тє місце) та стан навколишнього середовища (27-е місце) [5].

Місцеве населення, яке потерпало від низького рівня життя та соціальних негараздів, втім було переконане, що «Донбас годує Україну», а наявний у країні розподіл доходів і ресурсів вважало несправедливим. Цікаво, що така прикмета масової свідомості сформувалася і затвердилася всупереч статистиці. Згідно з висновками експертів, частка

Донецької області у ВВП України у 2010 р. становила 12%, загальна ж частка субсидій, поточних і капітальних трансфертів сягала 20,9%. У 2011 р. цей показник становив уже 27% [6].

В регіоні відбувалося посилення, а згодом і домінування ірраціонального в масовій свідомості. Відповідне, в цілому негативне, ставлення склалося в регіоні до Київського Євромайдану в кінці 2013 року. Інформаційний простір Донбасу було під повним контролем Партії регіонів і російських медій. Вони сформували думку про те, що події в Києві – змова екстремістів, яких направляє Захід. У цьому була переконана більшість жителів регіону. Частина донеччан, які повністю підтримували «Революцію Гідності», виявилася в меншості. Втім, місцевий нечисельний євромайдан до середини січня 2014 р. не викликав помітної протидії з боку влади і антимайдановської більшості.

Після втечі Януковича, аналітична громадська організація «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» (керівник В. Кіпень) в березні 2014 р. провела опитування громадської думки жителів міста Донецька. Згідно з отриманими даними, половина опитаних висловилися за збереження унітарного устрою України, який не передбачав переходу до федерації. Сумарно прихильників єдності України було 66%. Прихильників входження Донецької області до складу РФ з тими, хто висловився за фактичне входження України до складу союзу, аналогічного СРСР – 27%. І всього лише 5% бачили область як окреме державне утворення! Тобто до квітня 2014 ідеї т.зв. «Новоросії» або «Донецької народної республіки» абсолютно не користувалися популярністю [7]. Почасти, що можна пояснити тим, що тоді В. Путін ще не визначився: окупувати Донбас за кримським сценарієм або створити квазі-держави.

Водночас, вирішальним чинником російської агресії була імперська щодо України та українців політична доктрина Росії, керівництво якої події початку 2014 р. в Україні слушним часом для втілення власної геополітичної стратегії. Крим і Донбас були обрані в якості найслабшої ланки української модерної державності не випадково. Висновки відповідних російських структур наголошували: саме тут частка і вплив росіян і російськомовних громадян є найвищою, саме тут найбільш поширеною розмовною мовою є російська, саме тут соціологічні опитування впродовж років фіксували стало високу ностальгію за радянським минулим [8].

Проте ступень повноти усіх цих чинників в різних областях був різним. Найбільш готовими сприйняти російське втручання виявилися мешканці Донецької та Луганської областей. До того ці два українських регіони мали величезну і фактично неконтрольовану ділянку кордону з Російською федерацією. Безумовно, що в Донбасі завжди існували проросійські настрої, перш за все на емоційному рівні. Однак до 2014 р. вони не переходили в сферу політичного.

Сучасний розвиток подій на сході України не дає приводу навіть для стриманого оптимізму. Відсутність адекватної відповіді російської агресії з боку Заходу, розв'язує руки Росії для підтримки фейкових республік і подальшої ескалації війни. Донбас нині – це окуповані Росією та прифронтові території, це місце, де не лише борониться український суверенітет, а й європейські цінності. Для України російська агресія фактично стала катализатором ствердження громадянського суспільства та справжньої модерної європейської української нації.

SUMMARY

In the article some internal and external factors of Russian aggression in the Donbass are considered. The features of the mentality of the inhabitants of the region are shown, Russia's decisive role in the resolution of the war is determined.

Keywords: Donbas, Russian aggression, Soviet values, European Ukrainian nation.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці / О. С. Власюк. – К. : НІСД, 2016. – 528 с.; Радковець Ю. Деокупація тимчасово окупованої території України — не в планах Заходу

- <http://bintel.com.ua/uk/article/09-18-De-Occupation/>; Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія / М. М. Розумний. – К. : НІСД, 2016. – 196 с.; Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2016. – 352 с.; Рушенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: Монографія. Харків: ФОП Павленко О.Г., 2015; Світова гібридна війна: український фронт: монографія. За заг. ред.В.П.Горбуліна. – К.: НІДС, 2017. – 496 с.; Хоменський П. Україна є лінією фронту боротьби за свободу в Європі // Зовнішні справи. – 2015. – № 10.
2. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6.
  3. Портал неполітичних новин Донеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ngo.donetsk.ua/articles/zvidki-vzyalis-prorosiyiski-nastroyi-u-donecku-istorichniy-ekskurs>
  4. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 741.
  5. Там само. – С. 728.
  6. Там само. – С. 729.
  7. Портал неполітичних новин Донеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ngo.donetsk.ua/articles/zvidki-vzyalis-prorosiyiski-nastroyi-u-donecku-istorichniy-ekskurs>
  8. Смолій В., Якубова Л. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті. Аналітична доповідь / Відповідальний редактор В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 53.

УДК 629.75/.77(477.75)"1950/1953":351.79

Сацький П. В.

БУДІВНИЦТВО КАНАЛІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМА РОЗПОДІЛУ КОМПЕТЕНЦІЙ (1950-1953 рр.)

У статті досліджується проблема розподілу компетенцій між владними інституціями СРСР і УРСР у процесі будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Дослідження здійснюється в контексті аналізу особливостей адміністративної системи СРСР у процесі мобілізації ресурсів з метою реалізації масштабного будівельного проекту, який отримав статус «будівництво комунізму». Незважаючи на пріоритетність такого будівництва у політиці СРСР, вже в перший рік будівництва відчуваються перебої в постачанні кваліфікованими кадрами, трудовими, матеріальними і фінансовими ресурсами. У процесі розподілу компетенцій між інституціями СРСР і УРСР найбільшу ефективність виявили українські республіканські інституції. Зокрема, у проектах постанов Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) українські республіканські інституції намагалися нормативно фіксувати розширення своїх компетенцій. Таким чином урядове і партійне керівництво УРСР намагалося розширювати свої компетенції як в управлінні підприємствами на території республіки, так і територіальні компетенції, поширюючи їх на Крим.

Тотальна централізація й державне адміністрування системи управління соціально-економічними процесами в СРСР пізньосталінського періоду обумовлювали необхідність регламентувати повноваження управлінських інституцій та їх компетенцій регулярно і, фактично, «в ручному режимі». Перерозподіл повноважень між радянськими, партійними та урядовими органами й організаціями відбувався постійно у відповідності до викликів соціально-

економічної ситуації чи розгортання чергового масштабного проекту. До труднощів неповороткої та громіздкої системи управління в Радянському Союзі додавалось тотальне одержавлення засобів виробництва, що ускладнювало можливості для обрахунків ефективності й рентабельності тієї чи іншої управлінської структури. Труднощі часто виникали також у питаннях територіального розподілу компетенцій між партійними і радянськими та урядовими структурами, що виявилось, зокрема, під час будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів у 1950–1953 рр. Особливо гостро ці труднощі постали в процесі фактичного господарського освоєння територій, котрими було заплановано прокладання траси каналів й на яких планувалось збудувати систему зрошування задля забезпечення умов розвитку сільського господарства у південних районах УРСР (в межах до 1954 р.) і північних районах Криму. Тобто, фактично, необхідно було на територіях, які не мали належної ресурсної бази, ні матеріальної, ні людської, ні технологічної, ні адміністративної, забезпечити передумови для розгортання активного розвитку сільського господарства та промисловості. Базою для здійснення такої політики стає територія УРСР із якої відбувається спрямування матеріальних, технічних, трудових, інженерно-технічних та адміністративних ресурсів на будівництво Каховської ГЕС і Південно-Українського та Північно-Кримського каналів. Будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування південних районів України і північних районів Криму мало здійснювати Головне Управління «Укрводбуд» Міністерства бавовництва СРСР. Компетенції із забезпечення цього будівництва відповідними ресурсами фіксує за собою Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, готуючи проекти постанов Ради Міністрів СРСР.

Оскільки нині важливим і актуальним є питання інтеграції Криму із Україною у період до 1954 р., то проблематика адміністрування масштабних будівельних проектів, які здійснювались охоплюючи території УРСР і Криму розкриває один із найважливіших аспектів процесу інтеграції. Адміністрування будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і системи зрошування південних районів України і північних районів Криму висвітлено в науковій літературі фрагментарно [1; 2]. Проблематика розподілу компетенцій між партійними й урядовими інституціями загальносоюзного і республіканського рівня у процесі реалізації цього проекту, здебільшого, лишилась поза увагою дослідників.

Отже, метою роботи є аналіз проблеми розподілу компетенцій між партійними і управлінськими інституціями в СРСР пізньосталінського періоду у процесі будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і значення цієї проблеми в процесі соціально-економічної інтеграції Криму із Україною.

Ключове значення у процесі будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів було кадрове забезпечення. Зокрема, у проекті постанови Ради Міністрів СРСР, надісланому на ім'я Заступника Голови Ради Міністрів СРСР і Голови Держплану СРСР М. З. Сабурова за підписом Голови Ради Міністрів УРСР і Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова 8 вересня 1951 р. було зафіксовано зобов'язання Ради Міністрів УРСР по сприянню будівництву Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Зокрема, дозволити Раді Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У в 1952 р. направити на роботу в «Укрводбуд» 300 чоловік інженерно-технічного складу і 3 тисячі кваліфікованих робітників-будівельників із підприємств, які розташовано на території УРСР [6, арк. 101]. Тобто, керівництво УРСР фіксувало за собою компетенцію кадрового забезпечення будівництва, а також слід звернути увагу на формулювання, що цих працівників планувалось направляти із підприємств на території УРСР. Оскільки на території УРСР було розташовано підприємства як республіканського так і союзного підпорядкування, то, відповідно, дане положення проекту постанови передбачало здійснювати набір кадрів на підприємствах не залежно від підпорядкування. Також, зобов'язання здійснювати функцію по набору працівників було передбачено за Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, відповідно, це мав бути оргнабір, саме у такому порядку набір працівників на будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і здійснювався, тому ключову роль у здійсненні такого набору відігравали структури правлячої партії. ЦК КП(б)У згідно зі Статутом ВКП(б) мала

компетенцію здійснювати координацію партійно-організаційної роботи на усіх підприємствах на території УРСР не залежно від їх підпорядкування. Отже, партійне та урядове керівництво УРСР отримували змогу в рамках сприяння будівництву Південно-Українського і Північно-Кримського каналів поширювати свою компетенцію по роботі із кваліфікованими кадрами на підприємства усіх форм підпорядкування на території республіки тим самим розширюючи суверенітет керівництва УРСР.

У проекті постанови також визначалися компетенції урядових структур УРСР, зокрема, Ради Міністрів. Зокрема, передбачалося дозволити Раді Міністрів УРСР у 1952 р. розпочати переселення колгоспів, колгоспників, підприємств і приватних осіб із зон затоплення чаші водосховища на річці Молочній і по трасі Південно-Українського каналу за рахунок коштів, які виділено «Укрводбуду» [6, арк. 101]. Із даного положення видно, що керівництвом УРСР на 1952 р. було виявлено прагнення забезпечити незворотність процесу будівництва й прискорити його, здійснюючи підготовку до виконання основних робіт по будівництву каналу. Слід звернути увагу на той фактор, що «Укрводбуд» мав у розпорядженні власні фонди, які, очевидно, було розписано безпосередньо для освоєння ним, тобто, без участі Міністерства бавовництва СРСР, до структури якого він належав як Головне Управління. Як зазначалося у зверненні Начальника «Укрводбуду» А. Бочкіна і Начальника Політвідділу М. Штефана до Секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова від 31 січня 1952 р., що Міністерство бавовництва СРСР не вирішує належним чином питання із наділенням будівництва матеріальними ресурсами, фінансами і кадрами і не має змоги ці питання вирішувати [7, арк. 126]. У даному разі мова йшла, очевидно, про фінансові фонди, які не мали відношення до виділених на підставі нормативних рішень Ради Міністрів СРСР, оскільки вони розподілялися через Міністерство фінансів СРСР. У свою чергу, Рада Міністрів УРСР, за якою у проекті постанови було передбачено повноваження розпочати переселення населення і підприємств та колгоспів із зон затоплення, виявляла прагнення отримати компетенцію розпоряджатися доволі не малими фінансовими фондами, виділеними із бюджету СРСР для «Укрводбуду». На 1952 р. на освоєння при будівництві Каховської ГЕС і Південно-Українського й Північно-Кримського каналів передбачалося 440 млн. рублів [9, арк. 73]. Отже, розпис освоєння загальної суми, виділеної для «Укрводбуду» здійснювався також за ініціативою і участю керівництва УРСР.

Потребує уваги пункт проекту постанови Ради Міністрів СРСР, направленою Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У на ім'я Заступника Голови Ради Міністрів СРСР М. Сабурова, про накладення зобов'язання на Раду Міністрів УРСР і Кримський облвиконком повністю забезпечити будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів місцевими будівельними матеріалами [6, арк. 101]. Отже, зобов'язання Кримського облвиконкому в даному разі виходили із попередніх його зобов'язань по участі у забезпеченні цього будівництва. Під місцевими матеріалами малися на увазі ті, які вироблялися у межах УРСР і Кримської області відповідно. При цьому, мова йшла не лише про підприємства республіканського підпорядкування, а і союзного. Питання про забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів місцевими будівельними матеріалами підприємствами союзного підпорядкування, які розташовано на території УРСР, підіймалося іще у жовтні 1950 р. Зокрема, на нараді в ЦК КП(б)У 10 жовтня 1950 р. Заступник Голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнієць заявляв, що підприємства Міністерства промисловості будівельних матеріалів СРСР мають великі виробничі потужності, які не використовуються. Відповідно, слід поставити питання перед Держпланом СРСР щоб ці потужності підприємств союзного підпорядкування, які виробляють місцеві будівельні матеріали, було задіяно для забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та Каховської ГЕС [10, арк. 44]. Отже, слід зробити висновок про не високий рівень ефективності вертикального управління союзним міністерством підприємствами не давав змоги у повній мірі використовувати потужності цих підприємств, які працювали на території УРСР і використовували місцеву сировину й трудові ресурси і використовувати продукцію цих підприємств на території республіки. Фактично, міністерство, якому ці підприємства підпорядковувалися, показувало не здатність оперативного розпоряджатися

наявними у його підпорядкуванні потужностями й ресурсами. Для керівництва УРСР будівництво загальносоюзного масштабу на території республіки відкривало можливості забезпечити для себе можливість оперативного управління на підприємствах союзного підпорядкування, які виробляли місцеві будівельні матеріали. Завдяки партійним структурам КП(б)У, котрі мали змогу контролювати роботу усіх підприємств на території республіки на підставі Статуту ВКП(б), була змога забезпечити завантаження вільних виробничих потужностей цих підприємств і спрямувати продукцію на будівництво. Тому і в питанні забезпечення «будівництва комунізму» місцевими будівельними матеріалами, а саме вони складали більшість потреб будівництва у матеріальному забезпеченні, керівництво УРСР здобувало для себе у значній мірі суверенізацію від союзного управління й намагалося зафіксувати у проектах постанов Ради Міністрів СРСР своє право розпоряджатися виробничими потужностями, які мали союзне підпорядкування.

Слід звернути увагу також на позицію у проекті постанови щодо зобов'язання Кримського облвиконкому також забезпечувати будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів місцевими матеріалами. Із місцевих матеріалів, які вироблялися в Кримській області, у офіційній переписці найчастіше фігурувало питання Кримського заводу стіно матеріалів (Октябрський район), який виробляв блоки ракушняка для будівництва. Керівництвом УРСР, зокрема, Заступником Голови Ради Міністрів А. Барановським, ставилось питання про будівництво цього заводу (очевидно, малось на увазі його реконструкція й розширення потужностей), оскільки продукція цього заводу була необхідною для будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів [3, арк. 121–122]. З приводу забезпечення реконструкції цього заводу до Ради Міністрів УРСР звертався Перший Секретар Кримського обкому ВКП(б) Л. Мезенцев [5, арк. 79] і на цій основі між Радою Міністрів УРСР і Кримським обласним керівництвом відбувалося налагодження тісних господарських зв'язків. Власне, для кримського керівництва співпраця із керівництвом УРСР була більш ефективною ніж із керівництвом РРФСР (яке мало бути ланкою у зв'язку між радянським та партійним керівництвом Кримської області й Держпланом СРСР, котрий мав затвердити виділення коштів на будівництво цього заводу). Ефективність співпраці керівництва Кримської області із керівництвом України пояснюється тим, що Рада Міністрів УРСР активно відстоювала питання розвитку будівельної промисловості Криму, спираючись на потреби у її продукції будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів. Таким чином, керівництво УРСР встановлювало де-факто й намагалось закріпити завдяки проектам постанов Ради Міністрів СРСР своєрідну «опіку» над соціально-економічним життям Криму, сприяючи розвитку півострова і це відображалось у нормативному забезпеченні «будівництва комунізму», а саме такий статус мало будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів.

Проектом постанови було передбачено також зобов'язання для Міністерства промисловості будівельних матеріалів СРСР збудувати в Запорізькій і Херсонській областях два заводи з виробництва силікатної цегли потужністю 50 млн. штук на рік [6, арк. 102]. Керівництво УРСР проводило роботу по нарощуванню виробництва будівельних матеріалів на території республіки, оскільки будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування на півдні України і півночі Криму, передбачало подальше освоєння цих територій.

Освоєння зрошуваних територій передбачало будівництво поселень і облаштування інфраструктури, а тому виникала необхідність значних обсягів будівництва. У звіті Начальника «Укрводбуду» А. Бочкіна зверталась увага, що 6 березня 1951 р. у постанові Ради Міністрів УРСР було передбачено здійснення розробки районного планування і розміщення по трасі Південно-Українського і Північно-Кримського каналів робітничих поселень, благоустрою цих поселень, їх електрифікації тощо. Також, передбачалось забезпечення «Укрводбуду» проектами промислових споруд, соціально-побутових і культурних споруд, зобов'язання по проектному забезпеченню цього напрямку покладалось на Раду Міністрів УРСР і Кримський облвиконком [4, арк. 116]. Отже, у планах було створення робітничих поселень із яких, у перспективі, мали поставати населені пункти по госпродарському освоєнню майбутніх зрошуваних територій. Ці

плани давали змогу Раді Міністрів УРСР давали змогу мобілізувати проектні організації республіки під її кураторством, а також розширювати проектні організації, які були в наявності на території УРСР. Питання щодо забезпечення проектами будівництва на території Криму Кримським облвиконкомом також, згідно із постановами як Ради Міністрів УРСР від 6 березня 1951 р. так і проектом постанови Ради Міністрів УРСР, надісланим Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, бралось під «опіку» керівництвом УРСР. За свідченнями А. Бочкіна проектні організації знаходилися в Києві й були віддалені від будівництва, що, за свідченням Начальника «Укрводбуду», призводило до численних помилок у проектній документації. Забезпечення проектною документацією будівництва промислових і цивільних будов, районного планування поселень тощо обуло покладено на Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. Планування це Управління мало здійснювати по усій трасі Південно-Українського і Північно-Кримського каналів [4, арк. 105–106]. Таким чином, Радою Міністрів УРСР було цілковито монополізовано проектне забезпечення будівництва цивільних споруд і районування проєктованих до розвитку територій у тому числі й Криму. За заявою А. Бочкіна це управління протягом 1951 р. не здійснювало роботи по проектному забезпеченню будівництва цивільних будов, соціально-культурних споруд тощо. Свідчення А. Бочкіна, очевидно, носило емоційний характер, оскільки протягом року відбувалося будівництво цивільних об'єктів, при тому, затримки із реалізацією проєктів за свідченням А. Бочкіна і Начальника політвідділу «Укрводбуду» М. Штефана із-за того, що Міністерство бавовництва СРСР затримувало затвердження проектної документації. Так, протягом 1951 р. до цього міністерства було представлено 51 проєкт по об'єктам підготовчих робіт. Із них було затверджено лише 14, а 5 повернуто на доопрацювання, решта 32 проєкти взагалі не було розглянуто [7, арк. 127]. Тобто, із підготованих й наданих проєктів більшість із розглянутих було затверджено, проте, із числа поданих більшість проєктів міністерством не було розглянуто. Необхідно зазначити, що в період початку 1952 р. навколо будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів розгортається фактичний пошук винних у затримці будівництва. Тому й свідчення Начальника «Укрводбуду» часто носять суперечливий характер. Проте, головне, слід звернути увагу, що і у питанні проектного забезпечення керівництво УРСР нормативно фіксує за собою компетенцію по його реалізації у тому числі й на території Кримської області.

Питання будівництва шосейних доріг проектом постанови було визначено як таке, що належить винятково до компетенції республіканського керівництва УРСР. Це питання покладалось на Головне Дорожнє Управління при Раді Міністрів УРСР, на яке покладалось зобов'язання по створенню чотирьох машинно-дорожніх станцій на території УРСР, а в Криму облвиконком мав утворити одне машинно-дорожнє управління [6, арк. 102]. Будівництво доріг у зоні спорудження об'єктів Південно-Українського і Північно-Кримського каналів мало в цілому локальне значення, оскільки, здебільшого, ці дороги мали сполучати робітничі поселення, які будувалися по трасі каналів, із вже існуючими трасами. Проте, необхідно відзначити, що будівництво мережі доріг у зоні господарського освоєння півдня України і півночі Криму закладало основи інфраструктурної цілісності цього регіону. Дорожнє будівництво місцевого значення на території Криму часто здійснювалося Радою Міністрів УРСР як у ситуації із спорудженням дороги до Кримського заводу сіно матеріалів, на капітальну реконструкцію якої було виділено Радою Міністрів УРСР 55 тис. рублів, проте їх освоєння можна було розпочати лише після експертного підтвердження запасів сировини на цьому заводі [8, арк. 64]. Отже, і у питанні дорожнього будівництва на території Кримської області Рада Міністрів УРСР, фактично, тримала «опіку» в питанні забезпечення необхідних ресурсів.

Варто звернути увагу на пункт проекту постанови Ради Міністрів СРСР, підготованого Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, який передбачав надати «Укрводбуду» в оренду до завершення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів недобудовані будинки культури в Джанкої Кримської області та селі Васиївка Запорізької області. Це зобов'язання було покладено на Раду Міністрів УРСР і Кримський облвиконком [6, арк. 105]. «Укрводбуд» мав завершити будівництво цих будинків культури і використовувати їх для працівників будівництва. У даному разі було очевидним прагнення Ради Міністрів УРСР

здійснити завершення будівництва цих клубів за рахунок фондів із союзного бюджету, які виділялися для «Укрводбуду».

Таким чином, у ході будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів протягом 1950–1953 рр. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У виявили значну зацікавленість у реалізації цього проекту. Виявляючи зацікавленість керівництво УРСР демонструє значну ефективність у сприянні «будівництву комунізму», а саме такий статус мало будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, розширюючи межі своїх компетенцій, зокрема, інституційно, на підприємства союзного підпорядкування на території УРСР. Також, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У в командно-адміністративній системі управління в СРСР успішно розширюють свою самостійність у прийнятті управлінських рішень в межах республіки. Крім того, керівництво УРСР активно розширює територіальні межі своєї компетенції, зокрема, на Кримську область, яка перебувала до 1954 р. в складі РРФСР, виявляючи свою більшу ефективність у реалізації проектів на території області ніж Рад Міністрів РРФСР і загальносоюзні міністерства.

Дослідження інституційного розподілу компетенцій у реалізації як загальносоюзних програм, так і програм місцевого значення в південних районах України і в Криму у пізньосталінський період відкриваються можливості для більш цілісного розуміння процесу інтеграції Криму із Україною.

SUMMARY

The article explores the problem of the competences distribution between the power institutions of the USSR and the Ukrainian SSR during the construction of the South Ukrainian and North-Crimean canals. The research is carried out in the context of the analysis of the USSR's administrative system peculiarities in the process of mobilizing the resources for the implementation of the large-scale construction project that received the status of “building communism”. Despite the priority of such construction in the policy of the USSR, in the first year of construction there were interruptions in its provision with qualified personnel, labor, material and financial resources. In the process of distribution of competences between the institutes of the USSR and the Ukrainian SSR, the most effective were the Ukrainian republican institutions. When drafting the resolutions of the Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of the CPSU (b), on the basis of which the construction of the South-Ukrainian and North-Crimean canals was to be carried out, they fixed numerous obligations for the provision of labor resources, building materials, etc. Thus, the government and party leadership of the Ukrainian SSR tried to expand their competences both in the management of the enterprises in the territory of the republic, and territorial competences, extending them to the Crimea.

Keywords: construction of the South Ukrainian and North-Crimean canals, the Council of Ministers of the USSR, the Communist Party (Bolsheviks) of the Ukrainian SSR, the Office of Architecture at the Council of Ministers of the USSR, General Directorate “Ukrvodstroy” of the Ministry of Cotton Growing of the USSR

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бочкин А. С водой как с огнем (рассказ гидростроителя) / А. Бочкин. – М. : Издательство «Советская Россия», 1978. – С. 51–53.
2. Зарубаев Н. В. Великие преобразования на юге Украины и в северном Крыму / Н. В. Зарубаев. – Ленинград: Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1952. – 108 с.
3. Министру промышленности строительных материалов УССР тов. Шинкареву А. Ф., Заместителю Председателя Госплана Совета Министров УССР тов. Новикову А. Г. (від) Заместителя Председателя Совета Министров УССР А. Барановського. 14/VIII.1951 // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 3121.
4. О ходе строительства Южно-Украинского канала и мерах, обеспечивающих выполнение производственного плана в 1952 году. А. Бочкин. 12.11.1952 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1773.

5. Председателю Совета Министров УССР тов. Коротченко Д. С. (від) Секретаря Крымского обкома ВКП(б) Л. Мезенцева. 21 июля 1951 г. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 3121.
6. Проект постановления Совета Министров Союза ССР «О мерах оказания помощи в проектировании и строительстве Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов». Направлено Сабурову М. З. (від Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка, Секретаря Центрального Комітету КП(б) України Л. Мельникова. 8 вересня 1951. – П. С.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 905.
7. Секретарю ЦК ВКП(б) Г. Маленкову (від) Начальника строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского канала А. Бочкина, Начальника политотдела строительства М. Штефана. 31.I.1952 // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1773.
8. Совету Министров Украинской ССР, товарищу Барановскому А. М. (від) Заместителя Министра промышленности строительных материалов Украинской ССР Н. Лысенко. 11 июля 1952 // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 5687.
9. Справка о ходе строительства Южно-Украинского канала и Каховской гидроэлектростанции. (Від) Зав. отделом ЦК КП(б)У по строительству и стройматериалам Мацуй П. А. 15 февраля 1952 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1773.
10. Стенограмма совещания (в ЦК КП(б)У. – П. С.) по рассмотрению и подготовке проекта постановления Совета Министров СССР «О строительстве Каховской гидроэлектростанции на р. Днепре, Южно-Украинского канала, Северо-Крымского канала и об орошении земель южных районов Украины и северных районов Крыма». 10 октября 1950 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 235.

УДК 94(47+57)«18/19»

Чернікова Н. С.

НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ О. О. БОБРИНСЬКОГО НА ПОСАДІ ПРОВІДИРЯ ПЕТЕРБУРЗЬКОГО ДВОРЯНСТВА (1875–1898 рр.)

У статті розглянуто проблеми суспільно-політичного становища помісного дворянства пореформеного періоду в Росії (70–90-ті рр. ХІХ ст.) крізь призму діяльності графа О. О. Бобринського на посаді провідиря петербурзького дворянства. Визначено ідеологічні орієнтації графа у пошуках шляхів збереження панівного становища вищого стану в соціальній та політичній структурі Російської імперії. Проаналізовано напрями діяльності О. О. Бобринського з метою консолідації помісного дворянства та активного залучення його представників до роботи державного механізму Російської імперії.

У світлі світової та вітчизняної історичної науки особливої актуальності набуває дослідження політичної, соціальної історії крізь призму життя та діяльності окремих осіб, які одночасно виступають як носіями суспільно-історичних подій та процесів, так і їх творцями. В цьому контексті привертає увагу постать графа Олексія Олександровича Бобринського – визначного суспільно-політичного та державного діяча Російської імперії, представника і виразника інтересів помісного дворянства. Початковий етап його діяльності припав на пореформений період (70–90-ті рр. ХІХ ст.), що позначився трансформаційними процесами в дворянському середовищі, пов'язаними із необхідністю пристосування до об'єктивно-історичних умов та економічних інновацій. Саме в цей період гостро постала проблема взаємовідносин влади і помісного дворянства в умовах політизації суспільства та збереження за його представниками провідної ролі в економічному, політичному, суспільному житті країни.

На сучасному етапі суспільного розвитку сформувалась потреба в критичному переосмисленні багатьох стереотипів, пов'язаних з історією російського дворянства як соціальної та політичної еліти суспільства, що виступало носієм моральних та культурних

цінностей та становило одну з підвалин самодержавного устрою Росії. Проблеми визначення соціально-економічного і політичного статусу помісного дворянства, відтворення його психологічного і політичного портрету крізь призму трансформації соціальної поведінки стану знайшли відображення в роботах російських дослідниць К. Барінової [1] та К. Кабитової [9]. І. О. Христофоров [22; 23] досліджував процес зростання політичної свідомості серед дворян пореформеного періоду. У статті використані наукові розвідки радянських істориків – А. П. Кореліна [12; 13], Ю. Б. Соловйова [19], В. Г. Чернухи [24], в яких розглянуті проблеми деформації дворянства, його місця в суспільно-політичній структурі Росії.

Проте на сьогодні вимагають дослідницької уваги засоби й методи впливу помісного дворянства на політичне та суспільне життя країни, на вироблення державної політики в цілому, дослідження ідеологічних орієнтацій та діяльності окремих його представників. Тому метою цієї розвідки є визначення політичного світогляду та напрямків діяльності графа О. О. Бобринського у вирішенні «дворянського питання» у 70–90-х рр. XIX ст.

У статті використані архівні матеріали – статті О. О. Бобринського, де викладені його погляди на нагальні проблеми помісного дворянства зазначеного періоду [8; 14; 21], проекти графа щодо створення та функціонування «Святої дружини» [15; 17], а також публікації консервативної преси кінця XIX ст. [2; 3; 6; 7; 10; 11; 20], що підтверджують актуальність «дворянського питання» в Росії досліджуваного періоду.

Олексій Олександрович Бобринський (1852–1927) був вихідцем із відомої родини графів Бобринських, що з'явилася в дворянських гербовниках Росії наприкінці XVIII ст. Факт приналежності її представників до царюючої родини Романових значною мірою сприяв закріпленню Бобринських в елітарних колах російського суспільства. Представники роду обіймали придворні та державні посади, знаходячись у центрі суспільно-політичного життя. Неабияким підґрунтям для формування світогляду Олексія Олександровича стала приналежність його родини до кола великих землевласників та цукрозаводчиків Росії, що сприяло не лише матеріальному добробуту, а й зростанню авторитету серед помісного дворянства.

У 23-річному віці Олексій Бобринський очолив Санкт-Петербурзьке повітове дворянство, а вже через три роки був обраний губернським проводирем [4, с. 32]. Саме цей період (1875–1898) став для нього відправним у боротьбі за відстоювання панівного становища дворянського стану в Росії. Зазначимо, що саме завдяки цим посадам дворянство зберігало своє значення в державі. Зважаючи на те, що повітовий проводир обирався дворянськими зборами і затверджувався губернатором, а губернський проводир міг призначатися особисто імператором, вони отримували певну незалежність від місцевої влади та виконання її розпоряджень. Статус губернського проводиря надавав можливість головувати в земському зібранні, училищній раді, брати участь в діяльності майже всіх органів місцевого самоуправління, в губернських нарадах, нарадах з селянських, земських і міських справ тощо [13, с. 73–74]. Таким чином, проводирі, хоча юридично не мали виконавчих повноважень, здійснювали суттєвий вплив на напрямки діяльності місцевої адміністрації.

Відразу по призначенні Олексій Олександрович стикнувся з колом проблем, що постали перед російським помісним дворянством пореформеного періоду. Послаблення позицій дворянського стану було пов'язане насамперед з капіталістичними зрушеннями в Росії, що спричинили прискорення процесу обезземелення вищого стану та швидке зростання «служилого» дворянства, для якого державна служба стала основним джерелом прибутку. Через залучення частини дворян до підприємницької діяльності, віддаючи перевагу державній службі та землеволодінню, помісне дворянство поступово втрачало колишні позиції в державному апараті [13, с. 60–61; 70]. Зростання соціальної мобільності стану непокоїла дворянські зібрання, породжуючи загрозу поповнення дворянства вихідцями з інших станів. Похідною проблемою для помісного дворянства стало зростання ліберальних настроїв серед дворянської молоді. О. О. Бобринський із сумом констатував, що на 80-ті рр.

XIX ст. дворянство виявилось розколотим на безліч угруповань, нездатних консолідуватись під верховенством визнаних керівників. Фактично представники дворянства окремих губерній на чолі з місцевими проводирями являли собою свого роду окремішні «анклави», всередині яких також не було однотайності. Роз'єднаність консервативного табору знаходила відображення в особистій ворожнечі, що була складовою самої атмосфери його існування [19, с. 110–111]. Фактично, під загрозою знаходилося політичне і економічне положення дворянства.

Таким чином, світоглядні орієнтації О. О. Бобринського у поєднанні з об'єктивно-історичними чинниками обумовили напрямки його діяльності у вказаний період, а саме: консолідація помісного дворянства з метою відстоювання власних прав і привілеїв та активне залучення його представників до роботи державного механізму Російської імперії

Певним поштовхом до активізації діяльності для Олексія Олександровича стало вбивство в 1881 р. імператора Олександра II. Саме тоді він вперше висловив думку про необхідність впровадження представництва в Росії. Прецедент убивства монарха, на думку графа, відображав собою вузол протиріч, що виникли в російському суспільстві і корінилися в закостенілості державного механізму. Єдиний вихід О. О. Бобринський вбачав у проведенні державних перетворень, відсутність яких, на його думку, і стала передумовою для суспільного невдоволення. «Лиходії прикривають свої діяння чистим плащем прогресивного історичного розвитку країни», – говорив він, закликаючи уряд до реформування, що дозволило б відняти у супротивника його зброю і позбавити тим самим опозиційні рухи ідеологічної основи [21, арк. 3 зв.-4]. Його підґрунтям, вважав Олексій Олександрович, мало стати залучення помісного дворянства до політичного життя Росії шляхом створення представницької установи – Думи або Земського собору. «Пора прийшла скликати виборних російських людей і віддати на їхнє судження животрепетне питання дня...», – писав він [21, арк. 4].

Характерно, що О. О. Бобринський не обмовляв ні умови формування, ні спектр діяльності представницького органа як постійно діючого інституту влади. На момент створення він пропонував передати до його компетенції частину повноважень Верховної Комісії, Військових судів, безпосередньо генерал-губернаторів, у діяльності яких вбачав потенційну небезпеку свавілля, а, отже, суспільних заворушень і нового кровопролиття [21, арк. 4 зв.-5]. Як бачимо, запропонована О. О. Бобринським установа нічим не нагадувала «класичний» парламент із законодавчими функціями, що обмежували права глави держави. Скоріш за все, мету його створення граф вбачав у перерозподілі виконавчих, судових і каральних повноважень між представниками урядової верхівки і «виборними кращими людьми», репрезентованими в Думі. Цікаво, що Олексій Олександрович не торкався питання про соціальний статус останніх. Цей факт можна пояснити глибокою переконаністю графа в тому, що тільки дворянство було здатне гідно представити інтереси російського суспільства в державних органах влади і зміцнити монархічні основи існуючого ладу.

Проте, через відсутність будь-яких змін у діях уряду по стабілізації суспільного становища в Російській державі, частина петербурзького дворянства, очолювана О. О. Бобринським, вирішила покласти на власні плечі функції охорони нового царя, Олександра III, об'єднавшись навколо «Союзу дружини», або «Святої дружини» (далі – СД). Відносини в організації були ієрархічними та носили конфіденційний характер; всі учасники іменувалися «братами» і мали свій порядковий номер. Відомо, що О. О. Бобринський діяв як «брат № 126», граф П. П. Шувалов – «брат № 108», М. В. Чариков – «брат № 215». Вступ до Союзу здійснювався через рекомендацію одного з його членів. Кандидат приймав присягу, одним з пунктів якої була покора «старшим братам» – О. О. Бобринському та Б. В. Штюрмеру. Діяльність членів СД полягала насамперед у тому, що шляхом переписування вони оповіщалися про напрямок руху царя в Петербурзі й у призначений час з'являлися в зазначеному місці з метою охорони від можливих терористичних актів [15, арк. 1–37].

Цілком очевидно, що функції «особистих охоронців», виконувані визначними суспільно-політичними і державними діячами країни, викликали глузування серед придворної еліти, обізнаної про існування СД. На початку 1882 р. О. О. Бобринський відзначав зростання невдоволення серед членів організації і водночас острах покинути її лави через існування «компрометуючих» присяжних записок, даних при вступі, а також епістолярії до «братів» [17, арк. 8-8 зв.]. Тому Олексій Олександрович підготував проект реорганізації СД, що вочевидь вичерпала себе. Мета нової організації практично не зазнала змін: «Для охорони життя Государя Імператора в Санкт-Петербурзі і для боротьби з терористами, політичними убивствами, динамітом...» [17, арк. 11 зв.]. Значні ж зміни передбачались в структурі організації: замість «братських відносин» граф пропонував триступеневу систему: Рада Союзу – розпорядники – рядові члени. До функцій Ради – координуючого центру – належали, зокрема, збирання інформації та видання постанов, скликання з'їздів розпорядників, що керували групами рядових членів тощо. Згідно з проектом, Бобринський пропонував зберегти принцип протекції для вступників, однак остаточне рішення приймалось Радою після обговорення. З огляду на помилки в організації СД, Олексій Олександрович вказав у проекті можливість вільного виходу з нової організації із поверненням укладеної вступником підписки [17, арк. 11]. Співробітництво СД з урядом і поліцією не заперечувалося організаторами, але саме Рада мала вирішувати питання про необхідність надання останнім тих чи інших відомостей [17, арк. 12 зв.].

Однак, спроби О. О. Бобринського об'єднати хоча б петербурзьке дворянство навколо СД виявилися марними, зважаючи на те, що мета організації мала досить обмежений та локальний характер, а форми діяльності зводилися до дублювання завдань «охоронного відділу». Тим не менше, їм вдалося продемонструвати відданість монарху та цілковиту підтримку самодержавства в умовах економічної та політичної кризи дворянського стану в цілому.

Слід зазначити, що протягом 80–90-х рр. XIX ст. імператори Олександр III та Микола II неодноразово залучали О. О. Бобринського до діяльності комісій, нарад з окремих питань місцевого та державного значення. У 1882 р. Олексій Олександрович взяв участь у нараді «досвідчених людей» з переселенського питання. Вихідним положення для всіх учасників була думка про невідчуженість селянської землі та збереження общинного землекористування без права викупу ділянок та набуття прав особистої земельної власності [14, арк. 4]. Нагадаємо, що інститут общини розглядався дворянством як один з атрибутів самодержавної Росії, тому проблему нестачі землі пропонувалось вирішити шляхом переселення селян на відведені державою території. Однак розбіжності між учасниками виявились у шляхах та мотивації втілення зазначених заходів у життя, тому на нараді було вироблено два проекти – проект більшості та проект меншості. В останньому Олексій Олександрович та його однодумці пропонували встановити державний нагляд за переселенням селян та на місцях прибуття через мережу урядових агентів чи місцеву адміністрацію, що мали ознайомити їх з умовами переселення та сприяти вибору ділянки [14, арк. 30 зв.-31]. З метою залучення селян до переселення вони пропонували встановити пільгові умови, запровадити низку протекціоністських заходів: зниження викупних платежів, розстрочку виплати податків, відстрочку недоїмок, пільги на проїзд, отримання готівки тощо [14, арк. 33–35]. Таким чином, на початку 80-х рр. XIX ст. Бобринський, як і більшість представників помісного дворянства, вважав одним зі шляхів вирішення селянського питання заохочення переселенської політики, підтримуючи думку про необхідність збереження селянської общини. Однак її проведення мало бути обов'язком держави і проходити під контролем у вигляді урядової ініціативи, а не поступок селянству з метою запобігання новим заворушенням.

З початком правління Олександра III проблеми помісного дворянства набули загальнодержавного значення, і діяльність уряду означилась продворянською спрямованістю. На початку 90-х рр. XIX ст. за ініціативи царя уряд розпочав розробку програми порятунку дворянського землеволодіння і стану в цілому. Згідно Указу від

20 листопада 1891 р. була створена Особлива комісія під головуванням М. С. Абази для розробки заходів по зміцненню дворянського землеволодіння, до складу якої увійшли міністри та губернські проводирі дворянства, утому числі й О. О. Бобринський [19, с. 203]. Засідання комісії тривали з 4 лютого по 16 листопада 1892 р., де обговорювались питання про співвідношення дворянства і буржуазії. Результати роботи були цілком на користь помісного дворянства. Воно визнавалось чи не єдиним безкорисливим захисником інтересів сільського населення та виразником його потреб та нестатків. Уряд зазначав, що дворяни-землевласники на місцях здійснювали сприятливий вплив на усі сфери життя повіту чи губернії і виступали «поборниками заходів, що ставлять за мету інтереси загального блага» [19, с. 205]. Таким чином, ідеологічним підґрунтям наради була думка про потенційну неспроможність уряду дієво контролювати місцеве життя без помісного дворянства, і звідси – про зміцнення дворянського землеволодіння в контексті безпосередніх інтересів самодержавства. Однак на засідання Держради проект потрапив лише в 1895 р. – з рекомендацією направити спочатку на розгляд дворянських зборів та проводирів дворянства.

У лютому 1896 р. міністр внутрішніх справ І. Л. Горемікін із санкції царя скликав у Петербурзі Наряду губернських проводирів дворянства для обговорення дворянського питання під головуванням О. О. Бобринського [19, с. 220–222]. Метою наради було обмеження самовладдя бюрократії і розширення виборного начала за рахунок дворянства. Учасникам вдалось віднайти спільне підґрунтя, а саме: неприйняття системи С. Ю. Вітте та спроба домогтись від уряду відмови від запровадженої ним фінансово-економічної політики. Проводирі отримали необмежену можливість викласти власні погляди на коло проблем загальнодержавного значення. Виступаючи від імені захисників загальноселянських інтересів, дворяни запевняли про зубожіння села через урядову політику Вітте, що опікувалась лише промисловістю, залізницею і банками. «Поміщики, селяни, хлібні торговці розорюються й біднішають через нехтування їхніми потребами», – говорилося в підсумковій резолюції уряду [19, с. 223].

На нараді було розглянуто більш 80 питань щодо долі вищого стану, а також проекти комісії М. С. Абази, які неоднозначно біли сприйняті учасниками. Зокрема, під час обговорення питання про набуття прав дворянства, тобто про поповнення стану, учасники наради в цілому висловились про обмеження до переходу в дворянський стан чиновництва. З цією метою пропонувалось підвищити чин, що надає дворянське звання, з дійсного статського радника та відповідних йому полковника і капітана I рангу до таємного радника, генерал-майора і контр-адмірала. Однак більшість виступила за приєднання нових землевласників, побоюючись перетворення дворянства на замкнуту касту, що призвело б до «вимирання» або ж виникнення паралельного класу землевласників-конкурентів [19, с. 224].

Єдність присутніх виявилась в підтримці та недоторканності інституту земських начальників, в питанні про надання дворянам нових привілеїв у Дворянському банку. При цьому дворяни запевняли, що не шукали для стану спеціальних пільг і не виділяли його з загальної маси сільського населення [19, с. 225–226].

Однак, незважаючи на урядові кроки назустріч дворянству та спроби об'єднання для захисту власних інтересів, зусилля виявились марними. 2 місяці потому в газеті «Гражданин» йшла мова про тенденцію розбрату серед проводирів, більшість якої складала «несерйозна молодь, яка не розуміє значення земельного дворянства в загальному устрої російського життя, російського села» [16, с. 2–3].

Незабаром після наради проводирів поміщики отримали нові аванси від верховної влади. 17 травня 1896 р. у день коронації Микола II звернувся до дворянства зі словами, що йому відомо про «важкий час, пережитий дворянством», і запевняв у наданні державної підтримки – «його нестатки не будуть забуті» [19, с. 227]. 13 квітня 1897 р. імператор видав Височайший рескрипт про підтримку урядом родового дворянства і зібрав нараду 27 губернських проводирів «для з'ясування потреб дворянства», на якій був присутній і О. О. Бобринський [8, арк. 10]. На розсуд учасників була запропонована широка програма урядових заходів, спрямованих на надання різного роду допомоги великим земельним

власникам. Зокрема, обговорювалися питання про державну закупівлю зернових, експорт худоби, перегляд систем доставки і митних зборів, введення державного страхування, купівлі-продажу дворянських маєтків, розширення прав дворянства в цілому [8, арк. 10 зв.-11]. Результатом наради стало рішення про перекладання розробки проектів з визначених питань на представників дворянства різних губерній під безпосереднім керівництвом провідирів. Таким чином, дворянство отримувало бажану можливість брати безпосередню участь у виробленні державної політики і зміцненні свого положення.

Однак, зважаючи на соціальну й майнову неоднорідність дворянського стану, О. О. Бобринський поставив слушне питання про визначення «того розряду осіб, яким уряд вважає справедливим надати допомогу» [8, арк. 11 зв.]. Тобто, фактично, знову йшла мова про співвідношення «старого» – спадкового і «нового» дворянства. За визначенням Олексія Олександровича, до першого належали землевласники, що володіли нерухомістю – земельними угіддями, та домовласники-міські дворяни, а друге складалось з «особистих» дворян, що отримали дворянський титул після 60-х рр. XIX ст. Як особисте, так і міське дворянство, на думку графа, видатного місця в державному ладі Росії не займали, і, відповідно, держава не була зацікавлена в збереженні їх як класу [8, арк. 9-9 зв.]. Необхідність зміцнення помісного дворянства граф аргументував тим, що вони були носіями чеснот предків, користалися довірою й авторитетом у населення і були віддані існуючому державному ладу [8, арк. 9 зв.]. «Бажано зберегти в Державі те дворянство, що з одного боку стоїть близько до вищого управління і престолу, а з іншого боку – зв'язано із селянством тотожними поземельними інтересами», – запевняв він [8, арк. 9].

Таким чином, на нараді О. О. Бобринський відстоював ідею збереження привілеїв та панівного становища помісного дворянства, відкидаючи можливість надання дворянам-домовласникам та представникам буржуазії політичних прав. Щоб уникнути звинувачень у відстоюванні замкнутості стану, він не відкидав ідею про створення умов для поповнення дворянства новими соціальними силами, однак, він вбачав можливість її втілення у далекому майбутньому [8, арк. 11 зв.].

Продворянська спрямованість урядової політики сприяла зростанню суспільного інтересу до «дворянського питання», що стало одним з центральних тем для обговорення в газетах. В «Московских ведомостях» з'явилась низка публікацій, в яких проводилась думка про необхідність тісного взаємозв'язку дворянства і селянства, що є запорукою стабільності державного організму [20, с. 1-2]. Кн. Д. К. Церетелев запевняв, що знищення станових перегородок призведе до подвоєння економічного антагонізму [11, с. 1]. На адресу уряду зі шпальт газет сипалися звинувачення в обмеженні не лише матеріальних, а й політичних інтересів дворянства, маючи на увазі насамперед створення інституту земських начальників та підпорядкування земств губернським властям [10, с. 1]. З новою силою охоронителі піддавали критиці бюрократичний апарат та чиновництво, ствержуючи його політичну ненадійність та виставляючи на противагу «кращих людей» зі спадкового дворянського середовища [6, с. 2; 7, с. 1]. «Гражданин» звинувачував петербурзькі бюрократичні кола в байдужому та неспівчутливому ставленні до дворянства [2, с. 6; 3, с. 3]. Помісне дворянство протиставлялось службовому, що нібито зросло з бюрократичним та вороже ставилось до першого.

Отже, помісне дворянство наприкінці XIX ст. отримало бажану державну підтримку та визнання необхідності його позитивного впливу на місцеве самоуправління. Проте навіть це не сприяло процесам консолідації та політизації дворянського стану. О. О. Бобринський із сумом констатував, що наради провідирів продовжували носити характер приватних бесід щодо збереження колишніх позицій помісного дворянства в соціальній і політичній структурі суспільства. Основна частина панівного стану виявилась неготовою до активних дій через характерну для дворянського середовища пасивність, абсентеїзм, неготовність сприйняття суспільних новацій.

Події початку XX століття значно погіршили становище самодержавства і його опори – консервативного дворянства, які не змогли виступити єдиним фронтом. Процеси

лібералізації суспільних рухів, формування політичних партій і угруповань лівого напрямку, невдачі в російсько-японській війні, революційні події 1905 р. сприяли наростанню розбрату у дворянському середовищі. Проте саме ці обставини слугували каталізатором до консолідації та здійснення практичних кроків у боротьбі за збереження самодержавного устрою та панівного становища дворянства в соціальній та політичній структурі Російської імперії. Вже у 1906 р. за ініціативи та під головуванням О. О. Бобринського була створена загальнодворянська організація – Об'єднане дворянство, існування якої протягом наступного десятиліття значною мірою обумовило напрямки урядової політики та внутрішньополітичного курсу Росії в цілому. Особливості її функціонування, склад, напрямки діяльності тощо на сьогодні вимагають наукового дослідження.

SUMMARY

The article deals with the problems of socio-political situation of the Landed Gentry in the post-reform period in Russia (1870s-1890s) through the prism of A. A. Bobrinsky's activity as the leader of the St. Petersburg nobility. Determined ideological orientations of the graph in the search for maintaining the dominant position of the nobility in the social and political structure of the Russian Empire. Analyzed A. A. Bobrinsky's activities to consolidate the Landed Gentry and an active involvement of its representatives in the work of the state mechanism of the Russian Empire.

Keywords: A. A. Bobrinsky, leader, Landed Gentry, "nobiliary question", migrant policy, landownership, the Russian Empire.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барінова Е. П. Власть и поместье дворянство в России в начале XX в. : дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / Барінова Екатерина Петровна. – Самара, 2003. – 409 с.
2. Бодиско Дм. Дворянский вопрос – вопрос государственный / Д. Бодиско. // Гражданин. – 1897. – 15 мая. – № 37. – С. 6.
3. Бодиско Дм. Дворянский вопрос – вопрос государственный / Д. Бодиско. // Гражданин. – 1897. – 22 мая. – № 39. – С. 3.
4. Государственные деятели России XIX – нач. XX вв. : Биографический справочник / Сост. И. И. Линьков, В. А. Никитин, О. А. Ходенков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 208 с.
5. Гросул В. Я. Русский консерватизм XIX в. : Идеология и практика / В. Я. Гросул. – М. : Прогресс–Традиция, 2000. – 439 с.
6. Дворянский вопрос // Московские ведомости. – 1897. – 16/28 апреля. – №103. – С. 2.
7. Дворянский вопрос // Московские ведомости. – 1897. – 17/29 апреля. – № 104. – С. 1.
8. Записка петербургского губернского предводителя дворянства Бобринского А. А. по вопросу о поддержке правительством потомственного дворянского землевладения. /Рукописи и машинописный текст. 1897 г./ // Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 376. – 35 арк.
9. Кабытова Е. П. Кризис русского дворянства / Е. П. Кабытова. – Самара : Самар. ун-т, 1997. – 143 с.
10. Кн. Друцкой-Соколинский Б. Н. Чичерин и «Московские ведомости» / Б. Н. Друцкой-Соколинский. // Санкт-Петербургские ведомости – 1897. – 16/28 мая. – № 131. – С. 1.
11. Кн. Цертелев Д. К. К вопросу о современном положении русского дворянства / Д. К. Цертелев. // Санкт-Петербургские ведомости. – 1897. – 24 апреля / 6 мая. – № 109. – С. 1.
12. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1979. – 304 с.
13. Корелин А. П. Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.) / А. П. Корелин. // История СССР. – 1971. – № 5. – С. 56–81.
14. Мнения Бобринского А. А. по переселенческому вопросу / Рукопись. 1882 г./ // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 111. – 42 арк.
15. Переписка А. А. Бобринского («брат № 126») с членами СД // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 250. – 37 арк.

16. Петербургское и русское дворянство // Гражданин. – 1897. – 29 мая. – № 41. – С. 2–3.
17. Проекты и мнения Бобринского А. А. по поводу изменения деятельности и организации «Святой дружины» / 1882 г. // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 255. – 12 арк.
18. Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения. «Круглый стол» / [Боханов А. Н., Гросул В. Я., Христофоров И. А. и др.] // Отечественная история. – 2001. – №3. – С. 19-21.
19. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Л. : Наука. Ленинград. отделение, 1973. – 384 с.
20. Сословная рознь // Московские ведомости. – 1897. – 5 / 17 мая. – № 122. – С. 1–2.
21. Статья Бобринского А. А. по поводу покушения на Александра II 1 марта 1881 г. / Черновик. 10.03.1881 г. // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 694. – 14 арк.
22. Христофоров И. А. «Аристократическая» оппозиция Великих реформ: кон. 1850–сер.1870-х гг. / И. А. Христофоров. – М. : РОССПЭН, 2002. – 426 с.
23. Христофоров И. А. «Аристократическая» оппозиция реформам и проблема организации местного управления в России в 50–70 гг. XIX в. / И. А. Христофоров. // Отечественная история. – 2000. – № 1. – С. 3–18.
24. Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма с сер. 50-х до начала 80-х гг. XIX в. / В. Г. Чернуха. – Л. : Наука. Ленинград. отд-е, 1978. – 248 с.

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТА УСНА ІСТОРІЯ: ЛОКАЛЬНІ АКЦЕНТИ

УДК 069:929.5

Богуненко В. О.

ВІДНОВЛЕННЯ РОДОВОЇ ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ ПРОМИСЛОВЦЯ В. В. ШТЕРЦЕРА: МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР ТА УСНА ІСТОРІЯ

Робота присвячена тематиці відродження родової пам'яті нащадків видатного промисловця В. В. Штерцера в останнє десятиліття. Доводиться, що результатом сприйняття в музейному просторі «кодів пам'яті» носіями усної історії, представниками роду Штерцерів став поштовх до подолання її фрагментарності.

В останні десятиліття у вітчизняній історіографії велика увага приділяється вивченню проблематики національної та історичної пам'яті. При цьому наявні певні методологічні труднощі в окресленні меж цих понять; у той же час видається перспективним вживання термінів «колективна» пам'ять, «родова», «родинна» тощо [1].

Значну роль у формуванні колективної пам'яті як на загальнодержавному рівні, так і на регіональному, місцевому відіграють музейні установи як «акумулятори» та «транслятори» колективної пам'яті. Особливої специфіки їх пошукова, експозиційна, видавнича діяльність набуває в невеликих населених пунктах, зокрема монопрофільних містах, адже, у відповідності до конкретних соціально-культурних умов, таких міст музейний простір є тут фактично єдиним генератором актуальної проблематики місцевої історії.

У той же час родова та родинна пам'ять, що зберігається у населення здебільшого у формі «усної історії», звертається до відомостей з особистих архівів, використовує різноманітні «маркери пам'яті» (місця, речі, одиниці мови тощо), «коди пам'яті» [2]. Актуалізації такої пам'яті, а іноді її відродженню сприяє звернення носіїв родової та родинної пам'яті до музейних установ; варто відзначити, що в такому випадку колективна пам'ять на рівні місцевої громади також може набувати певних трансформацій та якісних змін. Як приклад цього можна навести співпрацю Часовоярського промислового історико-краєзнавчого музею та нащадків промисловця Вікентія Войтеховича Штерцера.

Уродженець Австрійської імперії, чех за національністю, В. В. Штерцер (1848–1919). був яскравою особистістю серед промисловців Бахмутського краю кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Згідно з інформацією, зібраною в архівах та наукових бібліотеках працівниками музею на поч. 2000-х рр., він отримав добру технічну освіту; в якості інженера був запрошений бахмутським промисловцем Едмундом Фарке для будівництва скляно-пляшкового заводу у Бахмуті в 1880 р. Після смерті Е. Фарке він був одним із вкладників «Фірми К. М. Фарке», здійснював управління заводами цієї фірми. Наприкінці ХІХ ст. «купець 2-ої гільдії» В. В. Штерцер побудував біля ст. Краматорівка завод вогнетривких виробів, цементу і алебастру, брав участь в основі Деконського алебастрового заводу; володів кар'єрами в Бахмутському повіті: по видобуванню доломіту – біля сіл Кодемо і Трипілля, гіпсовим кар'єром – на території Миколаївського сільського товариства [3].

У 1912 р. він став одним із засновників «Акціонерного товариства кераміко-черепичного заводу В. В. Штерцера і К. О. Вістінгаузена». Згідно до Статуту, надрукованого того року в м. Харків, основний капітал Товариства складав 300 тис. крб. На придбаній В. В. Штерцером ще раніше, частинами, у 1907–1909 рр. ділянці біля залізничної станції Часів Яр (це була територія заснованого у 1876 р. вогнетривкого заводу Ф. І. Плещеева – першого підприємства цієї галузі у краю) було побудовано великий вогнетривкий завод, що працював на сировині, яка видобувалася на місцевому потужному родовищі вогнетривких глин та формувальних пісків. Юридична адреса Правління знаходилася в м. Бахмут [4].

Згідно звіту Товариства за 1914 рік, воно володіло такими засобами виробництва, як: будівлі, печі і труби – 182,2 тис. крб., під'їзні залізничні шляхи і ваги – 16,6 тис. крб., заводський водопровід із вітряним двигуном – 30,2 тис. крб., парові машини, казани, інше устаткування – 107,8 тис. крб. [5].

У довіднику «Фабрично-заводські підприємства Російської імперії» 1914 р. надавалася номенклатура виробів: вогнетривка цегла всіх фасонів для металургійних заводів, радіальна цегла для димогарних труб, черепиця двох видів. Річне виробництво становило: вогнетривів 650 тис. пудів, черепиця 4,7 млн. штук. Відзначалося, що основний капітал планувалося збільшити до 600 тис. рублів. Розробка вогнетривкої глини велася у кар'єрах біля ст. Часів Яр, де працювало 20 робітників; видобуток становив 60 тис. пудів [6].

Серед одинадцяти перших утримувачів акцій, окрім Вікентія Войтеховича Штерцера, були його сини Мирослав та Франц [7]. У довіднику «Фабрично-заводські підприємства Російської імперії» 1914 р. М. В. Штерцер згаданий як керуючий заводом, що був на той час одним з найпотужніших вогнетривких підприємств Бахмутського краю [8].

У геологічному дослідженні Б. К. Ліхарева «Вогнетривкі глини Часов-Ярського району. Матеріали до пізнання родовищ вогнетривких глин і каолінів», що побачило світло в Петрограді в 1918 р., містяться посилання на глибокі геологічні знання В. В. та Ф. В. Штерцерів, вдячність автора за допомогу в підготовці матеріалів для книги, цінні поради [9].

Відомостей про долю В. В. Штерцера та його нащадків після революційних подій 1917 р. в колишній Російській імперії довгий час працівникам музею не вдавалося відшукати. У той же час у низці краєзнавчих видань було вміщено наявну інформацію про видатного діяча промисловості краю [10].

У 2008 р. до співробітників музею звернулася мешканка м. Донецьк, уродженка м. Часів Яр Людмила Миколаївна Дзюба, котра повідомила, що є прапраонукою Вікентія Войтеховича Штерцера та праонукою Франца Вікентійовича, якого, за її словами, під час сталінського терору 1930-х рр. було розстріляно як «ворога народу». Жодних документів, фото В. В. та Ф. В. Штерцерів у родині не збереглося. Єдиним джерелом знань про історію роду для Л. М. Дзюби були скупі розповіді матері, Олени Георгіївни, 1936 року народження (доньки Георгія Францовича Штерцера, 1917 року народження, онука Вікентія Войтеховича) про те, що її прапрадід «до революції» був промисловцем, «капіталістом», про долю її прадіда – репресованого Франца Вікентійовича. Характерно що в дитинстві, за радянської доби, ця інформація сприймалася Людмилою Дзюбою, з її слів, як «щось не зовсім реальне». Знайомство з краєзнавчими виданнями 2000-х рр., де містилася інформація про її рід, спонукало Л. М. Дзюбу до вивчення експозиційних та фондкових музейних матеріалів стосовно промислової діяльності В. В. Штерцера.

Внаслідок співпраці з Часовоярським музеєм Л. М. Дзюбі вдалося ознайомитися в архіві Управління СБУ в Донецькій області з матеріалами кримінальної справи, за якою було засуджено Ф. В. Штерцера. Так, з протоколів його допиту стало відомо, що у 1919 р., Викетий Войтехович Штерцер пішов з життя. Його удова виїхала у Чехословаччину за два роки. Ще раніше, з 1913 р., там мешкав син В. В. Штерцера Іван (1873 року народження); та, з 1919 р., донька Анна (1877 року народження). Син Вікентія Войтеховича Мирослав (1975 року народження) виїхав у 1922 р. до Румунії [11].

Франц Вікентійович Штерцер, що народився у 1878 р. у м. Оберсдорф (Австро-Угорська імперія); у 1899 р. закінчив відому Середню школу кераміки м. Бехіне (нині – Чехія), був фаховим інженером. Він залишився жити в СРСР; у 1930-ті рр. працював у Часів-Ярському Кар'єроуправлінні на посаді начальника Відділу технічного контролю, технічного керівника Ново-Швейцарських кар'єрів [12].

Ф. В. Штерцер на момент арешту органами НКВС у 1936 р. мешкав з родиною (51-річна дружина Надія Петрівна, домогосподарка, сини – 20-річний Георгій, безробітний, та 23-річний Сергій, що працював лаборантом на Новошамотному заводі) в Часовому Ярі, в бараку в районі, що мав назву «Другого житлокопу (житлового кооперативу)» [13]. У 1937 р.

він був розстріляний через сфабриковане звинувачення у «створенні контрреволюційної організації». Також у той час репресовані були члени родини: 5 років ув'язнення отримав його син Сергій, та 2 роки – дружина Надія Петрівна [14].

Дані «усної історії» та документальні свідчення щодо долі В. В. Штерцера та окремих його нащадків, опрацьовані працівниками Часовоярського музею, суттєво поповнили уявлення про минуле міської громади на рівні конкретної родової історії. Також відтоді, з кінця 2000-х рр., було покладено початок відновленню родової пам'яті нащадків В. В. Штерцера.

З іншим нащадком Вікентія Войтеховича, сином Георгія Францовича від другого шлюбу – Леонідом Георгійовичем Штерцером (1954 року народження), що мешкає в м. Зміїв Харківської області, та має брата Володимира (1950 року народження), було встановлено зв'язок у 2016 р. завдяки пошуковій роботі краєзнавця-аматора з м. Краматорська Віктора Іванова та працівників Часовоярського музею. При цьому прикметно, що «жива історія роду» при зустрічі краєзнавця з нащадком видатного промисловця була символізована переданим йому артефактом, безпосередньо пов'язаним із діяльністю В. В. Штерцера – вогнетривкою цеглиною виробництва «Краматорського вогнетривко-цегляного заводу В. В. Штерцера і Ко», поч. ХХ ст., з відповідним клеймом.

Завдяки змістовному епістолярному спілкуванню співробітників музею з Л. Г. Штерцером вдалося з'ясувати основні події біографії його батька, а також дізнатися про долю дядька – Сергія Францовича. При цьому було відзначено, що спогади самого Г. Ф. Штерцера (котрий пішов з життя у 1995 р.) про історію родини відрізнялися фрагментарністю, адже, за словами Леоніда Георгійовича, «батьки прожили тяжке життя, особливо не полюбили розповідати про себе» (що можна вважати типовим явищем для посттоталітарного суспільства).

У співпраці з працівниками Часовоярського музею, краєзнавцями Леонід Георгійович в останні роки здійснив значну пошукову роботу з метою відновлення родової пам'яті, у тому числі через створення родового дерева. Л. Г. Штерцер працював у наукових бібліотеках, архівах України; йому вдалося встановити зв'язки з чеськими родичами – нащадками Мирослава Вікентійовича. При цьому було встановлено, що рід Штерцерів походить з м. Мельник, а відомості про його представників сягають кінця ХVІІ ст.; отримано одне з найцінніших джерел історії роду – фотографію Вікентія Войтеховича Штерцера, зроблену в Бахмутському фотоательє у 1910 р., з його власноручним, традиційним дарчим надписом (чеською мовою), що, втім, за століття набув символічного значення: «Моєму милому сину Мирославу та його родині надсилає на пам'ять батько. В. В. Штерцер». Відповідно, цей та інші цінні документи, свідчення конкретної родової історії, що має велике значення, зокрема, для колективної пам'яті громади м. Часів Яр, теж були музеєфіковані, з перспективою подальшого звернення до них як при вивченні історії малого міста, так і при здійсненні інших спеціальних досліджень.

Таким чином, буремні події першої чверті ХХ ст. на території колишньої Російської імперії, вплив тоталітарної політики радянської держави на функціонування колективної, родової пам'яті обумовили недостатню обізнаність стосовно історії свого роду нащадків видатного промисловця Бахмутського краю кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Вікентія Войтеховича Штерцера. Втім, наявні відомості про його діяльність, актуалізовані у музейному просторі м. Часів Яр, публікації у краєзнавчих виданнях містили ті «коди пам'яті», що дозволили нащадкам В. В. Штерцера суттєво відновити, в співпраці з музеєм та значною мірою завдяки матеріалам усної історії, їх родову пам'ять; при цьому було збагачено картину минувшини краю.

SUMMARY

The work is devoted to the rebirth of the ancestral memory of the prominent industrialist V. V. Shtertser's descendants in the last decade. It is proved that the result of perception in the museum space of "the memory codes" by the bearers of oral history, the representatives of the Shtertser family, became an impetus to overcome its fragmentation.

Keywords: ancestral memory, museum space, oral history, descendants of the industrialist
V. V. Shterser.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 436 с. – С. 3; 277; 281; 291; 302; 309; 310.
2. Там само. – С. 181–183.
3. Третьяков К. М. Нариси історії економіки та промисловості Донбасу / К. М. Третьяков, С. Й. Татаринів. – Слов'янськ : Видавництво «Друкарський двір», 2010. – 132 с. – С. 106–107.
4. Третьяков К. М. Часов Яр. Истоки огнеупорной промышленности Украины / К. М. Третьяков, С. И. Татаринів. – Артемовск : КП «Артемовская городская типография», 2011. – 196 с. – С. 34–35.
5. Там само.
6. Третьяков К. М. Нариси історії економіки ... – С. 107.
7. Третьяков К. М. Часов Яр. Истоки огнеупорной ... – С. 34.
8. Там само. – С. 35.
9. Лихарев Б. Огнеупорные глины Часово-Ярского района. – Петроград, 1918. – 26 с. – С. 1.
10. Лукьянов В. Б. Мал городок – да дорог...: краткий очерк истории огнеупорных заводов Часов Яра. Ч. 1: 1876–1922 гг. / В. Б. Лукьянов, С. И. Татаринів. – Часов Яр, 2001. – 51 с.; Лукьянов В. Б. Часов Яр. Годы труда и войны / В. Б. Лукьянов, С. И. Татаринів. – Славянск : ЗАТ «Печатный двор», 2005. – 152 с.; Третьяков К. М. Нариси історії економіки та промисловості Донбасу / К. М. Третьяков, С. Й. Татаринів. – Слов'янськ : Видавництво «Друкарський двір», 2010. – 132 с.; Третьяков К. М. Часов Яр. Истоки огнеупорной промышленности Украины / К. М. Третьяков, С. И. Татаринів. – Артемовск : КП «Артемовская городская типография», 2011. – 196 с.
11. Часовоярський промисловий історико-краєзнавчий музей. – Ф. 4. Перші п'ятирічки. – Оп. 19. Репресії 1930-х рр. в Часовому Ярі. – Спр. 3. Матеріали по репресованому Ф. В. Штерцеру. – 3 арк. – Арк. 2.
12. Там само.
13. Там само. – Арк. 3.
14. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев'ята. – Донецьк : Регіон-Каштан, 2012. – 624 с. – С. 273.

УДК 94(477):314.045

Гринь О.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ: ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ ДО І ПІСЛЯ ПЕРЕСЕЛЕННЯ

У роботі на прикладі родини Тимчаків проілюстровано події початку 50-х років минулого століття щодо переселення бойків Західної України в Донбас. Роботу підготовлено на основі спогадів членів родини автора.

Міграційні процеси протягом всієї історії людства виступають важливим чинником людського буття, а тому привертають до себе увагу істориків, соціологів, демографів та фахівців інших галузей знання. Міграційні процеси є невід'ємною частиною й вітчизняної історії, зокрема її новітнього періоду [1]. Одне з таких переселень (1951 р.) безпосередньо торкнулося моєї родини.: 1951 року під тиском Москви відбувається обмін територіями: Белць, Червоноград передали Україні, Західну Бойківщину відокремили в Польщу й близько 35 тис. бойків депортували на південь та схід України. Серед них були мої дідусь та бабуся:

➤ Тимчак Михайло Миколайович, народився 10 жовтня 1931р. у с. Ліскуватуму, третьою дитиною в селянській сім'ї. Немало труднощів випали на його долю: злидні дитинства, воєнне лихоліття підлітка, переселення юнаком в 1951 р.;

➤ Гусяк (Тимчак) Яна Миколаївна, народилася 5 жовтня 1940 року в селянській сім'ї п'ятою дитиною у селі Ліскувате Бещадського повіту Підкарпатського воєводства. Народилася в роки Другої світової війни. У пам'яті досі є згадка про переселення, та про свою першу Батьківщину, яка і досі нагадує про себе.

Метою цієї роботи є спроба узагальнення спогадів моїх рідних щодо переселення та його наслідків. Протягом останнього року я робила записи їх історій, щоб на цьому прикладі показати всю складність економічної, політичної, релігійної й психологічної адаптації переселенців.

З самого дитинства бабуся зростала в мальовничому селі Ліскуватуму – це бойківське село Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща (в 1977–1981 село мало назву Лісовек). До 1939-го року село входило до складу Польщі, у 1939–1944 рр. знаходилося під німецькою окупацією, а після звільнення Червоною армією село з 1944 до 1951 р. входило до складу Радянського Союзу, а в 1951, в рамках договору обміну територіями, все українське населення було переміщено на Донеччину, а до села переселено поляків-переселенців з Української РСР [1].

Згадуючи дитинство, дідусь розповідав: «Дім, в якому жила родина Тимчаків, стояв у 100 м. від лісу, в якому було багато ягід, грибів, горіхів. Вода в колодязі була дуже чистою.

Одяг був загалом із домотканого полотна: сіяли льон і коноплю. Льон дуже гарно квітне блакитним кольором. Коли він достигав його зривали, в'язали в снопи, а далі йшла довга операція... А з коноплі робили дуже міцні нитки.

У середині вересня 1939 року німці окупували територію гміни, однак уже 26 вересня 1939 року були вимушені відступити, оскільки за пактом Ріббентропа-Молотова вона належала до радянської зони впливу. За кілька місяців територія ввійшла до Нижньо-Устрицького району Дрогобицької області. Наприкінці червня 1941р. з початком Радянсько-німецької війни територія знову була окупована німцями. На другий день окупації німці встановили старосту і бургомистра. В липні 1944 року радянські війська знову оволоділи цією територією.

Влітку 1941 року село розбудив шум літаків, які кружляли над ще вчора мирним небом. Люди не розуміли звідки вони взялись. Хоча дехто сказав: «Війна!». Приблизно до обіду вже роздавалися звуки від автоматних пострілів.

1942 рік видався дуже важким: відразу після Нового року в родину бабусі прийшло п'ятеро військових з Червоної армії, які втекли з полону. Сім'я їх прийняла, хоча розуміли, яких наслідків це могло за собою потягти, обігріла, нагодувала. Прабабуся, побачивши, що одяг в якому вони ходили був брудним і вошивим, знаючи, що вони вранці вже планували йти з дому, аби не піддавати небезпеці сім'ю, вирішила випрати одяг. Аби одяг швидше висохнув вона всю ніч сушила його на печі і випрасовувала. Тільки солдати пішли, як прабабуся впала і втратила свідомість. Також захворів її чоловік і дві дочки. Німецький лікар сказав: «Тиф!» Інфікованих забрали і відвезли за двадцять кілометрів для лікування. Привезли їх під весну.

Весною цього ж року до Німеччини забрали двох сестер батька, хоча в одній з них була шестирічна донька» [2].

До спогадів приєднується бабуся: «Літо було важким, бо на Західній Україні був голод. Наша родина його перенесла, адже в нас було трошки картоплі і капусти. Харчувалися лободою, листям з бука, грибами, ягодами і всім, що знаходили придатним для їжі.

В 1943 році батько мусив примусово працювати у німців на лісопилці. Ходити треба було далеко, а взуття вже було непридатним. Купити було ніде, бо в селі було лише 3 магазини, власниками яких були євреї, а коли німці окупували село, то забрали цих євреїв. Через це він витесав з липи підошву і прибив на місце зношеної, так і ходив.

Тут для родини надійшла нова небезпека. Один єврей з сином просилися сховати їх від німців. Батьки не змогли відмовити, хоч цим вони жертвували своїм життям. Переховували їх 2 місяці. На щастя, ніхто цього не помітив.

В 1944р. німці зрозуміли неминучість поразки й почали тікати. Залишили і пилораму, де працював батько, з цього часу він втратив роботу».

Подальші події узагальнено виглядали так: лінія фронту просувалася на захід, і Тимчака М. Г. забрали на фронт в ряди Червоної армії. Навесні 1944 пішов на фронт, звідки прийшов перший лист написаний ним власноруч, адже до цього він був неписьменним, в листі він написав «Живий, здоровий, воюю» а восени 1944 р. він отримав поранення в ногу під час боїв в Болгарії. Рана довго не заживала, довгий час він пробув у воєнному госпіталі під Софією. З госпіталю прийшов лист, в якому він писав де знаходиться, що повернеться додому в серпні 1945 р.

В Ліскуватому знаходився прикордонний перехід, що був використаний для переселення українців у 1944–1946 роках з Польщі до України. Провели полосу, яку постійно боронували, пахали, аби бачити чи не перейшов хтось кордон, а якщо таке траплялось, то піднімали солдат і собак, аби знайти правопорушника.

Важка доля випала для сім'ї Тимчаків, адже їх переселили двічі.

Вперше переселили осінню 1947 р., коли затвердили лінію кордону між Польщею і СРСР після Другої світової війни. Оскільки хутір Мірки був розташований близько до кордону, а необхідно було до 800 метрів зробити мертву зону, то близько 70-ти сімей переселили з хутора в саме село. Шкода було покидати рідну, новозбудовану хату, але не було вибору, на збори дали 3 дні. Вивозили все, що могли своїми силами. Після того як їх виселили з рідних домівок, необхідно було шукати собі притулок: спочатку перебивалися в родичів, а потім почали заготовляти матеріал для будівництва своєї хати.

Родина планувала почати будівництво навесні 1951 року, проте в березні на зборах повідомили, що будуть виселяти, бо території, на яких вони мешкали передавали Польщі.

У квітні в село приїхали представники колгоспів з територій, на які повинні були переселити. Вони повідомили, що мешканців Ліскуватого будуть переселяти в села Роздолька, Званівка, Верхньокам'янське на Донеччині.

Під час переселення 1951 року нашу сім'ю вивозили першим ешелонам, бо мій батько був тесляром, адже першими вивозили тих, хто розумівся в будівництві та молодь. Батьки забирали все, що тільки могли: заготовлений ліс для будівництва нової хати, корову, навіть бджіл.

На родину давали один вагон і 50 рублів підйомних на кожного члена сім'ї, видавали переселенський квиток (на жаль, він не зберігся в моїх батьків).

«Людей виселяли на Трійцю (17 червня 1951р.), – продовжує розповідь бабуся, – а перед цим святом існувала традиція, що збереглася й до наших днів – «маїти хату» (прикрашати будинок, ворота зеленими гілками). Перед тим як виїхати, наші люди всі кутки в хаті цілували і землю біля порогу. Ті хати ми лишили нашими сльозами вмиті.

Всіх, хто мав їхати першим ешелонам, зібрали і відвезли в Коросно (Коростенко). Завели в баню і викупали.

Найзворушливішим був момент прощання, люди не знали, побачаться вони знову чи ні, переселенці залишали свою Батьківщину і їхали, не знаючи, що їх там чекатиме...

Як рушив з Устрік потяг, усі плакали, руху поїзда не було чути, тільки людський плач. Їхали в товарних вагонах.

Дорога виявилася дуже важкою, я з батьком їхала разом із бджолами, а мама була з коровою. І під час дороги вулик відкрився і з нього вилетіли бджоли і покусали нас з батьком. Зупинки робили й серед лісу

Приїхали 21 червня 1951 р. на станцію Яма (нині Сіверськ), де нас зустрічав духовий оркестр. Перше на що звернули увагу так це природа: не було гір, лісів, прохолодного клімату, до якого ми так звикли. Нас відправили на поселення в село Верхньокам'янське.

Відвезли на самий кінець села. Привели до хати заселятися, а господиня вийшла з вилами й каже: «Я циган до себе не пущу!». Ці слова були для нас справжнім потрясінням. Ми почали переконувати жінку, що переселенці такі ж люди, як і вони. Після довгих переговорів вона нас пустила».

Бойки, які потрапили в 1951 році до східних областей України, не змогли на новому місці вести звичний для них спосіб життя, бо в селі не було: церкви і священника, звичних дерев'яних хат з господарськими спорудами, гір, рік і лісів, які давали деревину на опалення, траву для худоби, гриби і ягоди до столу. В сільському господарстві бойки досягли добрих результатів. Швидко освоїли сільськогосподарську техніку, з якою раніше не працювали.

70-80-річні люди, переселенці 1951 року, хоч і не кажуть, що вони бойки, але говорять і думають по-бойківськи, співають бойківських пісень, дотримуються бойківських звичаїв і традицій. На Свят-вечір намагаються приготувати 12 страв, в хату приносять соломку або сіно. Досі можна почути старовинні колядки. З Великодніх звичаїв збереглося урочисте освячення пасок, малювання писанок воском. Багато традицій збереглося в сімейно-побутовій обрядовості: хрестинах, весіллі, похоронах. Одяг бойків втратив своє субетнічне походження. Однак жінки-пенсіонерки бойківського походження вишивають, однак незначна частка їхніх робіт містить тепер зразки бойківської вишивки.

На новому місці необхідно було будувати домівки, тому вся молодь і дорослі люди збиралися з раннього ранку і аж до ночі працювали на будівництві. Ми були всі, як одна велика і дружня сім'я. Нашу роботу завжди супроводжували пісні, в яких ми згадували нашу рідну землю.

Діти переселенців зазнали багато насмішок від місцевих дітей через мову наприклад. Так старша сестра моєї бабусі припинила навчання у школі, до речі, це були не одиничні випадки.

Для переселенців неділя – святий день, у цей день не можна робити ніяку роботу, присвячувати його для Бога, ходити в церкву. Господиня в якій жила моя бабуся, злилася на прадіда за те, що він не робив ніякої роботи в неділю, називала його лінивцем.

Але, минав час, люди притиралися один до одного, стали великою сім'єю. Хоча мрія повернутися туди, додому не полишає і до сих пір...

Ці трагічні події яскраво підкреслюють жорстоку політику тоталітарного режиму, де не було місця правам людей, де людину в будь-який момент можна було лишити Батьківщини, власності, мови... Проте диктатура не знищило пам'ять народу. У зв'язку з подіями, присвяченими 65-річчю переселення західних Бойків на Схід України, громада села провела урочисті заходи, аби згадати та відродити в пам'яті ті нелегкі часи, які довелося пережити нашому народу [3].

Працюючи над роботою, я в Інтернеті знайшла розповідь Івана Ниточко, директора державного архіву Одеської області. Ось що він писав про переселення: «Мені ніколи не давала спокою думка: чому нас, 32 тисячі українців-бойків так нахабно викинули з рідної землі, а влада навіть і не вибачилася?»

У тексті договору, щодо людей не йшлося жодним пунктом, жодним рядком, жодним словом.

Йшлося про території, про свердловини, йшлося про якісь економічні чинники.

Людей, начебто, там і не було» [4].

В 2002 році в Польщі визнали, що згода про вимушене переселення не мала ніяких правових основ, до такого ж висновку дійшов Європейський Суд з прав людини. Відродження історичної правди дуже важливо для переселенців, як з точки зору геополітики, так і з позицій самооцінки їх життя та історичної пам'яті цілих поколінь.

SUMMARY

In the article the example of the Timchak family is used to illustrate the events in the early 1950s concerning the resettlement of the Bojkys from Western Ukraine to Donbas. The work is prepared on the basis of memories of the author's family members.

Keywords: the Bojkys, resettlement, Donetsk Oblast, adaptation, historical memory.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Депортації: Західні землі України: кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах / Відп. ред. Ю. Сливка – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996; Загробська А. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. – К. : Наукова думка, 1974; Наулко В. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. / В. Наулко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Беренштейн, Н. Зіневич, В. Зінич та ін. – Київ, 2001; Пронь Т. Міждержавний обмін територіями і населенням СРСР/України й Польщі в 1944–1951 роках та його наслідки. – Львів, 2011.
2. Записано автором протягом 2016 р. Місце – с. Верхньокам'янське Бахмутського району Донецької області. Мова – українська.
3. Урочисті заходи до 65 річниці переселення. с. Верхньокам'янське. – Режим доступу: <https://zaxid.net> › Новини › Культура.
4. Ниточко І. Остання депортація. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/ostannya-deportacziya.html>.

УДК 365(477.63)»1889-1910»

Демченко А. В.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ ПРАЦІВНИКІВ ДНІПРОВСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ У С. КАМ'ЯНСЬКОМУ В КОНТЕКСТІ ЇХ ПОВСЯКДЕННЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглянуто питання щодо забезпечення житлом працівників Дніпровського металургійного заводу в с. Кам'янському в контексті їх повсякдення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано особливості вирішення житлової проблеми на рівні адміністрації промислового підприємства. Висвітлено побутові умови, у яких мешкали робітники й службовці Дніпровського заводу.

Розвиток важкої промисловості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., будівництво великих металургійних підприємств спричинило швидкий приріст населення у промислових центрах. Серед працівників металургійних заводів гостро постала проблема забезпечення житлом. Її вирішення безперечно позначилось на особливостях повсякденного життя не лише робітників, але й службовців та висококваліфікованих фахівців. Дослідження окресленої проблематики допоможе краще висвітлити питання повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.

Наразі відсутня комплексна праця, яка висвітлює особливості забезпечення житлом працівників металургійних підприємств України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема робітників та технічної інтелігенції Дніпровського заводу Південно-Російського металургійного товариства у с. Кам'янському. Окремі розвідки можна зустріти у Н. Буланової, М. Сабова, О. Слоневського, С. Світленко, В. Мороза та ін.

Метою цієї статті є висвітлення стану забезпечення житлом працівників Дніпровського металургійного заводу в с. Кам'янське наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У 1887 р. робітники сталеливарної промисловості з м. Серен демонтували варшавський завод і відправили його до с. Кам'янське. У цьому ж році була запущена перша коксова піч [3, с. 83]. А вже 2 березня 1889 року відбулась урочиста церемонія пуску першої доменної печі [5, с. 36].

Одночасно з будівництвом металургійного гіганту відбувалась розбудова робітничого поселення. Навесні 1887 року с. Кам'янське Катеринославської губернії відвідали спеціалісти «Товариства Варшавського сталеливарного й рейкового заводу» [2, с. 104]. За відомостями М. Сабова, у сільській громаді було придбано 174 десятини малопродуктивної землі [5, с. 36]. Н. Буланова наводить дещо інші дані – придбано 73 десятини малопродатної

для землеробства землі, а 21 десятина було віддано в оренду строком на 99 років [2, с. 104]. Гірський інженер І. Тіме у праці «Очерки современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне» зазначає, що товариством було придбано землю у розмірі приблизно 69,5 десятин [8, с. 41]. На цій території згодом і постав Дніпровський металургійний завод Південно-Російського товариства. Варто зазначити, що земля була придбана не лише для будівництва металургійного підприємства, а й для улаштування робітничого селища й поселення адміністрації заводу.

У роботі І. Тіме, яка побачила світ у 1889 р., можна зустріти наступну інформацію «житлові будинки для службовців були готові і йшло спорудження робочого кварталу» [8, с. 40]. На його думку, товариство висловило бажання побудувати колонію у розмірі 100 будинків для робітників через те, що у зв'язку з будівництвом заводу помешкання у селищі різко зросли у ціні [8, с. 39].

Місцевість, де розгорнулось будівництво, це дві рівнини, які плавно переходили одні в іншу. Вони отримали назви: Верхня та Нижня колонії. На території Верхньої колонії побудували будинки для директора й службовців заводу. Нижню колонію заселили робітники, майстри й деякі службовці [4, с. 8].

У Верхній колонії нараховувалось 32 житлові будівлі, які в свою чергу утворили декілька вулиць. Серед них: 10 одноповерхових дерев'яних будинків, обкладених цеглою, 15 одноповерхових і 6 двоповерхових цегляних будинків. Одноповерхові будинки були призначені для однієї родини. У двоповерхових мешкало від 4 до 8 сімей, в залежності від площі будинку. Один одноповерховий житловий будинок був відведений для холостих службовців. Ще один – для прийому гостей Дніпровського заводу [4, с. 8].

Сімейні будинки, розташовані у межах Верхньої колонії, містили квартири по 3, 4, 5 або 7 кімнат з кухнею та передпокоєм. Деякі містили й кімнати для прислуг [4, с. 18].

Територія навколо будинків була облагороджена. Кожна будівля була огорожена парканом й розташовувалась посеред дерев або навіть невеликого саду. У нічний час вулиці освітлювали електричні дугові ліхтарі [4, с. 8].

На території Нижньої колонії було розташовано 129 житлових будинків. Серед них: дерев'яних – 66, дерев'яних обкладених цеглою – 19, цегляних – 44. Вони усі були одноповерхові та переважно розраховані на дві одно- або двокімнатні квартири з передпокоєм, коморою та кухнею. Окрім цього нараховувалось 8 будинків казарменого типу. Два з них нараховували по 4 трикімнатні квартири з кухнею та передпокоєм. Інші шість будинків казарменого типу мали 8 однокімнатних квартир з великим передпокоєм та кухнею.

На вулицях Нижньої колонії були висаджені дерева та у нічний час вони освітлювались електричними ліхтарями. Біля кожного будинку обов'язково був садок та дерев'яний сарай [4, с. 18].

Водопостачання було налагоджено до Верхньої та до Нижньої колонії. З тією різницею, що у першому випадку вода постачалась до кожної квартири. У другому – на вулицях стояли гідранти. Для забезпечення Верхньої колонії водою була побудована спеціальна водонапірна вежа [4, с. 140]. Окрім цього, Верхня колонія була забезпечена каналізаційною системою, на відміну від Нижньої [4, с. 18].

Усі витрати по забезпеченню та ремонту житлових будинків заводського поселення брало на себе Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство. У 1903 – 1904 рр. вони витратили на це 93 тисячі 416 рублів [4, с. 17]. У 1904 р. при заводі було побудовано майстерню для виробництва цегли [4, с. 57]. Можна припустити, що з цього часу почали будувати саме цегляні будинки, а дерев'яні – обкладати цеглою. Окрім цього, при заводі існувала посада доглядач житлових будинків. У 1909 р. її обіймав Х. Г. Домбровський . [7, с. 16].

Окрім цього, за Верхньою і Нижньою колонією, виникли стихійні поселення робітників Дніпровського заводу, які отримали назви Піски й Вовче Горло. Житлові будинки тут були у жахливому стані, здебільшого – глиняні халупи, мазанки і землянки. Вулиці не мали твердого покриття, в нічний час не освітлювались. Була відсутня каналізація [5, с. 39].

У інтерв'ю польському кореспонденту, директор заводу І. Ясюкович зазначав, що станом на 1898 р. на Дніпровському заводі працювало приблизно 5400 осіб, серед них 200 чоловік – службовці [6]. Серед робітників нараховувалось понад 1000 поляків, які переїхали з Царства Польського слідом за Варшавським сталеливарним заводом. Усі службовці користувались житловими будинками безкоштовно. Майже усі старші робітники мешкали у робітничий колонії, але вони повинні були сплачувати по 6 рублів на місяць за 2-кімнатну квартиру з кухнею.

За даними, що наводить у своїй праці краєзнавець О. Слоневський, робітники, що мешкали у робітничих квартирах платили за оренду від 2 до 4 рублів на місяць [6]. Але кількість житла не могла задовольнити усі потреби робітничого люду. Через це багатьом робітникам доводилось орендувати житло безпосередньо у с. Кам'янському.

У 1903 р. було опубліковано звіт С. Аксьонова про становище фабрично-заводської промисловості і робітників Катеринославській губернії в 1899–1900 рр. У ньому старший фабричний інспектор зазначав, що більшість квартир при металургійних заводах, знаходяться у задовільному стані, вкрай мало. Він наводив такі негативні риси цих помешкань: усі вони холодні, сирі, відсутня добра вентиляційна система.

Помешкання робочого люду він вважав майже непристосованим для людського існування. Бараки, мазанки, землянки були побудовані з порушенням багатьох норм. У них були відсутні фундамент, підлога, стеля, через це вони були надзвичайні холодні та сирі. Окрім цього будівлі були перенаселені та затісні.

Старший фабричний інспектор виокремив загальну рису для всіх підприємств, де працювали іноземні фахівці, зокрема бельгійці: «робітники-бельгійці, сімейні та холості, орендують квартири в кращих домах. Холостих селять по 2 особи в кімнаті, вони мають від заводу залізні ліжка, матраци, та усі постільні принадлежности». Місцеві робітники, особливо підлітки, спали на підлозі, скупчені в двоє, троє понад норму [1, с. 146–147].

Можна зробити висновок, що рівень забезпечення службовим житлом працівників Дніпровського металургійного заводу в с. Кам'янське був недостатнім. Багато робітників були вимушені самотужки шукати житло у селище, або створювати стихійні поселення. Адміністрація промислового підприємства намагалась вирішити житлову проблему, але будинків, побудованих за рахунок Південно-Російського товариства Дніпровського металургійного заводу було замало. Службовці та вищу керівництво мешкало у набагато кращих умовах, в той час, як майстри та прості робітники були вимушені жити у нелюдських умовах.

SUMMARY

The article deals with the issues of providing housing for the employees of Dnieper Metallurgical Plant in the village Kam'yans'ke, in the context of their everyday life in the late 19th and early 20th centuries. Considered the peculiarities of the housing provision at the level of administration of an industrial enterprise. Highlighted the living conditions in which the workers and employees of the plant lived.

Keywords: everyday life, workers, Dnieper Metallurgical Plant, accommodation, village Kam'yans'ke.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксенов С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899 – 1900 годах / С. Аксенов // Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии за 1903 год. – Екатеринослав, 1903 г. – С. 128–156.
2. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Дніпроперовськ: ІМА-Прес, 2011. – 239 с.
3. Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України: історичні нариси / В. І. Лазебник. – Дніпро : Арт-Прес, 2017. – 240 с.
4. Описание Днепровского завода Южно-Русского Днепровского металлургического общества – Варшава, 1908.

5. Сабов М. М. Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Наддніпров'я наприкінці XIX – на початку XX ст. / М. Сабов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Вип. 10. – Дніпропетровськ, 2012 – С. 34–41.
6. Слоневський А. Ю. Игнатий Ясюкович. Имя в истории [Електронний ресурс] / А. Ю. Слоневський – Режим доступу: http://lib.dndz.gov.ua/uploads/Ignatius_Jasiukowicz_Name_in_history.pdf
7. Список домовладельцев села Каменского Екатеринославского уезда и служащих завода Днепропетровского металлургического общества, занимающих заводские квартиры / [сост. Приставом села Каменского В. Л. Клунниковым в 1909 г.]. – Каменское, 1910. – 45 с.
8. Тиме И. Очерки современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне / И. Тиме // Горный журнал.– 1889.– Т. 1.– Январь-февраль-март.– С. 1–215.

УДК 64.048:94(477):98(477)

Івлєв К. О.

БУДІВНИЦТВО КАНАЛУ «СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ-ДОНБАС». ПОБУТОВІ УМОВИ БУДІВЕЛЬНИКІВ (КІНЕЦЬ 1950-х рр.)

У роботі розглянуто характер побуту мешканців тимчасового селища будівельників каналу «Сіверський Донець-Донбас», що існувало на східних околицях міста Часового Яру у другій половині 1950-х на початку 1960-х рр. Обґрунтовується положення щодо якісних змін у побуті будівельників каналу за порівняно короткий термін.

Нині, в умовах складної воєнно-політичної ситуації на Донбасі, загострення демографічних проблем (перевищення серед населення регіону показників смертності над народжуваністю, масова трудова міграція, переважно за кордон), а також у контексті реформи місцевого самоврядування виникає необхідність визначення ефективних тактик культурної політики на регіональному рівні. Це, зокрема, потребує дослідження локальних рівнів формування соціально-культурної ситуації Донбасу, у тому числі перших десятиліть повоєнної доби, для недопущення спрощеного погляду на історію та традиції низки міст регіону.

Економіко-господарські реалії повоєнного періоду великою мірою впливали на соціокультурну специфіку окремих населених пунктів, у тому числі монопромислових міст Донбасу. Побутові умови їх мешканців стали потужним фактором формування певних культурних традицій, ментальних рис на місцевому рівні. Тому для висвітлення генези соціально-антропологічної специфіки міста зазначена проблема є однією з ключових; її вивчення сприятиме розробці цілісної картини соціально-антропологічних трансформацій доби як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні.

У цьому зв'язку пропонується дослідження побутових умов у селищі будівельників каналу «Сіверський Донець-Донбас» наприкінці 1950-х рр. Для цього необхідно розглянути такі чинники формування побутової традиції на місцевому рівні, як характер жител, наявність комунікацій, функціонування закладів соціально-побутового призначення, культурних установ тощо.

Хоча запропонована тема не була предметом спеціального вивчення, слід відмітити, що проблематику соціально-культурної ситуації в монопромислових містах Донбасу радянської доби досліджували З. Г. Лихолобова, К. В. Кузіна, О. М. Кравцова [1] та ін. Питання побутових умов у робітничих селищах СРСР торкалися у своїх дослідженнях М. Г. Меєрович [2] та ін. У свою чергу, в наявній краєзнавчій літературі існують окремі відомості про забудову мікрорайону, тому необхідним лишається систематизація та узагальнення матеріалу шляхом створення наукових праць з цієї теми.

До джерел дослідження відносяться споруди, зведені на досліджуваній території у другій пол. 1950-х рр.; фотоматеріали, що зберігаються у фондах Часовоярського промислового історико-краєзнавчого музею, а також спогади сучасників подій, учасників будівництва [3; 4].

Місто Часів Яр, що виникло завдяки розвитку вогнетривкої промисловості, є одним з малих монопромислових міст Донбасу. При цьому в повоєнну добу воно отримало значний імпульс розвитку як завдяки розвитку містоутворюючого підприємства (Часовоярський комбінат вогнетривких виробів), так і завдяки будівництву каналу «Сіверський Донець-Донбас» (1954–58 рр.), у зв'язку з чим на території східної частини міста було засновано бетонний завод та Часовоярську районну ремхмайстерню. Водночас, через необхідність обслуговування гідротехнічної споруди та допоміжних потужностей після введення каналу у дію на цій території також розмістилося райуправління «Донбасводтресту». Цими чинниками було зумовлено подальше житлово-цивільне будівництво та зведення об'єктів соціальної інфраструктури на досліджуваній території.

На масштабному будівництві каналу, довжина котрого мала складати 125 км (від Райгородської греблі на річці Сіверський Донець до міста Сталіно) [5] переважно працювали молоді будівельники, що прибували за «комсомольськими квитками» з різних кутків СРСР. На лінії будівництва виникали населені пункти, одним з котрих було так зване «комсомольське селище будівельників каналу» на східних околицях м. Часів Яру, на території сучасного мікрорайону «Східний» міста. Тут для кількохсот працівників були зведені тимчасові будинки з низькоякісного матеріалу (дошка, фанера тощо), що було типовим явищем у контексті житлово-будівельної політики доби. Так, згідно дослідженням М. Г. Меєровича, вирішення нагальної протягом перших повоєнних десятиліть проблема забезпечення мешканців регіону житлом, зумовлена післявоєнною розрухою, соціально-економічною кризою, трудовими міграціями населення вирішувалася зведенням «тіньових» (на відміну від офіційних комунальних квартир) типів жител: бараків, землянок, «балаганів» тощо, що в цілому дублювало житлово-цивільну політику радянського уряду довоєнної доби [6].

Частина будівельників мешкала у робітничих гуртожитках барачного типу в Часовому Ярі. Так, за спогадами Надії Василівни Прядун, що брала участь у будівництві каналу «Сіверський Донець-Донбас» з грудня 1954 р. до 1958 р., «спочатку на будівництво нас перевозили з центру міста залізницею у вагонетках. Одночасно з тим проводилось зведення силами самих будівельників, що отримали земельні ділянки, нових одноповерхових будинків «фінського типу» по вул. Недогібченка; матеріали для будівництва надходили залізницею» [7].

На території «комсомольського селища» у 1957–58 рр., у зв'язку з заснуванням тут бетонного заводу та районної ремонтно-механічної майстерні були зведені кілька десятків нових одноповерхівок барачного типу, а також кількох двоповерхівок; при їх будівництві використовувався більш якісний матеріал – шлакоблок та цегла. Порівняно з тимчасовим житлом, зведеним перед тим, побутові умови тут були кращими, проте далекими від комфорту. За спогадами Тімченко Ольги Олександрівни, що у 1962 р. по закінченні Слав'янського технічного училища приїхала до Часів Яру, де працювала маляром-штукатуром у Будівельно-монтажному управлінні «Водспецбуд № 3»: «умови проживання в одноповерхових бараках-гуртожитках з шлакоблоку були вкрай бідними, радше «польовими», та становили мінімум зручностей: з трьох кімнат робили дві квартири. Опалення жител було пічним, каналізацією житла не забезпечувалися. Продовольче постачання здійснювалося «авто лавкою», яка приїздила за певним розпорядком; вибір товарів був небагатим» [8].

З кінця 1950-х рр. у цьому селищі, розрахованому на кількохсот мешканців, функціонував медичний пункт. На поч. 1960-х рр. тут були зведені будівлі початкової школи та Будинку культури (клубу), де розміщувались одночасно бібліотека, кінематограф, традиційний «червоний куток».

Отже, побутові умови у селищі будівельників, яке виникло поблизу Часового Яру в зв'язку зі спорудженням каналу «Сіверський Донець-Донбас», протягом 1954–1961 рр. зазнали певних змін; можна виокремити два етапи цього процесу. Спершу, у 1954–57 рр., тут існували нашивидкуруч зведені дерев'яні тимчасові житла, в котрих мешкали кількасот будівельників; частину працівників було поселено у робітничих гуртожитках Часового Яру. Оновлення житлового фонду відбувалося впродовж 1957–1958 рр. шляхом заміни попереднього тимчасового житла більш якісним – переважно одноповерховими бараками зі шлакоблоку; при цьому умови проживання становили мінімум зручностей. У поселенні наприкінці 1950-х рр. почав функціонувати медичний пункт, на поч. 1960-х – клуб та початкова школа.

SUMMARY

The article deals with the character of the residents' life in the temporary settlement of the builders who constructed the Siversky Donets-Donbas Canal that existed on the eastern outskirts of Chasiv Yar town in the late 1950s - in the early 1960s. It is substantiated that in a relatively short time the qualitative changes took place in the everyday life of the canal builders.

Keywords: living conditions, settlement of builders, town of Chasiv Yar, Siversky Donets-Donbas Canal.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кравцова О. М. Монопрофільні міста та містоутворюючі підприємства з точки зору упередження банкрутства / О. М. Кравцова // Экономика и управление. – 2014. – № 1. – С. 82–88.
2. Меерович М.Г. Кладбище соцгородов: градостроительная політика в СССР (1928–1932 гг.) / М. Г. Меерович, Е. В. Конишева, Д. С. Хмельницкий. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 270 с.
3. Часовоярський промисловий історико-краєзнавчий музей (далі – ЧПКМ). Ф. 2. Природа і геологія. Оп. 10. Канал «Сіверський Донець-Донбас». – Спр. 1. Будівництво каналу. – 3 арк.
4. ЧПКМ. Ф. 6. Післявоєнна історія міста. Оп. 50. Завод залізобетонних конструкцій. Спр. 1. Спогади головного механіка М. М. Карнауха. – 5 арк.
5. Вьюк В. Канал «Северный Донец-Донбасс» / В. Вьюк, И. Хмельницкий. – Сталино : Сталинское областное издательство, 1954. – 32 с.
6. Меерович М. Г. Кладбище соцгородов... – С. 164.
7. Розповідь Прядун Надії Василівни, мешканки Часового Яру (14 листопада 2015 р.) Запис автора.
8. Розповідь Тімченко Ольги Олександрівни, мешканки Часового Яру (12 листопада 2015 р.). Запис автора.

УДК 314.151.3-054.75(477.53)«1945/48»

Концур В. В.

ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ РЕПАТРІАНТИ ДОНБАСУ (на матеріалах Артемівського району Донецької області)

На основі широкого кола опублікованих та архівних документів визначено основні проблеми соціалізації репатрійованих радянських громадян в умовах перших повоєнних років. Автор приходить до висновку, що радянська влада була зацікавлена у поверненні своїх громадян, яких було вивезено на примусову працю до Німеччини, але тривале перебування колишніх оstarбайтерів під впливом «нерадянського» повсякдення та зміни в їх світогляді несли загрозу для самого строю. З метою самозбереження влада наголошувала на рівних правах репатріантів з іншими радянськими громадянами через

нормативні документи, але на практиці ініціювала жорсткий контроль та недовіру до репатріантів.

Питання повернення у повоєнне радянське суспільство «східних робітників», які опинилися за кордоном на примусових роботах під час Другої світової війни, і на сьогодні залишається однією з малодосліджених сторінок вітчизняної історії.

«Холодна війна» між СРСР та Заходом призвела до тривалого замовчування органами радянської влади проблеми репатріантів. Тільки у 1990-х роках з'являються перші спроби висвітлити питання повоєнної репатріації радянських громадян [1]. Дослідження, опубліковані останнім часом, засвідчують значне зростання інтересу українських науковців до долі оstarбайтерів різних регіонів України. Так, монографію Т. Пастушенко присвячено вербуванню, примусовій праці та репатріації оstarбайтерів Київщини, наукове дослідження А. Ліньова – процесу репатріації мешканців Південно-Західного регіону УРСР, М. Бака та В. Ляхно – Полтавської області, О. Забронець-Волинської, В. Холодницького – Чернівецької області [2].

Проблемам репатріантів у Сталінській області присвячено ряд статей. А. Саржан докладно охарактеризував кампанію з підготовки патріотичних листів за кордон із закликом повернутися на Батьківщину, яка проводилася місцевим відділом у справах репатріації, а також проблеми прийому репатріантів у Донбасі. Н. Шипік розглянула діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих Сталінської області. До науково-документального видання укладачі С. Сикварова та І. Карнацький включили спогади колишніх оstarбайтерів міста Артемівськ та Артемівського району, які не тільки розповідають про жахи життя в окупації та примусової праці в нацистській Німеччині, проблеми, з якими репатріанти зіткнулись, повернувшись на батьківщину, а також висловили власне ставлення до умов повернення, опосередковано оцінюючи діяльність радянської влади та реакцію населення щодо репатрійованих громадян [3].

Мета нашого дослідження полягає в аналізі становища репатріантів Донеччини у перші повоєнні роки, умов їх ресоціалізації після повернення на батьківщину.

Джерельною базою дослідження є переважно архівні матеріали та спогади очевидців із м. Бахмут (Артемівськ) та Бахмутського (Артемівського) району Донецької області, які дозволяють неупереджено поглянути на проблему організації повернення громадян України, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині.

Хронологічні межі статті охоплюють перші повоєнні роки (1945–1948 рр.), коли процес репатріації радянських громадян носив масовий характер [4].

Проблему масового й організованого повернення на батьківщину своїх громадян Радянський Союз розпочав вирішувати у 1944 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР було створено Управління Уповноваженого у справах репатріації, за підрахунками якого на кінець війни поза межами СРСР залишилося близько 5 млн. радянських громадян: військовополонених, біженців та цивільних осіб, вивезених на примусові роботи, більшість з яких становили так звані «східні робітники» – оstarбайтери [5]. Як зазначалось у доповідній записці завідуючого організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У від 28 червня 1945 р. «Про політичні настрої громадян СРСР, яких було репатрійовано з Німеччини на Україну і робота з ними», тільки з території УРСР насильно було вивезено до Німеччини 2 млн. 143,5 тис. осіб [6]. Згідно договорів, які Радянський Союз уклав протягом 1945 р. з Великобританією, Сполученими Штатами та Францією, репатріація була обов'язковою для всіх колишніх жителів територій, які до 1939 р. входили до складу СРСР [7].

Відновлення зруйнованої війною господарства стало першочерговим завданням Радянської держави. СРСР, що зазнав величезних людських втрат у роки війни, був надзвичайно зацікавлений у поверненні переміщених осіб як з точки зору поповнення демографічних втрат, так і збільшення трудових ресурсів для післявоєнної відбудови. Так, зі Сталінської області було насильно вивезено 252239 осіб [8], зокрема з м. Артемівськ – 2261 [9].

Для організованого повернення громадян радянською владою було створено цілу систему перевірко-фільтраційних пунктів (таборів) (ПФП), прийомно-передавальних пунктів (ППП), збірно-пересильних пунктів (ЗПП), прийомно-розподільчих пунктів (ПРП) тощо [10]. Мешканка м. Артемівськ Марія Іванівна Алексєєнко відмічає, що їй двічі довелося проходити перевірку органами НКВС – при відправці на репатріацію та під час вступу до партії. Під час перевірок опитували не тільки її, а й тих, кому довелося працювати поруч із нею в Німеччині. Врешті-решт вона навіть надала перевіряючим довідку від гінеколога, щоб довести, що повернулася незайманою [11]. Неодноразові перевірки НКВС проходила й мама Світлани Романівни Дегтярьової, яка за те, що була в Німеччині, «відпрацьовувала» на спецпідприємстві та давала підписку про «нерозголошення» щодо перебування в Німеччині. Сама ж Світлана Романівна у подальшому в біографічних даних замість факту перебування в Німеччині вказувала окуповану територію на Західній Україні [12].

Вважаємо за необхідне звернути увагу, що траплялися випадки, коли репатріанти не проходили процедуру перевірки, оскільки деякі остарбайтери у своїх спогадах або взагалі не згадують про перевірко-фільтраційні пункти, або, як Катерина Іванівна Леонтєва, наголошують, що до НКВС їх не викликали та й інших перевірок вони не проходили [13].

Нелегким було становище репатріантів і коли вони прибували на місце постійного проживання, де в них виникали проблеми з розселенням, працевлаштуванням та налагодженням стосунків зі співвітчизниками. Недовірливе ставлення населення до колишніх остарбайтерів було значною мірою спровоковано політикою держави щодо цих громадян. Офіційно ЦК ВКП(б) у постанові від 4 серпня 1945 р. «Про організацію політико-просвітницької роботи з репатрійованими радянськими громадянами» заявляє: «Окремі партійні та радянські працівники встали на шлях загальної недовіри до репатрійованих радянських громадян. Необхідно пам'ятати, що радянські громадяни, які повернулись, знову отримали всі права радянських громадян і повинні брати активну участь у трудовому та суспільно-політичному житті» [14]. Але на справі новоприбулих громадян влада намагалася усунути від керівних посад та тримати подалі від важливих економічних центрів держави, що підтверджують численні архівні матеріали [15].

Репатріанти обов'язково мусили реєструватися у відповідних органах за місцем проживання й регулярно проходити повторну перевірку. Так, Галина Кирилівна Буряк та Наталя Миколаївна Горбачева згадують, що після прибуття до Артемівська були зобов'язані протягом чотирьох днів відвідати прокуратуру [16], після чого протягом трьох днів Наталя Миколаївна отримала паспорт, хоча інші дівчата місяцями не могли отримати документи. Н. М. Горбачева прокоментувала ситуацію так: «Мы были как несоветские» [17]. Отже, самі репатріанти почували себе деякою мірою поза межами радянського суспільства. Відчуття такої «другосортності» поглиблювала неможливість отримати вчасно документи та влаштуватись на достойну роботу. Наприклад, Зінаїда Михайлівна Кругова, повернувшись до Артемівська в 1945 р., до 1949 р. не мала паспорта, а тільки довідку, у зв'язку з чим на роботу нікуди не могла влаштуватись – тільки на розбір завалів [18].

Досить поширеними були випадки, коли переслідування репатріанти зазнавали не від спецслужб, а від співвітчизників. Клавдія Федорівна Щербина згадує: «Після повернення з Німеччини ніяких переслідувань з боку НКВС не було. Тільки, коли хотіла вступити до колгоспу, то голова колгоспу не прийняв – вигнав» [19]. Катерина Іванівна Леонтєва відмічала, що люди співчували їй як репатріантці, на відміну від Олени Тимофіївни Булатової, якій доводилось чути звинувачення у зраді, хоча згодом, як вона зазначає, ставлення ставало м'якшим [20].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що влада СРСР була зацікавлена у масовому поверненні своїх громадян, але тривале перебування колишніх остарбайтерів під впливом «нерадянського» повсякдення та зміни у їх світогляді несли загрозу для самого строю. Отже, з метою самозбереження влада наголошувала на рівних правах репатріантів з

іншими радянськими громадянами через нормативні документи, та на практиці ініціювала жорсткий контроль та недовіру до колишніх оstarбайтерів.

SUMMARY

The main problems of socialization of repatriated Soviet citizens in the first post-war years are studied on the base of a wide range of published and archival documents. The author comes to the conclusion that the Soviet government was interested in the return of its citizens who had been taken for the forced labor in Germany, but a long stay of the former Ostarbeiters under the influence of a “non-Soviet” everyday life and changes in their outlook caused a threat to the system. For the purpose of self-preservation, the authorities emphasized the equal rights of the repatriates with the other Soviet citizens through normative documents, but in practice they initiated a strict control and mistrust towards the repatriates.

Keywords: Soviet power, repatriated citizens, post-war period, socialization.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 68–112; Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С. 3–9.
2. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т.В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.; Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України / М. Бака // Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Вип. 15. – Київ, 2001. – С. 185–190; В. Лахно. Становище полтавських репатріантів у перші повоєнні роки // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – 2012. – Т. 25. – С. 565–577; Забрودهць О. В. Волинські оstarбайтери (1941–1945 рр.) / О. В. Забрودهць // Волинь у Другій світовій війні : зб. наук. та публіцист. ст. / гол. ред. й упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – С. 107–129; Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2007. – Т. 4. – С. 414–425; Ліньов А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках / А. А. Ліньов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 52. – Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Могили, 2006. – С. 38–41.
3. Саржан В. Ф. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х) / В. Ф. Саржан // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 121–126; Шипік Н. Ф. Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945–1953 рр. / Н. Ф. Шипік // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Спецвипуск. – С. 121–129; Заповідаємо вам пам'ять : місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941 – 1943) : науково-документальне видання / укладачі С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. – Донецьк : Світ книги, 2013. – 448 с.
4. Виктор Земсков. Репатриация перемещённых советских граждан. Режим доступу : http://scepsis.net/library/id_1234.html
5. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С. 3–9.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 2.
7. Anglo-American perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1951. A documentary collection. Lubomir U. Luciuk, Bohdan S. Konrdan. – The Limestones Press. – Kingston, Ontario – Vestal – New-York, 1987. – 163 p.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 71.
9. ДАДО. – Ф. Р-1838, оп. 1, спр. 1, арк. 83.
10. Концур В. В. Репатріація радянських громадян: ідеологічний вимір (на матеріалах Української РСР) / В. В. Концур // Історичні записки: Зб. наук. пр. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля, 2013. – Вип. 39. – С. 90–99.
11. Заповідаємо вам пам'ять : місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941–1943) : науково-документальне видання / укладачі С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. – Донецьк : Світ книги, 2013. – С. 88–89.
12. И каждый из них – память. Воспоминания бывших оstarбайтеров / Составители С. М. Сикварова, Е. А. Радченко, Н. А. Жукова. – Артемовск, 2011. – С. 23.
13. Заповідаємо вам пам'ять : місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941–1943) : науково-документальне видання / укладачі С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. – Донецьк : Світ книги, 2013. – С. 183.
14. Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). – М., 1947. – С. 86–487.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 23–24.
16. И каждый из них – память. Воспоминания бывших оstarбайтеров / Составители С. М. Сикварова, Е. А. Радченко, Н. А. Жукова. – Артемовск, 2011. – С. 13; 18.
17. Там само, С. 18.
18. Там само, С. 67.
19. Заповідаємо вам пам'ять : місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941–1943) : науково-документальне видання / укладачі С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. – Донецьк : Світ книги, 2013. – С. 160.
20. И каждый из них – память. Воспоминания бывших оstarбайтеров / Составители С. М. Сикварова, Е. А. Радченко, Н. А. Жукова. – Артемовск, 2011. – С. 11.

УДК 314.151.3-025.12(477:430)

Концур М. М.

СПОГАДИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ-ЧОРНОБИЛЬЦІВ ЯК ОСНОВА СПІЛЬНОГО УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПРОЕКТУ

Статтю присвячено проблемі використання методу усної історії як історичного джерела. Здійснено спробу дослідити досвід масового переселення в екстремальних умовах на мікрорівні – на прикладі сім'ї переселенців з чорнобильської зони «відчуження» у рамках міжнародного україно-німецького науково-дослідного проекту «Вільча – переселене село».

Можливості вивчення історичною наукою будь-якої проблеми сучасності, а тим більше такої суспільно значимої, якою є Чорнобильська катастрофа, обумовлюється багатьма чинниками. І, перш за все, це можливість виявляти, накопичувати, систематизувати та аналізувати, а отже, оперувати значним масивом фактичного матеріалу. Серед джерел вивчення Чорнобильської катастрофи, дій влади та суспільства в тій екстремальній ситуації спогади свідків посідають особливе місце, оскільки мікроісторія дає можливість персоналізувати історію та заповнити лакуни подієвої, політичної історії.

Мета цієї статті розглянути досвід використання методу усної історії як історичного джерела на матеріалах Чорнобильської катастрофи.

Метод усної історії на сьогодні є одним із найпопулярніших засобів поширення знання та збереження пам'яті про недавнє минуле; він передбачає запис оповідей свідків

досліджуваних подій із головною увагою до того, якою є власна цінність і суб'єктивна оцінка цієї події для людини, яка про неї згадує. Адже найперша і головна особливість усних джерел полягає в тому, що вони дають досліднику інформацію не стільки про події минулого, скільки про значення, значущість цих подій для людини чи цілого суспільства. Водночас усні історії, як вважають фахівці цього напрямку, дозволяють історикам з теоретичних височин і узагальнень «спуститися на землю», до простих людських історій, що лежать в основі наукового знання про історичне минуле [1, с. 5].

Після аварії на Чорнобильській атомній електростанції, яка сталася у 1986 р., в українській етнології з'явився новий напрям досліджень – екстремальне українознавство, спрямоване на вивчення зони «відчуження». За тридцять років про Чорнобиль написано чимало досліджень, літературних творів, опубліковані спогади учасників та свідків трагедії. Інструментарій усної історії значно розширює дослідницькі можливості науковців, про що свідчать наукові дослідження з порушеної проблеми та організація польових досліджень, у ході яких збираються джерела усної історії [2; 3].

Від аварії на ЧАЕС в Україні постраждали 3,2 млн. осіб, у тому числі понад 1 млн. дітей. Було евакуйовано 76 населених пунктів з кількістю мешканців в 91 тис. осіб. До зони безумовного (обов'язкового) відселення потрапили 92, а до зони гарантованого державою добровільного відселення – 835 населених пунктів [4]. Одним із таких населених пунктів стало село Вільча Поліського району Київської області. На початку 1990-х років спеціально для переселення жителів цього селища було побудоване нове село Вільча у Харківській області, де сьогодні мешкає 1600 жителів.

На прикладі громади цього новоствореного села студентами-істориками з України та Німеччини у рамках науково-дослідного проекту «Вільча – переселене село» (серпень 2017 р. – березень 2018 р.) було здійснено спробу дослідити досвід масового переселення в екстремальних умовах. Міжнародна співпраця в сфері історико-політичної освіти та ненасильницького вирішення конфліктів була реалізована за підтримки Чорнобильської історичної майстерні, Рурського університету (м. Бохум, Німеччина) і Української асоціації усної історії.

Теоретична частина проекту передбачала підготовку до польових досліджень на семінарах з усної історії: вивчення специфіки усно-історичного інтерв'ю та документального кіно. Після планування і навчання всі учасники були розміщені у сім'ях вільчан. Для збору матеріалу учасники проекту розділилися на пари, які склалися з представника німецької та української сторін. Кожен німецько-український тандем записав як мінімум одне-два інтерв'ю з переселенцями з Чорнобильської зони відчуження.

Таким чином, тема Чорнобильської катастрофи була розглянута на мікрорівні – на прикладі життя сімей-переселенців. Критерієм вибору респондентів був факт проживання у Чорнобильській зоні протягом 1986–1990 рр. та безпосередня участь у подіях, пов'язаних з аварією на ЧАЕС, її ліквідацією та переселенням постраждалих із зони відчуження. Програма інтерв'ю охоплювала інформацію про місце, дату народження оповідача, родину та загальний опис життя до аварії, обставини за яких було повідомлено про аварію, процес підготовки до переїзду, очікування та реалії життя на новому місці, шляхи подолання труднощів, перспективи розвитку громади села.

Пропонуємо читачеві інтерв'ю з Галиною Невмержицькою, директором дитячого садка у селі Вільча. Відповідно до вимог жанру, розшифрований текст спогадів подається без мовної редакції.

Оповідач: Галина Невмержицька, 1959 р.н.

Інтерв'юер: Микола Концур, студент Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Дата інтерв'ю: 7 серпня 2017 р.

Місце проведення інтерв'ю: селище міського типу Вільча Вовчанського району Харківської області.

Присутні особи: студенти Рурського університету Себастьян Дйопш, Беатріс Пішчек.

Мова інтерв'ю: українська.

Розшифрування інтерв'ю: Микола Концур.

Редагування інтерв'ю: Микола Концур.

Запитання: Розкажіть, чим для Вас є «Дім».

Відповідь: Дім для мене – це місце, де повинні бути створені найкращі умови для розвитку особистості, для проживання людей, де лунає дитячий сміх, де двоє людей шанують, незалежно від віку, люблять один одного, бережуть, де разом виховують діток, де завжди чисто, прибрано, де завжди пахне пирогами, є така приказка на Україні «Завжди у мами у хаті має пахнути пирогами» – оце для мене «Дім».

Запитання: Чи Ви розглядали інші варіанти переселення?

Відповідь: Дійсно, розглядали. Спочатку для нашої Вільчі хотіли будувати селище у Макарівському районі Київської області. Ми туди їздили. Я також, у складі делегації. Побували на місці, поспілкувалися із місцевими, але справа в тому, що вони теж своїх діток літом вивозили на оздоровлення, через те ми вирішили їхати чим подалі, аби було безпечно нашим дітям.

Запитання: Розкажіть про процес переселення, і як він розпочався.

Відповідь: Значить, все розпочиналося з того, що ми спочатку дуже довго жили на Вільчі. Ми тільки через 6 років переселилися на Харківщину, а мова про переселення десь почалась за років через 3 після того, як ми жили, бо усі говорили, що дуже чисто. По Цезію-137 у нас, правда, були якісь там норми такі, більш-менш комфортні для проживання, але потім, коли приїхали з Москви, зробили аналізи у нас – дуже була велика норма, перевищена норма по Стронцію. І все почалось з того, що делегація з Вільчі у складі точно десь чоловік 9 поїхали у Київ, у кабінет міністрів, в ЦК Компартії України. Тоді це був ще десь кінець 1980-х років, це десь 1989–1990 рік, до секретаря ЦК Компартії України він був, по моєму, 3-й секретар, Григоренко Станіслав Іванович. Делегація жінок, у яких були маленькі діти. Справа в тому, що до нас тоді приїзжали дуже багато: інститут Ілліна з Москви приїжджав, і приїжджав доктор Гейл з Америки, він сказав, що через 10–15 років у Вільчі взагалі людей не буде, вони просто вимруть від тієї дози радіації, яку ми отримали. Все ж було у ті роки настільки засекречено, що все «добре, добре». Садочок, вся територія залита бетоном, асфальтом. Дітки в піску не могли гратися, ягоди свої ми не могли їсти, тобто це все нас... так сказати... точка кіпіння дошла до такого моменту, ми уже не могли жити у такій ситуації. Через те прийняли рішення про переселення. Кожна сім'я для себе, я теж якось довго не думаючи. Ми вирішили їхати далеко, аби це було безпечно для наших, в першу чергу, дітей. І дітей, які в мене дома, і дітей, з якими ми працювали.

Запитання: Чи відповідала реальність вашим очікуванням?

Відповідь: Значить, двічі до переселення сюди, навіть тричі, ми приїжджали на цю Вільчу уже. Коли ми вирішили в основному, був великий схід села нашого, нашого селища на Вільчі, у будинку культури там ще, у Київській області. Зразу за нами прийшли 2 автобуси величезних і люди приїхали побачити, де ми будемо жити. Це було велике поле з пшеницею і ось нам показували: «Отут, тут і тут буде будуватись ця Вільча». Бачили макет селища, він, до речі, в школі є, чи в селищній раді можна буде його подивитись чи сфотографувати. І коли вже почали будувати наше селище, ми знали де буде наш будинок, хто будуть сусіди, наскільки компактно ми будемо проживати один біля другого, родинні зв'язки будуть збережені. Тобто, якщо це 2 брата, вони можуть жити рядом. Якщо це батьки і діти, то теж поряд, або через дорогу або рядишком. Ми спілкувалися з будівельниками, знали своїх сусідів і через це не було такою трагедією що ми так вискочили, але все рівно переселення – це дуже складна справа. Я чогось для себе порівняла це з деревами: якщо дерево молоденьке і якщо його пересадить з молодим коріннячком, воно краще укорінюється і краще проживе; чим людина була старшого віку, тим важче їй було прижитися на новому місці, тому що зовсім різні... Природа там у нас Поліський край, а тут у нас степ, і земля в нас там пісочок, м'яка земля, глина, дощі, клімат інший, більш такий вологий, а тут – більш сухий, більш такий континентальний, зима морозна, літо жарке й сухе. Ясно, що це

відчувалося і люди постарше важче привикали, частина людей десь назад поїхали в Київську область, поскільки ми були тоді ще молоді, то ми привикли за 25 років уже.

Запитання: Тобто, Ви очікували на такі зміни?

Відповідь: Очікували. І ми знали. Тільки знаєте, що ми не очікували? Що земля буде така тяжка. Особливо, коли піде дощ, ми не ходим в огород, ждем поки підсохне, а так ми очікували, ми знали, де будемо жити, хто з нами буде поряд жити. Роботу теж ми знали, що в нас селище своє з інфраструктурою, що в нас буде своя школа, дитячий садок. Це не вулиця прибудована до якогось села, де люди чужі. Ми всі приїхали компактно, всі приїхали свої. Наприклад, на роботі всі працівники, які працювали там, вони працевлаштовані тут.

Запитання: Чи можливо порівняти обидві Вільчі?

Відповідь: Знаєте, можливо, перш за все, працюючими людьми, що проживали там і проживають тут. Наша Вільча відрізняється своїм менталітетом, своєю культурою, своїми історичними такими, в нас наші люди дуже люблять вишивати і хрестиком, і гладдю навчені, в нас люди люблять працювати. Ви подивіться сади в нас: стільки яблунь, черешень, абрикосів, вишень. Люди навчені працювати на землі, тримають господарство для себе: там курочки, кролики, поросятка, хто має здоров'я і силу. Можливо ще порівняти й тим, що між Вільчами десь 730 кілометрів. Це досить така велика, немала відстань, але і там і тут є ліс, за що нас зацікавила ця частинка Слобожанщини, Харківщини, Вовчанщини, бо тут є ліс, а ми, люди, які виростили в зоні Полісся, любимо збирати гриби, ягоди. Тут, правда, немає чорниці, але тут є суничка, тут є в лісі білі гриби і краснючки, і маслятка, тобто цілу осінь ми в лісі збираємо грибочки, і повітря таке похоче, соснові ці ліси і річечка є.

Запитання: Що стало остаточним приводом для Вас зважитись на переселення?

Відповідь: Остаточним приводом для мене стали мої діти. Сину на той момент одному було 12 років, з них він 6 прожив уже в зоні. Донька моя народилась 17 липня 1986 року, тобто, на момент аварії вона була ще ненароджена, і це також була дуже велика загроза для її здоров'я. На момент переселення їй було 6 роцків. Ми поїхали тільки з-за дітей, поїхали дуже далеко. Шкода, звісно. В нас був дуже гарний новий будинок. Ми тільки у березні 1986 року його оформили, тільки переселилися. Але ж заради дітей, заради їх здоров'я і благополуччя...

Запитання: Ви отримали якусь допомогу від місцевих?

Відповідь: Знаєте, отримали. Як керівник своєї організації. Нам дуже допомагав відділ освіти. Покойна вже Школьна Людмила Григорівна, завідувача відділом освіти. А просто людськи, случайно, познайомився мій чоловік – земляк з Житомирської області, ми родом з Житомирщини, я і чоловік. Микола Олексійович Кравчук, він дуже нам допомагав. Звісно, приїхали, поле, ні дерев, нічого. То це була така людина, ми й по сьогоднішній день спілкуємось з його сім'єю, бо він дуже давно покійний.

Запитання: Чи Ви розповідали про цей досвід переселення раніше?

Відповідь: Розповідала. Писали книжечку про Вільчу раніше. У Вільчу приїзжали представники із Київської області. Ми спілкувались з ними у приватній бесіді. Є 2 книжки, вже видано до 80-річчя і до 90-річчя Вільчі. У цьому році ми їздили на зустріч «90 років Вільчі» у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області. Була я в числі делегації Вільчі.

Запитання: Розкажіть про своїх сусідів.

Відповідь: В мене з сусідами гарні, добросусідські відносини, це порядні люди. У нас всього ширина наших участків, нашого городу 25 метрів, тобто, сусіди справа і зліва. З однієї сторони в мене живе мама з чоловіком, а з іншої – син з невісткою і дитиною, яка відвідує садочок. Ми з ними разом працюємо в саду, на городі і маємо чисто добросусідські відносини, вітаємося, ніколи не ругались, ми прожили вже 25 років і в нас ніколи не було неприємних моментів.

Запитання: Ваші сусіди з колишньої Вільчі?

Відповідь: Сусіди з Вільчі, ми разом з ними переїхали, ми разом з ними працюємо.

Запитання: Тобто ви знаєте їх дуже багато років?

Відповідь: Я знаю їх вже майже 40 років.

Запитання: Як Ви уявляєте своє майбутнє і майбутнє Вільчі ?

Відповідь: Майбутнє Вільчі я уявляю як патріот свого селища. Я завжди говорю: «Цвісти потрібно там, де ростеш». Якщо ми тут обрали і живем, то треба любити свою Вільчу і не ждати якоїсь милостині від Свише. Кожному наводить лад, створювати Рай біля своїх будинків, наводити лад на своїх роботах, хто де працює, робити все, щоб Вільча процвітала і була краще. Я все-таки для майбутнього бачу, що наша школа буде опорна; як буде об'єднання громад, щоб суди підвозили діток з усіх близьких сіл; і хочу, щоб у нас було чим поменше таких незаселених будинків. Людей у нас дуже багато померло похилого віку, дуже багато є житла, у якому не живуть люди. Хотілося б, щоб у нас Вільча процвітала, всі жили дружно, як ми живем завжди. А своє майбутнє я бачу як тиху, спокійну старість разом зі своїм чоловіком, діти щоб приїзжали у відпустку, на канікули, а так ми вдвох. Діти далеко живуть.

Запитання: Що Ви можете розповісти про своє життя, дитинство, моменти, які запам'ятались?

Відповідь: Я народилась в дуже квітучому краї. Це Житомирська область, Овруцький район, село Городець. В сім'ї у нас було 4 діток, я найстарша, ще є 2 сестрички й брат. Цікаво в житті було все, знаєте, як у всіх, дитинство в нас було дуже цікаве. Я народилась вже й не так недавно, а давненько, мені вже 58 років. Я дуже часто згадую мою покійну маму, привчила нас до роботи, я їй дуже вдячна, я їй буду все життя за це дякувати. Мама навчила нас всьому: і вишивати, і шити, і працювати на городі. І це мені дало в житті можливість вижити у будь якій ситуації, я умію багато чого робити і це дуже добре. В школі навчалась дуже гарно, потім закінчила Переяслав-Хмельницьке педагогічне училище, дошкільний відділ, потім закінчила Київський Державний педагогічний інститут, тоді він був імені Горького, зараз Університет імені Драгоманова, також дошкільний відділ. Найдорожче, що в мене в житті було, це моя сім'я, разом з чоловіком ми вже 39-й рік, це мої діти, та це моя робота. 14 липня було 40 років як я працюю в цьому дитячому садочку. На цій Вільчі і на тій Вільчі я дуже молоденькою приїхала на роботу, один запис в книжці трудовій, так що мені дуже повезло, я дуже щаслива. Тільки переселення..., а так, робота – це стимул до життя. Дітки маленькі, немає нічого краще, ніж маленькі діти-дошкільнята. Вони, як чистий лист паперу, вони чесні, вони відкриті, я дуже люблю дітей і дуже люблю свій колектив, поважаю кожного працівника, ми дуже багато років працюємо, є люди, з якими я працюю вже 40 років.

Запитання: Це ще з тієї Вільчі ?

Відповідь: Це з тієї Вільчі, і ми, коли переселялися, я дала слово своїм людям, якщо я буду працювати на своїй посаді, всі будуть працевлаштовані. У нас немає людей, яких просто звільнили, бо був чим то неугодний, чи когось нового прийняли, весь колектив стабільний, в нас немає взагалі в колективі якоїсь на російській мові «текучки кадров», плинності кадрів немає, люди прийшли. Взагалі в нас проблема селища – це працевлаштування, в нас немає отаких робочих місць. Єдине, що не виконала обласна адміністрація, коли нас переселяли, тут повинен бути якийсь консервний завод, тут повинно бути ще щось, якісь робочі створені місця крім садок, школа, амбулаторія, комбінат, комунальних підприємств – в нас дуже тяжко найти роботу.

Запитання: Розкажіть, як це було у 1986 році, як ви дізналися? Як вплинула трагедія на Вас?

Відповідь: Я пам'ятаю дуже гарно, як сьогодні це все пам'ятаю. Я ніколи про це нікому не говорила, вам скажу. Це була субота, ранок, чоловік мій поїхав. Він працював фельдшером швидкої допомоги в Поліській центральній лікарні. Він поїхав на роботу, ніхто ще нічого не знав, а потім ми в цей день садили картоплю у сусідів, я була вже вагітна, на 7 місяці, допомагали трошки їм. Сусідка, навіть родичка, каже: «Ти знаєш, що в Чорнобилі трапилась аварія?» Я кажу: «Ні, не чула». Та кажу: «Видно щось нестрашне». Бо казали, що ми зовсім близько, казали: «Як буде в Чорнобилі щось, то нашої Вільчі взагалі не

останеться.» Бо це так страшно – 4 блоки цієї атомної, там ще 4 хотіли будувати, не знаю наскільки це правда. А потім позвонив чоловік додому на телефон стаціонарний і каже: «Не выпускай Володю». Це син, якому тоді було 6 років. «Сама нікуди не виходь, закрій всі вікна, двері, того що в Чорнобилі трапилась дуже страшна катастрофа на 4-му блоці. Ми готуємо всю лікарню до прийому звідти, до евакуації Прип'яті». Прип'ять – це ж велике місто, середній вік людей там 26 чи 27 років, там одна молодь жила у Прип'яті. Дуже гарне було місто. «І старайся не виходити нікуди з дому». Ну як не виходити, як на вулиці так гарно світить сонечко, це 26 травня, пташки співають, ні запаху немає ніякого, ні диму, розумієте? Ми всі роки, які прожили там, ну як хтось приїзжав, відчували метал там, у роті, запах. Взагалі це якось відчувається, от і зараз, коли ми проїжджаєм, коли я їду на могили до батьків, проїжджаєм мимо Вільчі. В тому році ми з сином їздили спеціально на Вільчу, ледь-ледь нашли свій будинок, бо там вже такі дерева поросли, дуже високі, вище будинку. Вот так вот ми почули про це. А потім вже, коли чоловік приїхав, я виїхала з Вільчі 4 травня. Забрала хлопчика і поїхала до батьків. Спочатку у Овруч, там теж третя зона. Потім поїхала на Волинь, там теж третя зона, тобто захватитися практично не було куди. Ніхто не знав, навіть коли дозиметристи приходили, ми з ними дивились біля садочка: «Ось тут чисто, а тут уже п'ятнишко». Начинають цей асфальт вибивати, новий стелять, так якось точечно впала ця радіація, купочками такими, точечками.

Запитання: І Ви вже не жили у старій Вільчі у 1986 році з 4 травня?

Відповідь: Я виїхала, і у вересні я повернулась вже з маленькою дитиною на руках. Я народжувала дитину в Словечно, це Овруцький район Житомирської області. Жила у своїх батьків. А чоловік був на Вільчі весь час, тому що він працював. Він ліквідатор у мене. Швидкі допомоги, всі евакуації всіх сіл проводилися з міліцією і з швидкою: вдруг кому стане зле з серцем чи тиск підніметься. Швидка завжди була на всіх евакуаціях.

Запитання: А що розповідав Ваш чоловік? Як ваша родина сприймала це? *Відповідь:* Знаєте, я про це не хочу говорити, це дуже неприємні моменти, дуже-дуже непросто було це все пережити. По-перше, сім'ю ми розірвали. Мені хотілося б, я навіть була вже згодна лишити той будинок величезний, якусь маленьку кімнатку, тільки щоб сім'я була вся разом: син, донька, чоловік і я. Це такий непростий момент для молодої сім'ї. Тільки сім років були разом коли це трапилось.

Запитання: Коли Ви переїхали?

Відповідь: У 1992 році ми переїхали, 8 жовтня ми вже були тут ввечері. Нас забезпечили двома машинами великими, деякі речі ми з собою взяли. Ми своєю машиною їхали з дітками. Ну до цього, я ж кажу, ми вже двічі чи тричі були біля свого будинку, ми бачили, що в нас все уже готове. В числі перших, в мене ордер був номер 20.

Запитання: Тобто, Ви була 20-та?

Відповідь: Двадцята я була з цього селища. Трохи раніше приїхав Михайло Васильович, директор школи. Він приїхав, по моєму, 25 вересня, він вкінці вересня переїхав. Ми їхали перші, тому що надо було добудувати садок, забезпечувати його меблями, все це робота.

Запитання: Ви приїхали вже з друзями. Ви відчували якийсь затишок, легше було разом переживали все це?

Відповідь: Ми організовували самі собі затишок. Ми готували вечері, жили дружно. Знаєте, все-таки чужа сторона, як не кажіть. Зараз вже пройшло 25 років, вже по-другому очі дивляться, ми по-другому мислимо і говоримо. Знаєте, все, що погане в житті було, це моя така філософська думка, його треба якось пережити, старатися його стерти, як пльоночка магнітофона. Не так часто вспоминати, для того, щоб не займатися самоїдством. Тому, що це дуже руйнує наш організм, руйнує нашу психічну сторону здоров'я. А якщо буде невроз – і соматичні хвороби підключаються. Так що стараємося жити сьогоднішнім днем, не забувати своїх предків, їздимо на могили, а разом з тим радуємося кожному дню, день прожив – і дякувати Богу.

Запитання: А зараз у старій Вільчі хтось живе? Чи Ви маєте якісь зв'язки там?

Відповідь: Ні, там нікого немає наших, нікого немає. У мене зв'язки лишилися з моєю малою Батьківщиною, з Житомирщиною. Туди я їзду інколи, ось у цьому році, на могилу їзду до батьків. А в старій Вільчі нікого немає, там такий ліс, я ледь нашла свій будинок, свою вулицю, вона така вузька стала, заросла так.

Запитання: Ви туди заходили, у свій будинок?

Відповідь: Я зайти не могла, тому що криші немає, а ці балки так висять..., так можна травмуватися. Я була біля хати, в мене є фотографія і дома син пофотографував, у мене на телефоні. А в будинок вже не можна, посередені будинку вирости дерева. Душа болить, знаєте, стараєшся, все-таки там молодість пройшла, кращі роки, там дітки народилися. Дуже болить душа, але якщо ти хочеш жити, то треба приживатись, випускати чим поглибше коріння. І всю цю боль стараємось заглушити роботою. Працюємо, вдома багато працюємо, на роботі.

Запитання: Тобто, ви знаходите порятунком у роботі?

Відповідь: У роботі. Фізичній роботі, того що робота моя, професія пов'язана більше з розумовим навантаженням. Я прибігаю додому, зразу перевдягаюсь у свій робочий одяг, беру сапочку й біжу на город і від цього отримую дуже велике задоволення.

Запитання: Ви працюєте аби зробити життя кращим, ніж воно було?

Відповідь: Так, в нас і сусіди так стараються, і родичі, і ми стараємось хто як може, хто чим може зробити свій побут якомога краще. Ми навчилися все: обої клеїм, самі фарбуємо, чоловік у мене сам ламінат поклав, якісь ремонти робимо по-можливості. Це наш дім, і це наше все. Дім – це там, де затишно, комфортно, де всі відпочивають. В мене є ще така життєва позиція, це якщо на роботі якісь неприємності, а людина приходить додому, а дома в неї все добре, у неї дуже швидко організм востанавливається. А якщо вдома непорядок, ніяка робота не заглушить цю біль.

Запитання: Тобто, Ви створили цей затишок своїми руками?

Відповідь: У себе вдома і на роботі стараюсь по-можливості, щоб люди були щасливі, щоб їм хотілось вранці йти на роботу, а ввечері повертатись додому, це дійсно людське щастя.

Запитання: Ви збираєтесь разом з іншими вільчанами, підтримуєте відносини, збираєтесь на дні пам'яті?

Відповідь: Обов'язково. Бачите, не всі вільчани переїхали сюди, частина вільчан лишилась в Київській області. Така тепла зустріч була 29 квітня, коли ми зустрілись в Переяславі. Обнімалися всі друг з другом. Там і куми наші є. Ми з ними перезвонюємся. Так от живих побачить, здорових людей, ну як здорових, в розумінні, що люди також приїхали, все-таки далеко їхати, це не так близько, дорога не проста. Зустріч була дуже приємна для всіх: і киян, і харків'ян.

Запитання: Є якась різниця між цими двома групами людей, тими що живуть у цій Вільчі, та тими, що живуть у Київській області?

Відповідь: Я думаю, що немає. Ті тож працюють по-своєму, в них теж свої будинки. Знаєте, ця аварія трапилась в такий момент, коли ще змогли побудувати житло. Це дуже добре, бо кожна людина отримала собі де жити, будиночок. У нас, на Вільчі, є багато типів будинків, є два проекти двокімнатних, є трьокімнатні, є чотирьохкімнатні, і є два проекти п'ятикімнатних будинків. І я вважаю, що в той момент, той час, коли переселялися, Харківська обласна адміністрація підійшла до нас дуже по-доброму, бо, наприклад, п'ятикімнатний будинок давали тим, у кого багатодітна сім'я і тим, хто на тій Вільчі залишав великий будинок. Всі люди, які проживали на Вільчі, отримали досить таке достойне житло.

Запитання: Тому Ви бачите тільки світле майбутнє?

Відповідь: Да, я бачу. Я людина по характеру реаліст та оптиміст, і я не признаю песимістів, які плачуть, що нема того, нема сього. Немає, значить треба старатися, щоб забезпечити комфортні умови проживання для себе і дітей. Особливо дітей.

Транскрипти інтерв'ю були перекладені англійською мовою і презентовані в Рурському університеті учасниками Проекту. За матеріалами проекту заплановано створити фільм та опублікувати історичний альбом «Вільча – переселене село».

Проект сприяє збереженню пам'яті про унікальний досвід переселення із зони відчуження внаслідок аварії на ЧАЕС, використання цього досвіду в сучасних умовах, а також передачі цього важливого історичного досвіду від старшого покоління молодшому. Але історія повинна бути не тільки написана, вона повинна бути почута і побачена. З цього погляду метод усної історії є особливо цікавим і багатим, оскільки оповідачі є не тільки джерелом усної історичної знання, а, перш за все, «свідомством», що розміщене у просторі історії життя з повсякденним фоном мікросоціальної історії.

SUMMARY

The article deals with the problem of using the method of oral history as a historical source. An attempt was made to investigate the experience of mass resettlement in extreme conditions at the micro level, by the example of the family that was resettled from the Chernobyl exclusion zone, within the framework of the international Ukrainian-German research project “Vilcha – the resettled village”.

Keywords: oral history, Chernobyl catastrophe, exclusion zone, resettlement, village Vilcha.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Роботи переможців молодіжного конкурсу дослідницьких есеїв «Чорнобиль та Східна Україна: портрети і долі 1986–2015». – Харків, 2015. – 94 с.
2. Проскурова С. Дослідницький потенціал методу усної історії (на прикладі свідчень очевидців Чорнобильської катастрофи) / С. Проскурова // Матеріали до української етнології. – 2013. – Вип. 12. – С. 86–93.
3. У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків : ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – 248 с.
4. Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Chornobyl_20/Oglyady.php

УДК 37.091.12.011.3 – 051(477) «1980 – 1990»

Лаврут О. О.

УЧИТЕЛЬСТВО УРСР У КІНЦІ 1980-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ: АСПЕКТИ БУДЕННОГО ЖИТТЯ

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років Українська РСР, перебуваючи ще у складі СРСР, переживала процеси «перебудови». Проголошені принципи політики були далекими від реального життя. Учителство продовжувало виконувати роль провайдера ідей правлячої партії, з іншого боку – протягом довгого періоду воно, звикнувши до прокламацій, вже по-іншому дивилося на життєві речі. Ідеологічний «рупор» радянської партії підтримувався в основному морально. Матеріальне забезпечення учителів залишалось незадовільним.

Кінець 1980-х – початок 1990-х років був складовим періодом «перебудови» в Українській РСР. Нові лозунги, проголошені Комуністичною партією Радянського Союзу, фактично не вписувались у буденне життя суспільства. Населення дещо звикло до того, що так вихолощувалось протягом довгого часу, і не змогло так швидко адаптуватись до нових умов. Учителство було безпосереднім виконавцем політики партії, тим паче – в умовах соціально-економічних загострень. Цього питання певною мірою торкалися дослідники, але висвітлювали лише деякі аспекти цього періоду. Так, історики вивчили питання економічної історії зазначеного періоду [1], вплив «перебудови» на суспільно-політичні настрої населення УРСР [2], регіональні аспекти [3]. Проте вивчення проблеми становища

учительства у ці роки залишилось осторонь. Метою нашої роботи є вивчення забезпечення учителів Української РСР зазначеного періоду. Задля цього нам необхідно з'ясувати історіографічну та джерельну базу дослідження; основні напрямки діяльності педагогів; їх матеріальне забезпечення; перспективи дослідження.

«Провайдерами» політики Міністерства народної освіти УРСР були обласні управління та обласні інститути удосконалення вчителів (далі ОІУВ). Так, Миколаївський ОІУВ спрямовував власну роботу на забезпечення безперервної освіти, диференційований підхід до курсової перепідготовки кадрів, проведення методичної роботи на основі діагностики і рівня професійної компетентності. Велися пошуки оптимальних структур методичних установ області. Так, у Миколаєві за рахунок реорганізації районних методкабінетів створено єдиний міський методичний центр, основними напрямками роботи якого було забезпечення необхідних умов для підвищення рівня компетентності педагогічних кадрів, пошуки активних форм поширення передового педагогічного досвіду, досягнень психолого-педагогічної науки.

Для подальшої активізації діяльності педагогів колегія обласного управління народної освіти і науки та рада обласного відділення Педагогічного товариства УРСР оголосили щорічний конкурс «За особистий внесок у розвиток і вдосконалення методики і практики навчально-виховного процесу», яким передбачена система заохочення творчих працівників... У Миколаєві учителі суспільних дисциплін підвищували власний теоретичний і методичний рівень у школі молодого учителя (окремо зі стажем один і 2–3 роки) з проблем: «Розвиток пізнавальної діяльності учнів» (учителі, які працювали у 5–8 класах), «Активні форми навчання» (учителі 9–11 класів), «Активні форми контролю знань учнів» (учителі 9–11 класів), «Вивчення історії УРСР як окремого курсу». У місті функціонувала творча група учителів з питань впровадження активних форм уроку. Схожі групи організовані і в інших районах і містах області.

Не дивлячись на ці позитивні риси, йшлося про те, що установи повільно переорієнтували тематику методичних заходів на пріоритетні проблеми перебудови навчально-виховного процесу. Поза їх увагою залишилось рішення колегії Міносвіти УРСР від 28 грудня 1988 р. «Про організаторську роботу органів народної освіти, методичних установ, педагогічних колективів шкіл Одеської області з розвитку диференціації навчання, поглибленого вивчення основ наук». Не усі керівники шкіл та учителі обізнані з новими ідеями і можливостями навчальних планів на 1989/90 н.р. Так, у середній школі м. Новий Буг, Ольшанській середній школі Миколаївського району та інших повністю не використовувались години на профільне навчання та факультативи. Повільно розвивалась в області мережа шкіл (класів) з поглибленим вивченням окремих предметів, а у Березанському, Кривозерському, Первомайському районах не створено жодної такої школи; Веселинівському, Миколаївському – функціонувало лише по одній школі. Відсутня була чітка система в роботі постійно діючих семінарів і лекторіїв при облІУВ та рай(міськ)методкабінетах для учителів 10–11 класів відповідно до рішення колегії Держосвіти СРСР від 8 серпня 1988 р. «Про додаткові заходи по навчально-методичному забезпеченню викладання історії СРСР (радянський період) у середніх навчальних закладах» та листа Міносвіти УРСР №1/1-9-1 від 17 серпня 1988 р. Нові видання суспільно-політичної і науково-політичної літератури та підручники з історії всупереч вимогам Міносвіти УРСР надходили у вільний продаж (м. Миколаїв, Первомайський, Новобузький та інші райони). Недостатньо забезпечувалось наукове підґрунтя роботи педагогів. Так, 86 % опитаних учителів потребували знань з психології, 62% – сучасних відомостей з дидактики, 83% – старшокласників зазначили, що учителям бракувало розуміння дітей, знань психології школяра. Обласне управління, відділи народної освіти, керівники шкіл недостатньо приділяли увагу засобам стимулювання ініціативи і творчості, новаторських пошуків педагогів, потребувала посиленої уваги атестація педагогічних кадрів [4, с. 18–26].

Поряд із навчально-виховною діяльністю педагогам необхідно було вирішувати питання матеріального характеру, про що писали в їх часописах. Зокрема, під заголовком

«Резонанс публікацій «Радянської школи» вийшла стаття «Соціальний статус і престиж учителя», у якій зазначалось наступне: «Багато болючих проблем назбиралося у галузі народної освіти за останні десятиліття. У когось може виникнути запитання: чи на часі сьогодні, коли нашу економіку, інші сфери суспільного життя вразила криза, розв'язування проблем школи? Очевидно, на часі. Бо від того, як будуть розв'язуватися у нашому суспільстві всі «вузли» і «вузлики» економіки й політики, залежить функціонування освіти, окреслюється її подальший розвиток. Адже всі задуми, всі плани, які спрямовуються на реальний вихід із кризового становища, втілюватимуть у життя вони – вихованці загальноосвітньої школи, які стануть виробниками матеріальних благ і організаторами виробництва. А в якому ж становищі перебуває педагог, від знань, професійних умінь і навичок, ба, навіть фізичного стану і настрою якого залежить, як ми вже звикли говорити, підготовка висококваліфікованих кадрів?»

Гуманні принципи соціалізму, проголошені щодо вчителя, його високого становища у суспільстві, багато у чому залишились абстракцією. Невисока заробітна плата, незабезпеченість житлом, низький рівень медичного обслуговування, а головне – часто-густо неповажливе ставлення до праці педагога. Забуваючи про його основне покликання, про його фахове призначення – навчати й виховувати дітей – вчителя завантажували чим завгодно – від організації хлібопоставок до збирання металолому. Все це, на жаль, і визначило багато в чому його соціальний статус. «Соціальний статус і престиж учителя» – під такою назвою у № 5 журналу за цей рік (1989 р.) було надруковано статтю О. І. Нікітенка, яка торкнулася проблем стимулювання праці вчителя на основі його методичної озброєності, стажу, наповнюваності класів тощо. Редакція одержала ряд відгуків на статтю. Далі надавався короткий виклад деяких з них» [5, с. 7–9].

Рівень життя людей визначався якістю харчування, станом медичного та житлового забезпечення. Для багатьох людей життя в період «перебудови» вимірювалося словом «дефіцит», що означало відсутність або нестачу певних товарів. Намагаючись подолати дефіцит товарів, Рада Міністрів СРСР у серпні 1988 р. ухвалила постанову «Про невідкладні заходи щодо поліпшення торговельного обслуговування населення», а через місяць таку ж постанову прийняла Рада Міністрів Української РСР. За дорученням Ради Міністрів Міністерство народної освіти УРСР проаналізувало стан забезпечення житлом педагогічних кадрів. У навчально-виховних закладах у 1990/91 н.р. працювало більше 840 тис. педагогічних, інженерно-педагогічних працівників, у т.ч. у школах – 540 тис. відповідно. Щорічно на роботу до них направлялись в середньому 32 тис. молодих фахівців.

«Зараз на квартирному обліку перебуває 58,4 тис. (6,9 %) педагогічних працівників, серед яких в орендованих квартирах жили 22,4 тис. (38,4 % осіб, у т.ч. і тих, хто працював у школах). У 1990 р. педагогічні працівники отримали 9,1 тис. квартир, з них – за рахунок місцевих Рад – 2,8 тис., державних капіталовкладень – 0,5 тис., кооперативного будівництва – 1,8%, коштів радгоспів та колгоспів – 2,1 тис. квартир відповідно. Власні будинки побудували 1320 сімей педагогів. У минулому році отримали квартири 6 тис. (20,3 %) молодих фахівців, виділили місця в гуртожитках – 2,4 тис. (8 %), жили разом з батьками 17,7 (59,8%), більше 3,5 тис. (11,7%) були змушені орендувати житло. Краще вирішується це питання в Івано-Франківській, Сумській, Волинській, Кіровоградській областях. Місцеві органи послабили увагу, тому недивно, що збільшилась кількість тих, хто орендував житло – на 1,2 тис. осіб (у Львівській – збільшилось на 885 осіб, Луганській 475, Кримській – 439 і Запорізькій – 325 відповідно)» [6, арк. 123–124].

Не дбали про надання фахівцям ізольованих приміщень, тому Міністерство освіти запровадило передбачуваний директивними органами порядок: договори, укладені між молодими фахівцями та органами народної освіти мали сприяти створенню педагогам належних житлових умов. До органів освіти, Верховної Ради, Кабінету Міністрів надходили звернення від педагогічних колективів, профспілкових організацій педагогічних працівників з вимогою забезпечити з 1 листопада 1991 р. перерахування з коефіцієнтом 2,31 доплат за

перевірку зошитів, класне керівництво, почесні звання, підвищити зарплатню за роботу в установах зі шкідливими, несприятливими умовами праці [7, арк. 71].

Отже, учительство Української РСР у кінці 1980-х – початку 1990-х років продовжувало виконувати власні функції. При цьому соціально-економічні негаразди негативно впливали на життя педагогів та виконання їх професійних функцій. Перспективою нашого дослідження є комплексне вивчення буднів учителів.

SUMMARY

During the late 1980s and early 1990s, the Ukrainian SSR, while still part of the USSR, was undergoing “reorganization” processes. The proclaimed policy principles were far from the real life. Teachers continued to serve as providers of the ruling party’s ideas. On the other hand, during a long period of time, having got used to the proclamations, they looked differently at the things of life. The ideological “mouthpiece” of the Soviet party was supported mostly morally. The material provision of teachers remained unsatisfactory.

Keywords: “reorganization”, teachers, education, material provision.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [Ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-573-8/978-966-521-573-8.pdf>
2. Гордіна Наталія Олегівна. Суспільно-політичні настрої населення УРСР в умовах «перебудови» (1985–1991 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гордіна Наталія Олегівна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 15 с.
3. Муравський Олег Іванович. Суспільно-політичні процеси в західних областях УРСР (1985–1991): міжнаціональний та міжконфесійний аспекти [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Муравський Олег Іванович; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Л., 2009. – 228 арк.
4. Про організаційно-методичну діяльність Миколаївського обласного ІУВ, методичних кабінетів області по перебудові навчально-виховного процесу в школах і профтехучилищах, розвитку ініціативи, творчості та новаторських пошуків педагогів // Інформаційний збірник та коментарі Міністерства освіти і науки України, Київ. – 1990. – № 8. – С. 18–26.
5. Колісніченко В. М., Громовий В. В., Сеньков В. Я., Денисенко В. П. Соціальний статус і престиж учителя // Радянська школа. – 1989. – № 12. – С. 7–9.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 121. – Арк. 123–124.
7. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 121. – Арк. 71.

УДК 908 (477.46)

Мінська О. І.

ЗАБОРОНЕНА ТЕМА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ – «ЧОРНОСВИТНИКИ»

У статті розкриваються маловідомі факти «незручної теми», яка була під забороною у Радянському Союзі. Страшні спогади очевидців засвідчують, як «талановиті» командири Червоної армії виграли війну з Німеччиною за рахунок знищення українського народу.

Все далі й далі ми віддаляємося від трагічних років Другої світової війни. Та це не означає, що з пам'яті народної стираються жахіття, які довелося пережити сучасникам тієї трагедії. Навпаки, з'являються все нові й нові теми, які стають предметом наукового вивчення, щоб перестати бути «прогалиною» чи «білою плямою» історії. Одним із таких наукових досліджень є тема «чорносвітників». Їх називали по-різному: «піджачники»,

«чорножупанники», «чорнобушлатники», але переважно – «чорносвітники» і, нарешті, «чорна піхота»...

На жаль, першими про неї розповіли не історики, а письменники. Саме вони ще за радянських часів знайшли мужність звернутися до цієї болючої теми і донести її до читачів.

Окремі змушені були це зробити «езоповою мовою», прикриваючи сутність пафосом. Саме так зробив Юрій Яновський у статті «Шлях війни», опублікованій 5 листопада 1943 р. Він маскує негативне явище, «героїзуючи» його: «По дорогах Полтавщини йде на фронт «чорна піхота». Так називали мобілізованих селян, що не одержали ще військового одягу. Але дух цієї піхоти – над усякі похвали. Вони ходять в атаку, як леви. Вони вмирають, якщо доводиться, але в агонії роблять ще один крок уперед».

Більш реалістичною та зворушливою видається картина, змальована Дмитром Міщенком в оповіданні «Батальйон необмундированих» (збірка «Очі дівочі», 1964 р.).

Кілька сповнених болю й трагізму сторінок присвятив «чорносвітникам» видатний майстер пера Олесь Гончар у своєму романі «Собор» (1968 р.).

Уже в 1980-х роках до цієї теми звернувся Василь Захарченко – його оповідання «Чорна піхота», що увійшло до збірки «Клекіт старого лелеки» (1989 р.), також дуже реалістично змальовує трагедію тих, хто був мобілізований «визволенням».

Торкається цієї непростой теми і зміст кількох документальних фільмів, знятих в Україні останніми роками, зокрема «Чорна піхота» (режисер Іван Кравчишин, 2010 р.), «Рівень секретності 18» (режисер Володимир Іванов, 2011 р.) та ін. «Рівень секретності 18» (режисер Володимир Іванов, 2011 рік) та ін. [1].

Матеріали досліджень просто вражають своїм цинізмом, жорстокістю та неприхованою антиукраїнською позицією Сталіна. Саме за його наказами як верховного головнокомандуючого з січня 1943 р., коли Червона армія ступила на українську землю, активно почалася друга хвиля масової мобілізації чоловічого населення, яка не припинялася до кінця 1944 р. Ще готуючись до масштабних наступів під Харковом і на Керченському півострові, запланованих на весну 1942 р., Сталін підписав 9 лютого 1942 р. наказ Ставки № 089 «Про призов до Червоної армії громадян, які мешкають на визволених від окупації територіях», дозволяв військовим радам армій, щоб не затримувати наступ і не очікувати на підготоване поповнення з тилу, мобілізувати «живу силу» прямо в ході бойових дій на звільнених від німців територіях. До наступаючих військ (тобто одразу ж на фронт) «загрібали» всіх чоловіків віком від 17 до 45 років. У середині 1943 р. вікові межі ще більше посунули – до 55 років [2]. А згодом мобілізація зачепила й 16-річних юнаків. Призовний же вік був –18 років. Гортаючи сторінки Книги Пам'яті України, знаходимо лише окремі такі дані:

Бабич Василь Сидорович, 1927 р., с. Худоліївка, українець. Мобілізований у 1944 р. Рядовий. Загинув 10.04.1945 р. Похований в Одеській області [3, с. 441];

Дмитренко Петро Феодосійович, 1927 р., с. Вдовичине, українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Пропав безвісти [3];

Загуба Степан Іванович, 1927 р., с. Новоселиця, українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Загинув у 1943 р. [3].

Як свідчать очевидці з різних областей України, тоді при визволенні території польові військкомати брали юнаків не згідно з документами, а за зовнішнім виглядом: якщо рослиї, значить годиться «під аршин». А українські хлопці і в 15–16 років уже досить росли [4].

Отже, діючі армії отримували право майже необмеженого використання для своїх потреб місцевого людського ресурсу. Ця обставина надавала проведенню військової мобілізації вкрай жорстких рис.

Таким чином, на початку 1943 р. стрімко зросла чисельність українців у Червоній армії, зокрема за рахунок так званих «чорносвітників». Звичайно ж, не всіх мобілізованих можна було віднести до цієї категорії, однак, цілком ймовірно, що вони склали чималу їх частку. Серед мобілізованих було багато інвалідів-фронтників, що обморозили кінцівки ще

під час радянсько-фінської війни. До війська були мобілізовані й рідні так званих «ворогів народу» та інші «неблагодійні» громадяни.

Армійському командуванню наказувалося терміново формувати запасні полки, що мали здійснювати відбір, призов і 15-денну бойову підготовку мобілізованого контингенту в зоні дії своїх армій. Проте, й таких правил у військах дотримувалися на свій розсуд, часто в ході наступу порушуючи вікові обмеження для призовного контингенту й інші вимоги інструкцій [1].

Під час призову до Червоної армії, зокрема в Кіровоградській області (Чигиринський район був адміністративною одиницею Кіровоградської області до 1954 р. – О.М.), політруки та командири гнали людей до бою без зброї, наказуючи здобувати її самим у сутичці з ворогом і власною кров'ю »змити провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталіним». Вони вважали їх потенційними зрадниками, які відсиджувалися вдома, пристосуванцями, які піддалися ідеологічному впливу окупантів. Як і штрафні батальйони, «чорнопіджачників» використовували у ролі «гарматного м'яса». «У ніч з 6 на 7 січня 1943 р., коли йшли бої за визволення с. Матвіївка, наша мати, я із сестрою, а також мій дядько з тіткою заховалися у погребі у пічурах, «кашуби» по-матвіївському. У льоху зажди була діжка з водою і сухарі на всяк випадок. Всі сиділи, а тітка Катерина весь час стривожено ходила – у неї болів попереk, вона не могли довго сидіти. Коли стихли постріли, тітка вирішила виглянути на подвір'я і подивитись, чи не згорів сарай, адже там була вся їхня худоба: корова, тільна телиця, кілька свиней. Саме в цей час у неї влучив снайпер. Поховали її на власному дворі, бо кладовище було заміноване. А зранку, це було Різдво, в Матвіївку зайшли наші. Надвечір, коли сонце почало заходити, мати вирішила відвести нас до своїх батьків. Якраз у той час випало багато снігу, який був червоним від крові. По всій дорозі лежали вбиті солдати, яких ми їх обминали і переступали», – поділилася спогадами Зубенко Галина Іванівна, 1937 р.н., уродженка с. Матвіївка [5].

Щоб беззбройні солдати не відступали, у складі Червоної армії діяли так звані «загранотряди», які допомагали виконувати знаменитий сталінський наказ «Ні кроку назад». Такого не було в жодній армії світу. Якщо бійці відступали, вони поливали кулеметним вогнем усіх, хто йшов назад». Свідчення письменника Анатолія Дімарова: «Коли село звільнили, всіх чоловіків від 16 до 60 років – всіх, аби була нога-рука, а чи сліпий – глухий – не важливо – стали брати до війська. Нас «озброїли» дали по пів цеглини і – «йдіть іскупайте вину кров'ю», бо ми на окупованій території були. Мовляв, ви жбурляйте цеглу, а німці нехай думають, що то гранати! Нас 500 душ вигнали на кригу водосховища... Німці нас підпустили і вдарили кинджальним вогнем. Повернутися назад не можна було – там сиділи смершівці з націленими нам у спину кулеметами...З 500 душ лише 15 уціліли! А під Ізюмом десять тисяч таких беззбройних поклали! І так винищували чоловіків по всій Україні» [6]. Також про це згадує ветеран війни Г. Герасимов: «2 грудня 1943 р. наш райцентр Георгіївське (нині Ново-Георгіївськ Кіровоградської обл. – О.М.) було звільнено від окупантів. Цього ж дня почалася мобілізація всього чоловічого населення...Призвали до війська й мого старшого брата Володимира, як і його товаришів по колгоспу... Брат бригадирував до війни, отож йому і наказали написати список бригади. За цим списком його призначили командиром взводу. Бригадир він був бравий, дотепний, а вояка ніякий, бо не мав відповідної підготовки. Вже 5 грудня (через три дні!) їм наказали наступати. Усі мали дістати зброю в рукопашному бою в німців. Тил щільно прикривали автоматчики із фронтового підрозділу боротьби з дезертирами й панікерами. Бої точилися по селах поблизу Чигирини... Уявіть собі, що тут діялося! Від чийої руки полягли тут прості хлопці й дядьки? Одиниці, що залишилися живі, покалічені – без рук, ніг, сліпі, запитували по війні: заради чого все було? А відповідь проста й жорстока: так Сталін розпорядився долею мільйонів українців, котрі з його вини були в німецькій окупації» [7, с. 7]. Кидати у бій неозброєних та без відповідної військової підготовки людей, за свідченнями очевидців, для командування Червоної армії стало радше правилом, аніж виключенням із нього. Навіть командуванню вермахту було незрозуміле таке ставлення радянського командування до «своїх людей». Так,

у німецьких військових джерелах містилася інформація, що після першого взяття Червоною армією Харкова навесні 1943 р. до неї було мобілізовано близько 15 тисяч осіб віком від 15 до 45 років, яких без підготовки відправили на фронт [1]. Та знищення українського народу не обмежувалося знищенням її сильної статі. Зі спогадів жителів Чигиринського району, яким на початок 1944 р. були лише 8–9 років, дізнаємося таке: «...Дубовий (Дубовий П. А. – командир партизанського загону ім. Сталіна, що діяв у лісах Холодного Яру – О.М.) сказав..., що нам треба прорвати лінію фронту, щоб усі чоловіки ламали паліччя собі за спину, вроді гвинтівки, щоб німців збити з пантелику, що вроді йде дуже велика озброєна сила... Коли ми будемо підходити до лінії фронту, то щоб усі будь-то жінка, чи чоловік, чи дитина, то кричали «Ура!»... Коли він нас благословив і сказав: «В добрий путь!», то його не стало, дець зник із командирами... Колонія, яка не мала ні кінця, ні краю, довелося пройти близько 10 кілометрів. Іти було важко, снігу було багато, серед мирного населення було багато дітей... Німці почали стріляти по цій масі із кулеметів і мінометів, фашисти палили із гармат... Снаряди розривали незамерзше болото, піднімаючи фонтани чорної грязюки разом із тілами людей. Люди гинули, як мухи, живі притоптували в болоті мертвих і поранених... Кулі косили біля нас десятки людей... Я бачив, як вони хапалися за уражене місце і падали в болото, і їх притоптували... То був справжній суд, якого ніхто ніколи не бачив...» [8, с. 281–282]. Так, в ніч з 6 на 7 січня 1944 р. відбулося об'єднання партизанських загонів ім. Сталіна та «Москва», що базувалися в Холодному Яру. Звичайно, на війні кожний рубіж є вирішальним, але не за рахунок людей похилого віку, жінок, а найстрашніше – дітей. Бо це є злочин проти мирного населення, який не можна виправдати ніякими перемогами

Вони, тобто «чорносвітники», часом йшли в бій без прикриття з повітря, танкової чи артилерійської підтримки. Про один з боїв згадує інвалід війни С. Філіпенко: «Я побачив, що це люди в цивільному. Не всі мали навіть гвинтівки, не кажучи вже про автомати. Не добігши до ворожих траншей 300 метрів, усіявши трупами схили висоти, вони залягли... Через певний час – уже без так званої артпідготовки – під крики «Ура!» вони знову піднялися, та «Ура!» не допомогло – лише додалося трупів і поранених... З'ясувалося, що хлопці 1926 р.н., багатьом не було й сімнадцяти, та вони були в німецькій окупації, і за це їх скеровували на передову... Чим же вони завинили, що радянська влада, як найгірших злочинців, погнала їх на винищення? Штрафники (а це бували люди) – і ті без зброї не воювали...» [7, с. 8].

На Черкащині в період битви за Дніпро і пізніше, під час Корсунь-Шевченківської битви, загинула велика кількість щойно мобілізованих і відразу ж кинутих у бій українських селян. Часом «призовники» гинули, можна сказати, майже за батьківським порогом, за кілька тижнів, а то й днів після призову. Не минула така доля і жителів с. Суботів. Коцуренко Іван Степанович розповідає: «Ріс сиротою, свого батька, Коцуренка Степана Івановича, 1923 р.н., ніколи не бачив, він був одним із тих жителів села, які загинули буквально у перші дні мобілізації під час визволення сусідніх сіл. Зі слів своєї матері, Коцуренко Олени Пилипівни, знаю, що забрали його вночі, коли вони вже спали. Це було в останні дні 1943 р. Одягнувся у такий-сякий домашній одяг (іншого не було), взяв мисливську рушницю і вийшов з хати. Більше мати його не бачила. Буквально через кілька днів суботяни дізналися, що під час бою неподалік с. Верещаки, а за кілька днів і на околицях с. Ставидла дуже багато полягло наших односельців. Всі кинулися на пошуки своїх рідних. Пішла й моя мати разом зі своєю свекрухою та старшою сестрою. Але тіла мого батька на тому полі бою вони не виявили. Згодом прийшло офіційне повідомлення про те, що Коцуренко Степан пропав безвісти. А вже за кілька років мати отримала листа від жителів с. Ставидла Олександрівського району Кіровоградської області, в якому йшлося про мого батька. Вони розповідали, що знайшли його тіло у лісі. Як виявилось, у нього була прострелена нога (можливо, отримавши поранення, ховався у лісі) і поколота шия штиком-ножем (більш за все, його помітили німці і добили). Тіло мого батька забрали і поховали у себе за хатою. Згодом всіх цих загиблих було перепоховано у братську могилу. У піджаку в кармані була капсула з інформацією про

батька: хто, звідки. Таким чином, повідомили матері про місце його загибелі» [9]. Такої ж участі спіткав і інший житель с. Суботів Квартальнов Олександр Дмитрович, 1923 р.н., який відразу після визволення села 13 грудня 1943 р. разом з кількома десятками сільських хлопців став бійцем Червоної армії [10, с. 159]. За даними «Книги Пам'яті України», загинув 05.01.1944 р. [3, с. 579]. Похований у рідному селі. Ривак Ганна Іванівна, яка на той час була ще дитиною, пригадує: «Пам'ятаю Шуру Квартального, який щоранку носив коромислом воду від криниці біля нашого двору. Коли прийшла звістка про розстріл наших сільських чоловіків, отець Димитрій з матушкою, як і багато інших суботян, пішли на пошуки своїх рідних, мертві тіла яких були по всьому полі. Частина з них вже лежали штабелями біля дороги. Спочатку вони не знайшли свого сина. Обличчя було настільки понівечене, що вони ніяк не могли його розпізнати серед інших полеглих. Потім вдруге пішли на пошуки. Батьки пригадали, що у сина на руці було татування «Шура». За цією прикметою і знайшли. Бачила, як його мертве мерзле тіло везли санками. Тіло хлопця було чорне від морозу. Наступного дня відбувся похорон» [11]. «Моїй свекрусі теж довелося привозити на тачці додому свого чоловіка, – розповідає Л. Г. Комаренко. – На щастя, він лише отримав поранення у ногу під час бою під с. Ставидла Олександрівського району. Доправили до місцевого шпиталю, звідки свекруха за кілька днів його й забрала» [12]. Зазвичай, таких поранених не лікували в медсанбатах, а відпускали додому. Вилікуєшся дома сам (а яка медицина в глухому селі у війну?), тебе знову мобілізують і кинуть в нову м'ясорубку, а не вилікуєшся... Підтвердження цим фактам – сумна статистика з Книги Пам'яті України:

Мироненко Михайло Васильович, м. Чигирин, українець. Помер від ран 20.12.1943 р. Похований у м. Чигирин [3, с. 672];

Набока Григорій Тихонович, 1902 р., с. Тіньки, українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Помер від ран у лютому 1944 р. Похований у с. Тіньки [3, с. 683];

Педюра Григорій Климович, 1918 р., українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Помер від ран 11.01. 1944 р. Похований у с. Боровиця [3, с. 713];

Поривай Василь Федорович, 1896 р., українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Помер від ран у січні 1944 р. Похований у с. Тіньки [3, с. 732].

З фронтів Другої світової війни не повернулося 6149 мешканців Чигиринщини [3, с. 435], з них 4854 особи мають статус «пропавший безвісти», що становить 79 % від усіх загиблих славного Чигиринського краю. Це жахливі цифри, які категорично не хоче сприймати людська свідомість. Так, наприклад, 435 жителів с. Суботів брали участь у боях за визволення рідної землі. 305 мобілізованим не судилося повернутися до рідного села, серед них – 192 особи, які вважаються зниклими безвісти, що становить 63% людських втрат [3, с. 437– 858]. І це лише один район, одне село. Така картина характерна для всієї України.

Жителів Чигиринського району найбільше загинуло взимку 1943–1944 рр. під час формування Корсунь-Шевченківського котла. Однією із вагомих причин великої кількості загиблих є бездарне керівництво окремих військових командирів, яке поєднувалося із ненавистю до солдатів. Яскравим підтвердженням цього є спогади про бій під с. Триліси О. Кримського: «Танк буквально вистрілював, винищував наступаючих наших солдат, яких мобілізували якийсь тиждень тому в Чигиринських селах і яких п'ятий командир безжально гнав на танка. А танку допомагав німецький солдат, який з глибокого окопа прострілював кілька вулиць та косив, буквально, наповал наступаючих. А в солдатів наших – лише довгі незграбні рушниці та вкритий снігом степ. То отой п'ятий командир, втративши орієнтацію та своє військо, дійшов майже за 200 метрів до танка. Потім солдати потягли свого командира у дерев'яних ночвах із розпоротим животом до себе в тил. Все це відбувалося на моїх очах і я є правдивим свідком тих подій. Згодом, коли атаки наших захлинулися вже вкотре, якийсь селянин – солдат, добре вивчивши місцевість, заповз промитим водою рівчаком майже до німецького окопа і знешкодив у ньому кулеметника. А скільки понівечених залишилося під селом наших солдат! І це ж одне лиш невелике, не укріплене і не підготовлене фашистами як слід для оборони українське село з тисяч і тисяч інших!» [13, с. 140]. Після таких боїв трупи свої синів, батьків, чоловіків родичі відшукували у снігових

зметах на полі або ж у штабелях, куди загиблих зносили місцеві мешканці. Тривалий час був безперервним потік згорьованих дружин Чигиринського району, які вивозили своїх вбитих і поранених чоловіків з-під сіл Любомирка, Вищі Верещаки, Триліси, Ставидла Олександрівського району. «Вийду за ворота і спостерігаю, як незнайомі люди тягнуть щось масивне на санках. «Знову бережани повезли своїх», – так казала моя мати», – ділиться своїми дитячими спогадами Руденко Іван Йосипович [14].

«Раптом відкриваються двері, – згадує О. Т. Кримський, – і до хати на драбині вносять тяжко пораненого нашого воїна. Був він з с. Чернече, що під Чигирином. Ще й адресу залишили його земляки, за якою ми й написали пізніше в те село листа, бо поранений в голову воїн, як визначила моя баба, не дочекавшись бодай якоїсь допомоги від санітарів чи лікарів, помер у нашій хаті. І взагалі, жодного медпрацівника за час звільнення нашого села та й опісля я не бачив. Ми ж закутали «свого бійця» у що було, пригорнули снігом біля братського поховання, чекаючи звістки з Чернечого. Через деякий час прибилася до нас з великими дерев'яними санками дружина вбитого. Ми разом відкопали його і допомогли прилаштувати замерзле тіло до саней, а було мені на той час неповних чотирнадцять літ» [7, с. 8]. На Чигиринщині 6–8 січня 1944 р. по всій лінії наступу 2-го Українського фронту розпочався потужний натиск радянських військ, у результаті якого було прорвано оборону противника на ділянці фронту протяжністю 70 км.

Трагічним наслідком таких стрімких наступальних атак Червоної армії, коли першими у бій кидали солдатів «чорної піхоти», – сотні і тисячі убитих, які повністю застинали поля своїми мертвими тілами. Перша група новобранців з Чигиринського району зайняла бойові позиції 6 січня 1944 р. біля с. Аврамівка Кіровоградської області, де потрапила під посилений артилерійський обстріл. Упродовж 6 – 12 січня під селом офіційно загинули 45 чигиринців. У результаті боїв 12 – 13 січня за села Ставидла та Красносілка тієї ж Кіровоградської області загинуло 64 чигиринці. 14 січня під час визволення села Василівка загинуло ще 24 новобранці. Упродовж наступних днів з-під сіл Шпакове, Оситняжка, Ямки, Ясинуватка, Осикувате, Володимирівка на Чигиринщину надійшло 200 похоронок. Багато нещодавно мобілізованих червоноармійців не мали при собі навіть солдатських медальйонів, а тому встановити їх прізвища після смерті було неможливо [15].

Зазвичай, жителі щойно звільнених населених пунктів стягували ці тіла до купи і ховали в братських чи одиночних могилах, імена декого з них викарбувані на плитах пам'ятників у списках воїнів-визволителів у рідних чи сусідніх селах, але більшість так і залишилися «зниклими безвісти», адже досить часто виявлялося, що командири навіть не формували списків новоприбулих «чорносвітників». На жаль, пам'ять полеглих і до цього часу належним чином не вшанована. Як правило, офіційна кількість загиблих, які знаходяться у братських могилах, не відповідає й половині реальних втрат, яких зазнали підрозділи Червоної Армії. Так, за офіційними даними, у братській могилі, що знаходиться на території с. Суботів, поховано 51 воїн. Довгий Григорій Васильович, який у ті часи був ще підлітком, добре пам'ятає, як звозили місцеві жителі Суботова, в основному жінки, полеглих солдатів, які визволяли село. Він стверджує, що там далеко не 51 воїн, а набагато більше [16]. Хоча Суботів було звільнено від окупантів 13 грудня 1943 р., тіла загиблих знаходили ще навесні 1944 р., коли стрімко танули сніги. Іноді тіла вбитих були оголеними, на яких вже поріс мох, деякі навіть були пошматованими, ймовірно, собаками чи лисицями. Трупи звичайних солдат у могилу складали штабелями, хто мав офіцерське звання – в окремій могилі [11]. Не менш жахливими спогадами ділиться Сінченко Іван Мефодійович, 1935 р.н., с. Любомирка Олександрівського району: «З одягу я носив штани, пошиті з німецького брезенту та великі чоботи, зняті з убитого в грудні 1943 р. радянського солдата. Якби нині викопати з братської могили, що в с. Любомирка, всіх там похованих радянських солдат, то чимало з них було б безногих: коли любомирських жінок примусили збирати навкруги села вбитих воїнів, щоб їх поховати, то жінки брали з собою сокири – так легше було знімати взуття з убитих, бо дістати тоді якусь взувачку й годі було» [7, с. 11].

Такі випадки були непоодинокими. Згадує уродженка хутора Ружичеве, що біля села Цвітна Олександрівського району Кіровоградської області, Сіромаха Ганна Харлампіївна (15.02.1929 р.н.): «Ну, побили ж там. Воно ж ідуть. Як ішли наступать на Верещаки. Звідси йдуть наступать. А німець у Верещаках, а наші, наші як на долоні. А німець їх б'є. Там побито, кажуть, як снопи, лежали салдати... А вони ж усі морозом пройшли. Не видно лиця – мороз і всьо! Наморозиться все на їх. Витираєм-витираєм... Оце, кае, оце вже нашій. Вже оплакували всіх... А у Верещаках же, це ж воно побито, а з Верещак уже коли вигнали, там наші ж лежать побиті. А та ж пішла одна шукать, щоб валянки знять. Тягала-тягала, та ніяк. Піду додому та сокиру візьму, та одрубую ноги. Та тоді викину ті. А валянки будуть мені. Та пішла, та одрубала ті ноги. Та положила. А їй сниться: «Мамо, нашо ви мені ноги одрубали? Чим же я буду ходити? Я ж...» А вона пішла, та своєму синові одрубала. Та тоді в плачі, та забрала...» [15].

Як виявилось, рештки більшості загиблих бійців і командирів не були перенесені до братських могил навіть з місць первинних поховань. Вражаючими спогадами поділилася уродженка с. Матвіївка Ульянич Лідія Михайлівна: «Добре пам'ятаю, як моя мама розповідала, що після визволення нашого села було дуже багато вбитих на полі. Але чомусь ніхто не поспішав звозити ці тіла для поховання. Лише частина загиблих покоїться у братській могилі, а де решта мертвих тіл поділась, не пам'ятає. Із жахом висловлювала моторошне припущення: мабуть, весною переорали» [17].

«На третій день їхнього походу набрели на луговину із спаленими німецькими танками. На розбитих гусеницях налипло щось страшне, і вони були руді. Увечері перед сном сумно гомоніли:

- Добре, хоч наших ховають.
- Ховають...Бачив, що ото на гусеницях?
- Н-да...Як же воно вийшло?
- А так, туди його перетуди! У контратаку пішли на нашу піхоту. Артилерія зазивалася чи, може, боєприпаси відстали...» [18, с. 343].

Так описував страшну реальність Василь Захарченко. Автор не вказує місце описуваних подій, ні дату, ні час, адже так відбувалося по всій території України. «Мій дід загинув під час визволення с. Матусів Шполянського району. Там відбувся потужний танковий бій. У наступ на німців спочатку кинули неозброєну піхоту, за якою йшли наші танки. Ніхто не залишився живим, всіх перемісило із землею», – зі сльозами на очах розповідає Л. Ульянич [17]. Можливо, що це були ганебні прорахунки керівництва військових частин, а можливо, свідомо сплановане кимось чергове знищення українського народу?

Радянська історична наука зовсім оминала цю проблему, оскільки, як стверджує відомий історик Владислав Гриневич, вона таїла в собі багато непривабливих і відверто небезпечних сюжетів, здатних зашкодити формуванню міфу про «Велику Вітчизняну війну» [1]. Тому на території України впродовж десяти років в період з 1944 по 1953 рр. діяли спецгрупи НКВС. За цей проміжок часу жертвами їхньої діяльності стали тисячі громадян, котрі були взяті до полону, заарештовані та вбиті членами цих спецзагонів НКВС [19].

Л. Ульянич ділиться спогадами своєї матері: «Чоловік і дружина похилого віку, що жили на околиці села, притягли кілька убійних, яких поховали у спільній ямі у себе за хатою ближче до городу. Дід насипав чималу могилку, щоб було добре видно це поховання. Незабаром у село приїхали енкаведисти. Побачивши чималий насип, вони взяли у діда лопати і власноруч могилу зрівняли із землею. Селянам загрозливо наказали: «У вас тут нікого немає! Понялі?». Та дід все одно нагорнув могилу. За кілька днів ці ж енкаведисти знову з'явилися у нього на подвір'ї. Погрожували наганом і наказали дідові негайно розкидати землю, інакше і він там ляже» [17].

Скільки їх було і скільки полягло в українських землях упродовж 1943–1944 років? І чи багато з них пройшли крізь пекло війни і залишились живими? Вже не порахувати.

Дослідники дивуються, як могло так статися, що на фронтах Другої світової війни СРСР втратив понад 20 млн. бійців, тоді як Німеччина на Східному фронті, тобто в боях

проти Червоної армії, тільки 1,5 мільйона. Тобто на кожного вбитого німця припало 14 наших. Російський письменник В. Астаф'єв пише: «Мы просто залили своей кровью, завалили врагов своими трупами» [4].

Але, як виявилось, ми і досі не вміємо робити правильні висновки із уроків минулого. Яскравий приклад тому – Савур-могила на Донбасі, Дебальцевський плацдарм, Іловайськ...

Михайло Грушевський наголошував: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ – нацією, країна – державою» [20]. Та, на жаль, чомусь окремі з нас і досі перебувають у стані глибокої амнезії. Адже, як і 75 років тому, сьогодні українські матері отримують страшні звістки про смерть своїх синів, і знову ж чимала їх частина вважається «пропавшими безвісти», а на кладовищах докором нам усім стоять могили тимчасово невстановлених учасників АТО.

SUMMARY

The article reveals some little-known facts of the “inconvenient subject”, which was banned in the Soviet Union. The terrible memories of eyewitnesses show how the “talented” commanders of the Red Army won the war with Germany destroying the Ukrainian people.

Keywords: Second World War, “black infantry”, “black jackets”, Memorial Book of Ukraine, the liberation of the occupied territories of Ukraine.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Чорна піхота. Скільки «чорносвитників» знищив Сталін? Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/>
2. Кривава осінь 1943-го: Повоєнні десятиліття не стали уроком для хворого суспільства. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/93231>
3. Книга Пам'яті України. Черкаська область. 7 том – Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997.
4. Війна у війні. Режим доступу: <http://nashekolo.org.ua>
5. МПДА – Спогади Зубенко Галини Іванівни, 1937 р.н., уродженки с. Матвівка Чигиринського району Черкаської обл.
6. Чорнопіджачники. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.
7. Петренко Іван Данилович. Кіровоградщина повоєнна (1944–1948 рр.) [Текст] / І. Петренко. – Кіровоград : Імекс – ЛТД, 2011. – 316 с.
8. Чигиринщина в історії України. Збірник 5. Літопис Чигиринського краю. Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. проф. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2016. – 436 с.
9. МПДА – Спогади Коцуренка Івана Степановича, 1942 р.н., мешканця м. Чигирин Чигиринського району.
10. Чигиринщина в історії України . Збірник 2. Чигиринщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. Ред. доцента А. М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172 с.
11. МПДА – Спогади Ривак Ганни Іванівни, 1937 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
12. МПДА – Спогади Комаренко Любов Григорівни, 1960 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
13. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали / Гол. ред. О. М. Барно; М. В. Михайлюк (упор.), О. А. Трибуцька (упор.) / Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРоЛ «Україна», Державний архів Кіровоградської області. – Кіровоград: ТОВ «КОД», 2010. – 506 с., фотоіл.
14. МПДА – Спогади Руденка Івана Йосиповича, 1936 р.н., мешканця с. Вершаци Чигиринського району Черкаської обл.

15. Олександр Солодар. Режим доступу: <https://mistoche.org.ua/announcements/48-yak-didi-voyuvali>
16. МПДА – Спогади Довгого Григорія Васильовича, 1934 р.н., мешканця с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
17. МПДА – Спогади Ульянич Лідії Михайлівни, 1937 р.н., уродженка с. Матвіївка Чигиринського району Чокаської обл.
18. Захарченко В. І. Клекіт старого лелеки: романи, оповідання. – К. : Рад. письменник, 1989. – 395 с.
19. Спецгрупи НКВС. <https://uk.wikipedia.org>
20. Цитати Михайла Грушецького. <http://www.memory.gov.ua>.

УДК 94 : 334 (477.6) «18-19»

Пятницькова І. В.

КООПЕРАТИВИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ПРОСТОРІ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТУ (кінець ХІХ – початок ХХ століття)

У статті проаналізовано розвиток кооперативного руху у Бахмутському повіті Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено, що більшого поширення в регіоні набула споживча та кредитна кооперація. Охарактеризовано напрями діяльності кооперативних товариств. Проаналізовано їх вплив та значення у повсякденному житті населення регіону.

Повсякденність включає всю різноманітність та багатовимірність людського життя. Кожен її аспект має виключно важливе значення для формування загальної уяви про життя суспільства на різних етапах розвитку. Важливим явищем суспільно-економічного розвитку України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. був кооперативний рух. На українських землях діяла розгалужена мережа споживчих, кредитних, сільськогосподарських товариств, у роботі, яких брали участь різні за матеріальними статками та станомою приналежністю люди. Їх діяльність в кооперативному русі позначилася на повсякденному житті, вплинула на трансформацію світоглядних позицій українського суспільства модерної доби.

Разом із тим з позиції ролі та значення в повсякденному житті кооперація, як на загальному, так і на регіональному рівні залишається малодослідженою. Окремі аспекти даної проблеми розглядалися у загальних роботах з історії кооперативного руху України, історії селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. І. А. Фаренія, Ю. П. Присяжнюка [1].

Метою статті є вивчення діяльності кооперативних товариств Бахмутського повіту Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., визначення їх значення у повсякденному житті населення регіону.

Кооперативний рух у Бахмутському повіті почав розвиватися в 90-х роках ХІХ ст. Він постав у різних організаційних формах, а саме споживчих, ощадно-позичкових, кредитних кооперативних товариствах. Найбільшого поширення в повіті набули споживчі кооперативи, які створювалися при промислових підприємствах. Одним із перших у регіоні був відкритий у 1889 р. споживчий кооператив при Юзівському металургійному заводі Новоросійського товариства. Дещо пізніше, у 1891 р. – кооператив залізничників Авдіївського відділення Катерининської залізниці. З 1897 р. у Бахмутському повіті почали працювати товариства споживачів при Донецькому содовому заводі Любимова, Сольве і К та при Дружківському заводі Донецького Акціонерного товариства залізничного та сталеливарного виробництва [2].

Перші кооперативні товариства регіону створювалися адміністрації підприємств і були від них повністю залежними. До такого кооперативу автоматично записували всіх робітників підприємства, які за рахунок заробітної плати сплачували пайові внески та купувати товар у кооперативній крамниці. Кооперативні принципи самопомочі, рівності всіх

членів у них не діяли. Ці організації працювали виключно в інтересах власників, тому робітники ставились до них з недовірою.

Самостійно відкривати товариства, без участі адміністрації підприємств, робітники Бахмута почали дещо пізніше. У 1898 р. робітниками Донецько-Юр'ївського металургійного товариства було започатковано одне з перших незалежних товариств не тільки у регіоні, а й в межах України [3]. На початку ХХ ст., особливо після революційних подій 1905–1907 рр., робітники регіону більш активно долучалися до кооперативного руху, відкривали споживчі товариства, які діяли на принципах самоуправління, боролися проти засилля влади адміністрації підприємств у вже існуючих промислових кооперативних товариств. За наявними даними до 1917 р. у повіті було відкрито більше 40 робітничих споживчих товариств [4].

Окрім робітничих споживчих товариств у Бахмутському повіті діяли сільські споживчі кооперативи. Ініціатива їх відкриття належала представникам місцевої інтелігенції. Так, Троїцьке споживче товариство Богатирської волості було засноване місцевим священиком Д. В. Покровським, та писарем – П. Я. Дмитренко [5]. Переважну більшість членів цих товариств складала селянами. За наявними даними в повіті до 1917 р. було відкрито 18 таких товариств, серед них Желлане, Залізновське, Іверське, Микитське, Нової-Троїцьке та інші [6].

Основна мета споживчих товариств полягала у тому, щоб забезпечити своїх членів доступними за цінами та більш якісними ніж в приватних крамницях товарами. Для цього на пайові внески, позики від земств та державних установ члени кооперативів орендували приміщення для магазину і закуповували для подальшого продажу необхідні товари. Ціни у кооперативних крамницях, були нижчими ніж у приватних. Так, у кооперативній крамниці товариства «Робітнича праця» у Юзівці продуктові товари коштували на 8–15% дешевше ніж у приватних крамницях промислового поселення [7]. Це робило кооперативні крамниці популярними серед населення.

Поширення споживчої кооперації у Бахмутському повіті вплинуло на збільшення мережі торгівельних закладів. Окрім товариства регіону не обмежувалися лише однією крамницею, відкривали додаткові відділи. Зокрема, Єнакієвське споживче товариство мало 8 крамниць. Кооперативи сприяли не лише кількісному, а й якісному розвитку торгівлі у регіоні. В умовах конкуренції з ними власники приватних крамниць були вимушені зменшувати ціни на свої товари, більш ретельно слідкувати за їх якістю.

У Бахмутському повіті на початку ХХ ст. швидкими темпами розвивалася кредитна кооперація. Діяльність товариств цього напрямку полягала у забезпеченні доступним мілким кредитом селян. Кредитні товариства відкривались і у містах. Так, у 1909 р. лише у місті Бахмуті працювало Торгівельно-ремісниче, кустарне ощадно-позичкове та Миколаївське кредитне товариства [8].

У порівнянні з пануючими у той час лихварськими кредитами, умови кооперативного кредитування були більш прийнятними для населення, процедура їх оформлення була досить простою. На початку ХХ ст. кредитні кооперативи надавали здебільшого короткострокові позики до 1 року під 10–20% річних, переважно на суму до 100 руб. Селяни зверталися за кооперативними кредитами для розвитку власних господарств, а саме для оренди землі, рідше її купівлі, придбання худоби, насіння, сільськогосподарської техніки та інвентарю.

Завдяки кооперативному кредитуванню у мешканців регіону з'явилися більш широкі можливості для розширення і покращення своїх господарств, підвищення їх продуктивності, конкурентоздатності, включення до товарно-грошових відносин. Поширення кооперативного кредитування у регіоні також сприяло скороченню відсотків на приватні та лихварські кредити.

Кредитні кооперативи також приймали від населення внески під відсотки. Залучення населення регіону до фінансових операцій цього напрямку сприяло не лише покращенню матеріального становища, таким чином, кредитна кооперація відкривала селянам, дрібним виробникам можливість користуватися чужими грошима, зміцнюючи і розвиваючи виробничі сили дрібного господарства. Отримання без особливих зусиль додаткових коштів

впливало й на зміну ментальності, викликало капіталістичну зацікавленість у збільшенні прибутків.

Діяльність кооперативів повіту не обмежувалися площиною матеріального життя. Вони брали активну участь в розвитку освіти, культури краю, долучалися до організації дозвілля. Так, споживчий кооператив Північного родовища на Микитівських кам'яновугільних копальнях мав спортивний, музично-драматичний гуртки, облаштувало для своїх членів і місцевого населення театр, у якому протягом 1914 р. було поставлено 4 аматорських вистави і 13 спектаклів приїжджих труп. Кооператив також мав свій кінематограф, що було досить показовим для того часу [9]. Єнакієвське споживче товариство організувало для своїх членів кури, лекції, надавало стипендій малозабезпеченим студентам місцевого комерційного училища [10].

Таким чином, можна зробити висновок, що кооперативні товариства Бахмутського повіту були важливою складовою повсякденного життя населення регіону кінця ХІХ – початку ХХ ст. На початковому етапі розвитку кооперативи викликали підозру та недовіру з боку населення, але вже на початку ХХ ст. ситуація кардинально змінюється. Про це свідчить збільшення кількості товариств у повіті, активне залучення населення до їх діяльності. У повіті діяли товариства кількості членів яких перевищувала декілька тисяч. Зокрема, до складу Єнакієвського споживчого кооперативу «Надія» у 1912 р. входило понад 5 тис. осіб.

Участь населення Бахмутського повіту у споживчих, кредитних кооперативах наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була важливою складовою їх повсякденного життя. Вона сприяла заощадженню коштів, відкривали можливість для покращення стану та розвитку господарств, урізноманітнення дозвілля. Широке залучення населення до кооперативних операцій вплинуло на зміну традиційних уявлень про аморальність прибутків, виховувало почуття капіталістичної зацікавленості та сприяли залученню до товарно-грошових відносин.

SUMMARY

The article analyzes the development of the cooperative movement in Bakhmut District of Ekaterinoslav Province in the late 19th – the early 20th centuries. It was found that consumer and credit cooperatives prevailed in the region. The directions of their activity are described. Their influence on the everyday life of the population in the region is analyzed.

Keywords: cooperative movement, consumer society, credit cooperation.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.; Присяжнюк Ю. Українське селянство наддніпрянської України : соціоментальна історія др. пол. 19 – поч. 20 ст. / Ю. Присяжнюк – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с.
2. Сапелкин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи / В. Сапелкин. – СПб., 1910. – 56 с.
3. Прийменко А. И. Легальные организации Юга России / А. И. Прийменко. – М. : Высшая школа, 1977. – С. 64; 68.
4. Підраховано за Сапелкин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи / В.Сапелкин. – СПб., 1910. – 56 с; ЦДАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2486, арк 20.
5. Балдин К. Е. Рабочая потребительская кооперация в России 1861 – февраль 1917 гг. : перечень организаций / К. Е. Балдин. – М. : АН СССР, 1990. – С. 105.
6. ЦДАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2486, арк 20.
7. ЦДАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2226, арк 147
8. Отчет о состоянии кредитных товариществ ссудо-сберегательных товариществ и земских касс мелкого кредита по данным на 1 января 1911г. – СПб. : Типо-литография «Якорь», 1912. – 525 с.

9. Из практики культурно-просветительской работы кооперативов. – М. : МСПО, 1916. – С. 14–15.
10. Балдин К. Е. Рабочая потребительская кооперация в России 1861 – февраль 1917 гг. : перечень организаций / К. Е. Балдин. – М. : АН СССР, 1990. – С. 105

УДК 345.781.5

Романенко О. В.

ЛЮДСЬКА ДОЛЯ У ВИРІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ (до історії одного документа з особистого архіву)

У роботі висвітлюються проблеми вдосконалення джерельної бази історичних досліджень на прикладі кількох архівних документів, тексти яких в скороченому вигляді наводяться автором. Ставиться питання про об'єктивність і типовість протоколів засідання партійної групи під час «чисток» кінця 20-х – 30-х років. Автор доходить висновку про неухважне ставлення до долі окремих людей, які підпадають під «маховик» сталінської тоталітарної системи.

Сучасна історична наука, і зокрема історична регіоналістика, отримали новий поштовх для розвитку, пов'язаний з розширенням джерельної бази, розвитком усної історії тощо. Разом з тим фахівці ставлять завдання антропологізації історії, коли в центрі досліджень перебуває звичайна, пересічна людина, особистість, яка уособлює характер епохи, особливо переламної епохи. В такі переламні епохи людина практично завжди опиняється перед вибором, від якого залежить її подальша доля. Актуальність такого ракурсу дослідження очевидна, оскільки сьогодні тисячі наших земляків знову опинилися в ситуації вибору.

У центрі нашої роботи – документи із родинного архіву, який знайдено у фондах Державного архіву Донецької області, коли матеріали архіву ще були доступні для дослідників і просто відвідувачів. Робота в архіві була пов'язана з бажанням відтворити історію своєї родини – Романенків, і зокрема Василя Романенка, 1899 року народження. В роки визвольних змагань 1917–1921 років він, як ми розуміємо, зовсім молода людина, прагнув знайти своє місце в цьому вирі подій, коли в Бахмуті за 4–5 років змінилося кілька адміністрацій. Події в місті віддзеркалювали загальноукраїнську ситуацію: Центральна Рада, більшовики, Гетьманат, Директорія, більшовики, Денікінська армія, знову більшовики...

У біографії Василя Романенка з'являються факти, які за радянських часів робили його майже «агентом буржуазно-націоналістичної контрреволюції» за службу в армії Директорії, «провідником буржуазної культури» за участь в діяльності місцевого осередку «Просвіти». Знайдений нами документ – це протоколи так званої «чистки» 1929 та 1933 років (наводимо їх в скороченому вигляді, зберігаючи мову та стиль оригіналу):

Протокол по чистке партячейки печатников при типографии «Кочегарка» от 28.12.1929 года [1].

Романенко Василий Иванович, 30 лет, низшее образование, выпускник рабфака, ЛИТРАТПОМ. До 1917 года наборщик, был один месяц в УСДРП..., в 1918 году мобилизованный петлюровцами в декабре Бахмутский курень в Дорошенковский полк.

Увезли в Полтаву, всё время караулил у денежного ящика, потом послали в пулемётную команду учиться в Умань, там заболел тифом 4 мес., потом был пойман белыми в Козятине, заставляли делать всякие грязные работы (в конце декабря 1919 г.), а потом отправили в санитарную летучку в Одессу, там поступил в Красную Армию в феврале 1920 г. С 20 по 21 г. был в Красной Армии ....

Медведько (б/н) – 1919 г. при наступлении Красной Армии на м. Купель в какой части петлюровск. был Романенко?

Романенко – был при штабе у караульного ящика.
Зайдлер (б/п) - в какую пулюкоманду был взят петлюровцами?
Романенко – был послан учиться в пулюкоманду...
Дворников (б/п) – был ли рядовым или командовал?
Романенко – был рядовым
Говберг (б/п) – когда вышел из УСДРП и сколько был?
Романенко – был всего 3 недели или месяц
Щеринскис (ксл) – что заставило записаться в партию?
Романенко – как печатники... записались в Просвиту ...
Арансон (б/п) – был ли момент, когда можно было выкрутиться от петлюровской армии?
Романенко – нет
Топчиев (б/п) – справка, когда проходила мобилизация уже в Яме были красные и можно остаться и не пойти с петлюровцами
Осипенко – неправильно
Арансон – когда выступали петлюровцы забрали в козачество
Надило – знал ли цели Просвиты?
Романенко – знал, что там есть драмкружок.
Синицын – какого года призыва?
Романенко – 1899 года попал под призыв
Жил...ий – (неразборчиво) был ли в других партиях кроме УСДРП?
Романенко – нет
Зайдлер – непонятно как мы поступили (так в тексте) при карауле денежного ящика?
Осипенко – когда нас мобилизовали, мы были здесь 1 месяц. Потом отправили в Полтаву, и на позицию, его послали в Умань учеб.команду, пулемётчиком, а потом он заболел в июле.
Падалко – т. Романенко указывал, что он не был на позициях, а Борисенко говорит, что были на позициях
Медведько – я задавал вопрос, не был ли он ... под Купелем и не был ли в Белой армии
Романенко – денежный ящик стоял в вагоне, и мы его охраняли, я с Борисенко на позициях не был и не стрелял, мы все время отступали, под Купелем не был
Борисенко – мы совсем не были в той стороне, мы отступали на Бессарабию
Митц – я работал с Романенко как коммунист на производстве оправдывает, пользуется авторитетом. Как боролись с бюрократией?
Романенко – не замечал такой
Митц – какую работу ведет на производстве?
Романенко – участвую в беседах по спортив. работе
Падалко – участвовал в ком. чистке сов.аппарата?
Романенко – в ком. работе
Характеристика - при приеме он указал что был в УСДРП, его приняли в первое время активности не проявлял. ... активно участвует в работе.

Отводов нет считать проверенным.

Тезисы доклада на собрании по чистке партии от 28.11.1933 года [2]

II. Идеологическое состояние парт. организации

Идеологическое состояние в целом парторганизации здоровое, что имеется ряд коммунистов Лисицин, Розенфельд, Добров, Ульченко и другие, преданные делу партии. Они борются за выполнение производственной. Лисицын имеет выполнение за октябрь 123%.

а) Но в парторганизации мы имеем контрреволюционную группу - троцкистов Баглюк, Гайворонский, которая проводила контрреволюционную работу до последних дней. Горошко (бывший троцкист), Романенко (служивец Петлюры 9 месяцев). Все эти лица занимали руководящие посты и вели работу на развал парторганизации.

В организации развита была склока, местничество, подсиживание и т.д., все это исходило из руководящего состава: Горошко, Романенко, Баглюк, Гайворонский, которые втягивали партийцев с производства (Соколова) против Кричевского.

II. В нашей парторганизации были чуждые элементы (Романенко) стоящие в руководстве, все действия классовых врагов не разоблачал, а укрывал. Не мобилизовывал коммунистов и рабочих, за действиями классовых врагов – троцкистов. Этим сам привёл к отрыву руководящей верхушки от рабочих масс и уход рабочих-коммунистов от партии (Дорофеев, Волкова).

Выводы

комиссии по чистке партии партиячейки печатников [3]

Состав парторганизации до чистки - 39, из них 28 членов партии и 11 кандидатов партии. Прошло чистку 23 члена партии и 7 кандидатов партии. (Нерозбірливо) кандидатов партии отказались от чистки, 1 кандидат партии в командировке, 1 член партии больной, 2 члена партии исключены контрольной комиссией, 1 член партии исключен другой комиссией по чистке, 2 члена партии арестовано.

Из прошедших чистку 23 члена партии : исключено 10 или 43,4%

Переведены из членов партии в сочувствующие 1 или 4%

Из прошедших чистку 7 кандидатов партии исключено 3 или 43%

Считать проверенными членов партии 12, кандидатов партии 4

Из исключенных классово-чуждых 2, двурушников 4

Нарушителей железной дисциплины партии 5, перерожденцев сросшихся с буржуазным элементом 1, карьеристов, шкурников, бюрократившихся 1.

Идеологическое состояние ячейки было не на должной высоте.

В ячейке печатников были нездоровые явления. В организации свили себе место контрреволюционеры – троцкисты Баглюк, Гайворонский, которых поддерживал Горошко, секретарь партиячейки Романенко который был в петлюровской армии. В организации велась фракционность, группировки, семейность, зажим самокритики. Когда члена партии Волкова за то, что он осмелился критиковать в стенгазете цеховой верхушку Соколова, Романенко, Дроздова, его сняли с работы редактора стенгазеты и объявили ему выговор. Потеря классовой чуткости и в результате отрыв отдельных членов партии Волкова, Топчева.

Во время чистки партии выявилось, что в комсомольской ячейке классовая чуткость стояла на не на должной высоте. Ячейка проглядела присутствие контр-революционера-троцкиста Чулкова. Ячейка не сумела различить враждебной деятельности Баглюка и Гайворонского, которые были комсомольцами. Все эти нездоровые явления отклонили парторганизацию в сторону от важных хозяйственно-политических задач. В работе ячейки выявились «узкие места», которым относится партийно-массовая работа в бригадах, сменах, работа в подшефном селе (колхоз имени Казаченко Клиновского сельсовета) где партийная организация не сумела сломить (нерозбірливо)... ский саботаж и жестоко ударить по враждебно-вредительской работе председателя колхоза Ткаченко, которая была целиком направлена на развал колхоза.

Вивчення наведених документів дає можливість сформулювати кілька суджень вже далеко не особистого характеру:

– протоколи засідання партійної групи це типовий документ радянської доби, коли компартія була керуючою і вирішальною силою суспільства. Рішення партійної групи могли

докорінно змінити долю людини, як це і відбулося з В.Романенко після його виключення з лав партії після другої чистки. Цей факт також показовий, оскільки період 20-х – 30-х років ознаменувався постійними чистками, мета яких партійними керівниками була визначена як очищення лав від контрреволюційних елементів;

– людські долі ставали простим інструментом в руках керівництва, їх вирішували без попереднього детального аналізу, без вивчення документів, фактично тільки за результатами опитування інших членів партії, що не можна вважати об'єктивним доказом провини;

– «чистки» ставали засобом впливу на свідомість та дії людей, на вироблення в них необхідних і єдиних оцінок попереднього розвитку, наприклад, служба в армії Директорії (в тексті Петлюрівські війська) – прояв антибільшовистської позиції, участь в діяльності «Просвіти» – злочин. Саме ці два «звинувачення» стали основними у вирішенні долі В.Романенка.

Отже, наше минуле застерігає від застосування недемократичних і не правових дій, направляє на захист, увагу до проблем кожної людини. Ставлення В.Романенка до «Просвіти» як культурно-освітньої організації (в документі на питання про причини вступу до неї, він сказав про наявність там драмгуртка, що й привабило його) мене, як нащадка, привело до висновку про необхідність сьогодні поновити діяльність «Просвіти» в нашому місті, що буде найкращим знаком пам'яті Василя Романенка і багатьох відомих і невідомих українських патріотів.

SUMMARY

The paper highlights the problems of improving the source study base of historical studies on the example of several archival documents, the texts of which were shortened by the author. Raised the issue of objectivity and typicality of the minutes of the party group's meeting during the "purges" in the late 1920s and 1930s. The author comes to the conclusion about an inattentive attitude to the destiny of individual people who fell under the "flywheel" of Stalin totalitarian system.

Keywords: archival documents, minutes of the party group's meeting, "purges", Stalin totalitarian system.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Донецької області (ДАДО). – ФП-127, оп.1, спр.4, арк. 5звор.; спр.15, арк. 1; спр.21, арк. 9; спр.25, арк.1.
2. Там само. – Спр.18, арк. 10–12.
3. Там само. – Спр.30, арк. 1; 2; 4; 8.

УДК 929:908(477)

Стуканова Ю. Р.

МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТЕАТРАЛЬНОГО ЖИТТЯ ДОНБАСУ (1950-ті – 1960-ті роки)

У статті розглянуто матеріали особового походження як джерела вивчення театрального життя Донецького регіону в 1950-ті – 1960-ті роки. Проаналізовано групи джерел, серед яких – мемуари, листування, щоденникові записи театральних діячів Донбасу, а також матеріали інтерв'ю, що були взяті авторкою. Зроблено висновок, що наявні матеріали особового походження дозволяють суттєво доповнити офіційні документи в питаннях, що традиційно залишаються поза увагою останніх як небажані владі, або несуттєві, дрібні для неї. Вони надають фактологічні дані з діяльності театрів, певне уявлення щодо процесів відлиги та сприйняття їх театральною елітою, її взаємовідносин з владою, між собою тощо.

Джерела особового походження з проблеми театрального життя Донбасу у 1950-ті – 1960-ті рр. досить вагомо доповнюють офіційні документи в питаннях, що традиційно залишаються поза увагою останніх як небажані владі, або несуттєві, дрібні для неї.

Наявні матеріали особистого походження поділяються на такі групи: мемуари (зокрема, театральних діячів Г. Власко, О. Горчакової, Н. Дроби, Д. Островської, В. Слаболицької, О. Шевченка, колег та друзів театральних діячів регіону [1]), автобіографії (балерини О. П. Горчакової [2]), щоденники (режисера театру А. Бондаренка [3]), матеріали інтерв'ю, взяті авторкою [4]. Більшість названих матеріалів зберігаються в державних та приватних архівах, частина з них (мемуарного характеру) опубліковані. Вони надають фактологічні дані з діяльності театрів, певне уявлення щодо процесів відлиги та сприйняття їх театральною елітою, її взаємовідносин з владою, між собою тощо.

Найбільш достовірною поряд з листуванням вважається інформація щоденникових записів. Вони, як правило, меншою мірою несуть відбиток вторинних нашарувань аналізу, прагнення побудувати конструкти тощо. В архіві Луганського обласного академічного українського музично-драматичного театру ім. Островського зберігається оригінал щоденникових записів режисера Альберта Бондаренка [5], що обіймав посаду головного режисера театру протягом 1958–1963 рр., а також у 1980-ті.

В зошиті містяться рукописні записи, починаючи з 1969 р. (у період роботи в Армавірському драмтеатрі). Наявна в щоденнику інформація (яка в основному відображає поточні події та переживання) не може прислужитися в якості джерела подієвої історії 1950-х – 1960-х рр. Проте вона дозволяє заглибитись у внутрішній світ режисера.

Записи, пов'язані з професійною діяльністю, відображають ставлення режисера до соціальних контактів і виробничих ситуацій, дозволяють прослідити ланцюжок творчого процесу. Слід зауважити, що загалом в цій сфері Альберт Васильович досить небагатослівний. Так, партійні вимоги щодо посилення пафосності концертів у 1970-ті рр. він зазначає тільки одним реченням, занотовуючи як факт й не розкриваючи свого ставлення. Так само, успішність прем'єри позначається трьома натхненними реченнями. Більш інформативними є записи в період безпосередньої роботи над спектаклем. Щоденникові записи свідчать про фільтраційні бар'єри, недостатню вербалізованість так званих маргінальних проявів (зокрема, емоційних).

Спогади у порівнянні із щоденниковими записами, як правило, можуть бути менш точними у датуванні та подробицях відносно минулих подій, водночас вони створюються цілеспрямовано і тому часто надають більш повну картину, конкретніші в називанні імен, деталей описуваних сюжетів, оцінках сучасників тощо. Найбільшу цінність для дослідження становлять ті мемуари, що писалися не для опублікування або збереглися в тому числі у вигляді чернеток, оскільки вони за характером більш відверті і надають часом досить унікальний матеріал.

Слід визнати, що наявні спогади працівників театру є значною удачею для дослідника (географічної) провінції. Вони представлені досить незначною мірою у порівнянні, скажімо, зі спогадами літераторів краю (це обумовлено величезною ідеологічною роллю літератури в тоталітарній державі, що зафіксувалось у масовій свідомості).

Міркуючи над причинами цього, звертаємось до висновків учених, що в державах імперського типу центр забирає на себе право промовляти за периферію, позбавляючи її голосу. Він створює в свідомості громадян сприйняття дихотомії центр/провінція як синонімічні смислам високе/низьке, розвинене/відстале, значуще/не варте уваги тощо.

Подібні герменевтичні уявлення накладаються подвійним фактором на тверезе усвідомлення людьми об'єктивного факту, що театральні процеси в столицях протікають значно інтенсивніше. Наслідком прийняття провінціалами категорій імперського дискурсу і застосування їх як власних стає те, що театральна еліта провінції в більшості своїй не сприймає себе самодостатньо, самоцінно, як суб'єктів загальнодержавних театральних процесів, використовуючи вираз білоруського письменника І. Бабкова, не відчуває «себе

свідомістю світу»[6]. Саме це, вважаємо, значно обмежило обсяг мемуарних матеріалів, створених (або таких, що стали публічними) працівниками театрів Донецького регіону.

Спогади О. П. Горчакової, що містяться у книзі «Размышления в затынувшемся антракте» [7], є свідченням того, як дискурс офіційної ідеології та радянський пафосно-оптимістичний дискурс увійшли до свідомості і мовлення балерини (варто звернути увагу, що особливо це виразно у тих частинах тексту, що присвячені опису життя у 1930-ті рр., період формування тоталітарної держави). Водночас, мемуари є унаочненням того, що власне творчий процес, репетиції, вживлення балерини в образи майже не мали стосунку до ідеології, особливо враховуючи, що більшість з балетних вистав становили класичний репертуар. У спогадах балерини міститься значний фактичний матеріал (імена і професійні характеристики працівників театру, назви вистав, театрознавчий аналіз образів тощо). Основна увага брошури «Прошедших дней воспоминанья» приділена життєвому періоду часів другої світової війни, надає відомості про життя і роботу Олени Горчакової в театрі у роки окупації [8]. Безперечно, подібна інформація є вельми цінною для дослідника, оскільки подібні факти у біографії впливали на подальше життя людей у СРСР.

Окремо слід охарактеризувати спогади працівників Артемівського українського музично-драматичного театру, що зберігаються у Бахмутському краєзнавчому музеї (до 2016 р. – м. Артемівськ). Вони датуються початком 1960-х рр. Слід думати, їх поява є замовленням (можливо, працівників музею) і пов'язана із ліквідацією театру 1963 року внаслідок адміністрованої з центру кампанії загальноукраїнського масштабу щодо злиття малих театральних колективів у великі з причини зменшення державних дотацій в культурній сфері. Необхідно підкреслити, що наприкінці спогадів більшість авторів демонструють негативне ставлення до цієї події, висловлюючи жаль, незгоду, а часом – розгубленість і нерозуміння.

Аналізуючи інформативні можливості цих документів щодо діяльності у 1950-ті – 1960-ті рр., слід визнати, що вони значно менші, ніж хотілось би досліднику. Вочевидь, більшість авторів спогадів поставились до замовлення досить формально, документи за обсягом здебільшого не перевищують 3–4 рукописних або машинописних аркушів. Так, артисти О. Шевченко, Г. Власко, Д. Островська, концертмейстер Н. Дроба перелічують міста гастролей та назви вистав, створених театром, майже не пропонуючи датування. В той же час, артисти Г. Власко і О. Шевченко надають детальну інформацію про виникнення, місця базування театру і його інституційні трансформації (зміни статусу, дислокації) з конкретним датуванням по роках (можна припустити, що вони спиралися на певні театральні документи) [9]. За умови співставлення цих даних з даними інших джерел можливе встановлення точної хронології подій, що охоплюють 1930-ті – 1940-ві рр. у житті театру. Деякі подробиці побутових умов діяльності театру надають спогади артисток Г. Власко та В. Слаболицької [10]. Цінні статистичні дані щодо акторського складу театру повідомляє Н. Дроба, проте не уточнює, яких років стосується дана інформація. З документу можна зрозуміти лише, що мова йде про післявоєнний період. Не датований і сам рукопис [11].

Серед спогадів працівників Артемівського театру слід виділити мемуари актриси Віри Слаболицької, яка працювала у ньому протягом 1934–1938, 1953–1963 рр. [12] (з деякими скороченнями були опубліковані [13]). Щоправда, цьому періоду присвячено останні неповні чотири аркуші машинопису обсягом у 14 аркушів. Однак вони цікаві подробицями ставлення актриси до своєї професії, побутових труднощів, до факту закриття театру, а також описом обставин, які завадили після 1963 р. переїзду до міста, де функціонує професійний театр [14].

Основні сюжети, описані Вірою Слаболицькою, – період дитинства і юності, подані крізь призму цілеспрямованого шляху до здійснення мрії стати театральною артисткою; життя у роки радянсько-німецької війни. Зокрема, цінним є опис В. Слаболицькою стратегій виживання театральних діячів в умовах нацистської окупації, у Німеччині на примусових роботах, розповідь про ставлення до неї радянської влади після повернення на Батьківщину [15].

Пошук альтернативної офіційній інформації про театральне життя Донецького регіону в умовах дефіциту мемуарних матеріалів штовхають дослідника на створення такого виду особистого джерела, як інтерв'ю. Його переваги полягають у можливості історика самому моделювати спрямованість джерела відповідно до тих питань і часового періоду, які він ставить за мету з'ясувати. Авторкою було взято інтерв'ю у колишніх акторів обласних Луганських і Донецького драмтеатрів – Тамари Какоб'ян, Віри Тимошенко (2004 р.), Ігоря Молошнікова (2006 р.), у доньки театрального режисера К. Цимбала – Олени Цимбал та його дружини Ольги Цимбал (2005 р.) [16].

Наявні інтерв'ю (особливо О. К. та О. Я. Цимбал, І.І. Молошнікова) характеризуються таким рисами, як насичена інформативність та деталізація, достатньо висока об'єктивність, виваженість оцінок.

Більша частина спогадів О. К. Цимбал про режисера Костянтина Цимбала (працював в 1950-ті роки в Артемівському, а в кінці 1950-х – 1960-ті рр. – Сталінському оперному театрах) становить інтерес не лише для історико-культурологічного дослідження (відображає деталі творчого процесу, моменти перетинання режисера з партійними функціонерами тощо), а є цінними також для театрознавчих студій.

На смислові акценти розповіді Олени Цимбал вплинуло те, що вона висвітила аспекти, свідком яких була (самі спектаклі; гостювання театральних діячів у родини Цимбалів; моменти творчого процесу, на яких була присутня тощо), а також певні подробиці закулісного творчого життя, в які К. В. Цимбал вважав за потрібне посвятити рідних; другим чинником стала фахова схильність О. К. Цимбал до театрознавчих коментарів (протягом професійної діяльності очолювала літературну частину Донецького драматичного, а згодом, – оперного – театрів).

Завдяки взятому інтерв'ю вдалося доповнити такий маловисвітлений у офіційних документах аспект, як відносини між режисером і партійно-державними чиновниками на людиновимірному рівні. Було з'ясовано, що наприкінці 1950-х рр. у режисерів Донеччини (принаймні на рівні міських за статусом, тобто вповні периферійних театрів) з'явилась можливість вільніше реалізовувати творчі задуми, індивідуалізувати прийоми у спектаклі. При чому, самі управлінці стали ліберальніші під час перегляду вистав перед прем'єрою.

Інформацію з інтерв'ю Олени Цимбал доповнюють спогади дружини режисера Ольги Цимбал, які розкривають деякі подробиці повсякденного життя театрального режисера та побуту його родини.

Основною метою інтерв'ю з актором Донецького обласного українського музично-драматичного театру ім. Артема Ігорем Молошніковим було з'ясування матеріально-фінансових та побутових умов праці і життя театральних діячів. Зокрема, його розповідь інформує про театральні кар'єрні сходинки, імовірні шляхи кар'єрного зростання; можливості підвищення кваліфікації і творчого зростання, що надавалися державою; характеризує рівень матеріального забезпечення провінційного театрального працівника, а також надає цікаві подробиці стратегій повсякденного виживання.

Структурний аналіз та «деконструкція» джерел особового походження дозволяє отримати не лише інформацію, що лежить на поверхні (фактологічну), а й таку, що криється в особливостях мовних будов і конструктів. Наприклад, привернуло увагу те, що, перелічуючи професійні групи творчої інтелігенції, працівників театрів і філармонії м. Донецька Ігор Молошніков виокремив за допомогою займенника «свої», що дозволило звернути увагу на існування усвідомленої музично-театральної спільноти у місті і спрямувало пошуки додаткових підтверджень цього.

Таким чином, матеріали особового походження становлять важливу складову джерельної бази з проблеми театрального життя Донецького регіону в 1950-ті – 1960-ті роки. Вони представлені всіма основними видами (спогади, щоденники, листування, інтерв'ю) і дозволяють розкрити аспекти, про які майже не інформують офіційні документи. Перспективним є подальший пошук і створення дослідником джерел усної історії, це

відкриває можливості поглиблення знань про театральне життя Донбасу, постановки і вирішення нових питань зі вказаної проблематики.

SUMMARY

The article considers the materials of personal origin as a source of study of theater life in Donbas in the 1950s-1960s. The groups of sources are analyzed, among which are memoirs, correspondence, diary entries of the theater figures of Donbas, as well as the interview materials taken by the author of the article. It is concluded that the materials of personal origin allow significantly to supplement the official documents in the issues that traditionally remain out of the attention of the latter as undesirable, insignificant or small for the authorities. They provide factual information on the activities, a certain idea of the thaw processes and perception of them by the theatrical elite, its relationship with the authorities.

Keywords: materials of personal origin, theater life of Donbas, theater elite, memoirs, diary entries, interviews.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахмутський краєзнавчий музей (далі – БКМ). НВФ 18019, арк. 1–2; 18020, арк. 1–3. [Спогади артистки Г. Є. Власко]; БКМ. НВФ 12200, арк. 1-2, об. [Спогади концертмейстера Н. П. Дроби]; БКМ. НВ 18021, арк. 1–2 [Спогади артистки Д. О. Островської]; БКМ. КП 9744/ДС 1786, арк. 1–14 [Спогади артистки В.В. Слаболицької]; БКМ. НВФ 18018, арк. 1–3 [Спогади артиста О. Т. Шевченко]; Беллер Л. Наш театр. Публикация четвертая / Л. Беллер // Вперед. – 1991. – 19 июня; Горчакова Е. П. Размышления в затаившемся антракте / Е. П. Горчакова. – Донецк: Издательство Донецкой организации Союза писателей Украины, 1998. – 134 с.; Ї ж. Прошедших дней воспоминания / Е.П. Горчакова. – Донецк, 2001. – 23 с.; Слаболицкая В. В. Воспоминания актрисы / В. В. Слаболицкая // Былое. – 1993. – № 4–5. – С. 42–49.
2. Державний архів Донецької області. Ф. Р-6802, спр. 1. Автобіографія Горчакової Елени Петрівни, 1996 р. – 13 арк.
3. Архів обласного українського музично-драматичного театру ім. Островського. Щоденник А. В. Бондаренка, головного режисера Луганського обласного українського музично-драматичного театру ім. Островського.
4. Розповідь В. В. Тимошенко, актриси та завідуючої літературною частиною Луганського академічного українського музично-драматичного театру (Адреса: 91033, м. Луганськ, кв. ім. Т.Г.Шевченка, 6/21). Запис автора. 10.02.2004 р.; Розповідь Т. Г. Какоб'ян, актриси та завідуючої літературною частиною Луганського обласного російського драматичного театру (Адреса: 91055, м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 27/41). Запис автора. 10.02.2004 р.; Розповідь О. К. Цимбал, заступниці директора з літературної частини Донецького академічного театру опери і балету ім. А. Солов'яненка (Адреса: 83055, м. Донецьк, проспект Театральний, 9/27). Запис автора. 11.12.2005 р.; Розповідь О. Я. Цимбал, дружини театрального режисера К.В. Цимбала, пенсіонерки (Адреса: 83055, м. Донецьк, проспект Театральний, 9/27). Запис автора. 15.12.2005 р.; Розповідь І. І. Молошнікова, актора Донецького обласного українського музично-драматичного театру ім. Артема (Адреса: 83050, м. Донецьк, вул. Університетська, 55/23). Запис автора. 11.02.2006 р.
5. Архів обласного українського музично-драматичного театру ім. Островського. Щоденник А. В. Бондаренка...
6. Цит. за: Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с. – С. 284.
7. Горчакова Е. П. Размышления в затаившемся антракте ...
8. Вона само. Прошедших дней воспоминания ...
9. БКМ. НВФ 18019, арк. 1–2; 18020, арк. 1. [Спогади артистки Г. Є. Власко]; БКМ. НВФ 12200, арк. 1–2, об. [Спогади концертмейстера Н. П. Дроби]; БКМ. НВФ 18018, арк. 1 [Спогади артиста О. Т. Шевченко].

10. БКМ. НВФ 18019, арк. 1–2; 18020, арк. 2. [Спогади артистки Г. Є. Власко]; БКМ. КП 9744/ДС 1786, арк. 12 [Спогади артистки В. В. Слаболицької].
11. БКМ. НВФ 12200, арк. 1, об. [Спогади концертмейстера Н.П. Дроби].
12. Беллер Л. Вказ. праця.
13. БКМ. КП 9744/ДС 1786, арк. 1–14 [Спогади артистки В. В. Слаболицької]; Слаболицкая В. В. Воспоминания актрисы...
14. БКМ. КП 9744/ДС 1786, арк. 11-14 [Спогади артистки В. В. Слаболицької].
15. БКМ. КП 9744/ДС 1786, арк. 6–10 [Спогади артистки В. В. Слаболицької].
16. Розповідь В. В. Тимошенко...; Розповідь Т. Г. Какоб'ян...; Розповідь О. К. Цимбал...; Розповідь О. Я. Цимбал...; Розповідь І. І. Молошнікова...

УДК 94 (477.6) «1943/1953»: 394

Титаренко О. Ю.

БІБЛІОТЕКИ ДОНБАСУ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД ЯК ЕЛЕМЕНТ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОЗВІЛЛЯ

Статтю присвячено особливостям діяльності бібліотек Донбасу в постокупаційний та повоєнний період (1943–1953 рр.). Охарактеризовано процес відновлення роботи бібліотечних установ після звільнення регіону від нацистської окупації, визначена роль бібліотек у якості фактору організації дозвілля серед населення та агітаційно-пропагандистської роботи.

Доля книги і бібліотек під час війни складається особливо драматично, оскільки саме вони служать постійним і незалежним від наявності тих чи інших технічних засобів елементом організації дозвілля та ідеологічного впливу на населення. В нечисленних наукових публікаціях, що виходили, як правило, до ювілейних дат історії тих чи інших установ культури Донеччини, про їхню роботу протягом зазначеного періоду згадується досить побіжно, докладного аналізу проблем, пов'язаних із відновленням діяльності бібліотек не проводилося. Безперечно, це ускладнює розуміння процесу формування світоглядних, ціннісних орієнтирів населення. Спробою частково відповісти на ці питання, хоча це і не було безпосередньою метою цих досліджень, можна вважати роботу донецького історика Г. П. Ляшенко, публікації дослідників О. В. Броваря, В. Є. Калашнікової та М. С. Герасимової.

У період окупації на території Донбасу роботу здійснювала невелика кількість бібліотек, фонди яких було піддано безжальному препаруванню. Загалом за роки окупації більшість книжкового фонду було знищено, а приміщення бібліотек зруйновано. Так, наприклад, згідно із складеним 22 грудня 1943 року актом про збитки, спричинені окупантами Сталінській обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської, зазначалося про втрату 45 000 примірників літератури, 6 картин, піаніно, меблів тощо [1, арк. 34–37]. Схожою була ситуація і в інших бібліотечних закладах.

За мірою звільнення території Донбасу від окупації почалася робота з відновлення мережі бібліотечних установ, які мусили традиційно виконувати як культурно-просвітницьку, так і мобілізаційну функцію. Ключове місце під час проведення культурно-освітньої роботи на території Донбасу мали посісти масові бібліотеки. У визволених районах їх, по суті, довелося формувати заново. Досить показовою є доля районної бібліотеки у Петровському районі м. Сталіно. Під час окупації в її будівлі було розміщено воєнний штаб та шпиталь, частину книжок було спалено. Місцевим мешканцям вдалося з великими труднощами зберегти частину книжкового фонду. Після звільнення регіону і відновлення роботи шахт № 1 та № 10 поруч з ними в барачному приміщенні на основі зібраної в жителів літератури було відновлено районну бібліотеку з книжковим фондом лише в 400 екземплярів [2, с. 10].

З самого початку ключовим джерелом відновлення роботи бібліотек і, зокрема, поповнення їх фондів, стало місцеве населення, яке приносило до бібліотек літературу (власну або взяту з бібліотек напередодні окупації), меблі, обладнання. У той же час брак приміщень, нестача книг, відсутність персоналу перешкоджали їх ефективній роботі [3, с. 15].

Найшвидше було поновлено роботу центральних міських бібліотек. Уже через 19 днів після визволення Ворошиловграда почав працювати читальний зал обласної бібліотеки ім. М. Горького. Через 10 днів після вигнання окупантів зі Слов'янська почала працювати читальня міської бібліотеки, яка була укомплектована книгами, зібраними серед населення. Через кілька днів після визволення Сталіно почалася робота з відновлення обласної бібліотеки ім. Н. К. Крупської. Першими на допомогу прийшли студенти та учні старших класів шкіл міста, які допомагали витягувати книги з підвальних приміщень і готувати їх до видачі. Завдяки проведеній роботі, на 24-й день після звільнення Сталіно був відкритий читальний зал та абонемент. Паралельно відбувався процес відновлення бібліотек відомчого підпорядкування. Так, у жовтні 1943 року в новому приміщенні розпочала роботу бібліотека комбінату «Ворошиловградвугілля» [4, с.198].

Основним завданням роботи бібліотек одразу ж стало комплектування книжкового фонду, в першу чергу творами класиків марксизму-ленінізму, книгами військово-патріотичної тематики, а також популяризація їх серед населення.

У багатьох випадках ініціатива відбудови бібліотек належала не стільки бібліотечним працівникам, яких хронічно не вистачало, скільки представникам місцевої інтелігенції, насамперед педагогічної. В селі Нижня Дуванка Ворошиловградської області після визволення за відновлення бібліотеки взялася місцева вчителька. До війни в селі була велика бібліотека, яка нараховувала 20 000 томів. Вчительці вдалося організувати збір книг серед населення і вже у вересні 1943 р. бібліотека мала 3 000 томів різної літератури [5, с. 77–78].

Перебування краю під окупацією, процес досить інтенсивного книгообміну, поставив на порядок денний і питання про необхідність впровадження цензурного контролю. Так, 6 вересня 1946 року вийшла постанова Ради Міністрів УРСР про перевірку книжкових фондів бібліотек. У ній містилася вимога знайти та вилучити всю іноземну літературу (книги, газети, журнали), надруковану за кордоном чи на території СРСР, що перебувала в окупації, оскільки така література вважалася шкідливою для населення в ідеологічному плані [6, с. 176].

Одним із поширених методичних прийомів, який, з одного боку, дозволяв охопити значну кількість населення, з іншого – створити інструмент ідеологічної індоктринації, стали колективні читки. Так, зокрема, в Дружківській бібліотеці в 1945 році було організовано читки за темами «Біографія товариша Сталіна» та «Іван Нікулін – руський матрос» [7, арк. 9]. З огляду на брак електроенергії, паперу для газет, що ускладнювало систематичне ознайомлення з літературою в домашніх умовах, перспективним напрямком ставала організація читалень, які перетворювались на своєрідні центри культурного та громадського життя, особливо в селах та районних центрах. Ці установи надавали можливість для читання газет, журналів, прослуховування радіо та обговорення найважливіших проблем життя

З метою популяризації читання бібліотеки практикували й інші прийоми: організовували літературні вечори (зокрема, присвячені творчості І. А. Крилова), читацькі конференції («Відновлення Донбасу після німецької окупації»), книжкові виставки («55 років з дня смерті великого російського письменника М.Г. Чернишевського»), газетні вітрини тощо. Різновидом масової роботи стало відкриття гуртків при бібліотеках. Так, наприклад, при Горлівській міській бібліотеці було організовано 2 гуртки – літературний та гурток із вивчення англійської мови [8, арк. 4]. Загалом за 1944 р. у Сталінській області було організовано 142 лекції, 19 літературних вечорів та 390 книжкових виставок [9, арк. 1–5]. Доволі актуальними ставали такі форми роботи для дитячих відділів, що діяли при дорослих бібліотеках, та дитячих спеціалізованих бібліотек. Вони допомагали підбирати вчителям літературу для шкільних програм, проводили літературні вікторини та читки для дітей.

Особливого значення було надано організації роботи бібліотек та відділів для дітей, що мали виконувати виховну та освітню функції. Спеціальні дитячі бібліотеки Донбасу (їх було 2), і відділи дитячої літератури при бібліотеках для дорослих всі перші повоєнні роки досить активно допомагали школам у викладі навчального матеріалу шляхом підбору літератури по шкільних програмах, проведенні літературних вікторин, диспутів і вечорів. Найбільш орієнтованою на роботу з дітьми була Слов'янська міська бібліотека. У ній були організовані декілька гуртків для дітей та юнацтва. Так, працювали гуртки розповідачів, читців, гурток «Юні друзі книги» та гурток юннатів, у якому проводилися екскурсії, робилися звітні альбоми [10, арк. 88]. Також бібліотека працювала і з дорослим населенням. У ній проводили літературні вечори (наприклад, на тему «Пушкін і народна творчість»), влаштовували художні читання, прослуховували патефонні платівки. Силами персоналу було організовано літературний гурток, де вивчали твори сучасної літератури. Не оминула бібліотека і політичного виховання своїх кадрів. Так, щочетверга для бібліотекарів проводилися заняття з підвищення кваліфікації та політичного рівня [10, арк. 65].

Загалом, як свідчать джерела, в перші повоєнні роки зріс попит на літературу пригодницького характеру, твори військово-патріотичної тематики та навіть на казки [11, арк. 35]. Це пояснюється зрозумілим за умов набутого воєнного досвіду, скаліченого дитинства, прагненням релаксації, пошуку моральних орієнтирів. Житель Амвросіївського району Сталінської області П. М. Склярів згадував про відчутний потяг повоєнного покоління до книжок так: «Звідки у нас пішло страшне бажання читати?! Почитати дають тобі на добу. Взяв, значить... читати – не міг укластися в час, і я не пішов на заняття» [12].

Шукаючи варіанти виходу зі схожої ситуації, Артємівська бібліотека організувала пересувні бригади, що виїжджали до Дитячого будинку № 1, Дитячого будинку № 2, школи № 2 [10, арк. 7]. З огляду на те, що бібліотеки досить часто були єдиними культурно-просвітницькими закладами, їм доводилося брати на себе і не завжди властиві функції щодо організації дозвілля, як, припустимо, проведення новорічних свят [10, арк. 8].

З самого початку відновлення системи книгодрукування та бібліотечного обслуговування жорсткий контроль за змістом книг та цензура мали допомогти сформувати в населення потрібні державі принципи та світоглядні установки [13, арк. 18]. У 1946 році було видано Постанову ЦК КП (б) У про вилучення з бібліотек «Нарису історії української літератури» [14, арк. 5].

Уже в 1948 році розгорнулася більш широка та потужна кампанія органів державної цензури в рамках контролю діяльності бібліотек. Згідно з цим із громадських бібліотек зобов'язали вилучити 1,1 млн. примірників «політично шкідливої» літератури. Вилученню підлягали книжки емігрантів, репресованих авторів, видання релігійного змісту тощо. Також вилучалися книжки, в яких містилися фотокартки, цитати з праць, позитивні згадки про «ворогів народу». Поруч із тим органами цензури було наказано зробити виправлення в 40 тис. примірників книжок, що містили певні вади. Так, наприклад, в романі О. Гончара «Прапорносії» потрібно було «затушувати» фрази, в яких згадувався Й. Броз Тіто [15, с. 51–52].

Проте штучний процес вилучення «ідеологічно ворожої» літератури був досить тривалим. Так, під час перевірки фондів Сталінської обласної бібліотеки ім. Н. К. Крупської в 1950 р. було виявлено випадки видачі читачам літератури, що підлягала вилученню, та «невірні й антинаукові формулювання рубрик» [16, арк. 15]. Все це свідчить не лише про підвищений інтерес до діяльності бібліотек як складової культурного життя та інструменту ідеологічного впливу на населення, але й про можливість збереження в публічному просторі того, що не завжди вписувалося в ідеологічний канон тоталітарної держави з її, здавалось би, досконалим механізмом політичної індоктринації та переслідування інакомислячих.

Отже, повоєнний період (1943–1953 рр.) став часом активного відновлення роботи бібліотечної мережі Донбасу. Бібліотеки, незважаючи на різке скорочення книжкового фонду, відіграли одну з ключових ролей у проведенні культурно-виховної та просвітницької роботи на території краю, ставали важливим інструментом під час реалізації

загальнодержавних та регіональних політичних заходів. В умовах війни та повоєнної відбудови бібліотеки мали виконувати роль агітатора та чинника піднесення морального духу населення.

SUMMARY

The article is dedicated to the features of library activity in Donbas in the post-occupation and post-war period (1943-1953). Characterized the restoration process of the library institutions after the region's liberation from the Nazi occupation. Determined the role of libraries as a factor in organizing leisure activities and propaganda work among the population.

Keywords: Donbas, libraries, post-war reconstruction, leisure, ideological influence.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.166. Оп. 3. Спр.197. 240 арк.
2. Красников Б. А. Юбилей Петровки / Б. А. Красников. – Донецк-Петровка, 2002. – 15 с.
3. Бібліотеки Донеччини: сторінки історії. Вип. 2. – Донецьк, 2003. – 162 с.
4. Добров П. В. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / П. В. Добров, И. М. Есип. – Донецк : ООО фирма «Друк-Инфо», 2000. – 240 с.
5. Ляшенко Г. П. Успіхи культурного будівництва в Донбасі в післявоєнні роки (1943–1950 рр.): Методичні вказівки з спецкурсу для студентів-заочників / Г. П. Ляшенко. – Донецьк : ДонДУ, 1968. – 95 с.
6. Бровар О. В. Розвиток мережі культурно-мистецьких установ у шахтарських містах Донбасу: 1943–1964 / О. В. Бровар // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 2(42). – С. 174–181.
7. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф.Р-5381. Оп.1. Спр. 10. 43 арк.
8. ДАДО. Оп.1. Спр. 4. 39 арк.
9. ДАДО. Оп.1. Спр. 7. 7 арк.
10. ДАДО. Оп.1. Спр. 28. 100 арк.
11. ДАДО. Оп.1. Спр. 4. 39 арк.
12. Інтерв'ю зі Склярівим П. М., 1930 р.н. Місце проведення та запису інтерв'ю: м. Амвросіївка Донецької області, липень 2016 р. Транскрибований аудіозапис.
13. ДАДО. Оп.1. Спр. 63. 221 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО У). Ф.1. Оп. 23. Спр. 2814. 17 арк.
15. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В.К.Баран, В.М. Даниленко. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.
16. ЦДАГО У. Ф.1. Оп. 70. Спр. 2045. 38 арк.

МУЗЕЇ ТА МУЗЕЙНА СПРАВА В ХХІ СТОЛІТТІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

УДК 94(277.82)

Бак В. Ф., Кравченко С. О.

ВІДКРИТТЯ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ ЖЕРТВ РЕПРЕСІЙ ЯК ЗАСІБ СПРОСТУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ

У статті розглянуто питання необхідності знайдення місць масових поховань жертв репресій 30–40 рр. ХХ ст. на території м. Бахмут (Артемівськ) Донецької області та вшанування пам'яті загиблих. На підтвердження факту масових розстрілів використано свідчення місцевих мешканців та архівні матеріали Галузевого державного архіву СБУ. За матеріалами «Розпоряджень про виконання вироків згідно з рішенням трійки (Артемівськ)» з 21.12.37 по 13.01.38 роки в місті розстріляно 562 людини, які поховані на місцевому цвинтарі або на території «Садів НКВД».

Ми переживаємо складні історичні часи, пов'язані з руйнуванням стійких міфологем радянського періоду. Перебування народів під тиском комуністичної системи призвело до спотворення, як колективної народної, так і особистої свідомості не менше ніж трьох поколінь людей. Міфологеми радянських часів продовжують керувати суспільством у нестабільні періоди історії та стають ключовою установкою, яка визначає поведінку значної кількості людей. Саме до такого процесу керованого суспільного явища через активізацію стійких стереотипів мислення ми були залучені внаслідок відкритої агресії Росії проти України в 2014 р.

В Україні тривають треті визвольні змагання за незалежність, остаточно перемога в яких ще не досягнута. Її прискорення можливо не тільки через успіхи в військовій та політичних справах, але також через руйнування радянських міфів, які перетворюють українців на слухняних виконавців волі тих, хто володіє кодом доступу до ключових пускових механізмів покори «старшому братові». Руйнування міфів радянських часів через викриття злочинів скоєних радянською владою ми вважаємо гуманістичним шляхом в здобутті Україною остаточної незалежності. Цінності «руського мира», до яких належать: придушення вільнодумства, ідея міцної влади, утискання внутрішніх та зовнішніх свобод громадян з особливою цинічністю реалізуються зараз на території Донбасу, який залишається ареною геополітичних інтересів Росії.

Метою нашої роботи є з'ясування факту, що в 30–40 рр. ХХ ст. на території міста Артемівська (Бахмута) відбувались масові розстріли та поховання жертв репресій, а тому ми вважаємо нагальним питанням необхідність знайдення міст масових поховань та розповсюдження інформації про ці історичні події, як злочин радянського режиму проти людяності та вшанування пам'яті безвинно закатованих тоталітарним режимом людей.

В 1937–1938 рр. в Артемівську існували три окремі відділки НКВД: Дорожньо-транспортний ДТО, міський та військовий. Кожний з них вів слідчі справи та виконував вирокі згідно з рішенням обласної Трійки УНКВД. Відповідно до директиви Політбюро ЦК ВКП(б) в Сталіно 10. 07. 1937 було створено обласну трійку УНКВД, яка виносила вирокі. До її складу ввійшли: Є. К. Прамнек, секретар Донецького обкому КПРС, Б. М. Соколінський, начальник облуправління НКВД по Донецькій області, старший майор Держбезпеки, Руденко, облпрокурор [1, с. 37]. 30.06.1937 р. згідно з наказом народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00447 «Об операции по репрессированию антисоветских элементов» запроваджувались ліміти на розстріли (1 категорія) та на 8-10 років тюрми (2 категорія). Для (Сталінської) Донецької області попередньо вони склали: 4000 людей (1000 – по 1-й, 3000 – по 2-й). Трійка УНКВД по Донецькій області в 1937 г. перевищила всі ліміти. Було засуджено 12383 людей (5430 до розстрілу, 7107 до таборів), а в січні – червні 1938 г. – 3280 – всі до розстрілу [М. Юнге, Г. Бордюгов и Р. Биннер] [1].

Репресивна машина в період Великого терору захлиналась від «перевиконання плану» по викриттю ворожих груп. Серед слідчих НКВД почалось «змагання» за кількісне відкриття ворогів народу тому розстрільні вирок виконували в кущових осередках НКВД. В Артемівську було створено такий осередок. За свідченнями кандидата історичних наук, директора краєзнавчого музею Артемівська з 1988–2000 р. Сергія Татарінова, розстріли проводили всі три відділки НКВД.

За нашими дослідженнями розстріли засуджених в період з 1937 по 1938 роки в місті були жахливими по своїм масштабам і продовжувалися до 40-х років хоча і в менших розмірах. ГДА СБУ на наші запити про місця поховань жертв репресій надав відповідь, що єдиним задокументованим місцем в Донецькій області був пустир біля селища шахти № 11 в Кіровському районі м. Донецька. Про інші місця відомостей немає. Судячи з масштабів терору місць поховань в Донецькій області було багато, щоб вмістити всіх розстріляних, яких, за даними В. М. Нікольського, могло бути від 50 до 90 тисяч.

В 9-ти томному виданні «Реабілітовані історією», біля багатьох прізвищ репресованих вказано, що вони розстріляні в Артемівську [2]. Науковий співробітник Артемівського краєзнавчого музею Ігор Карнацький показав нам свідчення з фондів музею родичів засуджених, переважно жінок, які, дізнавшись про можливу страту своїх близьких, винаймали квартири у будівлі неподалік тюрми та слідкували вночі за вулицею. Побачивши рух підвод по вулиці, непомітно слідкували за ними. Невідомо було живих чи мертвих везли до так званих «саїв НКВС», за місто, в район села Отрадівка. Там в невідомому місці ховали тіла розстріляних. Інколи вдавалось викупити тіла своїх родичів та поховати їх по-людськи.

Артемівський краєзнавчий музей має такі свідчення очевидців (мовою оригіналу). «В самом городе производились расстрелы арестованных. Той страшной зимой 1937–1938 г мы с матерью видели на городском кладбище неглубокие ямы, заполненные мерзлыми трупами, едва прикрытые землей <...>. Это место находилось напротив братских могил, сейчас там производят новые захоронения» Киловатая Н. Е. [3].

Підтвердженням того, що розстріли виконували саме в Артемівську є накази, які зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ та входять до фонду 6, справа № 6184 «Розпорядження про виконання вироків згідно з рішенням трійки УНКВС (м. Артемівськ)» [4], об'ємом понад 300 аркушів. Кожен аркуш – це надрукований на пошковлому папері текст наказу по УНКВД за 1937 та 1938 рр. Всі накази, крім першого, адресовані (далі мовою оригіналу) коменданту УНКВД, сержанту Госбезопасности товарищу Аксельроду. Далі текст: Немедленно привести приговор в исполнение. Нижче перелік прізвищ. Найкоротший за 13.01.38 – шість осіб, найдовший – 182 особи за 30.12.37 р. Всі накази підписані старшим майором Соколинским. Перший наказ в підшивці спрямовано лейтенанту Добровольському. В наказах не вказано ім'я по батькові, а тільки звернення: «товариш». Кількість засуджених Артемівської тюрми, яких було розстріляно відповідно до списків в наказах з 03.12.1937 по 13.01.1938: 03.12.37 – **55**; 21.12.37 – **119**; 27.12.37 – **5**; 27.12.37 – **59**; грудень 37 – **12**; грудень 37 – **42**; грудень 37 – **51**; 30.12.37 – **182**; 03.01.38 – **31**; 13.01.38 – **6**; Разом – **562**. На 67 листі «Розпоряджень» червоним олівцем вище наказу на вільному місці перелічені такі цифри: 113; 111; 117; 101; 115; 68; 73; 112; 114; 103; 116; 98; 72; 119; 108; 110; 102; 99; 104; 106 [3]. Припускаємо, що це теж був рахунок страчених. В підшивці «Розпоряджень» наказів, які стосуються в'язнів Артемівської тюрми, біля третини.

Завдяки існуючому в ГДА СБУ реєстру службовців органів державної безпеки та матеріалам, які надані В. Золотарьовим [1], стало відомо, що **Аксельрод Леонід Соломонович** (1908 р. народження), мав нищу освіту, член ВКП(б) з 1932 року, працював в органах з 1932 року, проходив службу з 22.03.1936 р. в Донецькій області, співробітник НКВД, комендант УНКВД, сержант Держбезпеки. 19.12.1937 р. його нагороджено орденом Червоної Зірки, 09.08.1938 г. звільнено. Причина – арешт судовими органами. Не відомо, яким чином Аксельрод уникнув репресій, але під час війни служив на фронті та був комендантом особливого відділу 10 повітряної армії. У 50-х рр. – заступник директора Львівської опери. **Соколинский (Гімельман) Давид Мойсейович** (06.1902 – 21.01.1940),

закінчив у 1914 та 1916 рр. – 3-х класне вище початкове училище та 2-х класне ремісниче училище в Одесі, член ВКП(б) з 1920, старший майор Держбезпеки. З 03.04.1937 по 25.02.1938 рр. – начальник УНКВС Донецької області (входив до складу Трійки). Нагороджений орденом Леніна (19.12.1937). 19.01.1940р. засуджено та розстріляно в Москві. Коменданти НКВД власноруч виконували вироки та розстрілювали засуджених. Аксельрод за свою роботу в Донецькій області отримав орден Червоної Зірки. Соколинський у складі обласної трійки НКВД засудив тисячі людей до страти та таборів за що теж отримав винагороду – орден Леніна.

У книзі В. А. Золотарьова і В. П. Стьопкіна «ЧК-ДПУ-НКВС в Донбасі: Люди та документи» наведені прізвища тих, хто під час Великого терору був слідчими НКВС в Артемівську (нині Бахмуті): **Шелудченко Матвій Іванович** (1898 – 02.02.1940), з весни 1935 – 08.08.1937 – начальник Артемівського міського відділу НКВС та за сумісництвом начальник особливого відділу 80-ї стрілецької дивізії, на 29.09.1937 – начальник Артемівської міжрайонної слідчої групи УНКВС Донецької області, розстріляний у Москві 02.02.1940; **Демидов Олексій Петрович** (03.06.1898 – 1960), член ВКП(б) з 1919. З 07.1938 – начальник Артемівського міськвідділу НКВС до 12.1939, помер у Харкові в 1960 р., мав звання полковника держбезпеки; **Кристалів Анатолій Самійлович** (1901 – 20.05.1938), освіта початкова, старший лейтенант державної безпеки (23.03.1936), член ВКП(б) з 1920, з осені 1937 – 22.03.1938 – начальник Артемівського МВ НКВС, 23.03.1938 заарештований, повісився в камері.

З серпня 1937 р. в Донбасі було створено Північно-Донецький (м. Артемівськ) та Південно-Донецький (ст. Ясинувата) Дорожньо-транспортні відділи (ДТО) ГУГБ НКВД. Начальником ДТО ГУГБ НКВД Північно-Донецької залізниці з жовтня 1937 по 30.06.1938р був капітан Держбезпеки Кочергінський Георгій Ізраїєвич (1898 – 20.10.1939). Його перебування на цій посаді позначилось особливо жорсткими розправами над засудженими [1, с. 40]. В червні 1939 року Кочергінського розстріляно в Києві.

Наші припущення про розстріли в місті Артемівську в період 30-40 рр. підтверджено, але пошук місць поховань триває. Для поширення інформації, яка стосується репресій, створено сторінку в Фейсбукі <https://www.facebook.com/RepresiiArtemivsk/>. Наприкінці 90-х років минулого століття на правому березі річки Бахмутки, неподалік від міського ринку з'явилась кам'яна брила з написом: «Здесь будет установлен памятник жертвам политических репрессий», але вона швидко зникла невідомо куди.

Ми все ще продовжуємо жити в пострадянському просторі, в якому чиновники завжди відносились с осторогою до теми політичних репресій. Бахмут в радянські часи був місцем катувань та розстрілів великої кількості людей та продовжував залишатись містом закритих судових справ до 90-х років. Якщо нам вдасться віднайти місце поховань жертв радянського режиму, та повернути до цього увагу мешканців Бахмута та всього Донбасу, це буде важливою справою в розвіюванні міфу, що вкоренився в свідомість більшості містян про «щасливе радянське минуле».

В статье рассмотрены вопросы необходимости нахождения мест массовых захоронений жертв репрессий 30 – 40 гг. XX в. на территории г. Бахмута (Артемовска) Донецкой области и увековечивание памяти погибших. В качестве доказательств массовых расстрелов приводятся показания местных жителей и архивные материалы Отраслевого государственного архива СБУ. По материалам «Распоряжений о выполнении приговоров согласно решению тройки (Артемовск)» с 21.12.37 по 13.01.38 г. в городе расстреляно 562 человека, которые похоронены на местном кладбище или на территории «Садов НКВД».

SUMMARY

The article considers the necessity to find the mass graves of the victims of repressions (1930s - 1940s) on the territory of the town of Bakhmut (Artemivsk) of Donetsk Oblast and to commemorate the victims' memories. The testimony of local residents and the materials from the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine are used as the evidences of mass shootings. According to the "Regulations on the execution of sentences according to the decision of

the Troika (Artemivsk)" from 21.12.1937 till 13.01.1938, 562 people were shot dead in the town and buried in the local cemetery or in the "NKVD Gardens" territory.

Keywords: repressions, sentences, mass burials, commemoration of the dead, Great Terror, organs of the UNKVD.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Золотарьов В. А., Стьопкін В. П. ЧК-ДПУ-НКВС в Донбасі: Люди та документи 1919–1941 / В. А. Золотарьов; В. П. Стьопкін. – Донецьк, Апекс, 2010. – 512 с., ілл.
2. Реабілітовані історією. Донецька область. Книга шоста. – Донецьк: вид-во КП «Реґіон» – «ФО – П Колесниченко», 2009. – 592 с. (з іл.)
3. Бахмутський краєзнавчий музей Донецької області. – Фонд № 52, справи 12; 17.
4. Розпорядження про виконання вироків згідно з рішенням трійки УН КВС (м. Артемівськ), – Галузевий Державний Архів СБУ. – Фонд 6, справа № 6184.

УДК 069.01:17.024.4

Гончарова А. В.

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

У статті аналізується успішний світовий досвід музеєфікації історико-культурної спадщини. Акцентується увага на необхідності різноманітних підходів до процесу музеєфікації в кожному конкретному випадку, обов'язково з урахуванням особливостей місцевості, території розміщення, ступеня збереженості та історико-культурної цінності об'єктів, урахуваючи перспективи їх подальшого використання не тільки для екскурсійної та наукової діяльності, а й для туристичної. Детально розглядаються приклади музеєфікації зарубіжної історико-культурної спадщини. Запропоновано розглянути роботу музею не тільки як місце колективної пам'яті та ідентифікації, а і як перспективний об'єкт у туристичній інфраструктурі.

Питання популяризації музейних колекцій, залучення громадян до надбань національної та світової історико-культурної спадщини актуалізує проблему вивчення та оцінки світового досвіду музеєфікації різновидових пам'яток. В Україні завдання музеєфікації найчастіше виконується через створення колекційного музею, в той час як за кордоном питання музеєфікації розглядається разом з питання актуалізації об'єктів історико-культурної спадщини для використання в туристичній діяльності. В багатьох країнах світу історико-культурна спадщина стає якщо не найголовнішим та найпривабливішим, то одним з провідних та затребуваних елементом для освітнього та інтелектуального туризму. Успішний світовий досвід музеєфікації пам'яток наочно показує як правильно музеєфіковані об'єкти історико-культурної спадщини відіграють значну роль в соціальному, економічному, культурному житті громади та регіону. Це робить завдання вивчення світового досвіду музеєфікації історико-культурної спадщини актуальним як з теоретичної, так і з практичної сторони.

Аналіз останніх досліджень. О. Найдюк у статті «Голландські музеї та українські можливості» [1] розкриває тему створення затребуваного музейного продукту на основі об'єктів історико-культурної спадщини.

С. В. Миловидов у праці «Принципи «доповненої реальності» і інтерактивна реконструкція в світових музеях» [2] аналізує досвід використання новітніх технологій в музейному просторі.

У роботі М. Дрогомирецької «Стратегічні напрями розвитку туристичного іміджу України» [3] визначено, що в умовах сьогодення історико-культурні надбання України викликають значний інтерес у місцевих жителів і в туристів з інших країн світу. Розглянуто перелік основних заходів, які впливають на інтенсивність розвитку попиту на історико-культурну спадщину в державі.

Серед сучасних дослідників, які розглядають особливості теоретичних аспектів та практичного значення музеєфікації є Г. Вив, Л. Мелані, А. Конвей та інші.

Отже, завдання нашої роботи – вивчення та аналіз успішного світового досвіду музеєфікації історико-культурної спадщини з урахування особливостей місцевості, території розміщення, ступеня збереженості та історико-культурної цінності.

Один з прикладів успішної музеєфікації – фортеця Лондонський Тауер (Великобританія, 1066 р). Це королівська резиденція, яка відкрита до відвідування. Вона була музеєфікована, створено музейно-туристичний комплекс. Для музеєфікації було проведено консервацію, Лондонський Тауер виглядає зараз майже так само, як від початку його заснування, але для збереження та підтримання аттрактивного екстер'єру та інтер'єру постійно проводяться роботи з консервації. Були пристосовані та обладнанні окремі кімнати під приватні квартири для обслуговуючого персоналу та обладнанні квартири під готель для високопосадових гостей міста. Важливим для постійного потоку відвідувачів було забезпечення транспортного сполучення: станція метро розміщена в 5 хв. пішки, поблизу два вокзали, декілька міських автобусів. Крім того, до пристані Тауера кожні 20 хвилин ходять річні трамвайчики і швидкісні катамарани. Екскурсиводи забезпечуються одягом, пропонуються екскурсії, які проводяться біфітерами – англійськими правоохоронцями, які вже багато десятків років є невід'ємною частиною фортеці. Одягнені біфітери в темно-сині мундири Вікторіанської епохи, а в святкові дати – в розкішні костюми епохи Тюдорів. Проведено обладнання особливостей архітектурної форми та ландшафту для комфортного відвідування: Тауер має багато крутих схилів, тому необхідна обережність і особливий догляд за дітьми, встановлені спеціальні пристосовані поручні та підйомні платформи для людей з особливими потребами. Для зручності відвідувачів забезпеченні зони харчування (безліч ресторанів та кафе) та обладнанні зони відпочинку і місця, де можна залишити дитячий візочок. Пропонується система електронних браслетів для дітей: передбачена для того, щоб дитина не загубилася, можна отримати безкоштовно біля візит центру. У зимовий період організована ковзанка на території музею [4].

Такий підхід до музеєфікації робить Лондонський Тауер однією з головних визначних пам'яток Великобританії, символом Лондона. Одне з найпопулярніших туристичних місць Європи, з річною кількістю відвідувачів 2,5 млн. осіб.

Ще одним вдалим прикладом музеєфікації є замок Шенонсо (Франція, 1411 р.). Замок є приватною власністю Анрі Мен'є, відкритий до відвідування. На базу замку створено музейно-туристичний комплекс. Для музеєфікації об'єкту було проведено реставрацію, сьогодні замок повністю відновлений, архітектура історичної пам'ятки і його внутрішній інтер'єр повністю відповідають традиціям епохи Ренесансу, майже всі 440 кімнат замку доступні для відвідування. Було відновлено біля замку ферму XVI століття; квітника, в якому вирощуються близько 130 тисяч рослин для посадки в садах щовесни і оформлення букетів в приміщеннях; город; тисовий лабіринт з каріатидами, влаштований в дусі Катерини Медичі по італійському плану 1720 років; луг, на якому пасуться ослики. Також відновлено та постійно підтримується історичний ландшафт. Для збільшення кількості відвідувачів музей має забезпечення транспортного сполучення з сусідніми туристичними місцями (замками Шамбор та Амбуаз). Відвідувачам пропонуються інформаційні брошури на 16 мовах та аудіо гід на 11 мовах. Також забезпечено зони харчування та ресторан на 150 осіб в колишній оранжереї замку для проведення світських подій. Для зручності відвідувачів є дитячий майданчик, з різними гірками, східцями і іншими необхідними для приємного проведення часу атрибутами, обладнана автостоянка та камера зберігання [5].

Одна з найбільш улюблених, відомих і відвідуваних пам'яток Франції замок створює робочі місця для місцевої громади. Замок стоїть в однойменному селі, яка здавна славилася смачними винами і неймовірно корисним козячим сиром, що є сімейними бізнесом місцевих жителів і нині. Замок, як туристичне місце, створює потік туристів, а отже і потенційних покупців товарів місцевого виробництва.

Як приклад створення будинку-музею розглянемо Замок Клу-Люсе (Франція, 1106 р.). Замок є приватною власністю сім'ї Сен-Брі, відкритий до відвідування. Для вдалої музеєфікації було відтворення інтер'єрів часів Леонардо за допомоги Паризької Академії образотворчих мистецтв, чії майстри скрупульозно відновлюють розпис і різьблення, використовуючи технології 15 століття. Було відновлено та підтримуються парк і розарій навколо замку – «Сад Леонардо». Створені повно розмірні інтерактивні інсталяції за проектами Леонардо; встановлено мультимедійне обладнання. Продовжується підтримання голубника на тисячу птахів, який зберігся у парку, єдиний такого роду в Європі, побудований ще в 15 столітті. Забезпечено одяг для персоналу, біля входу відвідувачів зустрічає співробітниця музею, переодягнена служницею художника. Є обладнані зали для проведення будь-яких заходів, музей створює для кожного адаптований та персоналізований план заходу: оренда приміщень музею, сценарій, логістичне та технічне забезпечення заходу. Наявна обладнана кухня музею для проведення кулінарних семінарів. Для зручності відвідувачів є парковка та регулярний трансфер із Парижа [6].

Завдяки розумному підходу до музеєфікації замки Луари найбільш відвідувані в Франції. Це збільшує потік іноземних туристів, а отже і грошовий потік до країни. Створює велику кількість робочих місць.

Прикладом музеєфікації пам'ятки садово-паркового будівництва є замок Вілландрі (Франція, 1536 р.). Він є приватною власністю сім'ї Карвалло, відкритий до відвідування. На його базі створено музейно-туристичний комплекс. Для музеєфікації було проведено реставрацію замку, відтворення садів за зразком саду XVI століття та відтворено «декоративний город». Зараз продовжується підтримання садів та городу цілий рік, 250 000 саджанців щосезону. Також туло побудовано вкопану автоматичну системи поливання. В садах та городах встановлено інформаційні таблички перед рослинами з поясненням їх символічних значень та лікувальних властивостей. Було проведено повне відтворення гербаріїв середньовічних ченців. Відновлено інтер'єри XVIII ст. в приміщеннях замку. На базі музею проведено реорганізацію школи садового мистецтва. На території музею побудовано ресторан французької кухні, що збільшує прибуток музею. Музей має обладнання для відвідувачів з собаками. Також є зони для пікніка. Для зручності відвідувачів пропонується безкоштовна авто та вело парковки поруч з замком [7].

Розкішні сади Вілландрі епохи Відродження, які були відновлені на початку XX ст. під час музеєфікації, забезпечили міжнародну популярність музею. Привалює туристів з усього світу до комплексу замків Луари, чим створює велику кількість робочих місць для місцевої громади.

Замок Нойшванштайн (Германія, 1869 р.) є прикладом музеєфікації історико-культурної спадщини, що знаходиться в віддалених та важкодоступних місцях. Є державною власністю, відкритий до відвідування. Для музеєфікації було створено замок-музей. Для цього було проведено інженерні роботи з укріплення фундаменту. І надалі проводиться підтримання та контроль за зсувами гірських масивів, що впливає на збереженість архітектурних елементів замку. Проведення консервації фасаду з вапняка, роботи ведуться постійно із-за сурового клімату, що не сприяє високій ступені збереженості. Одним з найважливіших питань, було вирішення організації трансферу, так як замок розташований високо в горах, єдиний шлях до нього – це вузька гірська дорога «серпантин», що має певні обмеження в навантаженні. Автобуси привозять відвідувачів до спеціально обладнаного майданчика, а далі за бажання пішки або пропонуються карети з кіньми. На власному авто та мотоциклах проїзд заборонений із-за небезпеки зсувів гірських масивів. Побудована велосипедна доріжка до замку. Для персоналу музею обладнані кімнати для постійного проживання в замку. В замку є обладнана мультимедійна зала. Для зручності відвідувачів пропонуються зони громадського харчування та магазин сувенірної продукції. Є обладнані зони вільного wi-fi. В музеї активна політика співпраці з людьми з особливими потребами. Для таких людей надаються послуги оренди авто для інвалідів, побудовані спеціальні санітарні зони для людей з особливими потребами [8].

Замок Нойшванштайн є прикладом вдалої музеєфікації в складних природних та територіальних умовах. Є однією з найпопулярніших архітектурних пам'яток Германії. Створює велику кількість робочих місць.

Замок Гогенцоллерн (Германія, 1267 р.) є приватним володінням: на 2/3 належить Бранденбург-пруській лінії Гогенцоллернів і на 1/3 лінії швабській-католицької церкви. Створено замок-музей, відкритий до відвідування. Для музеєфікації було відновлено замковий комплекс, проведено реставрацію. Також був проведений технічний ремонт після зсувів ґрунту. Важливим є забезпечення регулярного трансферу від найближчої автобусної зупинки до замку. Поруч з замком збудовано сувенірний магазин та обладнано автопарковку. На території замку збудовано ресторан, а на подвір'ї облаштовано «Пивний сад» [9]. Внутрішні приміщення замку обладнані для проведення різноманітних заходів, а територія замку для проведення фестивалів. Для відвідувачів створено брошури на 10 мовах. В музеї принципово відмовилися від аудіо гідів, тому замок має більше 100 осіб екскурсоводів. Створює велику кількість робочих місць.

Прикладом музеєфікації і створення музейно-готельного комплексу є замок Сірак (Венгрія, 1748 р.). Він є приватною власністю, відкритий до відвідування. Для вдалої музеєфікації був проведений ремонт внутрішніх приміщень та облаштування готельних номерів в кімнатах замку (25 номерів). В номерах збудовано ванні кімнати. Для проведення святкових церемоній обладнана спеціальна зала. Бібліотеки замку переобладнали для проведення конференцій. Для гостей готелю збудовані сауни, спа-зони та боулінг. Також обладнана кімната для стрільби із лука. На території музею збудовано тенісний корт. Біля музею-готелю збудовано конюшні, відкритий басейн та обладнано майданчик для гри в кеглі. Для зручності відвідувачів є парковка. Навколо замку облаштований парк.

Інформаційний потенціал історико-культурної спадщини розкритий не повністю, але замок Сірак є одним з популярних готелів Венгрії. Приваблює туристів. Створює велику кількість робочих місць та грошовий притік до бюджету місцевої громади.

Вдалим прикладом музеєфікації об'єкту історико-культурної спадщини з рівнем збереженості нижче 20 відсотків є замок Желіда (Іспанія, 946 р.). Замок є державною власністю, на його базі створено замок-музей, відкритий до відвідування. Для музеєфікації замку було встановлено інформаційні стенди та схеми реконструкції замку. Проведена реставрація каплиці при замку. Створена організація «Друзі замку». Біля руїн замку проводяться різноманітні заходи, серед них регулярний щосезонний фестиваль «День середньовічної кухні». Велика кількість різних історичних та археологічних досліджень. В каплиці та на території замку проводяться весільні церемонії. У музеї організовано екскурсійне обслуговування великих груп відвідувачів. Завдяки роботі органів місцевої влади руїни замку-музею занесені до путівника «Замки Каталонії». Для вільного доступу відвідувачів до замку організовано трансфер та відремонтована канатна дорога.

Інформаційний потенціал історико-культурної пам'ятки розкритий не повністю, тому що, замок майже повністю зруйнований і відновленню не підлягає.

Замок-музей – головна гордість міста. Хоч від замка Желіди, як такого, залишилася лише велика кругла вежа і церква, вони дбайливо охороняються муніципалітетом. Адже саме замок, його минуле і сьогодення, його історія та легенди, вигідно відрізняють Желіду від сусідніх поселень, в яких нічого подібного ніколи не було. Це збільшує кількість туристів. Створює велику кількість робочих місць. Приносить немало грошових ресурсів до місцевої громади.

Отже, вивчення та аналіз успішного світового досвіду музеєфікації історико-культурної спадщини показав, що у кожному конкретному випадку необхідні різноманітні підходи до процесу музеєфікації, обов'язково з урахуванням особливостей місцевості, території розміщення, ступеня збереженості та історико-культурної цінності об'єктів, ураховуючи перспективи їх подальшого використання не тільки для екскурсійної та наукової діяльності, а й для туристичної. Музей у ХХІ ст. – це установа нового типу. Музей діє не тільки як місце колективної пам'яті та ідентифікації, а і як перспективний об'єкт у

туристичній інфраструктурі. Таким чином музей, збільшуючи кількість зацікавлених відвідувачів та примножуючи бюджет місцевої громади, сприяє популяризації надбань національної та світової історико-культурної спадщини.

SUMMARY

The article analyzes the successful world experience of museification of museum-historical and cultural heritage. The emphasis is placed on the necessity to use various approaches to the process of museification in each particular case, taking into account the features of the area, the territory of accommodation, the degree of preservation and historical and cultural value of the objects, the prospects for their further use for excursion, scientific and tourist activities. Considered in detail the examples of museification of a foreign historical-cultural heritage. It is proposed to consider the work of the museum not only as a place of collective memory and identification, but also as a promising object in tourist infrastructure

Keywords: historical and cultural heritage site, museum, museification, information potential, castle-museum, museum-hotel complex, museum and tourist complex, house-museum.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Найдюк О. Голландські музеї та українську можливості [Електронний ресурс] // Динамічний музей. – 31.03.2014. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/03/31/142209/>
2. Миловидов С. В. Принципи «доповненої реальності» і інтерактивна реконструкція в світових музеях [Електронний ресурс] / С. В. Миловидов // Художня культура. – 2013. – № 6. – Режим доступу: <http://sias.ru/magazine/vypusk-6-2013/sotsialnaya-filosofia-i-sotsologia/848.html>
3. Дрогомирецька М. І. Стратегічні напрями розвитку туристичного іміджу України [Текст] / М. І. Дрогомирецька // Економічні науки. Сер. : Облік і фінанси. – 2013. – Вип. 10(3). – С. 220–225.
4. Historic Royal Lalace Tower of London [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.hrp.org.uk/tower-of-london/>
5. Chenonceau [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.chenonceau.com/>
6. Le Clos Luce parc Leonardo daVinci [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vinci-closluce.com/fr>
7. Villandry chateau jardins [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chateauvillandry.fr/>
8. Neuschwanstein [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.neuschwanstein.de/deutsch/>
9. Ancastral seat of the Prussian Poyal House and of the Hohenzollern Prnces [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.burg-hohenzollern.com/startpage.html>

УДК 069:001.12

Дишева Н. В.

МУЗЕЙНИЙ ПРАКТИКУМ НОВОГО СТОЛІТТЯ (з досвіду роботи Бахмутського краєзнавчого музею)

У статті розглядаються тенденції розвитку музеїв, їх діяльності та потреб на сучасному історичному етапі. Подано інформацію щодо діяльності окремого краєзнавчого музею у Донецькій області, а саме у місті Бахмут.

Тенденції, що спостерігаються останнім часом, яскраво засвідчують зростаючу роль ролі музеїв в системі освіти. Музеї демонструють досвід тісної взаємодії з навчальними закладами, дозволяючи використовувати великий інформаційний і предметний потенціал постійних експозицій для розробки і проведення шкільними вчителями авторських занять. В останні роки дедалі популярнішими стають інтерактивні експозиції, що дозволяють включити в процес пізнання всіх адміністративних органів почуттів відвідувачів. Музеї

долають бар'єр «недоступності», стають ближче, зрозуміліше. Неформальне навчання через емоційно-навчальну залученість знімає напругу перед рішенням важких завдань, а радість перемоги підштовхує до нових звершень – музей стає новим простором освіти.

Сучасний музей – це дуже складний організм, де зберігаються різноманітні предмети, свідчення ставлення людини до світу, твори мистецтва. Щоб музей ефективно працював, потрібні різносторонні знання, великий досвід, узгодженість працівників, сприяння громади й зацікавлення партнерів.

Сучасний музей як інституція має не таку вже й давню історію – десь з початку XVIII ст., але пов'язаний із давнім антропологічним феноменом збирати і зберігати особливі предмети, які є знаками часу, культури, важливими для певних соціальних груп, і поширювати це значення у різних контекстах. Прототипом музею чеський музеолог Збинец Странскі вважав Ноев ковчег, де Ной зібрав усе важливе для продовження життя:

«Ковчег повстав з екзистенційної потреби виокремити щось із реального ходу речей та протиставити у такий спосіб природному процесу і щезанню себе, щоб репрезентувати і передавати вартості пам'яті. Ковчег – це часовий і позачасовий культурний феномен».

Колекції в різні часи виконували містичне, сакральне, політичне значення. Колись це були пінакотеки, санктуарії, які підтверджували силу і святість богів, згодом – кунст – і вундеркамери, які свідчили про могутність Творця, а також і колекції можновладців, які переконували посполитих підданих у могутності і непроминальності влади. Словом, соціальна функція завжди була дуже важлива і для її виконання вимагала відповідних кваліфікацій керівників і працівників музею.

Сучасний музей за останні роки пройшов складну трансформацію від скарбниці до парку освітніх розваг. Це допомагало поширювати знання і через емоційні переживання засвоювати їх кожному відвідувачу, розширюючи горизонти свідомості, викликаючи запитання «Хто я, звідки прийшов і куди йду?», формуючи критичне ставлення до минулого й сучасного. Музейні колекції – важливий модернізаційний ресурс. Годі й уявити собі сучасне місто без музею.

Українські музеї переживають складні часи формування і розвитку. Якщо зараз спитати звичайного прохожого, що він думає про музей, то відповідь буде схожа на вислів Пшекрута «При одном виде музея ноги подкашиваются от усталости». Навіть, видатного академіка Української академії мистецтва, музейника Бориса Григоровича Возницького (1926–2012 рр.) запитував батько: «Ну що ти там робиш в тому музеї? Що то за робота така?! Розвішали картини по стінах – а далі що робите?». Таке уявлення про музей, видається мені, зараз домінує у багатьох, навіть у політиків та керівників культури.

Модно мати галерею, а музей – це круто! Особливо якщо це престижні національного статусу музеї, які фінансуються з державного бюджету. Цінні речі у колекціях привабливі для нових колекціонерів. Але, щоб розвіяти сформований стереотип, давайте розглянемо сучасну діяльність музеїв у складі суспільства. Цій темі була присвячена Всеукраїнська наукова конференція до Міжнародного дня музеїв, що проходила в Харкові 2007 року [1, с. 55].

Музеї як субстанціональна складова культури і сьогодні відіграють важливу роль у збереженні, розповсюдженні, споживанні культури та організації масової пропаганди, культурної освіти та культурного виховання, сприяють комунікації у суспільстві. Музеї зафарбовуються у кольори суспільства, в якому живуть. І хоч дуже відрізняються один від одного в різних країнах, демонструючи національну самобутність, вони одночасно мають якусь особливу якість, сутнісну рису, що ріднить їх. Музей, цей характерний продукт західноєвропейської культури, протягом останніх двохсот років поширився по всьому світові, перевищуючи найсміливіші передбачення. Адже темпи зростання кількості музеїв складають 10% за п'ятиріччя, що в багатьох відношеннях іде всупереч у найбільш розвинутих країнах з низьким економічним рівнем, демонструючи національну самобутність, вони одночасно мають якусь особливу якість, сутнісну рису, що ріднить їх [2].

Сьогодні в Україні діє 437 (серед них 22 національні) музеї різних форм власності і підпорядкування, де зберігається близько 12 млн. предметів. Кожного року ці музеї приймають 18 млн. відвідувачів, з них 11 млн. дітей.

Два основні функціональні завдання музеїв – зберегти і показати музейні колекції – сьогодні, як і завжди, перебувають у діалектичному протиріччі. Зберігаємо колективну духовно-художню пам'ять у музейних цінностях для прийдешніх поколінь, обмежуючи доступ до них сучасникам. З іншого боку, бездумне споживання історичного продукту зараз може не залишити про нього навіть згадки у майбутньому. Водночас, позбавлення сучасника повноти формуючої сили музейних колекцій унеможливує збереження в наступних поколіннях відповідних запитів на історичну спадщину. Розірваність традицій у чуттєвій, духовно-культурній сфері долається не просто і не швидко.

Як соціальна інституція музей виконує певні соціальні запити, які визначаються, фінансуються, інспектуються суспільством. Щоправда, у перехідні епохи ця функціональна особливість музею часто пускається у вільне плавання, і музей, прагнучи вижити, балансує на поверхні суспільних бур. Виклики суспільства, особливості збереження музейних цінностей, матеріально технічні можливості музеїв диктують форми і напрямки їх діяльності і сьогодні. Щодо першого, то роль музеїв у технократичному суспільстві дещо різниться від попередніх часів. До того ж, наша ще пострадянська реальність вносить свої корективи у переосмислення музейної діяльності.

Аналізуючи ступінь відповідальності сучасних музеїв вимогам нашого часу, ми можемо побачити, що є музеї, які намагаються відповідати вимогам того часу, що минув і є музеї, які не роблять навіть цього, і перетворилися на місця для псевдоуніверситетських спеціальних досліджень або на ще щось. Зараз настав час, щоб змінити їх, бо суспільство, якому вони мають служити, вже давно змінилося, музеям слід враховувати ці зміни в соціальній структурі, побуті, розвитку технологій [3, с. 26]

Музей повинен відповідати реальним суспільним потребам, і вплив його має йти за межі музейного світу. А це неможливо при сухих пропагандистських або вторинних, позбавлених життя музейних експозиціях. Усі музеї час від часу потребують нововведень. Для їх реалізації необхідні такі речі, як:

- 1– кадри, що володіють нестандартним мисленням для генерування ідей;
- 2– мікроклімат, який сприяє реалізації цих ідей;
- 3– засоби поширення нового мислення.

За відсутності будь-якої складової навіть найкраща ідея не може бути прийнята суспільством. Шлях, який вже приносить відчутні позитивні результати, є у Чехії, Польщі, Угорщині. Десь поза музеями нашої держави вирує нове музейне світове життя.

Серед нових тенденцій розвитку музеїв, відмінних від звичного класичного музею середини ХІХ століття, можна назвати:

- 1- переміщення центру діяльності з музейного предмета на суспільство;
- 2- розширення поняття музейного предмета до нематеріальних форм культури;
- 3- тенденція до збереження природного місцезонашування предмета і відкриття на його базі музеїв;
- 4- збирання інформації про нього;
- 5- ідея децентралізації музеїв з інтегрованою тематикою замість повної концентрації музейних цінностей у великих центральних музеях;
- 6- тенденція до концептуалізації (предмет втрачає своє значення на противагу ідеї, яка в ньому закладена);
- 7- раціоналізація музейного менеджменту, що виникає в результаті скорочення фінансування та необхідності підприємницького способу мислення;
- 8- «музесзація» немuseumних організацій, що створюють колекції як інвестиції, роблячи їх частково доступними до громадськості.

Наші українські музеї (в тому числі і наш красназавчий музей м. Бахмут), хоч і не безболісно, поступово звикає до дискурсу у пошуках нових підходів в організації роботи,

долаючи стереотипи догматичного пострадянського мислення. Сьогодні в музейній практиці активізуються філософський, філологічний, мистецтвознавчий, історичний, археологічний процеси, які в своїй організації користуються традиційними принципами.

Чи не головною засадою у роботі музею є діалог із сучасністю. Молода генерація активно осмислює проблему розірваності простору і часу, особливо в історії. Саме в цій площині теоретиками і практиками ведуться пошуки відповідей на найактуальніші питання нашого часу, пошуки шляхів гармонізації людини, подолання її «розірваності» як наслідку цивілізаційних раціоналістичних процесів, що поглибилися особливостями нашої історії, яка кілька століть перебувала на маргіналіях суспільної свідомості і жила лише переважно в її духовно культурному зрізі. Показати кращі твори в органічному контексті – одне з найважливіших завдань музею.

Отже, в програмі музейної життєдіяльності загалом та просвітницькій зокрема, слід виділити головні компоненти: власне діяльність у створеному музейному просторі, неформальна освіта, а не просвітянство, добровільної невимушеної публіки, організована за естетичним принципом не утилітарності, з використанням методу, що викликає зацікавлення, а не просто повідомляє про факти, а отже значною мірою носить чуттєвий, особистісно-формуючий характер. Наступною важливою умовою в роботі музею має бути не нав'язливість, не декларативність, не викладання готових істин, бо тоді треба чекати відторгнення. Це, безперечно, пов'язане з великим професіоналізмом. Існує приказка про відвідувача музею, що «він, як кінь, якого можна підвести до води, але не можна примусити напитися». Робота музею повинна бути такою, щоб відвідувач сам усвідомлено хотів до нього прийти ще багато разів. Лише тоді такий діалог буде плідним. Значною мірою реалізувати діалог із сучасністю музею допомагає його здатність зупиняти час у музейних предметах та створювати атмосферу власної причетності суб'єкта до історичного контексту.

Ефективність науково-просвітницької роботи музею зростає в результаті можливості спілкування з великою аудиторією посередництвом різних видів музейної роботи – екскурсії, лекції, виставки, вечори, музейні вітальні, круглі столи, диспути, студії, інші форми сценічного викладу як самостійного так і доповнюю чого чи роз'яснювального. Розширення поля науково-просвітницької діяльності відбувається і в процесі його співпраці з державними, громадськими, дипломатичними, зарубіжними інституціями, участі у масштабних загальнодержавних заходах, тісній взаємодії зі ЗМІ.

Зміна соціальної структури сучасного суспільства, структурованість його культури на елітарну, масову, маргінальну змінила погляди і на соціальні функції музею. Сьогодні вони мусять враховувати культурно-мистецькі запити всіх категорій соціуму, але будучи зберігачем, орієнтиром духовності культури, мусять достойно тримати цю ланку суспільного духовно-мистецько-історичного досвіду зафіксованого у музейному предметі. Тому широка палітра сучасних форм музейної роботи будується з урахуванням могутнього впливу масової культури, її здатності до нівелювання особистості і формування техногенної, «ярличної» людини, для якої культурні цінності стають товаром з відповідним брендом, а шекспірівське «бути чи не бути» замінюється фроммівським «бути чи мати». Сучасний відвідувач не пасивний слухач, а музейний працівник вже не може бути ментором і між ними відбувається діалог, де до спів розмови закладається внутрішній світ відвідувача, його емоції, уява, знання. Сучасний екскурсовод повинен не лише мати велику суму знань і викласти їх, а навчити відвідувача «бути» посередництвом цих знань, навчити сумніватися в тій чи іншій позиції, відрізнити справжні погляди автора від нав'язаних епохою, вести внутрішню «екзистенціальну» полеміку, шукаючи власну відповідь на питання [4, с. 60–61].

Ми зараз можемо прослідкувати за показниками музейного розвитку, проаналізувати кількість відвідувачів, «музейного буму» у 1970-х роках і катастрофічного обвалу в результаті руйнації державної туристичної системи, яку сьогодні так і не вдається вповні відновити, і зміни умов роботи музею на культурно-просвітницькому просторі з ідеологічної роботи. Нова суспільно-політична реальність вимагала власної рефлексії, повернення до своєї першооснови – музейного предмету, який можна подати на різних рівнях сприйняття і

у різному контексті, відповідно до суспільно-культурних викликів та тенденцій розвитку культури. Втрата масового туриста вимагала пошуків нових форм роботи з місцевим населенням, залучення до музею не лише через оглядові екскурсії, а й через поглиблене вивчення історії, культури, етнографії, археології, враховуючи креативність відвідувача. У першу чергу цими відвідувачами стала шкільна аудиторія, з якою планувалося працювати впродовж багатьох років, родина, індивідуальний відвідувач, шукалися способи зацікавлення студентської аудиторії, яка складатиме ядро української еліти.

У сучасній музейній практиці, при активному використанні ігрового принципу, іронізму, отримання насолоди від знайомства з мистецьким об'єктом, компенсаторних функцій, це – театралізовані дійства, де обігрується своєрідний музейний хронотоп – історичний портрет особистості або музейний предмет в контексті духовно-практичної та художньо-духовної діяльності людини – від бесіди про старовину скриню робочого на копальні, чи історію дитячих іграшок до тематичної екскурсії до Міжнародного дня дитинства, чи музейних акцій біля пам'яток архітектури у рідному місті у позамузейному просторі.

Бахмутський краєзнавчий музей бере свій початок з 1909 р. – це перший музей Бахмутського повіту, що був створений з ініціативи Катеринославського губернського земства. За часи свого існування, а саме з 1909 по 1963 рр. директорами були відомі професіональні особистості: Г. Філь, Б. Вальх, І. Часовников, Н. Стрельцова, Н. Вінк. Новий етап в житті нашого музею починався в 1983 р., коли був активний процес зі збору матеріалів для нових експозицій. 18 травня 1989 р. в будівлі-пам'ятнику архітектури було проведення урочистого відкриття оновленого сховища старожитностей, присвяченого Міжнародному Дню музеїв. З тих часів рік за роком змінювалися музейні експозиції, відкривалися нові зали, але матеріальний дух часів продовжує тут як ніде більше. Для цього докладали зусилля С. Татарінов, О. Копил, С. Єрмолаєнко, З. Карпова, М. Семенкова, а з 2013 р. – О. Смирнова. Бахмутський музей відноситься до I категорії та має пропускну здатність у 50000 відвідувачів за рік. Ця здатність трохи знизилася з 2013 по 2015 рр. з огляду на всім нам відомі причини (АТО). Але, дякуючи Богу, зараз все нормалізується, до нас приїздять туристи, повернулися екскурсії з Бахмутського району та сусідніх міст, встановлюються стосунки з новими туристичними агентствами.

Наш музей сьогодні є одним з найкрупніших музеїв Донеччини. До його складу відноситься не лише головна будівля (пам'ятник архітектури XIX століття), а ще невеликі музеї «Музей-кімната поета М. Ф. Чернявського», «Історії культури єврейської громади Бахмута», «Історії козацтва Бахмута», художня галерея (1996 р. будови), скансен «Музей під відкритим небом». Таким чином можна зробити висновок, що ми маємо цілий музейний комплекс. І це дає нам змогу внутрішньо для себе поділити територію музейного комплексу на локації, які можуть охоплювати різновікові категорії, вміщувати різну кількість гостей. Якщо музейної території замало, ми використовуємо все місто як музейний майданчик.

Останні роки ми, як і усі музеї України, знаходимося на етапі кардинальних змін, які не змогли не відбитися на нашому стані. Не беручи до уваги економічні проблеми, ми зіткнулися з конкуренцією з боку ЗМІ та багатьма розважальними закладами міста. У цій ситуації ми як музей, повинні знаходити, придумувати, урізноманітнювати традиційні форми музейної роботи та виводити їх на новий формат. Бути інтерактивними, відкритими, інформаційними, вміти працювати на публіку, розробляти власну стратегію та тактику музейного бою. Музеєм не для когось чи чогось, а музеєм – усюди та завжди. Головною нашою аудиторією є дошкільнята, школярі, студенти, тобто молодь. Вони – інноваційні одиниці, які потребують інноваційних задоволень.

Ми познайомимо Вас з найяскравішими науково-просвітницькими заходами, які проводив науковий відділ за допомогою фондового відділу за 2014–2017рр. Почати можна з літературно-поетичного вечора в стилі салону XIX століття у рамках проекту «Бахмутські чари». Вечір проводився у залі капіталізму, в якому розміщений аутентичний інтер'єр, що відображує побут того часу. Головним героєм заходу був місцевий аматор фотомистецтва,

художнього слова та професійний музикант, Р. Тимошенко. Під час нашої зустрічі він мав змогу громаду міста познайомити з власною творчістю та надати можливість прочитати власні вірші своїм однодумцям. Весь час захід супроводжували наукові співробітники – слухали музику, розповідали бахмутські байки та чаювали. В рамках цього проекту спільно з учнями смарт школи у залі народного побуту пройшли «Вечорниці». Діти разом з музейниками влаштували театральну виставу, яка була наповнена українськими традиціями, обрядами, піснями та танцями.

Для проведення новорічного простору «Кутасики» ми навчилися робити новорічні прикраси у етностилі з проволки, сіна, соломи, ниток, тканини, шпагату, гілок. Свої навички передали під час проведення цілого циклу тематичних занять з 05 грудня по 20 січня. Ці заходи проходили у художній галереї, де була створена новорічно-різдвяна атмосфера в українському стилі. Цікавими вийшли передноворічні заходи у рамках програми «Музейний пес». Програма складалася з двох заходів «Сімейні посиденьки» та свята «Музейний пес». Мета першого заходу – бесіда в неформальній атмосфері з молодими родинками, щоб дізнатися про зв'язок новорічних звичаїв з їх дитинства та дитинства їх малечі, наскільки йде зміна цих звичаїв. Дорослі могли передбачити майбутнє своїх дітей за допомогою ворожінь. Наступного дня «Музейний пес» пройшов з дітьми 3-го класу ЗОШ № 18 залами першого поверху. Діти, мандруючи першим поверхом, знайомилися з історією міста з незвичного ракурсу – «очима собак». У грі-квесті діти досліджували, як змінювалася роль та значення собак з часів палеоліту до XIX століття. Весь захід був наповнений іграми, вікторинами, експериментами. Зберігаючи традиції благодійності, були зібрані істивні подарунки для Бахмутського товариства захисту тварин «Лада».

Кожного року у кінці травня відкриваємо дитячі майданчики «Стежка дитинства», присвячені до Міжнародного дня дитинства. Вони проходять у музеї, музейних залах та шкільних таборах. Для цього ми створюємо виставки з відкритим експонуванням, проводимо естафети, розваги та лабораторії. Проводили навіть «свято у сімейному колі: день народження в музеї». В заході були використані зали першого поверху музею. Програма була розрахована на дітей 10-12 років на 1,5 години. Під час святкової програми використовувалися відео-аудіо матеріали, відкрите експонування музейних речей, експерименти з написання власних імен дореволюційною абеткою гусячим пером та чорнилом, музейні ігри «Реставратори», «Юний палеонтолог» та у кінці фотосесія у вітальні заможного бахмутчанина.

За ці декілька років ми впровадили елементи тизерної діяльності з метою сприяння вивченню краєзнавчої інформації разом з громадою «Край мужності», «Спасибо деду за Победу!», «Ханука», «Квиток у свято», «Велоквест», «Бахмут – місто двох вокзалів», «Місто, що лікує», «Бахмут – літературний, Бахмут – бібліотечний». По першим двом проектам були зняті фільми та презентовані на місцевому телебаченні, власному сайті.

Цього навчального року в нашому музеї досить ефективно почали працювати дві програми. Це абонементна система «Знаночки» для загальноосвітніх шкіл, до якої вступили поки що дві школи, ЗОШ № 18 та ЗОШ № 24. Абонемент включає в себе цикл заходів музейних форм роботи на основі краєзнавчого матеріалу. Заходи проводяться на базі всіх класів кожної середи та четверга другого тижня місяця. Зі слов заступника директора з навчально-виховної роботи ЗОШ № 18, І. І. Хорошковаса: «Співпраця міського краєзнавчого музею та нашої школи безперечно позитивно і сучасне рішення багатьох завдань нової української школи. Лише музей може надати найширший спектр освітніх і виховних можливостей. Так, наприклад, екскурсоводи музею провели з п'ятикласниками заочну екскурсію старовинним Бахмутом з використанням мультимедіа, що значно підвищило інтерес до вивчення історії України, до того ж екскурсія органічно вписалася в теми уроків, а школярі змогли самі навести приклади почутого і побаченого від екскурсовода під час складання своєрідного родовідного дерева рідного міста..... Співпраця з міським краєзнавчим музеєм школа розглядається як повноправний партнер і учасник.»

Ще одна знахідка – це історико-архівна практика на базі музею для студентів Горлівського інституту іноземних мов. Студенти пройшли курс лекцій наукових та фондових співробітників, лекції з музеєзнавства читав директор. Вони мали змогу познайомитися з електронною базою музею (ЕБМ) та попрацювати в ній, ознайомитися з основною документацією, організувати виставки з фондових експонатів. Практика проходила на протязі двох тижнів, у кінці здавалися іспити.

Яскраві спогади та плідну співпрацю залишило знайомство з шеф-редактором сайту «Музеї України» Тригубом Віктором та редактором Іванченко Наталією (зараз директор Донецького художнього музею). Наша зустріч переросла в творчу співпрацю. Ми, за підтримки керівника Управління культури м. Бахмут М. С. Максименко та начальника Управління культури Донецької області А. В. Певної здійснили творчий тимчасовий обмін художнього музейного фонду спільно зі львівськими художниками. Декілька наукових співробітників та зберігач фондів презентували власну колекцію картин бахмутських художників «Бахмутський художній вернисаж» в м. Жовква Львівської області у Жовківському замку. Таким чином ми познайомилися з Каськун С. директором замку і дійшли згоди з питання про виставку львівських майстрів у Бахмуті. Наступна наша зустріч була вже в нашому місті під час презентації львівських картин «Від Львова до Бахмута», яка тривала 3 місяці. Ця дружба дала змогу організувати цікаву зустріч із членом Національної спілки журналістів України, фотохудожником Р. Островським з м. Тернопіль за темою «Історія створення художнього фільму «Червона рута» 1971 р.» Зустріч була присвячена 65-річчю з дня народження ВІА «Смерічка». На неї було запрошено фотохудожників міста, які фотографували відомих людей в нашому місті у різні часи. Таким виявився В. А. Андрущенко, на фото якого закарбовані С. Ротару, П. Зібров, Ю. Гуляєв, Ю. Левітан, А. Солов'яненко. Останнім творчим проектом стали картини з самчиківського розпису майстрів з Хмельницької області, С. Касьянова, В. Раковського, О. Пажимського. На презентації робіт майстри провели навчальні самчиківські уроки.

Цікавою є робота з творчо-молодіжною платформою міста «Простій ідей Майстерня». Спільно з ними провели різдвяний «Вертеп» та перегляд театральної вистави «Потяг сучасності». Не менш цікаво було співпрацювати у рамках Арт-проекту «Старовинний Бахмут» спільно з ГО «Бахмутська Фортеця» для представників міської ради, українських журналістів, представників польсько-канадських організацій. У цьому проекті ми брали участь як інформаційні партнери (написання історичних довідок та проведення оглядових екскурсій містом). Підсумком проекту стало встановлення пам'ятно-інформаційних дощок на старовинних будівлях міста. Мали змогу попрацювати з О. Міхедом зі Всеукраїнського проекту «МетаМісто: Схід» та О. Михайлюк з мистецького проекту «ArtPole».

Неможливо уявити собі сучасний музей без «якоріння» в інформаційному полі – і ми залюбки оформлюємо акаунти у фейсбуці, свій музейний сайт, публікуємось в інтернет-просторі досить активно. Завдяки виграним конкурсам міні-проектів місцевого значення та «Бюджету участі» на придбання комп'ютерної та оргтехніки, змогли розробити та впровадити ЕБД музею. Це дало нам змогу працювати з документацією (заповнення паспортів, актів прийому) в єдиному електронному просторі, оцифрувати власні експонати. Час від часу проводимо онлайн переговори, зустрічі. На майбутнє плануємо розробити музейний канал на сайті Ютуб, особисті блоги «Спитай куратора». Також інтернет ресурси допомагають знаходити нові експонати на аукціонах «Ебау», «Мішок», «Violity». Ми їх придбаємо частково на власні кошти, кошти громадян міста та представників місцевої влади.

Таким чином, ви побачили, що молодь є нашим головним клієнтом, але не основним. Чи є зміни у роботі нашого музею? Це можна прослідити, порівняти за допомогою статей «Воспитание детей дошкольного и младшего школьного возраста в Артемовском краеведческом музее: от экспериментов к системе» [5, с. 283] та «Торкнись душі народної» [6, с.275].

Музеї є результатом унікальних культурних досягнень людства і, виконуючи певні соціальні функції в суспільстві, спонукають нас по-іншому перерахувати минуле, допомагають по-іншому розуміти філософію попередніх поколінь. Сучасним музейникам треба активізувати місцеві громади для переосмислення участі в культурному житті країни, підвищувати свідомість кожного з членів громади та спонукати їх бути не лише споживачами музейного продукту, але творцями. Але, на мою думку, важливо у сучасному вирії нових тенденцій не загубити справжній музей від повністю продуманого простору дизайнерів.

SUMMARY

The article examines the development trends of museums, their activities and needs at the present stage. The given information regards the activities of the local museum in the town of Bakhmut of Donetsk Oblast.

Keywords: museum, museum pedagogy.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Місія та можливості музею на сучасному етапі: Всеукраїнська наукова конференція до Міжнародного дня музеїв (Харків, 25 травня 2007 р). Доповіді та матеріали. – Х.: Золоті сторінки, 2008. – 104 с.
2. Хадсон К. Влиятельные музеи / Кеннет Хадсон; пер. Л. Мотылев. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – 194 с.
3. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник / Фрідріх Вайдахер; пер. з нім. В. Лозинський [та ін.]. – Львів: Літопис, 2005. – 629 с.
4. Фромм Еріх. Мати чи бути?: пер. з англ. / Еріх Фромм. – К.: Укр. письменник, 2010. – 222 с.
5. Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. – Донецьк: Апекс, 2010. – Вип. 18. – 318 с.
6. Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. – Донецьк: Літопис, 2006. – Вип. 14. – 284 с.

УДК [75.041.5+055.2]:069:7(477.62)

Дьяконова Е. Б.

К ВОПРОСУ АТРИБУЦИИ КАРТИНЫ «ПОРТРЕТ НЕИЗВЕСТНОЙ» (из фондов Горловского художественного музея)

Статья посвящена атрибуции «Портрета неизвестной» Неизвестного художника 1-й половины XVIII века из собрания Горловского художественного музея. На первой стадии исследования установлено имя автора (и его школы) – Мартин ван Мейтенс (1695–1770) и имя модели – эрцгерцогиня Мария-Кристина Австрийская, дочь Марии-Терезии (1742–1798).

В этой статье мне хотелось бы обратиться к атрибуции одной интересной картины Горловского художественного музея.

Среди немногочисленных работ XVIII – рубежа XIX века в экспозиции этого музея кажется необычным «Портрет неизвестной» неизвестного художника 1-й половины XVIII века. На нем изображена девочка в синем платье, вышитом серебром. Изображение поколенное, в левой руке – скромные полевые цветы, правая кокетливо отведена в сторону, едва касаясь пальцами юбки.

Бледное лицо, головка с напудренными волосами выделяются на темном нейтральном фоне. Справа (от зрителя) на втором плане – обобщенно написанный пейзаж и корона, лежащая на подушке, также написанная очень обобщенно. На плечи накинута красная мантия, подбитая горностаем. Лицо с немного угловатыми чертами написано без идеализации, кисти рук кажутся слишком маленькими по сравнению с головой и туловищем.

Портрет девочки из знатной семьи носит явные черты стиля рокайль (поза, костюм), сама трактовка образа ребенка как кокетливой молодой дамы – тоже в духе стиля рокайль.

Работа много десятилетий (поступила в Горловскую картинную галерею в 1963 году из ленинградского собрания Л. М. Заславской) [1] находилась в постоянной экспозиции, но атрибуция с момента поступления не менялась – «Неизвестный художник 1-й половины XVIII века. Портрет неизвестной».

Полотно не вписывалось в традицию русской портретной школы первой половины XVIII века, его считали «россикой» (картиной иностранного живописца XVIII века, работавшего в России).

«Портрет неизвестной». Неизвестный художник 1-й половины XVIII века – с такой атрибуцией портрет воспроизводился в небольшом альбоме из серии «Скарби музеїв України. Горлівський художній музей» 1987 року [2], упоминался в издании «Каталог. Живопись, скульптура, графика. Горловский художественный музей» 1980 года (без репродукции) [1], фотобуклете «Горловская картинная галерея» 1960 года [3]. Появлялся он и на сайте «www.youtube.com», где директор музея Г. Рубанова рассказывала о коллекции Горловского художественного музея.

Определить имя изображенной и мастера, причастного к созданию этой живописной работы дали возможности интернета. Ежемесячно сайты крупных европейских антикварных домов выставляют фото новых поступлений на своих страницах и сохраняют архивы проданных.

Один из таких сайтов – «Proantic» [5], дающий сводные сведения по нескольким европейским антикварным фирмам, воспроизвел портрет, аналогичный (почти полностью Горловскому) на 39 странице своего сайта. Он принадлежал небольшой швейцарской галерее «Саfo Deko Fotalosso». Полотно имело такую атрибуцию: автор-Ян Мартин ван Мейтенс (1695–1770). Портрет эрцгерцогини Марии Кристины (1742–1798). Довольно большой (94x79 см – без рамы) холст датировался 1750-ми годами и оценивался в 9000 евро.

Фирма сообщала, что портрет подвергался реставрации, и уверенно давала биографические сведения о модели. На портрете была представлена Мария-Кристина, эрцгерцогиня Австрии (1742–1798), дочь императрицы Австрии Марии-Терезии (1717–1780) и ее мужа Франциска I де Лоррен (1708–1765) и сестра королевы Франции Марии Антуанетты. На нашем и женевском портретах девочке 8-10 лет.

Живопись швейцарского портрета значительно более профессиональна: тонко передана нежная кожа детского лица с легким румянцем, блеск бриллиантовых украшений – эгрета и заколки в волосах, мягкость горностаевого меха. Лицо, руки и вся фигура написаны объемнее, чем на горловском портрете, движения рук менее скованы, более естественны. Несомненно, женевский портрет писал сам Мейтенс, а горловский, вероятнее всего, его ученик. Возможно, лицо и руки прописал сам Мейтенс на копии своего портрета. Женевский портрет имеет одну немаловажную деталь, четко прописанную – справа на подушке закрытая, с красным бархатом и горностаем эрцгерцогская корона. На горловском портрете она едва заметна.

Горловский портрет Марии Кристины меньше размерами – 87,5x72 см и темнее колоритом – ведь женевский портрет реставрировался. Возможно, на горловском портрете частично смыт верхний красочный слой – лессировки.

В Венском музее истории искусств есть парадный поясной портрет Марии-Терезии, созданный Мартином Мейтенсом между 1750 и 1755 годами [6].

Синее платье с серебряным шитьем на груди и белыми кружевными рукавами очень похожи на костюм девочки на горловском и женевском портрете. Очевидно, платье любимой дочери шилось в подражание материнскому платью. Сходство нарядов подтверждает правильность датировки женевского портрета 1750-ми годами.

То, что на женевском портрете есть корона, а также такой пышный наряд на 8–10-летней девочке говорит о парадном, официальном характере портрета. Такой же наряд на Марии-Терезии на парадном портрете в рост, датированном 1747–1749 годами работы Мартина ван Мейтенса из Немецкого исторического музея. Там мы видим и маленькие кисти рук, и сходство жеста левой руки с детскими портретами.

Расскажем немного о модели. Мария-Кристина, в замужестве герцогиня Тешенская была любимой дочерью Марии-Терезии. С детства она любила живопись. На еще одном портрете в рост Мартина ванн Мейтенса 1750 года она изображена рисующей – в синем платье, шитом серебром, в том же возрасте, что и на наших двух портретах, с той же прической, но с одним бриллиантовым эгретом и без горностаевой мантии. Однако, портрет нельзя назвать менее официальным. Ведь маленькая девочка представлена в рост, в парадном платье, а справа, на столике с пышной золоченой резьбой лежит та же эрцгерцогская корона, что и на женевском портрете.

Позже ее много раз писали крупные европейские художники XVIII века, например, Александр Рослин (1718–1793) в 1776 году (Альбертина, Вена), Иоганн Зоффани (1733–1810) (Музей истории искусства, Вена) – 1776 г., Иоганн Батист Лампи Старший (1751–1830) (Музей истории искусств, Вена). Современники считали Марию-Кристину талантливой художницей.

Мария-Терезия особенно любила именно эту свою дочь и звала ее Мими. Ей единственной она позволила выйти замуж по любви, без династических соображений за герцога Альберта, младшего сына польского короля Августа III в 1765 году. Она даже пожаловала зятю Тешенское герцогство на территории Австрии. Совместно с мужем в 1776 году Мария-Кристина основала музей Альбертина, названный в его честь. Этот музей и сейчас считается одним из лучших музеев графики в Европе. Он имеет рисунки Иеронима Босха, Лукаса Кранаха, Альбрехта Дюрера и других великих европейских художников.

Теперь нужно рассказать о Мартине ван Мейтенсе (1695–1770) – австрийском художнике, известном портретисте эпохи барокко[7]. Он родился в семье голландского художника Мартина ван Мейтенса-старшего, который переселился из Гааги в Швецию.

Сначала Мартин ван Мейтенс учился у отца. Для совершенствования в мастерстве объездил ряд столиц Европы. Шесть лет жил в Италии (1723–1729) – в Риме и Турине. Здесь он приобрел известность, но сначала как мастер миниатюры – писал портреты на эмали. Только с 1730 года он стал писать маслом. С этого времени Мейтенс – известный австрийский портретист, придворный художник Марии-Терезии. С 1759 года – он директор Венской академии изобразительных искусств. Мейтенс писал многофигурные портреты австрийских и венгерских аристократов, как придворный художник – все государственные исторические события – например, коронацию императора Иосифа II. Художником были созданы многофигурные портреты семьи императрицы Марии Терезии, всех ее дочерей, ее супруга. Он воспитал многих учеников, которые помогали ему при создании монументальных многофигурных картин и тиражировании (повторении) его портретных работ для украшения дворцов и в дипломатических целях.

Именно так, можно считать, были созданы женевский и горловский и портреты Марии-Кристины.

Влияние Мартина ван Мейтенса в течении долгого времени было широко распространено по всей Австрийской империи. Его работы хранятся в Венском музее истории искусств, Венгерском национальном музее, дворце Хофбург в Инсбруке, Национальном музее Швеции (портреты немецких аристократов, членов шведской королевской семьи). Мартин ван Мейтенс писал также Фридриха II Прусского и Карла Лотарингского.

В Национальном музее Швеции есть и автопортрет Мартина ван Мейтенса (без даты), в Будапештском музее изобразительных искусств – еще один – 1740 года, с миниатюрным портретом в руке. Внешняя светская представительность в этом автопортрете сочетается с такой чертой характера, как спокойная уверенность в себе зрелого мастера.

Хочется добавить еще одно замечание. Небольшие по отношению к общим пропорциям фигуры руки есть как характерная черта в портретах этого мастера. Это многочисленные портреты Марии-Терезии, Марии-Жозефы Испанской (ее дочери) 1765 года и многих других. Ту же деталь мы видим и на горловском, и на женевском портретах.

Нужно упомянуть также еще один портрет, воспроизводившийся на сайте аукционного дома «Doroteum» в Вене в декабре 2017 года [4]. Специалисты этого антикварного дома считают его работой мастерской Мартина ван Мейтенса. Изображенная – эрцгерцогиня Мария-Каролина Австрийская (1752–1814), младшая сестра Марии-Кристины, дочь Марии-Терезии. Всё, кроме лица, – композиция, костюм, прическа и даже ювелирные украшения, повторяет портреты из Горловки и Женевы. Портрет не датирован, но, судя по возрасту модели – 8–10 лет, он должен был быть написан в начале 1760-х годов.

Остается загадкой традиция изображать младшую сестру Марии-Кристины в наряде десятилетней давности. Очевидно, композиция портрета показалась при дворе настолько удачной, что использовалась для портретов других детей императрицы.

Наличие такого портрета Марии-Каролины, принадлежащего антикварному дому «Doroteum», еще раз подтверждает авторство Мартина ван Мейтенса (с мастерской) для портрета из Горловского художественного музея.

В завершении статьи нужно сказать, что собрание Горловского художественного музея славится русской живописью XIX века и большой коллекцией работ Н. К. Рериха. Есть в музее и небольшая коллекция западноевропейской живописи. Теперь к ней добавится еще одна работа австрийской живописной школы.

SUMMARY

The article is devoted to the attribution of the “Portrait of an Unknown” by an Unknown Artist of the early 18th century from the collection of the Horlivka Art Museum. At the first stage of the study, the author (and his school) was identified as Martin van Meytens (1695-1770) and the model name was Archduchess Maria-Christina of Austria, the daughter of Maria Theresa (1742-1798).

Keywords: Martin van Meytens, attribution, auction house, Vienna Museum of Art History.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Каталог. Живопись, скульптура, графика. Горловский художественный музей // Составитель Б. Н. Веретельник. – К. 1980. – С. 26
2. Скарби музеїв України. Горлівський художній музей / Сост. Г. І. Рубанова. – К. «Мистецтво». 1987. – С. 18.
3. Фотобуклет «Горловская картинная галерея» / Сост. И. Костыря. – К. 1960. – С. 3.
4. Сайт аукционного дома «Doroteum» в Вене. ежим доступа: <http://www.doroteum.com/it/aste/>.
5. Сайт аукционного объединения «Proantic» (архив сайта). – Режим доступа: <http://www.proantic.com/en/tableu-portrait.php?page=39 &obj.eroq=all&obj-staile=all>.
6. Музей истории искусств. Вена. Интернет-коллекция. Режим доступа: <http://www.khm.at/objektdb/>.
7. Мартин ван Мейтенс. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Мейтенс_Мартин_ван.

УДК 625.745.66 «XX»

Лісняк Ж. М.

ВУЛИЦЯ ДМИТРА БАГАЛІЯ В ХХІ СТОЛІТТІ ЯК МУЗЕЙ ПЕРСПЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ

Музей – це місце діалогу між людьми,
яких розділяє простір і час
Роберт Бурга

Розглядається одна з сучасних інтерактивних форм роботи в музейному середовищі, що сприяє більшому залученню відвідувачів до музею.

Сучасний період суспільного життя ставить нові завдання і проблеми щодо зміцнення матеріально-технічної бази музею та забезпечення збереження історико-культурної

спадщини. В кожному регіоні ця спадщина має свої особливості, включає свої імена. Для Слобожанщини особливе значення має постать Д. І. Багалія. Наукова спадщина Д. І. Багалія включає близько 350 публікацій, підручників, монографій, археологічних видань та статей з історії України і Росії. Але найбільше його фундаментальних праць було присвячено дослідженню Слобідської України, чим була здобута слава літописця Слобожанщини. Майже впродовж всього життя Дмитра Багалія приваблювала постать українського філософа Г.С. Сковороди, який висловлював чимало слушних думок про навчання і виховання. Йому вчений присвятив 10 спеціальних досліджень. Дмитро Іванович був дуже талановитим педагогом та промовцем.

Основними завданнями даної роботи визначено:

- забезпечення соціально-економічних та правових умов для ефективної діяльності музею, історичних пам'яток та інших цінних культурних об'єктів;
- підтримка і розвиток мережі музеїв;
- сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи;
- впровадження у діяльність музеїв сучасних інформаційних технологій;
- створення новітньої реставраційної бази, оснащення музеїв сучасними науково-дослідними та реставраційними матеріалами тощо.
- треба передбачити проведення ремонту та реставраційних робіт у всіх музеїв столиці.

В музеях історія повинна подаватися як сторінка історії культури країни, а не як опис розвитку тієї чи іншої дисципліни або епізодів з життя тої чи іншої людини, тому в історії культури музеї відіграють особливу роль.

На ниві історії України працювало багато вчених, досягнення яких сприяли її розвитку і залишили глибокий слід в історії. В музеї Багалія широкі кола громадськості можуть наочно ознайомитись з усіма етапами її розвитку, визначити її місце в загальнокультурному процесі. Тому проблема історичних музеїв як осередків нашої історичної і культурної пам'яті, історичного та культурного виховання фахівців і всього населення має важливе значення.

В основу музею, покладено, просвітницька діяльність Багалія покладені загальні принципи та методичні рекомендації, які розроблені музеєзнавцями, але вони мають і свої особливості, пов'язані як з характером самих українських музеїв, так і з специфікою музеїв різного профілю.

Взагалі створення будь-якого історичного музею неможливе без знання законів і принципів музеєзнавства, без вивчення пам'яток історії, які є основою науково-експозиційних комплексів і визначають профіль музею та його «філософію».

Багатогранна роль музею Багалія у ХХІ ст. окреслює його перспективи розвитку, в якому українську спадщину зосереджено не тільки для зберігання та експонування, але й для проведення науково-дослідної роботи, з подальшим періодичним виданням праць з історії України. Таким чином, музеям України притаманний багато масштабний зв'язок соціальних функцій. Він задовольняє суспільну потребу у збереженні та використанні предметів оточуючого світу як елементів історичної пам'яті, документальних засобів соціальної інформації, естетичних цінностей та розповсюджує інформацію у вигляді експозицій та виставок [1].

Кожна «нова ідея» проходить всі етапи свого народження, перш ніж буде втілена в життя. Саме завдяки таким методам роботи музеям України приділяється важливе місце в системі музейної справи, бо вони не лише врахували світовий досвід, а багато в чому піднесли рівень музейної справи на вищий щабель. Для подальшого якісного розвитку музею Багалія треба затвердити програму розвитку музейної справи.

Від реалізації вищенаведених пропозицій очікується насамперед покращення стану музеїв України, створення умов для зміцнення та розвитку матеріально-технічної бази цих культурних закладів. Щодо соціального ефекту, то тут сподіваються на покращення умов зберігання пам'яток музейного фонду України, на збільшення відвідувачів, і тим самим

залучення їх до національних та світових культурних надбань. Крім того, з її виконанням також підвищиться роль музеїв в освітянській сфері, вихованні молоді тощо. Також вона сприятиме поживленню міждержавного співробітництва, входженню музеїв України до міжнародних організацій.

Сьогодні музей як інститут, покликаний вирішувати певні завдання пошуку світоглядних і інтелектуальних орієнтирів соціокультурної адаптації людини у сучасному мультикультурному світі, відіграє велику роль в умовах інформаційного суспільства. При переході від однієї соціокультурної реальності до іншої музейні установи зазнають значних змін, чим зумовлена необхідність теоретичного осмислення та всебічного аналізу сучасного музею як багатофункціонального інституту соціокультурної пам'яті з функціями накопичення, збереження, ретрансляції матеріальних і духовних цінностей. В цьому контексті музей розглядається як інформаційна система, спрямована на передачу інформації семіотичними засобами через предметно-просторове середовище, як особливий канал інформаційного зв'язку, що опосередковує і суб'єктно-об'єктні, і інформаційні контакти, необхідні для формування особистості [2].

Для самопізнання нації і розвитку національної самосвідомості значну роль відіграє історична пам'ять, культура пригадування, історична дистанція, необхідна для само опису, самокритики і зрештою само розуміння культури.

Проблема національної ідентичності та само ідентифікації є важливою для сучасної України, де процес колишніх ідентифікаційних основ йде паралельно з пошуками і розбудовою нової ідентичності. Адже культурні традиції є ключовим елементом розвитку національної свідомості, впливовим чинником формування єдиної української національної ідентичності та утвердження об'єднаних цінностей у суспільстві.

Культурна спадщина – це сукупність об'єктів, успадкованих людством від попередніх поколінь.

Саме тому держава повинна потурбуватися про збереження принаймні найвагоміших пам'яток «до історичного» часу.

Питання про відповідальність за те, що і як представлене в музеї, є основними вимогам часу. Орієнтація на правдивість покладає на музей особливу місію в процесі формування історичної свідомості народу [7]. Що стосується вітчизняної музейної діяльності по відновленню історичної пам'яті, то, насамперед, слід зазначити, що визначаючи завдання по комплектуванню фондів, слід враховувати необхідність заповнення прогалін у фондових колекціях, потребу усунення одноманітності матеріалів із багатьох тем, активніше розгортати пошук оригінальних, справді вражаючих музейних предметів.

Сучасний музей виступає як ретранслятор пам'яток і традицій, і, вважаючи своїм завданням формування соціокультурної свідомості населення. На жаль, слід відзначити, що потужний потенціал музеїв України не використовується повною мірою, у зв'язку з наявністю ряду значних проблем у даній галузі. До головних із них слід віднести недосконалість законодавчої бази в сфері музейної справи, недостатність експозиційних площ, неналежний рівень охорони музейних предметів, недостатній рівень кадрового та інформаційного забезпечення, брак актуальних інформаційних й інтелектуальних технологій [4].

Виходячи з вищевикладеного, сьогодення потребує зосередження зусиль органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на виконання пріоритетних напрямів роботи з розвитку повно профільної діяльності музеїв, як багатофункціональних інститутів соціальної пам'яті з функціями документування, вивчення, збереження та популяризації історичних та культурних цінностей, які мають державне та світове значення.

- Створення єдиної централізованої системи управління музеями, за основу взяти досвід музейної мережі 1990 року, або досвід централізованої бібліотечної системи. Де має бути створений державний орган виконавчої влади в сфері контролю за збереженням культурної спадщини.

• Створення при центральному органі виконавчої влади у сфері культури і туризму Музейної ради – консультативної дорадчого органу з питань реалізації національної музейної політики. До повноважень Ради мають належати питання стратегічних пріоритетів розвитку музейної сфери України, розгляд і схвалення програмних документів, у тому числі концепцій експозицій національних музейних закладів, розробка цільових програм з реставрації, консервації музейних предметів, а також прийняття рішень щодо вилучення музейних предметів з фондово-облікової документації. (відповідно до вимог Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про музеї та музейну справу».

• Внесення пропозицій щодо законодавчого врегулювання нормативно-правової бази, пов'язаної з діяльністю музеїв. Зокрема ухвалення закону про недоторканість землі, приміщень і колекцій державних музеїв, ввести загальнодержавний мораторій на виселення музеїв з приміщень, в яких вони знаходяться, закріпити на законодавчому рівні адміністративну відповідальність за порушення положень ч. 2 ст. «Приміщення музеїв, що є у державній чи комунальній власності, передаються їм на праві оперативного управління. Воно може бути вилучене лише за умови надання музею іншого рівноцінного приміщення». Законодавчо закріпити заборону на зняття охорони з музеїв, заборону відключати музеї від мереж, які забезпечують його життєдіяльність, охорону тощо [5].

Отже, таким чином, все це створить належні умови обласним музеям для забезпечення конкурентно спроможності їх історико-культурної продукції та сприянню міжнародного співробітництва у галузі музейної справи. Сучасне відкрите інформаційне суспільство, основою розвитку перспективи, вимагає сьогодні від музею стати відкритим для відвідувача, партнерів та потенційних клієнтів, які потребують використання музейних артефактів. Музей повинен орієнтуватися на запити зовнішніх користувачів послуг з урахуванням своїх інтересів і давати якісний культурний продукт, який буде сприяти соціальному розвитку.

SUMMARY

Considered one of the modern interactive forms of work in the museum environment that helps attract more visitors to museums.

Keywords: interactive form of work, museum environment, visitors.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., «Дельта», 1993. – 256 с.
2. Беззубова О. В. Музей как объект философско-антропологического исследования [Электронный ресурс] / О. В. Беззубова. – Режим доступа: www.antrjologu.ru/ru/text/bezzubova/sunp12_40.html
3. Вайдахер Ф. Загальна музеологія [Текст] / Ф. Вайдахер. – Львів : Літопис, 2005. – 632 с.
4. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість [Текст] / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Знання України, 2005. – 578 с.
5. Закони України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації». За станом на 16 червня 2011 року [Текст] / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парламентарське вид-во, 2011. – 32 с.
6. Корабльова В. М. Покоління в полі культури: Множинність репрезентацій [Текст] / В. М. Корабльова ; Міністерство освіти і науки України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 179 с.
7. Сошнікова О. М. Музеефікація як засіб суспільного виховання [Текст] / О. М. Сошнікова // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія : Філософія. – 2007. – Вип. 25. – С. 50–55.

НОВЕ ЖИТТЯ МУЗЕЙНОГО ЕКСПОНАТУ (історія Будської тарілки з фондів Бахмутського краєзнавчого музею)

В експозиції залу «Суспільне життя та культура Бахмутського краю кінець XIX – поч. XX століття» Бахмутського краєзнавчого музею виставлена фаянсова декоративна тарілка з зображенням епізодів війни 1904–1905 р. (битва при Чемульпо). Експонат реставровано у 2012 році філією Національного науково-дослідницького реставраційного центру України, м. Харків.

У фондову колекцію експонат потрапив з артемівського народного історико-краєзнавчого музею під час зміни статусу на «Державний музей». Клеймо на звороті тарілки доводить, що вона виготовлена на початку XX століття, а місце виготовлення – Завод товариства м. Кузнецова (М. Буди).

Історія виникнення порцелянового виробництва в м. Буди Харківської губернії починається з 1887 року, коли почала працювати фабрика Матвія Сидоровича Кузнецова; саме в цьому році на місці винокурні сільського поміщика Т. Г. Котляра почала діяти «Ново-Харківська фабрика М. С. Кузнецова в Будах». Промислову продукцію почали випускати у 1887 році, а офіційне відкриття фабрики датується 1 жовтня 1888 р. Вже в 1895р. виготовляється більш тисячі зразків різноманітних предметів на суму 500 000 карбованців на рік. Фабрика мала 9 горнів, 3 для обжигу порцеляни та для фаянсу. Працювало 2141 працівників, які виготовляли традиційно трактирну продукцію, і модний товар для містян. Спочатку це було копіювання запозичених закордонних зразків, форма і декор не були оригінальними. Але селянський покупець привносив свої вимоги, і асортимент розширювався – миски-трактирки, кружки, глечики, господарські банки, прикрашені квітами та букетами, дуже близькими до народних настінних рукописів та малюнків на сундуках. Все це дихало свіжістю природи. Саме тоді вперше в російському виробництві Кузнецов використовує малюнок, що наноситься штампом при допомозі трафарету. Ця техніка комбінується з ручним дописом.

Скоро «Будянський фаянсовий завод» стає найбільшим і самобутнім підприємством з випуску столового посуду на українських землях. У другій половині XIX ст. М. Кузнецов володіє декількома порцеляновими заводами, стає крупнішим виробником порцеляни, фаянсу, майоліки на світовому ринку: він має звання «Поставщик двора Его імператорского Величества» – адже з перших днів існування завод вражав сучасників своїм прогресивним технічним обладнанням. В 1901 році на заводі було встановлено саму потужну на той час парову машину «компаунд», в 1911 році було запущено тунельну піч для обжигу литих виробів, що стало справжнім переворотом у технології виробництва посуду. Перед першою Світовою війною Будянський фаянсовий завод випускав 11 млн. одиниць виробів на рік [1]. Саме в цей період було випущено цю тарілку. Малюнок всієї поверхні тарілки виготовлено за допомогою деколі [2]. Основою композиції є зображення морської битви на початку російсько-японської війни у заливі при місті Чемульпо.

Найбільш трагічний момент цієї битви – її фінал став основою малюнка на тарілці. Нагадаємо основні події, що передували битві. У 1904 році з дипломатичною місією у порт Сеула прибуло два російських кораблі (Крейсер «Варяг» – під командуванням Всеволода Руднева та канонерський човен «Кореець» під командуванням Григорія Біляєва). Саме тут, на початку російсько-японської війни японський адмірал запропонував екіпажам «Варягу» та «Корейцю» здатися у полон. Відповідь моряків була іншою – «Варяг» прийняв бій, його було розстріляно японськими кораблями. Дві пробойні та розбиті майже всі корабельні гармати – і капітан Руднев приймає рішення потопити «Варяг». Затоплено було і канонерку «Кореець», офіцери та матроси, що залишилися живими після кривавого бою, були вивезені до Одеси на судах нейтральних держав. Цей історичний епізод – підтвердження мужності та героїзму моряків, які обрали воїнську честь. Битва при Чемульпо знайшла відображення у різних жанрах мистецтва – картини, вірші, пісні. Одним із прикладів втілення подвигу

матросів і офіцерів «Варяга» й «Корейця» може вважатися й тарілка, про яку йдеться в цій статті.

У центрі композиції – малюнок, на якому зображений сам бій. Краями тарілка прикрашена портретами головнокомандуючих сухопутними та морськими силами на Далекому Сході: адмірала Е. І. Алексеева, генерала О. М. Куропаткіна, генерала М. П. Ліневича. Між портретами офіцерів – батальні та побутові сцени, в тому числі бій під Тюренгеном 11-тої роти Південно-сибірського полку, сцена на бівуаці після бою під Вафангоу, обстріл японською піхотою пасажирського потягу з санітарними вагонами під прапором Червоного Хреста біля станції Вафандян. Ці, здавалося б, звичайні військові епізоди також представляють неабияку зацікавленість для істориків, які вивчають хід російсько-японської війни. Цікаві подробиці військового побуту, які дають реальну картину тих подій – особливості одягу моряків, умови, в яких вони знаходилися в часи бою і відпочинку, зброя, зовнішній вигляд санітарного потягу.

Відгуки подій, якими починалося ХХ століття, найжорстокіший час в історії людства, можливо знайти в мистецтві – і саме так в пам'яті залишається мужність, відвага звичайних людей, а також і агресія великих держав, які намагалися перемалювати мапу світу. Звичайний побутовий предмет, декоративна тарілка заводу М. Кузнецова в м. Будах, після реставрації стала цікавим експонатом для емоційної розповіді, зайняла достойне місце в експозиції. Історики, мистецтвознавці, краєзнавці, просто відвідувачі, що розуміються на цінності музейних експонатів, обов'язково звертають увагу на цей музейний предмет.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Большаков Л. Н. Рисунок на фаянсе: непридуманная повесть о будянском Петушке / Леонид Большаков. – 2-е изд., доп. – Харьков : Прапор, 1986. – 222 с.
2. Петрякова Ф. С. Украинский художественный фарфор (конец XVIII – начало XXст.) / Ф. С. Петрякова. – К. : Наукова думка, 1985. – 224 с.

УДК 069.9 (477)=432.711

Новікова Г. Ю.

ЕКОМУЗЕЙ ЯК МОДЕЛЬ СЕРЕДОВИЩНОГО МУЗЕЮ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІТЧИЗНЯНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ

У статті розглянуто український досвід створення екомuzeїв як однієї з форм збереження історико-культурної спадщини. Виокремлено специфічні особливості екомuzeїв, що дозволили перевірити концепцію українських музеїв на відповідність концепції «ekomuzeїв». З'ясовано, що в Україні станом на 2018 рік не існує такого виду музейних закладів як «ekomuzeй».

Екомuzeї – специфічний вид музейних закладів, що затвердився в світовому музейництві в другій половині XX ст. і став однією з найефективніших форм музеєфікації

культурного середовища людини, яке включає нематеріальну спадщину. Затребуваність екомuzeїв у суспільстві, нові підходи до роботи з культурним надбанням і взаємодії з місцевим населенням, якому воно належить, призвело до виникнення нового напрямку в музеєзнавстві – «нової музеології».

На початку ХХІ ст. виникає інтерес до екомuzeїв і в українських музеологів, які починають аналізувати існуючі музеї у якості екомuzeїв, а також пропонують власні проекти. Це актуалізує вивчення музейних закладів, які українські дослідники відносять до екомuzeїв, на відповідність до концепції екомuzeю, запропонованої основоположниками екомuzeїв Жоржем Анрі Рівером та Югом де Варіном.

Аналіз різноманітних джерел та літератури свідчить, що тема екомuzeїв викликає зацікавлення в українських дослідників. Ґрунтовними закордонними працями, що окреслили суть концепції екомuzeїв є статті Ж. А. Рив'єра [1] та Юга де Варіна [2]. Серед праць українських дослідників особливості феномену «ekomuzeю» висвітлено у статті Ю. М. Чернобая [3]. Розгляд екомuzeїв у якості родоначальників середовищних музеїв та однієї з їх моделей висвітлює дослідження Г. Ю. Новікової [4]. Аналіз окремих музейних закладів на відповідність до концепції екомuzeю висвітлено в праці Р. В. Маньковської [5]. Важливими є ціла низка матеріалів із мережі Інтернет, на теренах якої опубліковані концепції екомuzeїв, що існують в Україні [6–8]

Метою цього дослідження є аналіз концепцій українських музейних закладів, що українські музеологи розглядають чи позиціонують у якості екомuzeїв, на відповідність концепції екомuzeю Жоржа Анрі Рівера та Юга де Варіна [1; 2], яка на сьогодні визнана музейними фахівцями як загальноприйнята.

Поняття екомuzeї у вітчизняному музейному просторі в останні роки набуває значного поширення і викликає підвищений інтерес серед музеєзнавців [3, с. 3], проте далеко не всі можуть вирізнити його особливості як специфічної музейної форми. Деякі музейні фахівці ототожнюють поняття екомuzeю і екологічного музею, поєднуючи екомuzeї з наукою «екологія» [3, с. 3]

Екомuzeї – це своєрідна музейна форма, що склалася на основі трансформації музеїв під відкритим небом *insitu* чи американських сайт-музеїв (*site-museum*), оскільки екомuzeї завжди засновуються на місці існування відповідної спільноти. Проте розробка концепції екомuzeїв, нові підходи до їх організації, та різноманіття форм, у яких знаходять вираження екомuzeї, надає їм характерних особливостей, що вирізняють ці музейні заклади з-поміж інших існуючих музейних форм. Серед них головними є: чітка соціальна направленість, без якої діяльність екомuzeїв неможлива; можливість не лише пасивного, але й активного залучення відвідувачів до процесу комунікації, що відбувається на базі музею та участі у формуванні самого музейного закладу; виокремлення нематеріальної спадщини як одного із головних елементів, що ефективно зберігається та актуалізується в межах екомuzeю; можливість музеєфікувати середовище не вилучаючи пам'ятки матеріальної і нематеріальної культури із середовища свого існування; мобільність екомuzeїв, що дозволяє швидше реагувати на потреби музейних відвідувачів та ін.

Тобто, екомuzeї не має нічого спільного з «екологічним музеєм» [5, с. 176], «екологією» як наукою про взаємовідносини людини, тварин та рослин між собою та навколишнім середовищем.

Офіційно екомuzeїв як унікального виду музейних форм під відкритим небом немає в Україні. Проте, українська дослідниця Р. В. Маньковська пропонує відносити до екомuzeїв цілу низку українських музейних закладів, до створення яких долучився П. Т. Тронько. Зокрема, дослідниця відносить до екомuzeїв Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», який розглядає у якості українського досвіду музеєфікації історико-культурного середовища у міській місцевості Переяслав-Хмельницького. Дослідниця аргументує свою думку тим, що в межах заповідника музеєфіковано історико-культурне та природне середовище з нематеріальною спадщиною, актуалізувати яку допомагає місцеве населення приймаючи участь у відтворенні традиційних промислів та

ремесел [5, с. 176.] Проте Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» не можна вважати екомузеєм лише тому, що на території заповідника музеєфіковано історико-культурне середовище з нематеріальною спадщиною. У діяльності екомузею активну участь повинно брати місцеве населення, тоді як професійні музеологи виступають у якості помічників, порадників, що направляють процеси музеєфікації. Аналіз діяльності Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» демонструє, що заповідник має риси екомузею, проте не є екомузеєм. Заповідники – це режимні об'єкти, з посиленням режимом охорони спадщини та чіткими правилами її використання. Таким чином, заповідники в першу чергу направлені «на музей» як інституцію, а не на місцеве населення. В свою чергу, екомудей направлений на соціум, є відкритим для публіки та місцевої громади, уособлюючи собою своєрідну «школу» та «лабораторію», де люди, вивчаючи своє минуле, можуть стати фахівцями під керівництвом професійної координаційної групи, що регулює роботу екомузею.

Важливою подією в українському музейництві стала пропозиція створення екомузею в Україні. У квітні-травні 2013 року автор концепції Криворізького екомузею «Оберіг» Петро Лисенко презентував ідею створення першого екомузею на території міста Кривий Ріг в рамках партнерства «Відродження річки Саксагань». Концепція криворізького екомузею «Оберіг» – акцентування уваги громади на важливому статусі річки Саксагань. Таким чином, передбачена музеєфікація території, що є в дельті річки Саксагань при її злитті з річкою Інгулець [6].

Інформаційний портал Кривого Рогу «Перший міський» 02 лютого 2016 року зазначив, що Криворізький екомудей «Оберіг» діє вже два роки (тобто є діючим музеєм, а не проектом) і є першим екомузеєм в південно-східній частині України [7].

Аналіз розміщених в мережі фото та відео-матеріалів дозволяє зробити висновок, що хоча музей має назву екомузею, реально він не відповідає ні критеріям, ні вимогам до даного виду музейних закладів, серед яких, аналізуючи феномен екомудей, автор дослідження пропонує виокремити наступні:

1) Концепція музею. Одним з головних завдань екомузею є репрезентація різноманіття природної та культурної спадщини (включаючи нематеріальне надбання) регіону та місцевої громади, що буде висвітлюватися в межах екомузею. Саме на основі цих завдань повинні формуватися концепції екомудей. Таким чином, акцентування уваги громади на важливому статусі річки Саксагань (на якій заснований Криворізький екомудей «Оберіг») є недостатньою для концепції створення екомузею, проте демонстрація унікальності регіону, що є результатом взаємодії природи (долина річки Саксагань) та діяльності людини в історичному та сучасному аспектах, може стати основою для розвитку екомузею в м. Кривий Ріг.

2) Спадщина. Концепція екомузею передбачає охорону нерухомої та природної спадщини. Серед пам'яток, що за концепцією входять до складу екомузею: громадський парк – сад Кривого Рогу (майже знищений), руїни будинку поміщика Федора Мершавцева, колишній туберкульозний диспансер, водозабірна споруда Гданцівського чавунно-ливарного заводу та декілька інших об'єктів. Усі пам'ятки знаходяться у зруйнованому чи напівзруйнованому стані, що представляють собою нереставровані руїни із купою сміття. Окрім того, що вони не є атрактивними, вони представляють загрозу для життя людини. Заснування екомузею на їх основі без належної реставрації неможливо. В свою чергу, діяльність екомузею полягає не стільки в музеєфікації об'єктів, скільки в збереженні навиків, технічної майстерності, ремесел, промислів (нематеріальної спадщини), що дозволяє максимально представити надбання тієї чи іншої громади. Музеєфікація нематеріальної спадщини в умовах руїн та бездіяльності носіїв традиції чи спеціально підготовлених аніматорів неможлива.

Аналізуючи концепцію екомузею «Оберіг» стає очевидним, що музеєфікація нематеріальної спадщини взагалі не передбачена. Автори виділяють три сегменти, щодо яких повинна здійснюватися музеєфікація : 1) природне надбання, 2) культурне надбання (до

нього відносять територію центру «Старого міста» з нерухомими пам'ятками, що розташовані на цій території) 3)промислова спадщина, що представлена територією першого Гданцівського чугунно-ливарного заводу [7].

3) **Соціально-адміністративна взаємодія.** Проект по розвитку екомuzeю в Кривому Розі, на даний час, не знайшов підтримки у місцевих мешканців та місцевої громади. Дізнатися, що знаходиться на території екомuzeю, можна лише за картою території, перед входом на територію «ekomuzeю» та в декількох інформаційних куточках, зокрема майстерні відомого криворізького художника, що підтримує проект [8].

Аналіз основних критеріїв, на яких засновують свою діяльність екомuzeї як специфічна форма музейних закладів, дозволяє стверджувати що Криворізький екомuzeй «Оберіг» не є екомuzeєм і не може на даний момент носити таку назву. Варто відмітити, що останні згадки про екомuzeй «Оберіг» в мережі Інтернет відносяться до 2016 року, на даний момент про долю проекту нічого не відомо.

Наведені вище результати дослідження дозволяють зробити висновки, що екомuzeї як вид музейних закладів викликають зацікавлення в українських дослідників. Окрім теоретичних праць розпочинаються практичні спроби створення концепцій екомuzeїв в Україні. Це свідчить про те, що у суспільстві починають складатися умови для розвитку даного виду музейних закладів на території України. Серед недоліків, що є очевидними, є тенденція «заміни понять» у назвах музейних закладів. Ґрунтовне вивчення особливостей екомuzeїв, середовищної музеєфікації та феномену середовищних музеїв дозволить створювати життєздатні концепції екомuzeїв та спричинить виникнення нового виду музейних закладів в Україні.

SUMMARY

The article deals with the Ukrainian experience of creating ecomuseums as one of the forms to preserve the historical and cultural heritage. The specific features of ecomuseums are singled out, which made it possible to check the concept of Ukrainian museums in accordance with the concept of “ecomuseums”. It is revealed that in Ukraine as of 2018, there is no such a kind of museum institutions as an “ecomuseum”.

Keywords: ecomuseum, new museology, museification of the environment, environmental museum.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ривьер Ж. А. Эволюционное определение экомuzeя / Ж. А. Ривьер // Museum. – № 148. – 1985. – С. 2–3.
2. Юг де Варин Термин и его значение // Museum. – № 148. – 1985. – С. 5.
3. Чернобай Ю. М. Екомuzeй – перехрестя інновацій та традицій / Ю. М. Чернобай // Наукові записки державного природознавчого музею. – 2012. – Вип. 28. – С. 3–10.
4. Новікова Г. Ю. Багатогранність моделей середовищних музеїв у світовому музейному просторі / Г. Ю. Новікова // Культура України. – 2017. – Випуск 58. – С. 185–192.
5. Маньковська Р. В. Музей у духовному становленні суспільства. До 100-річчя від дня народження академіка П. Т. Тронька / Р. В. Маньковська // VI Луцьовські читання Сучасна музейна експозиція: вимоги часу та нові можливості (до 60-річчя заснування Пархомівського художнього музею імені А. Ф. Луцьова) Матеріали науково-практичного семінару 27 березня 2015 р. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 170–183.
6. Партнерство «ВідріС» – відродження річки Саксагань. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vidrispartner.org.ua/?page_id=49 . – Дата запиту: 10.02.2018.
7. Без билетів и глядачів: в Кривому Розі обговорили питання екомuzeя. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.1tv.kr.ua/news/2163>. - Дата запиту: 10.02.2018.
8. Екомuzeй Кривого Розу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=2PAPam7ulls>. – Дата запиту: 10.02.2018.

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ У ЛЬВОВІ

Стаття присвячена Музею народної архітектури та побуту у Львові. Автор досліджує історію створення та розвитку музею-скансену у Львові від початку до сьогодення та робить спробу визначити, які саме чинники вплинули на його формування. У дослідженні наводить визначення музею-скансену. Акцентується увага на персоналіях, які відіграли важливу роль на початку створення музею, таких як відомий дослідник Іларіон Свінціцький, мистецтвознавець Михайло Драган, митрополит Андрій Шептицький. Стаття розповідає про структуру побудови музею-скансену, а також про проект ЮНЕСКО «Програма ревіталізації та збереження колекції Музею народної архітектури та побуту у Львові». Висвітлюються основні напрямки допомоги ЮНЕСКО львівському скансену. Ця програма дала поштовх до розвитку та модернізації скансену «Шевченківський гай».

Етнографічні музеї є скарбницями української культури та центрами культурно-духовного відродження нашого народу. Вони сприяють ствердженню української нації як частини світової спільноти і є нашою візитівкою. Як соціокультурні інститути суспільства, музеї об'єднують покоління людей, сприяють їх духовності та патріотизму. Зараз етнографічні музеї мають багато проблем. Музеям не вистачає коштів на поповнення музейних фондів, проведення ремонтних та реставраційних робіт, оновлення музейного обладнання і т.д. Яскравий приклад – Музей народної архітектури та побуту у Львові, що розташований у туристично привабливій зоні не може відповідним чином утримувати дерев'яні архітектурні пам'ятки. Тому вважаємо доцільним прослідкувати саме історію створення та розвитку музею-скансену у Львові від початку до сьогодення та визначити, які саме чинники вплинули на формування музею-скансену у Львові.

Публікацій про музей-скансен у Львові є чимало. Його вивченням займалися такі дослідники: З. Гудченко, А. Данилюк, Л. Мацкевий та інші. Архип Григорович Данилюк видатний дослідник и колишній директор музею, дуже переймався його долею. Він доклався до формування значної частини музеалій скансену. Проводив етнографічні експедиції. Проте основна частина робіт дослідників присвячена саме вивченням експонатів та музейного наповнення скансенів.

Скансен – це популярна форма етнографічних музеїв, що створюються на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об'єктів нематеріальної етнокультурної спадщини, це своєрідний архітектурно-етнографічний комплекс під відкритим небом з міні-музеями в окремих будівлях. У них проводиться комплексна реконструкція минулого, історичні побудови якого є не просто окремими експонатами, а утворюють взаємозв'язаний комплекс. Таким чином, відвідувачі дістають можливість побувати в реконструйованому населеному пункті минулого, отримуючи загальне уявлення про історію відповідної країни або місцевості [1, с. 80].

Думка щодо скансену народилася, ще у 1928 року, коли відомий дослідник Іларіон Свінціцький звернувся до митрополита Андрея Шептицького з ідеєю створити у Львові місце для зберігання старих церков. Тоді у селах будували нові храми, а старі палили.

Початок історії створення музею можна віднести до 1930 року, коли до відомого українського мистецтвознавця Михайла Драгана за допомогою звернувся отець Маркелій Куновський, настоятель церкви с. Кривки. Селяни мали намір розібрати церкву одразу після того як добудують нову, але Драган не міг допустити аби нищили унікальний зразок української архітектури [4, с. 438]. «Такого чудового дерев'яного будівництва як ми, має мало який народ у світі... Прийде час, що ми будемо гордитися тим будівництвом, і була б велика шкода, якби тоді не було вже що й показати із нашої старовини», – писав він [9, с. 40].

Драган переконав митрополита Андрія Шептицького викупити в селян унікальну пам'ятку народної архітектури – дерев'яну триповерхову церкву Св. Миколая, що була збудована у 1763 році і перевезли її з с. Кривки Турківського району до Львова як церкву для потреб монастиря о. Студитів. Саме ця церква і стала початком Музеєві народної архітектури і побуту «Шевченківський гай» і його окрасою.

Будівлю склали майстри Тома Джурин та Прокіп Демків, а Іван Мельник вкрив церкву. Завдяки колекції ікон Львівського Національного музею було створено іконостас, який складався з двох частин: перша – із с. Воля Жовтанецька 1675 р., друга – з іконостасу с. Боянець (поч. XVIII ст.). Царські врата і дияконські двері додано було з Коломийщини. Реставрацію і монтування іконостасу проводили художник Г. Могалевський.

Згодом саме ця перлина народного будівництва Бойківщини стала першим об'єктом Музею народної архітектури та побуту у Львові. 7 липня 1931 року відбулося освячення церкви Премудрості Божої (колишня Св. Миколая), перенесеної із с. Кривки. Зважаючи на цей важливий факт наказом від 05.09.2016 року встановлено 7 липня 1931 року пам'ятною датою передісторії виникнення Музею [2].

У 1933 р. під час поїздки до Швеції Іларіон Свінціцький оглянув скансен, що був створений Артуром Газеліусом 1891 р. Ідея була сучасною та цікавою, тому сподобалася Іларіону Свінціцькому, проте у повоєнні роки не було можливості втілити її на теренах України.

Після Другої світової війни ініціаторами створення музею просто неба у Львові виступили працівники Музею етнографії й художнього промислу Ірина Вільде, Олена Кульчицька, академіки Михайло Возняк, Філарет Колесса, професори Іларіон Свенціцький та Іван Крип'якевич. Планувалося створити 6 розділів: етнографічний, народного мистецтва і домашнього промислу, нового побуту, історичний, Другої світової війни, флори і фауни. Експонати планувалося показувати просто неба та в павільйонах. До нього мали увійти Високий Замок і прилеглі Знесінські пагорби. Робота з його організації розпочали за рішенням Львівського облвиконкому від 16 квітня 1966 р. Влада виділила музею територію площею 50 га землі.

При Музеї етнографії та художнього промислу був створений відділ народного будівництва, що у 1971 році реорганізували в Музей народної архітектури та побуту у Львові.

Одразу ж було створене активне ядро музею: Роман Беряк, директор Музею етнографії та художнього промислу АН України Юрій Гошко, науковці та архітектори Павло Жолтовський, Ярослав Новаківський, Лариса Скорик, Наталка Дзядик, Іван Сенів, Архип Данилюк, Микола Шпак, Марко Мандюк, Іван Красовський, Любов Марусенкова, Борислав Рибак, Надія Боренько, Анна Якимович, Тамара Андрієвська, Роман Радович, заступник голови Львівської організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури Ігор Кудін [8].

Музей розбудований за етнографічним принципом. Територія була розбита на 10 етнографічних зон: Бойківщина, Лемківщина, Гуцульщина, Поділля, Покуття, Полісся, Волинь і рівнинне Закарпаття, а також Львівщина та Буковина.

Кожна зона експонувалася як мікросело по 15–20 архітектурних об'єктів, тобто було сформовано у сільській комплекс. У самих будівлях будь то житлова чи господарська споруда були виставлені предмети домашнього вжитку, одяг та текстиль, що притаманний саме для цього району, сільськогосподарські знаряддя праці, реміслярні інструменти та транспортні засоби. В церквах були відтворенні притаманні їм інтер'єри.

Вже в червні 1972 р. експозицію відкрили для відвідувачів. Проводилось також створення географічних ландшафтів етнографічних підрозділів музею. Кожна пам'ятка має бути поставлена у наближеному до природного середовища. Біля садиб всажені невеличкі город, де росте буряк, цибуля, кукурудза, квасоля та звичайно картопля. Були висаджені і фруктові дерева такі як яблуні, груші чи сливи.

У Карпатах і на Прикарпатті були поширені тисові ліси. Цю деревну використовували для виробництва цвяхів, гарматних ядер, стріл і луків. Тож закономірним було висадити ці величні дерева у музейних «Карпатах» [5, с. 117]

Тож зручне розташування лісопарку, прекрасні ландшафтні умови сприяли популярності музею. За перші 6 років його існування в ньому побувало близько 750 тисяч осіб.

У 1991 р. в музеї починає функціонувати Співоче поле. На цій території проводяться святкування та цікаві заходи.

У 1994 р. – у першій церкві, що була привезена до музею з с. Кривки почали проводити богослужіння монахи студити з Унівської Лаври.

Колекції музею поповнювались експонатами. В 1995 р. з нового матеріалу за зразком храму 1831 р. з польського селища Котань була відтворена лемківська церква.

З 2002 р. скансен знаходиться в міському підпорядкуванні, а з 2003 р. стає членом Всеукраїнської асоціації музеїв.

Унікальні пам'ятки – українські дерев'яні храми були належним чином оцінені. Зокрема Храм Премудрості Божої у 2004 р. був занесений до списку спадщини ЮНЕСКО.

В 2000-х роках музей переживає занепад. Експонати потребують ремонту, а відсутність фінансування обриває їх на нелегку долю. Тоді на допомогу приходять норвезькі колеги. У 2010 р. розпочалася співпраця між норвезьким музеєм-скансеном Майхауген у Лілехамері і львівським музеєм. Так, впродовж 2010–2014 років в межах співпраці було реалізовано успішні проекти по реконструкції архітектурних об'єктів, обмін виставками, обмін досвідом між працівниками музеїв-скансенів та підтримка збереження етнографічної колекції музею «Шевченківський гай».

Уряд Норвегії виділив для розвитку Шевченківського гаю 149 тис. доларів на семінари, обмін досвідом, реставрацію об'єктів.

У 2012 р. до порятунку музею долучаються фахівці ЮНЕСКО. Проект «Програма ревіталізації та збереження колекції Музею народної архітектури та побуту у Львові», що розрахована на 2 роки, передбачає три напрямки розвитку. Перший – підтримка музею в збереженні дерев'яних, архітектурних форм, розвиваючи можливості в реставрації, використовуючи власні сили. Другий напрямок діяльності проекту – покращення здатності музею зберегти свою колекцію рухомих об'єктів та зробити їх доступним для громадськості. Третій – покращення загального потенціалу та збільшення участі місцевої спільноти у житті музею за допомогою програм поширення інформації [3].

Програма дала поштовх до нового витку у розвитку музею. Більш насиченою стала програма заходів, зросла популярність музею. Виділені кошти пішли на відновлення історичних будівель.

На сьогоднішній день експозиція скансену налічує 120 пам'яток народної архітектури із західних регіонів України. Особливістю музею є те, що в ньому переважають дерев'яні споруди і серед них лише незначна частина копій. Також «Шевченківський гай» може похизуватися найбільшою у світі колекцією церков (а саме 7), зібраних в одному скансені. Музей народної архітектури та побуту у Львові щороку відвідує понад 300 тисяч людей.

Такий тернистий був шлях скансену, але з допомогою меценатів та етнологів, що воліють всім серцем зберегти народне надбання, ми маємо збереженими унікальні пам'ятки культурної спадщини України. Музей знаходиться в складному фінансовому становищі і потребує значних грошових вливань на утримання експонатів. Співпраця з ЮНЕСКО та іншими музейними установами відіграють велику роль у порятунку дерев'яних будівель та надають новий поштовх до розвитку.

SUMMARY

The article is devoted to the Museum of Folk Architecture and Life in Lviv. The author explores the history and development of the Museum-skansen in Lviv from the beginning to the present, and tries to determine what factors influenced the formation of the Skansen Museum in Lviv. The study gives the definition of a skansen museum, reveals the personalities who played an

important role at the beginning of the creation of the Museum, such as the famous explorer Hilarion Svintsitskiy, the art historian Michael Dragan, the metropolitan Andrey Sheptytsky. The article tells about the structure of the Skansen Museum and about the project of UNESCO “Program of revitalization and preservation of the collections of the Museum of Folk Architecture and Life in Lviv”. Highlighted the main areas of UNESCO support for the Lviv Skansen. This program gave stimulus to the development and modernization of the open-air Museum “Shevchenko’s Grove”.

Keywords: museum-skansen, ethnographic museum; Museum of Folk Architecture and Life in Lviv, open-air Museum “Shevchenko’s Grove”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Афанасьєв О. Є., Бурлака Є. В., Маркіна Ю. М. Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку / О. Є. Афанасьєв, Є. В. Бурлака, Ю. М. Маркіна // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луганськ, 6–7 травня 2009 р.). – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 80–84.
2. Бойко Ю. Проголошено пам’ятну дату заснування музею народної архітектури та побуту у Львові [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/u_lvovi_vstanovyly_pamyatnu_datu_zasuvannya_shevchenkivskogo_gayu_238527.html. – Назва з екрана.
3. Галушак І. Реставрація Музею народної архітектури та побуту у Львові. Етап № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/32977>. – Назва з екрана.
4. Горак Р. Каникули 1888 року (Листи Антона Березинського до Івана Франка) / Р. Горак // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. – Львів : Апріорі, 2016. – Вип. 20. – С. 438–439.
5. Гудченко З. Музеї народної архітектури України / З. Гудченко. – К. : Будівельник, 2007. – 120 с.
6. Данилюк А. Музеї просто неба або Скансени у світі і в Україні / А. Г. Данилюк // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 7 (444). – С. 20–23.
7. Данилюк А., Красовський І. та ін. Музей народної архітектури та побуту у Львові / А. Данилюк, І. Красовський, Б. Рибак, В. Янов. – Львів : Каменяр, 1980. – 183 с.
8. Данилюк А. Г. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку / А. Г. Данилюк. – Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2006. – 104 с.
9. Драган М. З праці в музею і для нього / М. Драган // Збірник 25-ліття Національного музею у Львові. Під ред. І. Свенціцького. – Львів, Діло, 1930. – С. 40–42.
10. Мацкевий Л. Г. Музей народної архітектури і побуту у Львові / Л. Г. Мацкевий // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мл–О. – С. 111.

УДК 338.483.12:069-048.35 «20»

Романуха О. М.

ТУРИЗМ ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В ХХІ СТОЛІТТІ

У статті аналізуються варіанти переходу вітчизняних музеїв від соціально-обслуговуючої моделі до моделі ринково-сервісної, яка переважає в сучасному світовому музейному середовищі. Визначаються можливості туристичної сфери в посиленні економічного ефекту від діяльності музеїв.

Музеї відіграють важливу роль у розвитку туризму. Вони сприяють підвищенню соціального статусу регіонів, детермінують розвиток туристичної інфраструктури – доріг, готелів, системи громадського харчування, зумовлюють створення нових робочих місць. Передові країни світу вже давно перетворили музеї на основу власного туристичного розвитку, забезпечивши собі зростання економіки у суміжних з туризмом та музеями сферах.

Для них музей став симбіозом культури, освіти, науки та економіки. Переїняття цього досвіду могло дати Україні значний економічний поштовх, сприяти консолідації суспільства.

Для туристів Європи, Північної Америки та Сходу, Україна була цікавою лише своєю колоритністю, природою, культурою, історією. Центром концентрації чого був музей. Порівнюючи динаміку зростання музеїв передових країн світу та України можна відзначити певне відставання. На 2015 р. кількість музеїв в США становила 9 005 одиниць, Російській Федерації – 2 731, Японії (у 2011 р.) – 1 262, Україні – 564 [1]. При цьому загальносвітові темпи приросту музеїв в цей час становили в середньому 10 % за п'ятиріччя [2]. На 2016 р. кількість музеїв сягала за даними журналу «Museum» близько 40 тис., половина з яких припадала на країни лідери туристичної сфери (США, Європейський Союз, Туреччина, Китай, Російська Федерація). При цьому, якщо за динамікою росту кількості музеїв Україна не сильно відставала від світових лідерів, то за якістю послуг та цікавістю експозицій потребувала змін.

Підтвердженням цього твердження виступає динаміка кількості відвідувачів музеїв. В Україні протягом 1991–2015 років кількість відвідувань музеїв зменшилась з 32 до 15 млн. осіб, у той час як в країнах, що мали найбільшу кількість музеїв в світі вона збільшувалась. В Японії вона зросла з 73 млн. до 125 млн., Російській Федерації з 75 млн. у 1995 році до 119 млн. у 2015 році, а в США за даними «American Alliance of Museums» у 2016 р. музеї відвідала рекордна кількість людей – 850 млн. [3]. Звісно методи підрахунку відвідувачів музеїв узагальнюють кількість відвідувачів і не завжди виокремлюють внутрішніх туристів від зовнішніх. Виходячи з цього можна сказати, що саме зменшення фінансування, зниження ефективності використання музейного ресурсу урядом, застарілість підходів у роботі, призвело до зменшення кількості відвідувачів.

У цій ситуації цінним є досвід США. Вони давно перетворили музеї не лише на культурно-освітні заклади, але й важливу частину своєї економіки. Країни лідери туристичного ринку розглядають музей як важливий чинник соціально-економічного розвитку, один із факторів формування конкурентоспроможності країни в сучасному глобалізованому світі. Для прикладу, в США музеї найбільш відвідувані місця. Їх відвідують більше ніж великі спортивні змагання, парки розваг. Музейна структура США унікальна у цьому плані. Так лише музейний комплекс Смітсоновського інституту США у 2016 р. відвідало 31 млн. осіб, що більше ніж в усій Україні [4]. Для порівняння кількість відвідувачів в «Ермітаж» (Російська Федерація), не дивлячись на його авторитетність, була не високою. У 2007 р. його відвідало 2,4 млн. осіб, 2012 р. 2,9 млн. осіб, з яких близько 1 млн. осіб становили іноземні туристи, 2014 р. 3,2 млн. осіб серед яких 1 млн. осіб був іноземцями [5]. Це при тому, що найбільшу увагу відвідувачів у всьому світі привертають Art та історичні музеї.

Модернізація музейної діяльності сприяє зростанню кількості туристів та збільшенню надходжень до бюджету, організації додаткових робочих місць у суміжних сферах. Для прикладу, у 2015 р. музеї США принесли бюджету країни більше 21 млрд. дол. та забезпечили робочими місцями пів мільйона людей. Виробництво пов'язане з сферою культури та мистецтва склало там 4,32% від усього загалу американської економіки у розмірі 698 млрд. дол. та забезпечило роботою 18 млн. громадян. Це більше ніж будівництво (587 млрд. дол.) чи транспортна сфера (464 млрд. дол.). Некомерційне мистецтво та індустрія культури принесли бюджету США 135 млрд. дол., 4 млн. робочих місць, що у свою чергу податковими відрахуваннями поповнило місцеві, державні чи федеральні бюджети ще на 22 млрд. дол. за рік [3].

Сьогодні передові музеї світу у контексті розвитку культурного туризму відходять від соціально-обслуговуючої моделі до моделі ринково-сервісної. Вони перетворюються на місце дозвілля, освіти та культурного збагачення. Їх експозиції стають більш динамічними, відкритими для відвідувачів, цікавими з позиції маркетингу. Одним з прикладів цього є так звані інтерактивні музеї, які мають абсолютно нестандартну філософію в організації. Тут відвідувачі безпосередньо контактують з експонатами, а в залах неможна зустріти таблички

«руками не чіпати». Діти можуть розглядати експонати, вивчати їх, експериментувати, розвиваючи свої знання і логічне мислення. Крім цього музеї намагаються стати місцем дозвілля усіх вікових категорій населення, перетворитися на науково-освітній, сімейний розважальний центр. Вони модернізують підходи у роботі, запроваджують нові види послуг: проведення конференцій, ділових зустрічей, святкування весілля, днів народження. Музей стає відкритим для людей з обмеженими можливостями, скрутним матеріальним становищем (методом волонтерської роботи), використовуючи технічні засоби знімає мовні бар'єри.

Отже, роль та значення музею в розвитку туристичної галузі значна. Як засвідчує світовий досвід музеї вже давно перетворилися на частину національних економік та засіб залучення міжнародних туристів. В умовах пошуку економічної стратегії виходу з кризи, засобів консолідації суспільства, музей може стати ефективним рішенням. Модернізація музейної сфери сприятиме активізації музейного туризму, внутрішній мобілізації та адаптації до умов ринку, отриманню прибутків, формуванню ділової політики, визначення стратегії. Економічний ефект від діяльності музеїв даватиме туристичній галузі значні прибутки в суміжних сферах, при одночасно низькій рентабельності діяльності самого музею. З цією метою уряду необхідно розробити комплексну програму спрямовану на модернізацію музейної сфери: збільшення асигнувань з бюджету; залучення інвесторів; оновлення підходів та методів до роботи музеїв; створення державної агенції з питань формування позитивної іміджевої політики музеїв як в країні так і за її межами; позиціонування оновленого музею як місця колективного відпочинку усієї родини.

SUMMARY

The article analyzes the options for the transition of domestic museums from the social service model to the market-service model, which prevails in the modern world museum environment. The possibilities of the tourism sector in increasing the economic effect of museum activities are determined.

Keywords: models of museum development, cultural tourism, economic effect, government program.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дані кількості музеїв // Сайт Museu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.museum.com/jb/show_maps?action=1&show=5
2. Музей как феномен культуры и его роль в деле культурного туризма // Сайт мир знаний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirznaniy.com/a/133534/muzey-kak-fenomen-kultury-i-ego-rol-v-dele-kulturnogo-turizma>
3. Wildman D. About Museums / D. Wildman // Сайт American Alliance of Museums [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aam-us.org/about-museums>
4. 2015 Visitor statistics Washington, DC // Сайт Washington, DC Visitor Research [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://washington.org/press/DC-information/washington-dc-visitor-research>
5. Звіт Державного ермітажу, 2014 // Сайт Ермітажу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hermitagemuseum.org/wps/wcm/connect/2a9305dc-4e63-4837-a8be>

УДК 069-028.79

Сізов Д. Ю.

РЕФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНИЦТВА: ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І ГРОМАДСЬКІСТЬ

У статті зроблено спробу розкрити стан розвитку музейної справи на двох рівнях: державному, центральному – аналіз нормативних документів, що забезпечують функціонування музейних інституцій в Україні та подальший процес реформування системи; та локальному – аналіз повсякденних тактик та стратегій функціонування музейництва на місцях.

Згідно зі статтею 3 Закону України «Про музеї та музейну справу» термін «національна музейна політика» трактується, як сукупність основних напрямів і засад діяльності держави і суспільства в галузі музейної справи [1].

Основними напрямками національної музейної політики є:

1) збереження та державна підтримка Музейного фонду України.

Музейний фонд України — це сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, незалежно від їх виду, місця створення і форм власності, та зберігаються на території України, а також нерухомих пам'яток, що знаходяться в музеях України, і обліковані в порядку, визначеному законом. До Музейного фонду України можуть належати також пам'ятки, що розташовані за межами України та відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в Україну [2]. У фондах українських музеїв зберігаються багата кількість пам'яток. До питань збереження та функціонування музейних пам'яток привернута увага не тільки робітників музейної сфери та вчених, а й держави. Збереження й державна підтримка Музейного фонду України – це основний напрямок національної музейної політики, відповідно до Закону України «Про музеї та музейну справу».

Але те, що в законі прописано, не означає, що воно виконується в повному обсязі або є актуальним для сьогодення. В першому випадку наведемо приклад Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ), що має проблеми з розміщенням та збереженням цілісності своїх фондів. Заступник директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України Сергій Гальченко заявив, через те що спливає термін договору оренди будівлі, яку займає ЦДАМЛМУ, музею потрібно залишити приміщення. «Сьогодні Центральному державному архіву-музею, у зв'язку з тим, що він орендує приміщення, яке на балансі заповідника «Софія Київська», необхідно кудись вибратися. Ми чуємо, що будівля вимагає капітального ремонту. Ми, особливо наша наукова громадськість, Інститут літератури, письменники, відчуваємо не тільки стурбованість, а страх, бо ми знаємо, що таке переміщення такої колосальної кількості фондів – це десятки тисяч коробок!.. Держава має вирішити питання, як зберегти цей унікальний комплекс документів, музейних експонатів, бібліотечних колекцій», підкреслив Гальченко [3].

Інший випадок, коли ті норми, що прописані в законі є застарілими і не відповідають вимогам ХХІ століття. Оскільки пункт 19 Положення про Музейний фонд України вказує на те, що облікові документи оформлюються тільки в рукописній формі, а копії документів, книг можуть зберігатися в електронній формі лише за умови їх ідентичності та рішенням керівника музею. Це значить, що впровадження електронного обліку на сьогодні гальмується вимогами вітчизняного законодавства. Також наголошується, що облік музейних предметів в електронній формі ведеться в музеях відповідно до цього Положення та порядку його ведення, яке встановило міністерство культури. Сьогодні законодавство України не містить нормативних документів щодо ведення електронного обліку музейних предметів. Недосконалість законодавчого підґрунтя – це головна причина малої ефективності автоматизації обліку. Це пояснюється необхідністю ручних оброблення та пошуку інформації [4].

Всупереч вимогам Положення про Музейний фонд України, Міністерство культури не затвердило інструкції з обліку, зберігання чи то використання музейних предметів. Як наслідок, музеї мали використовувати у своїй діяльності аж до травня 2017 р. «Инструкцию по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР», затверджену наказом Мінкульту СРСР від 17.07.1985 № 290, розроблену ще за радянських часів і на сьогодні, безумовно, застарілу [5].

На сьогодні відбулося удосконалення поняття: більше висвітлено складові Музейного фонду України, поширена діяльність МФУ на об'єкти, котрі знаходяться за межами України і підлягають поверненню. У майбутньому реформування МФУ мають спиратися на сучасні досягнення музеїв, нові тенденції у музейній справі.

2) Повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Цей напрямок включає до МФУ велику частину музейних багатств, які опинилися за межами нашої країни в силу обставин. Як вважають експерти, а з ними погоджуємося і ми «ця норма є особливо важливою з точки зору захисту національних інтересів України у справі повернення культурних цінностей, а також відстоювання права власності на об'єкти, які були викрадені з музеїв чи вивезені з окупованих територій для експонування в інших країнах» [6].

Указом Президента від 27 грудня 1992 року була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. У 1999 році вона була перетворена у Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон при Міністерстві культури України згідно з Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Однак за рішенням експрезидента Віктора Януковича діяльність цієї служби була призупинена.

Сьогодні знову постає необхідність відновити Національну комісію, про що неодноразово просять дослідники, вчені та всі, хто занепокоєний та стурбований необхідністю охорони та збереження українських культурних цінностей. Обговорення цього питання вже давно вийшло за рамки тільки наукових кіл, а стало жваво обговорюватися в інформаційному просторі: наприклад, 7 липня 2015 року у Львові відбулася прес-конференція щодо проблеми незаконного переміщення культурних цінностей, 1 липня 2016 року в Національному музеї історії України відбудеться конференція «Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа» і так далі [7]. Процес реформування йде повільно, тільки в грудні 2017 р. під час круглого столу заступник міністра культури Тамара Мазур заявила, що «Міністерство культури задекларувало і внесло до плану роботи внесення змін до закону про ввезення, вивезення та переміщення культурних цінностей... А також організує роботу міжвідомчої робочої групи з даних питань. Результатом роботи, якщо не сьогоднішньої, то наступного року має стати формулювання тих норм, які законодавчо врегулюють питання повернення культурних цінностей» [8].

3) *Забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності музеїв, сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи. Підтримка фундаментальних і прикладних наукових досліджень, пов'язаних з музейною справою.*

Однією з проблем українського музейництва є відсутність спеціалізованої науково-дослідної інституції – аналітичного центру, який би вивчав питання теорії та практики музейної справи, готував проекти нормативних актів та галузевих стандартів, опрацьовував та популяризував закордонний досвід серед музейних фахівців України. Брак аналітичних центрів, що спеціалізувалися б на вивченні питань культурної політики загалом та музейництва зокрема, призводить до майже повної відсутності системних досліджень загального стану музейної царини України [9]. Тобто для подальшої ефективної діяльності музеїв Міністерство культури України має створювати різні правові та наукові умови для вивчення музейництва та нагляд за музейною сферою загалом, також ініціювати або заохочувати оновлення системи управління музеями, введення інноваційних музейних програм.

Деякі музеї йдуть власним шляхом, намагаючись в своїй роботі використовувати досвід європейських колег. В багатьох країнах вже давно використовується практика залучання до роботи аналітичних центрів, які здійснюють дослідження та адвокацію в різних сферах: економіка, політика, освіта, культура тощо. В Україні назвати точну кількість аналітичних центрів неможливо через те, що поряд з відкритими аналітичними центрами діють аналітичні центри окремих олігархів, бізнесових структур, політичних партій. Наприклад, Державний природознавчий музей Національної академії наук (м. Львів), розробляючи стратегію свого розвитку, звернувся до аналітичного центру «Про.мова». Мова йшла про створення концепції (цінності, місія, візія) музею та стратегію її втілення, аби команда управлінців музею та весь колектив розуміли, куди рухається музей у найближчі роки, для чого він існує, яким чином кожна дія музею наближає його до втілення свого призначення [10].

Така зацікавленість у ґрунтовній аналітиці найчастіше пов'язана з грантовою діяльністю музеїв у виконанні фундаментальних і прикладних наукових досліджень в рамках розвитку музейної справи. Наприклад, Ялтинський будинок-музей Антона Чехова виграв гранд від Сполучених Штатів Америки на суму 39 тисяч доларів (2010 р.), Закарпатський музей отримав європейський грант на майже мільйон гривень (2013 р.) [11]

4) Підтримка і розвиток мережі музеїв.

Згідно з даними сайту «Музейний простір», що є частиною проекту «ProMuseum: розвиток ресурсної бази та модернізація музейної галузі України» в Україні впродовж 2012 року працювало 592 музеї, що на 3,9% більше у порівнянні з попереднім роком, у 2013 році кількість музеїв збільшилася ще на 2,7% до 608 музеїв [12], а деякі джерела взагалі видають факт існування декількох тисяч музеїв. Так за даними УНІАН ще на 2010 рік в Україні нараховувалося близько п'яти тисяч різноманітних музеїв [13]. Слід зазначити, що обидві цифри є припустимими, оскільки в будь-якому законі є шпарини: наприклад, якщо при навчальному закладі було організовано музей (університетські музеї, шкільні музеї) він не підпорядковується Міністерству культури і туризму України, а підвідомчий Міністерству освіти і науки, кількість таких музеїв в Україні приблизно 3,5 тис. Міністерство будівництва також має кілька музеїв. Міністерство оборони має один військовий музей, що в свою чергу має близько 50 філіалів у військових частинах. До того ж існує велика кількість приватних музеїв, котрі також є самостійними одиницями і не залежать від державних органів. Зазвичай основна мета створення таких музеїв – комерційна діяльність, за формою такі музеї можуть бути антикварними крамницями з елементами виставкової діяльності, де плата не стягується за споглядання, бо прибуток йде коштом продажу антикваріату, а експонати є антуражем («Музеї однієї вулиці», Київ) або приватними тематичними колекціями виставленими на загальний огляд (Музей української ікони «Духовні скарби України» – колекція ікон, найбільша частина яких присвячена образу Богородиці, Київ; Музей відомого вченого-мандрівника М. М. Миклухо-Маклая, Севастополь), в такому випадку основний дохід йде саме коштом екскурсійної діяльності [14].

Водночас потрібно звернути увагу на той факт, що за роки незалежності виникали і державні музеї (Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», Київ; Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Львів; Музей історії Десятинної церкви, Київ; Музей «Літературне Придніпров'я», Дніпро; Національний заповідник «Давній Галич», Галич та інші). Ініціаторами створення таких музеїв в багатьох випадках виступала громадськість, як це сталося з «Меморіальним комплексом Героїв Небесної Сотні — Музей Революції гідності», який зараз належить до сфери управління Українського інституту національної пам'яті, але в 2014 році це була спільна ініціатива Музею Свободи/Музею Майдану зі створення багатофункціонального музейного комплексу з метою «збереження пам'яті про події та людей Майдану, осмислення унікальних суспільних практик, започаткованих Майданом, та залучення громади до осмислення цього досвіду і творення громадянського суспільства» [15]. Якщо створення «Музею Революції гідності» є певним відгуком на гострі актуальні життєві події сьогодення, то створення музею «Літературне Придніпров'я» відбувалося помірковано. В 1970-х роках серед дніпропетровської інтелігенції виникла ідея створення літературного музею. Вчителі-словесники Володимир Омелянович Сандриков і Євген Янович Біржак написали листа-звернення в структури влади. На базі Історичного музею був відкритий науково-дослідницький, експозиційний відділ літератури, де з 1983 по 1998 рр. тривав період накопичення та обробки матеріалу, а в 1998 р. відкрився музей «Літературне Придніпров'я» [16].

Іноді створення музею є частиною державної політики або відповідає її потребам і використовується у якості піар-важелів. Наприклад, створення Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» було започатковано ще в 2003 р., Президент України Леонід Кучма підписав Указ про створення «Меморіального комплексу пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років». Як зазначають власне медіа ресурси «у той час тема страшної трагедії ще

не була піднята на політичні прапори» і далі зазначають, що «сьогодні «страсті» навколо пам'ятника трошки уляглися, а власне Свіча давно стала місцем туристичного паломництва й улюбленим місцем для фотографування» [17].

5) Бюджетне фінансування (у тому числі на пайових засадах) і пріоритетне матеріально-технічне забезпечення розробки і реалізації державних, регіональних і місцевих програм розвитку музейної справи.

На сьогодні Україна має дуже розгалужену мережу музейних закладів та за період незалежності не відбулося жодної дискусії щодо питання, чи спроможна Україна фінансово підтримувати малі музейні заклади по всій країні? З урахуванням поточної політичної та економічної ситуації в країні ця проблема набуває все більшої актуальності. Сьогодні Україна повинна реалізовувати глобальну переоцінку потреб у мережі музейних закладів. Наприклад, після розпаду Радянського Союзу у країнах Балтії закрилися сотні музеїв, які працювали при великих державних підприємствах та колгоспах. Зекономлені кошти були використані задля збереження тих інституцій, що мали потенціал стати справжніми рушіями розвитку культури в країні. Також шлях до проведення музейної реформи можна «підглядіти» в Норвегії, де двадцять регіональних музеїв було включено до національної музейної мережі з єдиною адміністрацією. Наступним рівнем реформи було створення професійних музейних мереж, які об'єднувалися в різнопрофільні заклади [9]. Такі реформи можуть стимулювати співпрацю між музеями, полегшить розробку нових спільних мережевих проєктів, виставок, досліджень, тощо.

Осягнення того, що держава не в змозі тягнути на собі всі музейні установи і бути одноосібним джерелом фінансування, прийшло до можновладців з часом. І зараз в Україні в рамках реформування і переходу з політики централізації до децентралізації, більша частина колишніх державних музеїв, залишаючи за собою статус державних, перейшли в комунальну власність, тобто на фінансування з бюджету міста/району/області. Це відображається в назвах музеїв, наприклад Комунальний заклад культури «Бахмутський краєзнавчий музей», м. Бахмут; Комунальний заклад «Покровський історичний музей», м. Покровськ; Комунальний заклад культури «Міський історико-краєзнавчий музей» Криворізької міської ради, м. Кривий Ріг, тощо.

З іншого боку, коли мова йде про багатомільйонне фінансування закладів культури, то тоді держава звертається до пайового фінансування. Прем'єр-міністр України Володимир Гройсман в листопаді 2017 року заявив, про будівництво другої черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», проєктна вартість якого становить 700 млн. грн, з яких держава профінансує 50%, а решта – українські міста й меценати. При цьому він підкреслював, що будівництво даного комплексу є «справою честі». За його словами, представники української діаспори також повинні взяти участь у фінансуванні даного проєкту за допомогою благодійних внесків [18].

6) Забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист.

Музеї можуть функціонувати за умови наявності фахово компетентних, високого професійно-кваліфікованого рівня співробітників. Розвиток культури на сучасному етапі потребує якісних змін у знаннях, навичках музейних працівників. Вони повинні пристосовуватися до динамічних процесів, котрі відбуваються в музейній галузі. Забезпечення такого фахівця можливе лише за умови підвищення рівня його кваліфікації. Прикладом для підвищення кваліфікації повинен слугувати європейський стандарт безперервного навчання. Також можна подивитися на східні країни, зокрема Японію, де «перепідготовка персоналу дешевша, ніж його заміна» [19].

Що стосується саме навчання та підготовки музейних працівників, то в Україні існують багато інститутів, котрі тісно пов'язані з музейною галуззю. Наприклад, цього року у Черкаському державному технологічному університеті розпочнуть підготовку фахівців зі спеціальності «Історія та археологія». «Відтепер наш університет готуватиме фахівців у галузі історії, музеєзнавства, експертизи культурно-історичних цінностей, правової охорони

історико-культурних пам'яток» – зазначив ректор ЧДТУ Олег Григор. Студенти зможуть подавати свої документи вже під час цього річної вступної компанії. «Вони будуть опанувати основи науково-дослідницької роботи в бібліотеках, архівах, музеях», – повідомила завідувач кафедри історії України та суспільних дисциплін, кандидат історичних наук, доцент Ірина Стадник. Як мінімум ще один ВНЗ взявся за проблему забезпечення підготовки музейних кадрів, які після закінчення свого навчання будуть спроможні працювати в музейній галузі [20].

7) Забезпечення охорони музеїв.

Однією проблем українських музеїв – забезпечення охорони. Кожного фінансового року ця проблема виникає не раптово, а закономірно. Брак коштів на оплату послуг охорони музеїв є причиною цього. По суті не виконується норма, зафіксована в третьому абзаці ст. 13 Закону України «Про музеї та музейну справу», про те, що сума витрат на забезпечення охорони музеїв обов'язково визначається в державному та місцевих бюджетах і вноситься до переліку захищених статей видатків загального фонду бюджетів.

Але ця проблема є лише опосередкованою, а головною причиною є визначення чинним законодавством єдиного можливого постачальника послуг охорони (Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України, ДСГО) за умов непрозорості тарифів на такі послуги та питань якості і відповідності потребам замовника. Неодноразово на різних рівнях ставилося питання про високу ймовірність корупційної складової такої моделі організації музейної охорони та неефективність використання бюджетних коштів [21].

В країнах Євросоюзу справа з безпекою значно ліпша і набагато практична та відокремлена від державних структур. У Великобританії безпеку в музеях, архівах та бібліотеках забезпечує спеціально створена Рада музеїв, бібліотек та архівів. Ця рада опублікувала 182-сторінкове видання присвячене питанням побудови безпеки, сигналізації, роздрібною безпеки, особистої безпеки, перевірці сумок, контролю основних засобів, робочих процедур, підрядників, кур'єрів, співробітників служби безпеки та планування кризового менеджменту. Вона включає зразкові форми для повідомлення про інциденти та злочини. Вона також має інформацію про програму державного відшкодування, яка є специфічною для Великобританії. Рада співпрацює з іншими культурними організаціями, щоб представити колекцію посилань, веб-сайт із практичними порадами та короткі інформаційні листи з питань безпеки, таких як використання відеоспостереження, поради для архітекторів та планувальників, а також демонстраційні справи.

8) Сприяння міжнародному співробітництву в галузі музейної справи.

Сьогодні, на початку XXI ст. в основу розвитку музейництва покладено концепцію «social network» – мереж, мережного партнерства, мережного менеджменту [2]. Розгортання діяльності міжнародних організацій у сфері культурної спадщини й музейництва було зініційоване в середині минулого століття Організацією Об'єднаних Націй. З цією метою у складі ООН 1946 р. була заснована неурядова організація – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (United Nations Education Science and Culture Organization – UNESCO). Діяльність ЮНЕСКО охоплює широке коло питань: ліквідацію неграмотності і боротьбу з дискримінацією в царині освіти, вивчення, збереження і популяризацію національних культур, проблеми інформації та безліч інших актуальних для міжнародного співтовариства проблем [22]. В нашій країні мережна ідея почала поширюватися в останні роки. Різні координаційні центри закордонних мереж заохочують участь українських музеїв у членстві в цих мережах. Однак у цих міжнародних списках українських музеїв дуже мало. Це зумовлено недостатнім розвитком та освоєнням інформаційних і комунікаційних технологій в українських музеях. Велика низка музеїв просто не знають про такі можливості, вони не займаються пошуками іноземних партнерів, не намагаються налагодити електронну комунікацію з останніми. Також для українських музеїв продовжує залишатися проблемою мовний «бар'єр» у спілкуванні з закордонними партнерами.

SUMMARY

The article attempts to reveal the situation of the museum business development at two levels: the state, central one analysing the normative documents that ensure the functioning of museum institutions in Ukraine and the subsequent process of reforming the system; and the local one analyzing everyday tactics and strategies for the functioning of museum-based fieldwork.

Keywords: museology, reform, analytical centers, museum management and marketing.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про музей та музейну справу» від 1995 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 1995. – № 25. – Ст. 192. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80?test=4/UMfPEGznhhJHm.ZiWdu2ubHI4UIs80msh8Ie6>
2. Про затвердження переліку музеїв, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80?test=4/UMfPEGznhhJHm.ZiWdu2ubHI4UIs80msh8Ie6>
3. Як зберегти та примножити архівно-музейні скарби України. Дата оновлення: 05.07.2017 // Мультимедійна платформа іномовлення України «Укрінформ». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2258273-ak-zberegti-ta-primnoziti-arhivnomuzejni-skarbi-ukraini.html>
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Положення про Музейний фонд України» від 20 липня 2000 р. № 1147 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 1007. // Законодавство України. UR; Шевцов І. П. Сучасний стан розвитку музейних інформаційних систем. // Вісімнадцяті Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XVIII Сумцовських читань), 18 квітня 2012 р. – Х.: Майдан, 2012. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2012/article.html?n=19>
5. Правдін Іван. Міністерство похорон культури України! Частина III. Музейний фонд. // Міжнародна інформаційна агенція Vector News. Дата оновлення: 06.04.2016. URL: <https://www.vectornews.net/exclusive/16460-mnsterstvo-pohoron-kulturi-ukrayini-chastina-muzeyniy-fond.html>; Приказ Министерства культуры СССР «Об утверждении инструкции по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР» от 17 июля 1985 г. № 290 // Социальный специализированный ресурс информационного содействия в сфере сохранения, консервации и реставрации памятников материальной культуры. «ARTconservation» 2007–2018. URL: <http://art-con.ru/node/3873>
6. Рябчикова Ф.Д. Формування та еволюція поняття музейний фонд держави // Краєзнавство. – 2016. – № 1–2. – С. 195–211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo_2016_1-2_19.
7. 1 липня 2016 р. у Києві відбулася конференція «Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа». Дата оновлення: 2 липня 2016 // ЗАБУТА СПАДЩИНА – портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності. URL: <http://lostart.org.ua/ua/news/603.html>
8. Повернення культурних цінностей: Мінкульт хоче змінити закон. Дата оновлення: 13.12.2017 // Мультимедійна платформа іномовлення України «Укрінформ». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2363792-povernenna-kulturnih-cinnostej-minkult-hoce-zminiti-zakon.html>
9. Смаглій Катерина. Музейна реформа: європейський досвід для України. // Часопис «Агора». – Випуск 14. – С. 37–45. URL: <http://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/02/Smagliy.pdf>

10. Коцарев Олег. Стратегія музею – що це таке і навіщо. Інтерв'ю з експертом. Дата оновлення: 29.08.2013 // Українська Правда. Історична Правда – онлайнове суспільно-історичне, науково-популярне видання. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/29/135353/>
11. Будинок-музей Антона Чехова отримав гроші на реставрацію. Дата оновлення: 1 октября 2010 // Телеканал новостей «24». URL: https://24tv.ua/ru/ukraina_tag1119; Закарпатський музей отримав європейський грант на майже мільйон (ВІДЕО). Дата оновлення: 22 грудня 2013р. // Інтернет-видання «Закарпаття онлайн Beta». URL: <http://zakarpattya.net.ua/Zmi/118045-Zakarpatskyi-muzei-otrymav-ievropeiskyi-hrant-na-maizhe-milion-VIDEO>.
12. Копитько Олексій. Офіційна статистика: Музеї України у 2012 році // «Музейний простір». Проект «ProMuseum: розвиток ресурсної бази та модернізація музейної галузі України» Дата оновлення: 23 квітня 2013. URL: <http://prostir.museum.ua/post/30119>.
13. Фіщук Ольга. Україна – музейна Країна. // УНІАН – Інформаційна агенція. Дата оновлення: 18.05.2010 // URL: <https://www.unian.ua/culture/358865-ukrajina-muzeyna-krajina.html>.
14. Музеї Києва // «Первое экскурсионное бюро». URL: <http://www.primetour.ua/uk/excursions/museum> (дата звернення: 18.12.2017); Музей відомого вченого-мандрівника М. М. Миклухо-Маклая. URL: <http://mmaklay.com/o-muzee/?lang=ua>
15. Музей Майдану // Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua/page/muzei-maidanu>
16. Аліванцева О.В. Музей «Літературне Придніпров'я». Досвід роботи перших років існування // Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького URL: <http://museum.dp.ua/article0105.html>.
17. Олег Пономарев. Меморіал жертвам Голодомора: ни дня без скандала Дата оновлення: 26 ноября 2011 г. // Інформаційний ресурс «Обозреватель.UA».
18. Артющенко Василий. Киеве построят вторую очередь музея Голодомора за 700 млн. грн. Дата оновлення: 21 ноября 2017 г. // Міжнародний громадсько-політичний тижневик «Дзеркало Тижня» ZN.UA <https://zn.ua/UKRAINE/v-kieve-postroyat-vtoruyu-ochered-muzeya-golodomora-za-700-mln-grn-266867.html>.
19. Мохнюк Р. С. Удосконалення фахової компетенції музейних працівників у системі підвищення кваліфікації (з досвіду роботи рівненського центру підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників культури національної академії керівних кадрів культури і мистецтв) // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – Випуск 113. – С. 116–119.
20. У ЧДТУ почнуть готувати експертів-музеєзнавців. Дата оновлення: 14.02.2017 // Городище.інфо. URL: <http://horodysche.info/news/3745-u-chdtu-pochnut-gotuvaty-ekspertiv-muzeyeznavciv>
21. Наказ Міністерства внутрішніх справ та Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Інструкції з організації охорони державних музеїв, історико-культурних заповідників, інших важливих об'єктів культури підрозділами Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України» від 30.07.2004 № 846/489 (зареєстр. в Міністерстві юстиції України 20.08.2004 р. за № 1033/9632) <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1033-04>
22. The New Museology / Ed. by Vergo P. – London: reaction Books, 1989.

ІСТОРІЯ ЗАЛІЗНИЧНОЇ СПАДЩИНИ КРАЮ

УДК 908

Белицький П. В.,
Водолазський О. О.

ПЕРЕДУМОВИ БУДІВНИЦТВА І ПЕРШІ РОКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАЛІЗНИЦЬ У ЗАГАЛЬНОМУ НАПРЯМІ РУТЧЕНКОВЕ – ПОКРОВСЬК

Розкрито питання розвитку видобувної промисловості західної частини Донецького краю як основної першопричини будівництва магістральних залізниць і під'їзних колій у загальному напрямі Рутченкове – Покровськ Донецької залізниці. Надано інформацію про перші 25 років функціонування зазначених залізниць, у тому числі порушено питання про дискусію щодо можливого демонтажу частини залізниці Рутченкове – Гришине (Покровськ) в першій половині 20-х років ХХ століття.

Проект залізниці Рутченкове – Гришине (Покровськ) із тупиковими коліями Цукуриха – Коханівка (с. Іллінка) й Чунишине – Сазонове (с. Звірове) було остаточно затверджено на початку 1914 року, і протягом 1914–1918 років були укладені рейки на вказаних ділянках новобудови. Втім, за 100 років існування залізниць даного напрямку не було представлено широкому колу читачів погляд на події, із яким пов'язане функціонування роздільних пунктів і перегонів, а також аналіз останніх. Отже, систематизація відомостей, пов'язаних із минулим даної залізниці як окремої складової залізниць Донецького краю є актуальною задачею.

Системне вивчення історії залізниці Рутченкове – Покровськ розпочалося в 70-х роках минулого століття, і радянська версія історії цієї лінії викладена в роботах дослідників залізничної справи в Донецькому краї К.Клименко, В.Мартиненка. Втім, дореволюційна історія залізниці, а також події перших років радянської влади в них викладені стисло, не кажучи вже про історію окремих роздільних пунктів [1–3]. Виклад довоєнної історії залізниць Донецького краю зводилися до опису трудових досягнень на місцях, і по них складно відновити події першої чверті століття історії залізниці Рутченкове – Покровськ дуже складно. Отже, дослідження історії цієї залізниці мають сенс.

Метою роботи є стислий виклад найголовніших подій в історії залізниці Рутченкове – Покровськ як окремої складової залізниць Донецького краю протягом перших 25 років її функціонування. Для досягнення мети слід вирішити такі задачі:

1) Розглянути проблему можливого закриття залізниці Рутченкове – Гришине (Покровськ) у 20-х роках ХХ століття та причини поставлення цього питання на порядок денний;

2) Визначити основні події в довоєнній історії роздільних пунктів вказаної залізниці, а також встановити дані із вантажообігу і пасажиробігу станцій з 1915 року до початку 40-х років ХХ століття.

1. Подолання загрузи демонтажу залізниці Рутченкове – Гришине у 20-х роках ХХ століття. Отже, навесні 1914 року розпочалися земляні та інші роботи із будівництва залізниці Рутченкове – Гришине (Покровськ) – Добропілля. До листопада-грудня 1915 року вдалося відкрити тимчасове товарне і пасажирське сполучення на ділянках Гришине – Добропілля (циркуляр Головного штабу № 145), Рутченкове – Красногорівка – Роя і Гришине – Селидівка (циркуляр № 167). В січні 1917 року було відкрито постійний рух на сполучній гілці Рутченкове – Гришине, в грудні 1917 року – на гілці Чунишине – Сазонове, в листопаді 1918 року – на гілці Цукуриха – Коханівка. Всі гілки були відкриті як залізниці загального користування, з перспективою відкриття на них пасажирського руху. Вокзали всіх станцій на зазначених гілках були побудовані по єдиному архітектурному плану. Втім, в 1917 році пасажирські потяги пішли лише у сполученні Гришине – Рутченкове. Робочі

(приміські) поїзди Цукуриха – Курахівка і Чунишине – Бельгійський пішли тільки в середині ХХ століття. [3; 4, с. 118 т. 149д, 149е; 5].

У першому приближенні, вартість проїзду в цих вагонах уособлювала тариф плацкартного, загального вагонів пасажирського потягу і вагону приміського потягу. Втім, їздити потягом в 1917 році було занадто дорогим задоволенням для робітників. Вартість проїзду дорослого пасажира від Селидівки до Гришиного за найдешевшим тарифом – вагону IV класу (який, до революції зазвичай призначався із купою застережень, – наприклад, для масових перевезень робітників від пункту А до пункту Б) – становила 23 копійки (з урахуванням тимчасового «військового» збору – 25% від основної вартості квитка). Для сьогоднішнього, за співвідношенням тодішньої та сучасної середньої зарплатні робітника, це близько 30 грн. А були ще більш дорогі вагони III і II класів. Це при тому, що як і зараз в Україні, 100 років тому пасажирські залізничні перевезення в Російській імперії були збитковими [4, т. 707].

Після революційних подій 1917–1921 років вантажопотік залізницею Рутченкове – Гришине впав до критичної позначки. Пасажирські залізничні перевезення тут було згорнуто ще восени 1917 року. Кількість вуглекопалень скоротилася до мінімуму, але найстрашнішим було те, більшість капітальних рудників у зоні тяжіння до залізниці позакривалися. В результаті, замість трьох пар потягів на добу (одна з них – пасажирські), які курсували залізницею до революції, на початку 20-х років залишилися дві пари вантажних потягів на тиждень. Зменшення обсягів вантажоперевезень призвело до скорочення часу роботи станцій напругу – останні працювали по 8 годин на добу, замість колишніх 16 годин. Якщо вантажний потяг прибував на станцію по закінченні часу роботи останньої, то він залишався тут «ночувати». В перші роки після виру революційних подій гужові перевезення розвинулися до неймовірних масштабів, і став загрожувати залізничним перевезенням у південній частині так званого Гришинського вугленосного району. Адже гужові підводи від Селидівки із вантажами призначення «Юзівка» (сучасний Донецьк) йшли не на станцію Желанна, як до будівництва залізниці Рутченкове – Гришине, а безпосередньо до Юзівки. Вивізних потягів там було також замало [6, с. 21].

Крім того, малодіяльні залізниці в районі Селидівки, Курахівки потребували регулярних фінансових відрахувань на підтримання її робочого стану. Так, взимку залізницю мали регулярно розчищати. Проблемними місцями були глибокі виїмки на перегоні Роя – Цукуриха, де висота снігових заметів у зиму 1923–1924 років перевищувала 3 сажні. В 20-х роках стала наявною ще одна проблема на залізниці Рутченкове – Гришине. В 1915 році було спроектовано систему дренажу лінії. Гідротехнічні штучні споруди спроектував начальник 3-го відділення служби колії Катерининської залізниці М. Є. Долгов за нормативами Пологівської дощомірної мережі, в район дослідження якої входив басейн річки Вовча. Але подальша експлуатація залізниці Рутченкове – Гришине довела необхідність якомога скорішого удосконалення нижньої технічної будови колії. На перегоні Селидівка – Чунишине (68 км, 69 км) спорудження дренажної канави навіть не було завершено, а на ділянці Роя – Цукуриха (37 км, 42 км, 48 км) її взагалі не було (дані на 1930 рік). Труба під переїздом біля станції Чунишине (71–72 км) була замалого діаметру для проходу води під час зливи. Завершення робіт зі спорудження потребував не лише дренаж залізниці. На тимчасових мостах через річки Солоня (станція Селидівка, 63 км) і Солоненька (69 км) було встановлено обмеження швидкості в 10 км/год. Отвір мосту через річку Вовча біля станції Роя (32 км) був замалим для проходу весняної води [7, с. 8-9; 8, с. 316; 9, с. 273, 281].

У рамках боротьби із гужем і скорочення експлуатаційних витрат на малодіяльні залізничні напрями, в рамках однієї залізниці, дискутувалося навіть питання демонтажу колії на ділянці Рутченкове – Гришине від Рої до Чунишиного. Втім, залізницю не лише не демонтували, а й ще відновили на ній у 1924 році пасажирський рух у вигляді курсування трьох пар пасажирсько-товарних потягів на тиждень. Час прямування потягу між кінцевими пунктами складав 7–8 годин. Такий великий час в дорозі пов'язаний не стільки із малою

ходовою швидкістю складу (до 30 верст на годину), скільки із тривалими стоянками на проміжних пунктах. Більше половини часу прямування від Гришиного до Рутченкового, і навпаки, займав саме простій складу. По станції Цукуруха потяг, під час прямування в обох напрямках, стояв по 2 години, оскільки паровоз використовувався для подачі й вивезення вагонів з Курахівської гілки маневровим порядком. По станції Рутченкове потяг стояв по 40 хвилин. Жодних буфетів по проміжних роздільних пунктах залізниці Рутченкове – Гришине, в тому числі по Селидівці, в 20-х роках минулого століття не було. В основному складі потягу (тобто, його пасажирській частині) були трьохвісний багажний вагон, а також 5 двохвісних жорстких плацкартних або «товарних пристосованих безплацкартних» вагонів («теплушок»). Локомотивом зазвичай був паровоз серії O^B або Щ, вагова норма – 800 тон (30–35 двохосних товарних вагонів) [3; 6, с. 21–22; 10, с. 82–84].

З 1928 року цей потяг курсував уже 4 рази на тиждень, а в зимній графік на 1930–1931 рік було закладене щоденне курсування пасажирсько-товарного потягу № 403/404 Гришине – Сталіне (Донецьк). З'явилися зупинки на закритих роз'їздах Солоний і Гострий. Основний склад потягу було збільшено до 8 жорстких двохосних вагонів, 1 поштового двохосного і 1 багажного трьохосного вагону. До основного складу дозволялося причіпляти навантажені й порожні товарні вагони в такій кількості, щоб загальна кількість осей не перевищувала 100. Для обслуговування Курахівської гілки, при наявності потреби у подачі та вивезенні вантажних вагонів, по станції Цукуруха від основного складу відчіплявся паровоз і 1 класний вагон, в якому здійснювалося перевезення пасажирів. При цьому потяг запізнювався, а про очікуваний час запізнення від графіку на станції прямування потягу телеграфував черговий по станції Цукуруха. За вказівкою курсували й «воїнські» потяги у сполученні Рутченкове – Гришине – Рутченкове (3 пари, закладені у комерційний графік руху поїздів на 1930 рік) із зупинкою по Рої [9, с. 74–76; 233–235; 11, с. 237 т. 548].

В 1932 році пасажирський потяг № 92/91 від станції Гришине в напрямі Рої курсував щоденно і його маршрут було подовжено до Макіївки (Вантажної). Потяг курсував раз на день, але для його курсування за графіком на лінії було задіяно 2 склади. Від Гришиного до Сталиного потяг йшов 4 години, до Макіївки – майже 9,5 годин. В 1934 році потяг було переведено в категорію поштових, і було збільшено час у дорозі (імовірно, через заміну рейок уздовж ходу на більш важкі). До 1936 року цей потяг було знов прискорено, а в 1937 році – маршрут прямування потягу скорочено до станції Ясинувата. Втім, тоді вказаним напрямом вже курсували 2 пари пасажирських складів на добу. В 1940 році на залізниці з'явилися буфети із холодними закусками по Рої, Красногорівці. Пасажирські потяги №№ 41/42 і 93/94 Красноармійське (Покровськ) – Ясинувата продовжували курсувати щоденно, час в дорозі від Красноармійського до Сталиного було скорочено до 3 годин [12, т. 558; 13, т. 558; 14, т. 558; 15, с. 379 т. 558; 16 с. 408 т. 558].

Отже, перші 25 років існування залізниці Рутченкове – Покровськ пов'язані спочатку зі скасуванням щоденної пари пасажирських потягів у сполученні Гришине – Рутченкове, падінням вантажообігу напряму до критичної позначки, загрозою демонтажу будови колії від району річки Вовча, імовірно, до Чунишиного, а з середини 20-х років – штучного підтримання вантажо- і пасажирообігу напряму, їх поступовим збільшенням і розвитком інфраструктури ходу.

2. Роздільні пункти залізниці Рутченкове – Гришине. Пропонується стислий огляд роботи роздільних пунктів залізниці Рутченкове – Покровськ у першій половині ХХ століття.

Назва станції Чунишине походить від дублюючої найменування населеного пункту Зелене – Чунихіна, за прізвиськом власників тамтешніх земель. Станом на 1917 рік, колійний розвиток станції Чунишине включав у себе 9 колій, в тому числі 2 тупики. Серед споруд слід відмітити пасажирську будівлю, криту й відкриту товарні платформи, пакгауз, орендні ділянки під склади вантажів, дві пасажирські платформи [17, с. 551]. Але обсяги навантаження по самій станції Чунишине як за царський, так і за радянський період були відносно невеликими. Наприклад, в 1923–1924 господарчому році тут було відвантажено 733 т, в 1924–25 господарчому році – 230 т вугілля. Вугілля споживалося залізницями країни.

Після жовтня 1924 року відправлення вугілля взагалі відсутнє. Станом на 1934 рік, тут було прийнято близько 500 т, а відправлено – близько 90 т вантажів. Поблизу роздільного пункту у 20-х роках ХХ століття працював Єленінський рудник (№ 7) [18; 19, с. 160; 20, с. 54–55, 84–85; 21; 22].

Станція була збудована для примикання тупикової залізничної колії до рудників Західно-Донецького кам'яновугільного і Надеждо-Мар'їнського товариств (станція Сазонове), а також англо-франко-бельгійського анонімного товариства Гришинських копалень і шахт братів Чечик (станція Бельгійський). Майже вся вантажна робота станції Чунишине була пов'язана із оперуванням вантажопотоками вказаних вище підприємств. Залізнична колія Чунишине – Сазонове була відкрита у грудні 1917 року як вантажна, із перспективою відкриття тут у найближчій перспективі пасажирського руху. Але на ділі пасажирські (робітничі) потяги тут ходили лише після Другої Світової війни [23, с. 9917; 24].

Станцію Бельгійський, що на під'їзній колії Чунишине – Сазонове, було відкрито для вантажних операцій у грудні 1917 року. Тоді станція мала 6 колій, дві з яких – тупикові. Були побудовані крита і відкрита товарні платформи, пакгауз, а в одному з тупиків розміщувалися орендовані ділянки під склади вантажів. В майбутньому передбачалося тут розмістити вагонні ваги. Оскільки станція Бельгійський розташовувалася на під'їзній гілці загального користування, тут передбачалося пасажирська будівля і дві пасажирські платформи. Походження назви станції не криє в собі ніяких таємниць і загадок: з 1912 року тут було відкрито рудник англо-франко-бельгійського анонімного товариства Гришинських копалень, голова правління – французький підданий М. І. Каттавоз. В радянські часи це підприємство стало рудником № 5 Гришинського куща, а пізніше – Шевченківським рудником і шахтою ім. Т. Шевченка [17, с. 571; 25; 26; 27].

Вантажообіг станції був досить великим, і це в першу чергу пов'язано із роботою шахти ім. Т. Шевченка. Саму шахту ще в 20-х роках було визнано нерентабельною, втім підприємство пережило епоху індустріалізації, воєнне лихоліття, розквіт 50-х – 60-х років, і закрилося лише після повного вичерпання запасів вугільного родовища в 1990 році. То ж, головним вантажем станції було вугілля. В 1923–24 господарчому році станція відправила 23,0 тис. т, в 1924–25 році – 37,8 тис. т, в 1925–26 році – 65,7 тис. т вугілля марки Г. Приблизно 70 % вугілля споживали залізниці СРСР. В 1934 році станція Бельгійський відправила 158 тис. т, а прийняла 5,8 тис. т різноманітних вантажів. Навіть в 1945 році, коли господарство ще не було повністю відновлено після завершенні бойових дій у Донбасі, а фронт потребував якомога більше вугілля, станція Бельгійський перевиконувала план навантаження, у серпні – на 130–140 % [18; 20, с. 54–55, 84–85; 28, с. 66–67; 29; 30].

Станція Сазонове рудника Західно-Донецького кам'яновугільного товариства, станом на 1917 рік, мала 6 колій (з них – 2 тупики), орендні ділянки під склади вантажів, станційну будівлю, 2 пасажирські, 2 товарні (криті й відкриті) платформи й пакгауз. В перспективі передбачалося облаштувати ще 6 станційних колій (з них – 3 тупикових), встановити вагонні ваги й поворотне коло (для розвороту паровозів на тупиковій станції). Втім, показники роботи станції за радянський період відсутні. Пасажирський рух тут також не здійснювався. Станом на 30-ті роки ХХ століття, станція ще існувала. На післявоєнних картах радянського Генштабу тут значилася дрібна шахта Кравченка [17, с. 573; 31].

Зупинка приміських потягів Солоний була відкрита як залізничний роз'їзд разом із будівництвом дільниці Гришине – Селидівка, – у грудні 1915 року. У 1917 році по роз'їзді зупинявся пасажирський потяг № 22/21 у сполученні Гришине – Рутченкове із вагонами II–IV класу. Колійний розвиток роз'їзду у 1917 році складався із 6 станційних колій (з них – 2 тупики). Серед споруджень: пасажирська будівля, 2 пасажирські платформи, пакгауз, орендні ділянки під склади вантажів. У найближчому майбутньому передбачалося укладання ще 5 станційних колій (з них 1 тупик) і спорудження відкритої товарної платформи [4, с. 118 т. 149д; 5; 17, с. 553].

Даних про будь-яку вантажну роботу роз'їзду (в 40-х роках ХХ століття – станції) Солоний не знайдено. Долина річки Солона, де було відкрито однойменний роз'їзд,

вважалася вугленосною з 80-х років XIX століття, але станом на 1915 рік ані діючих шахт в даному районі, ані прямої необхідності в додатковому роз'їзді на перегоні Гришине – Селидівка, не було. Серед причин, які призвели до відкриття роз'їзду, краєзнавці села Жовте вказують на примху місцевого поміщика – С. В. Бахірева, який безплатно поступився землею на залізницю взамін на гарантії відкриття поблизу його маєтку роздільного пункту. І вже після відкриття роз'їзду, в тупику останнього знаходився власний вагон С. В. Бахірева для поїздок в Гришине і Юзівку, а по Гришиному розміщувався ще один поміщицький вагон – для більш далеких мандрівок.

Перекази, які дійшли до нас через декілька поколінь, непрямым чином відображаються в документах дореволюційної епохи. В роки будівництва лінії Рутченкове – Гришине – Добропілля і відповідних «живильних» колій, в управлінні Катерининської залізниці існував окремий підрозділ, який поділяв трасу новобудови на 4 дистанції. Посаду начальника 3-ї дистанції, тобто будівництва ділянки Гришине – Селидівка, до 1917 року був інженер М. С. Новіков, який під час будівництва проживав у маєтку С.В.Бахірева. Щодо питання відсутності необхідності роз'їзду Солоний як вугленавантажувальної станції – воно є дискусійний, оскільки станом на 1923–24 рік в Гришинському вугленосному районі вказано діючу шахту Бахірева [32, с. 217; 33, с. 17].

Будівництво станції Селидівка почалося також навесні-влітку 1914 року. Вже восени 1915 року було укладено шлях на ділянці від станції Гришине до майбутньої станції Селидівка, в тому числі був зданий «великий міст» через річку Солона. Колійний розвиток станції Селидівка, станом на 1917 рік, включав у себе 6 колій (з них 2 – тупики). Серед станційних споруд: 2 пасажирські платформи, пакгауз, відкрита і крита товарні платформи, ділянка під склади гірничозаводських вантажів. У перспективі передбачалося укласти ще 5 станційних колій. Штат працівників станції складався з 2 чоловік – начальника і стрілочника [3; 4, с. 118 т. 149д; 5; 17, с. 555; 23].

Станом на кінець 1916 року, станція Селидівка не значилася в списку вугільних, хоча селянські та власницькі шахти в районі сусіднього казенного села Селидівка і в долині річки Солона працювали ще з середини XIX століття. Згідно зі статистичними даними начальника гірничого управління південній Росії, а також Ради З'їзду гірничопромисловців півдня Росії, в 1915–1916 роках при станції Селидівка значився Покровський рудник братів І. і А. Чечік і Я. Радіна, видобувна здатність якого в 1915–1917 роках оцінювалася в 0,8–1,2 млн. пудів вугілля на рік [34, с. 22; 35, с. 125; 36, с. 38-39].

У 1923-24 господарчому році станція Селидівка відправила 233 т вугілля. При станції крупних рудників уже не було: працювали лише дрібні шахти Белинського, Гука й Слабкіна. В 1924 році відвантаження вугілля по станції припинилося, а з цим фактично завмерла й вантажна робота станції. Дискутувалося питання демонтажу колії від Чунишиного до Курахівки. Втім, призначення вантажо-пасажирського потягу Гришине – Сталіне (Донецьк) у 1924 році фактично врятувало залізницю і станцію Селидівка від неминучого [6, с. 21; 10, с. 82–84; 20, с. 84–85; 33, с. 17, 20].

У 1926–1927 господарчому році прибуття вантажів по станції Селидівка склало приблизно 800 т, а відправлення – близько 900 т, і це один з найнижчих показників серед станцій напряму Рутченкове – Гришине за аналогічний період. За радянських часів по станції Селидівка здійснювалося, в основному, пасажирських рух [16, с. 408 т. 558; 37, с. 197 т. 548; 38; 39, с. 355 т. 558].

Станція Цукуриха, разом із колією «другої дистанції» Роя – Селидівка, стала до ладу у 1916 році. Назва роз'їзду походить від топоніму «Цукрова балка», яка розташована неподалеку. За переказами, тут проходив торгівельний шлях, яким возили цукор. Постійний товарний і пасажирський рух тут було відкрито у січні 1917 року. У травні 1917 року через станцію пішли пасажирські потяги. Головне призначення станції (тоді – роз'їзду) – примикання колії на Кураховські шахти. Саму колію протяжністю 14 верст від роз'їзду Цукуриха до тупикової станції Кохановка (в районі села Іллінка) відкрили аж у листопаді 1918 року. На 8-й версті шахтної гілки була відкрита станція Кураховка. Планувалося одразу

ж пристосувати шахтну гілку під рух пасажирських складів, але у зв'язку із усім відомими подіями, регулярні пасажирські (робочі) потяги тут пішли лише у другій половині 40-х років минулого століття, та й не до кінцевого пункту [3; 4, с. 118 т. 149д].

Станом на 1917 рік, колійний розвиток роз'їзду Цукуриха включав у себе 10 станційних колій, з них 2 – тупикові. Серед споруд: пасажирська будівля і 2 пасажирські платформи, крита й відкрита товарні платформи, пакгауз і вагонні ваги. Штат станційних робітників складався із начальника і помічника начальника станції. В перспективі передбачалося укласти ще 5 тупикових станційних колій, які планували оснастити поворотним колом і будівлею для технічного обслуговування маневрових паровозів [17, с. 557].

Станом на 1926–1927 господарський рік, станція Цукуриха прийняла 2,1 тис. т., а відправила 8,5 тис. т. різних вантажів. Основне призначення станції Цукуриха у радянський період історії, окрім подачі вагонів і вивезенні вугілля з Курахівських шахт – обслуговування пасажирів. У 1925 році тут було відновлене пасажирське сполучення в обсязі 1 пари пасажирсько-товарних потягів Гришине – Сталіне 3 рази на добу. З 1930 року пасажирський рух був щоденним, і до Другої Світової війни пасажирських складів на напрямі було вже 2 на добу [16, с. 408 т. 558; 37, с. 197 т. 548; 38; 39, с. 355 т. 558].

Слід розрізняти дві станції Курахівка, які діяли в різний час, але розташовувалися в безпосередній близькості одна від одної.

Перша станція Курахівка на захід від сучасного села Зоряне Мар'їнського району (тодішня Курахівка) з'явилася в 1875–1876 роках внаслідок будівництва приватної 24-верстної Рутченківсько-Курахівської залізниці французького Гірничопромислового товариства на півдні Росії від станції Руднична (Рутченкове) до вугільного рудника товариства. Тут було зведено паровозне депо, обладнано телеграфну лінію на станцію Руднична і місто Маріуполь. Поруч звели міст через вузьку ділянку русла річки Вовча. Але станція працювала не більше 5 місяців, і відправила не більше 3 маршрутів з вугіллям. Внаслідок консервації рудника в 1876 році й відсутності перспективи будівництва нових залізниць через Курахівку, після 1882 року колійний розвиток станції та залізницю демонтували [40, с. 152; 41, с. 63–64].

Друга станція Курахівка діє й понині, а будували її в 1914–1918 роках силами Катерининської залізниці. Станція передбачалася для обслуговування вуглекопалень на правому, крутому березі річки Вовча на захід від сучасного Зоряного, – ще західніше «першої станції Курахівка». Зараз це тупикова станція, але проектом Катерининської залізниці 1899 року, складеним іще під керівництвом її першого начальника О.А.Верховцева, станцію Курахівка було передбачено на проєктованій залізничній ділянці від Рої до поста Журавка (нині – блок-пост № 10 перегону Гродівка – Желанна). Проектами 1911–1913 років передбачалося будівництво з'єднувальної залізничної колії від Курахівки до Красногорівки (уздовж траси закритої Рутченківсько-Курахівської залізниці), а також гілки на Іллінку (Рузький, Коханівку). В результаті палких дебатів було вирішено будувати залізницю в напрямі Красногорівка – Роя – Цукуриха – Селидівка із тупиковою колією від станції Цукуриха на Курахівку й Коханівку (село Іллінка). Ділянку Курахівка – Коханівка демонтували після Другої Світової війни [3; 17; 42; 43; 44; 45; 46].

Станом на 1917 рік по станції Курахівка було 8 колій, в тому числі – 3 тупики. В перспективі передбачалося укладка ще 1 нової та подовження 1 старої тупикової колії. Поруч із пасажирською будівлею розміщувалася платформа протяжністю 50 сажнів. Були обладнані крита й відкрита товарні платформи, пакгауз, вагонні ваги орендні ділянки під склади вантажів. До станції тяжили Курахівський рудник В.І.Карпова, Вовчанський рудник В.М.Федоровського, а також дрібні шахти К.К.Кагермасова, М.С.Старенченка. Будівництво станції продовжувалося до листопада 1918 року. Ані інформації про повноцінні вантажні маршрути, ані інформації про вантажо-пасажирські потяги від станції Курахівка до революції не знайдено [3; 17, с. 575; 34, с. 21–22; 47, с. 42–43; 48, с. 25].

Після завершення активної фази збройного протистояння в Донбасі у 1918–1921 роках, станція Курахівка виконувала виключно вантажні операції. В 1923–24 господарчому році від станції було відправлено 804 т вугілля, в 1924–25 і 1925–26 господарчих роках вугілля від станції не відправлялося. Втім, до станції тяжіли Курахівський рудник (колишній В. І. Карпова), а також дрібні діючі шахти, з яких такими що діють вважалися копальні Венгеровського, Дерека, Матченка, Мирошниченка, Пархоменка, Старенченка, Щекотіхіна. Але були інші сільськогосподарські та промислові вантажі. В 1926–27 господарчому році станція Курахівка прийняла 3,9 тис. т і відправила 9,1 тис. т різноманітних вантажів. Причому, коливання вантажообігу Кураховки протягом року були чи не найбільшими серед станцій ділянки залізниці Рутченкове – Гришине. У жовтні 1926 року станція не діяла взагалі, а в 1927 року не відправляла вантажі. Максимум відправлення вантажів по Курахівці випав на травень 1927 року – 2,1 тис. т. Наявність вираженого вантажопотоку в напрямі Рутченкового, не ставили під сумнів доцільності існування станції Курахівка. Хоча, до 1924 року велася дискусія про демонтаж ділянки на Цукуруху і далі на Чунишине, і обладнання виходу з Курахівки на станцію Роя через станцію Коханівка, пост Вовча [6, с. 21; 20, с. 84–85; 33, с. 17–21; 38].

Налагодження стійкого вантажопотоку вугілля від станції Курахівка пов'язано із послідовним відкриттям шахт так званої «Курахівської групи», починаючи з другої половини 20-х років. Найбільш відомі з них – №№ 10, 38/119/Д (або ж просто № 38), 40, 42, 43. Шахту № 38, наприклад, в 30-х роках законсервували як нерентабельну, а потім – розконсервували (тобто, збудували наново). Шахта № 40 «Гірник» закривалася в 90-х роках і розконсервувалася в 2000-х. А шахта № 42 працює донині. Пасажирський рух від Цукурухи до Курахівки розпочався не пізніше 1930 року, коли від пасажирсько-товарних потягів Гришине – Сталіне (Донецьк) почали відчіпляти по Цукурисі один класний вагон, який прямував у складі вантажного потягу (за наявності вантажних вагонів) на Курахівку або з Курахівки (див. вище) [9, с. 74–76; 28, с. 6667; 46].

Станція Коханівка за різними проектами кінця ХІХ – початку ХХ століть називалася по-різному: Іллінка, Рузьський, і власне – Коханівка. Останні дві назви пов'язані із прізвищами місцевих землевласників. Після будівництва у 1914–1918 роках залізниці Рутченкове – Гришине й тупикової гілки від «лінії» до Іллінки, за відповідним роздільним пунктом закріпилася назва «Коханівка». У 1911–1914 і 1921–1924 роках дебатовалося питання облаштування виходу від Іллінки до станції Роя через пост Вовча шляхом облаштування колії між постом та Іллінкою [42; 43; 44; 45; 46; 47; 48].

Станом на 1917 рік станція Коханівка мала 7 колій, з них – 2 тупики. В подальшому передбачалося обладнання 2 колій (з них – 1 тупика) і подовження одного тупика. Окрім цього, тут мали бути пасажирська будівля, перон, крита й відкрита товарні платформи, пакгауз, вагонні ваги, орендні ділянки під склади. До Іллінки тяжіли Костянтинівський рудник К. С. Пенякова, Володимирівський та Олександро-Михайлівський рудники В. М. Геккера, Іллінський рудник М. М. Чечика, Ольгинкутський «міщанський» рудник Я. Ш. Прахія, Ольгинкутський «селянський» рудник Ф. Д. Грицяя, Анненська копальня К. Ф. Лефтерова, Єремєєвська копальня Л. Х. Когана, Успенська копальня С. Ф. Ківатицького й Н. Д. Кругляка, Зиновіївський рудник. Не дивлячись на те, що частина рудників, розташованих на південь від станції, відправляло вугілля до станції Роя, вантажопотік вугілля від Коханівки мав бути досить великий. Втім, у листопаді 1918 року, коли залізничне будівництво через загострення збройного конфлікту перервалося, облаштування станції Коханівка так і не завершилося. Збройне протистояння обернуло ефект від залізниці практично в нуль [3; 17, с. 577; 34 с. 21–22; 36 с. 36–39; 48 с. 25–26].

В 1923–1924 господарчому році станція Коханівка відправила 2,13 тис. т. вугілля. При станції діяли рудник № 23 (колишній Олександро-Михайлівський В. М. Геккера), шахти Альошина, Грицяя, Журавльова, Кияшка, Лаппа (2 шахти), Логвиненка, Мороза, Попова, Притули, Ременникова, Родіонова, Сидорова, Чепчикова, Чумакова. Усі дрібні шахти були здані в оренду. Втім, після 1924 року вантажообіг станції Коханівка різко падає до нуля.

Пасажи́рські по́тяги від Коханівки за весь час її існування також не пішли [3; 20, с. 84–85; 27; 33, с. 17–21; 46; 49; 50].

Назва станції Роя походить від прізвища землевласників. Зараз поруч зі станцією розташоване місто енергетиків – Курахове. Назва проектованої станції «Роя (Александропіль)» вперше фігурує в документах 1899 року, коли мали будувати залізницю Руднична – Роя – Журавка (блок-пост № 10), але економічні негаразди в країні цьому завадили. Збудували залізницю Рутченкове – Гришине, а з нею – і станцію Роя, ліне в 1914–1917 роках. Тимчасовий пасажирський і товарний рух на ділянці Рутченкове – Роя було відкрито циркуляром Головного штабу № 167 від 15 (28) грудня 1915 року. В районі сучасного міста Курахове колія Рутченкове – Покровськ має найбільш сприятливий поздовжній профіль для руху важковагових вантажних складів [42; 43; 44; 45].

Станом на 1917 рік, станція Роя мала 6 колій, з них – 2 тупика. В найближчій перспективі передбачалося будівництво ще 5 колій (1 – тупик). Станція мала крыту й відкрити товарні платформи, пакгауз, орендні ділянки під склади вантажів, пасажирську будівлю, перон довжиною 50 сажнів і проміжну пасажирську платформу. Штат станційних працівників був тоді занадто скромним: начальник станції та його помічник. Цього було цілком достатньо, щоб забезпечити завантаження окремих вагонів (в тому числі, вугіллям) і курсування пасажирського потягу № 22/21 Гришине – Рутченкове, 1 пара на добу [4 с. 118 т. 149д; 17, с. 559; 51].

В 1918–1923 роках пасажирське сполучення через станцію Роя було відсутнє. Відновлення пасажирського сполучення на даному напрямі було пов'язано із масовим використанням для пасажирів «пристосованих товарних вагонів» («теплушок») у складі пасажирсько-товарних потягів № 22/21 Гришине – Сталіне, що курсували тричі на тиждень. В середині 20-х років, поряд із використанням жорстких плацкартних вагонів, у склад потягу включали «безплацкартні пристосовані товарні вагони», проїзд у яких коштував значно дешевше, аніж у перших. Лише у 1930 році курсування цих потягів, уже пасажирських і без «пристосованих вагонів», стало щоденним. В 1937 році курсували вже 2 пари пасажирських складів на добу, і до 1940 року на станції Роя з'явився буфет із холодними закусками [10, с. 82–84; 16, с. 408 т. 558; 39, с. 355 т. 558].

Щодо вантажної роботи, до 30-х років ХХ століття остання по станції Роя була невеликою. В 1916 році до станції Роя тяжіли кам'яновугільні рудники Костянтинівський рудник К. С. Пенякова, Іллінський рудник М. М. Чечика, Анненська копальня К. Ф. Лефтерова, Успенська копальня С. Ф. Ківатицького й Н. Д. Кругляка, Зиновіївський рудник. Але вугілля на станцію, не дивлячись на відкриття останньої для його прийому, масово так і не пішло: в 1917 році не було навіть заплановане придбання вагонних ваг. Станом на 1923–24 рік, при станції числилися рудники № 23 (колишній Олександромихайлівський Геккера), № 25 (Кацняєва) і № 26 (Маянца), які після 1924 року вже не діяли. То ж, дані про навантаження вугілля по станції Роя на початку 20-х років ХХ століття відсутні. Щодо 1926–27 господарчого року, тоді станція Роя відправила 4,1 тис. т, а прийняла 7,4 тис. т різноманітних вантажів. Максимальне прибуття за той звітний період (1,3 тис. т) припадало на березень 1927 року [33, с. 17–18; 20 с. 21–22; 38; 51, с. 140, 75].

Лише в другій половині 30-х років значення станції Роя почало зростати зі дня на день. З 1936 року тут зводиться Курахівська ГРЕС і селище Курахівбуд. Перша черга ГРЕС була запущена в 1941 році, останній турбогенератор запрацював у 1952 році [52].

Походження назви станції Гострий місцеві краєзнавці пояснюють наступним чином. В 1911-1914 роках дебатовалося питання траси залізниці в напрямі Рутченкове – Гришине або Рутченкове – Гродівка. Згідно із клопотаннями 1911 року, керівництво Катерининської залізниці та Рада З'їзду гірничопромисловців півдня Росії пропонувало будівництво залізниці в напрямі Рутченкове – Курахівка – Гродівка, тобто в обхід місцевості, де зараз знаходиться закрыта стація Гострий. Проектом Рудникової залізниці 1912 року передбачалося будівництво залізниці в напрямі Рутченкове – Курахівка – Гришине, – знову в обхід сучасного Гострого. Попередні дослідження за проектом лінії Рутченкове – Гришине

Катерининської залізниці не відповідали однозначно, за яким напрямом пройде залізниця: Максимілянівка (Красногорівка) – Роя – Вовча (зупинка 37 км) чи Максимілянівка – Курахівка. Земле- і шахтовласники В. І. та К. І. Карпови приклали немало зусиль, щоб довести доцільність проходження магістральної залізниці через сучасні Гострий, Рою із обслуговуванням Курахівки окремою тупиковою гілкою. Дискусія з цього питання була палкою, гострою, – звідси, начебто, і бере свою назву нині закрита станція Гострий. Офіційною причиною трасування залізниці Рутченкове – Гришине через Гострий, Рою були міркування із організації водопостачання паровозів по станції Роя [23, с. 9917–9918; 43, с. 5; 45, с. VII-51; 53].

Будівництво залізниці розпочалося в 1914 році, сам роздільний пункт було відкрито в 1915 році. Станом на 1917 рік роз'їзд Гострий мав 6 колій, з них – 2 тупики. По роз'їзді було обладнано криту й відкриту товарні платформи, пакгауз, орендні ділянки під склади вантажів, пасажирську будівлю, перон і проміжну пасажирські платформи. Зі станційних працівників у 1917 році був лише начальник станції. Але курсування пасажирського потягу № 22/21 Гришине – Рутченкове – Гришине було вже налагоджене. В найближчому майбутньому передбачалося додатково обладнати 2 колії (в тому числі 1 тупик), встановити вагонні ваги і збудувати приватну залізничну під'їзну колію в напрямі гирла річки Лозова. Справа в тому, що при роз'їзді, станом на 1916 рік, числилися Костянтинівсько-Карпівські копальні К. І. Карпова, – можна сказати, «батька станції Гострий». Видобувна здатність цих копалень (1 шахта) у 1915–1916 роках оцінювалася в 0,5–1 млн. пудів вугілля на рік, хоча вуглевидобуток у 1915 році не досяг і 150 тис. пудів. Але на шахті вже працював водовідлив із електроприводом. То ж перспектива організації до 1917 року навантаження вугілля по Гострому була. Втім, даних про вантажні операції по Гострому саме із вугіллям ані до революції, ані після, – не знайдені [4, с. 118 т. 149д; 5; 23; 17 с. 561; 20, с. 22; 36, с. 38–39; 48, с. 25].

Після збройного протистояння в Донбасі у 1918–1921 роках, станція Гострий виконувала роль технічного роз'їзду без будь-якого навантаження вантажів. У 1921 році тут було дві будівлі, одна з яких – станційна, і два чоловіки в штаті (начальник станцій та сторож). Пізніше, коли відродили пасажирське сполучення на лінії Рутченкове – Гришине, у вокзальній будівлі облаштувався ще й касир. В 1924 році пасажирсько-товарний потяг № 22/21 Гришине – Юзівка/Сталіне (Донецьк) курсував тричі на тиждень, але по Гострому графікових зупинок цього складу не було. Лише в 1936 році організували регулярні зупинки вже щоденного поштового потягу Постишеве (Покровськ) – Макіївка по роз'їзді Гострий. Пасажирський рух тут тривав і після закриття й демонтажу колійного розвитку станції – до самого 2014 року [10, с. 82-84; 14, с. 372 т. 558; 53].

Станція Красногорівка за часи існування проектів залізниці в напрямі Рутченкове – Гришине мала декілька назв: Кристал, Максимілянівка, Красна Горка, Красногорівський і, власне, Красногорівка. Перша назва пов'язана із наявністю в цих місцях заводу шамотної цегли франко-руського Красногорівського товариства, друга – із великим селом на захід від станції. Третя – із найближчим населеним пунктом на північ від полустанку. Воно, врешті-решт, і стало остаточно затвердженим [23, с. 9918; 54, с. 6340; 55; 56, с. 2].

Історія станції Красногорівка починається з 1911 року, коли франко-руське Красногорівське товариство побудувало ширококолійну під'їзну колію від станції Рутченкове до села Красна Горка, в районі якого знаходився їх завод цегли. Фактично, було відновлено більшу частину колишньої Рутченківсько-Курахівської залізниці французького Гірничопромислового товариства на півдні Росії, демонтованої після 1882 року. Тоді ж дебатовалося питання про подовження колії до району Курахівки, тобто повне відновлення старої залізниці. В 1912 році дану під'їзну колію мали наміри використати представники проекту Рудникової залізниці, подовживши її не лише до Курахівки, але й до Гришиного і Лозової. В 1913 році напрям Рутченкове – Гришине ледве не опинився у власності спочатку товариства залізничних колій, а потім – товариства Північно-Донецької залізниці, доки остаточно не був закріплений за казенною Катерининською залізницею [37; 41; 42; 43; 44].

Будівництво залізниці Рутченкове – Гришине розпочалося в 1914 році. Щодо ділянки Рутченкове – Красногорівка, її було приведено у відповідність із вимогами до залізниць загального користування, і окремою угодою із Красногорівським товариством – передано Катерининській залізниці. Тимчасовий товарний і пасажирський рух ділянкою залізниці Рутченкове – Красногорівка – Роя було відкрито в листопаді 1915 року, постійний – в січні 1917 року. У травні 1917 року залізницею пройшов перший пасажирський потяг. Тоді станція Красногорівка мала 8 колій, з них 3 – тупикові. В перспективі мали укласти ще 4 колії. Поруч із вокзальною будівлею були обладнані перон протяжністю 50 сажнів, а також проміжна пасажирська платформа протяжністю 30 сажнів. Для вантажної роботи були зведені пакгауз, крита й відкрита товарні платформи, орендні ділянки під склади вантажів, вагонні ваги. Від станції до заводу шамотної цегли була обладнана гілка Красногорівського товариства протяжністю 2 версти. Штат станційних працівників складався з начальника станції, його помічника і стрілочника [24, с. 118 т. 149д; 47, с. 9917–9918; 48, с. 563; 52; 55; 56, с. 2].

В перші роки радянської влади станція Красногорівка стала лідером з вантажообігу серед станцій ділянки Рутченкове – Гришине. Станом на 1926–27 господарчий рік, станція Красногорівка прийняла 63,4 тис. т, а відправила 51,3 тис. т. різних вантажів. Найголовніший споживач і відправник станції – відкритий у 1899 році Красногорівський вогнетривкий завод, колишній згаданий вище завод шамотної цегли «Кристал» франко-руського Красногорівського товариства (голова – Г. Де'Жирик). З початку 20-х років завод носив ім'я В. І. Леніна. В 1928 році тут працювали 935 робітників, управляючим був С. Б. Коротков. Для виробництва використовувалися кварці Очеретянського родовища, а також глини місцевого родовища. Від станції Красногорівка в Курахівському й Галицинівському напрямках було прокладено вузькоколійки, якими курсували вантажні й робочі потяги. Так, до Курахівки із перетинанням річки Вовчої по мосту старої Рутченківсько-Курахівської залізниці курсував робочий потяг, який курахівці іменували «кукушка» («зозуля»). Саму залізницю називали «чугунка». Міст Рутченківсько-Курахівської залізниці через річку Вовча було зруйновано в роки Другої Світової війни [27; 38; 57, с. 149; 58; 59, с. 85–86].

Свою назву роз'їзд Старомихайлівка отримав від старовинного села в 2 км від полустанка. Інша назва зупинки, яку використовують місцеві мешканці, – «Розбита». За першою версією, свою «народну» назву полустанок отримав через зруйновану станційну будівлю, за другою – через стан колій. Саме так «охрестив» станцію, начебто, Н. І. Махно, який заїхав сюди на власному «бронепоезді». Знову таки, за версією місцевих красзнавців, історія станції починається в 1911 році, коли Красногорівське товариство побудувало тут технічний роз'їзд (за іншою версією – передаточну станцію) своєї під'їзної колі [60].

З початком будівництва залізниці Рутченкове – Гришине у 1914 році, тут було переобладнано під'їзну колію під вимоги, що висуваються до залізниць загального користування, й відкрито повноцінний залізничний роз'їзд. Станом на 1917 рік, по роз'їзді Старомихайлівка числилося 5 колій, в тому числі – 1 тупик, а також крита й відкрита товарні платформи, пакгауз, 2 пасажирські платформи та станційна будівля. В найближчій перспективі передбачалося обладнання ще 3 колій, запобіжного тупику й передаточної станції приватного користування для нових шахт (В. І.?) Карпова (3 колії, що примикали би до запобіжного тупика). До останньої станції мали примикати під'їзні колії від декількох шахт вказаного власника. До ескалації конфлікту 1917–1921 років по роз'їзді зупинявся пасажирський потяг № 22/21 Гришине – Рутченкове [4, с. 118 т. 149д; 17, с. 565; 56, с. 2].

Після революційних подій Старомихайлівка залишалася технічним роз'їздом, прямої потреби в якому не було. Свідчень про вантажну роботу станції у 20-х – 30-х роках минулого століття не знайдено. Щодо відновлення пасажирського руху, постійну графікову зупинку пасажирських складів (тоді – поштових потягів) Постишеве – Макіївка було впроваджено лише в 1936 році. Відтоді роз'їзд стає популярним серед пасажирів Петрівки й Старомихайлівки, які здійснювали в обласний центр трудові та соціальні міграції [14, с. 372 т. 558].

Отже, викладені основні події в історії роздільних пунктів із колійним розвитком на залізниці Рутченкове – Покровськ, вказані обсяги вантажо- і пасажирообігу останніх, дозволяють зробити висновок, що поступове відновлення інфраструктури на ході Рутченкове – Покровськ після громадянської війни в Росії відбувалося майже 20 років.

У результаті дослідження історії залізниці Рутченкове – Покровськ як окремої складової залізниць Донецького краю встановлені найголовніші події на даному напрямі протягом перших 25 років її функціонування, що дозволило зробити такі висновки:

1) Перші 25 років існування залізниці Рутченкове – Покровськ пов'язані зі скасуванням щоденної пари пасажирських потягів у сполученні Гришине – Рутченкове, падінням вантажообігу напряму до критичної позначки, загрозою демонтажу будови колії від району річки Вовча, імовірно, до Чунишиного, а з середини 20-х років – штучного підтримання вантажо- і пасажирообігу напряму, їх поступовим збільшенням і розвитком інфраструктури ходу. Занепад залізниці в 20-ті роки ХХ століття не згадувався у виданнях з історії Донецької залізниці, станції Покровськ, міста Донецьк тощо;

2) Поступове відновлення інфраструктури на ході Рутченкове – Покровськ після громадянської війни в Росії відбувалося майже 20 років. В результаті дослідження історії станцій вказаної залізниці встановлено: колійний розвиток і штат працівників роздільних пунктів у 1916–1917 роках, вантажообіг станцій у 20-ті роки, обсяги пасажирського руху в 20–30-ті роки ХХ століття, що раніше не вказувалося в історичній літературі для широкого кола читачів.

Напрями подальших досліджень: встановлення ключових подій у післявоєнній історії залізниці Рутченкове – Покровськ; встановлення історичного і технологічного зв'язку проектів і функціонування залізниць Рутченкове – Покровськ і Лозова – Покровськ; історія утворення залізничного вузлу по станції Гришине-Постишеве-Красноармійськ-Покровськ.

SUMMARY

The article discloses the development of mining industry in the western part of the Donetsk region as the root cause for construction of the main railways and access roads in the general direction of Rutchenkove – Pokrovs'k of the Donetsk railway. The given information covers the first 25 years of the railways' operation. Raised the issue about the possible partial dismantling of the Rutchenkove – Gryshyne (Pokrovs'k) railway in the early 1920s.

Keywords: Rutchenkove – Gryshyne railway, coal mines, passenger and freight train, cargo turnover of stations, operating costs.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Отдельные главы книги «А так зарождалась наша магистраль». – 1969–1970 г.г. – С правками К. Клименко и В. Мартыненко // Державний архів Донецької області (далі ДАДО), фонд № Р-6806, опис № 1, справа № 20.
2. Гусев М. И. Стальные пути Донбасса [Текст] / М. И. Гусев, К. Х. Клименко, А. М. Максимов и др. – Под общ. Ред. В. В. Приклонского. – Донецк, 1970. – 366 с.
3. Мартыненко В. В Западном Донбассе (рассказывают документы) [Текст] / В. Мартыненко // Железнодорожник Донбасса, №№ 98 (6987), 18.08.1977; 99 (6988), 20.08.1977; 100 (6989), 23.08.1977.
4. Официальный указатель железнодорожных и других пассажирских сообщений с мая 1917 года [Текст]. – СПб., 1917.
5. Циркуляры Главного Штаба за 1915 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gen-volga.ru/biblio/b-1915.htm>.
6. Баграев. Выгодно ли закрыть линию Рутченково – Гришино [Текст] / Баграев // Вестник Екатеринбургской железной дороги. – 1924. – № 57. – С. 21–22.
7. Дзевенис. Снегоборьба в зиму 1923–1924 г. [Текст] / Дзевенис // Вестник Екатеринбургской железной дороги. – 1924. – № 31. – С. 7–9.
8. Долгов Н. Е. Исследование вопроса об ожидаемом притоке воды к искусственным сооружениям строящейся линии Рутченково – Гришино [Текст] / Н. Е. Долгов. – Екатеринослав, 1915. – 424 с.

9. Расписание движения пассажирских поездов по коммерческому графику с 15 мая 1930 года. Екатерининская железная дорога [Текст]. – Екатеринослав, 1930. – 154 с.
10. Расписание движения пассажирских поездов по коммерческому графику с 1 июня 1924 г. Екатерининская железная дорога [Текст]. – Екатеринослав, 1924. – 120 с.
11. Официальный указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Зимнее движение 1928-29 г. – Ред.: С. Е. Брюль [Текст] / С. Е. Брюль. – М., 1928.
12. Официальный указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений / Зимнее движение 1932/33 г.г. // Ред.: С. Е. Брюль [Текст] / С. Е. Брюль. – М., 1932.
13. Официальный указатель железнодорожных, водных и других пассажирских сообщений / Зимнее движение 1934/35 г.г. // Ред.: С. Е. Брюль [Текст] / С. Е. Брюль. – М., 1934.
14. Официальный указатель железнодорожных, водных и других пассажирских сообщений / Летнее движение 1936 г. // Ред.: С. Е. Брюль [Текст] / С. Е. Брюль. – М., 1936.
15. Официальный указатель железнодорожных, водных и других пассажирских сообщений / Летнее движение 1937 г. // Ред.: С. Е. Брюль [Текст] / С. Е. Брюль. – М., 1937.
16. Официальный указатель железнодорожных, водных и других пассажирских сообщений на 1940 г. // Отв. ред.: М. Кречетников [Текст] / М. Кречетников. – М., 1940.
17. Альбом схематических планов станций Екатерининской железной дороги [Текст]. – Екатеринослав, 1917. – 578 с.
18. Стёпкин В. П. Красноармейский район: Люди, история, факты [Текст] / В. П. Стёпкин, П. Е. Гайворонский, Н. Н. Яцюк. – Донецк, 2003. – 239 с.
19. Синонимика угольных пластов Донецкого бассейна [Текст] // Сост.: Б. Ф. Мефферт, П. И. Степанов, Н. А. Родыгин и др. – Л., 1926. – 178 с.
20. Ведомости о вывозе в 1924–25 г. донецкого минерального топлива и горнозаводских грузов // Отчёт по вывозу твёрдого минерального топлива, руды, флюсов, соли, чугуна и металлического лома из южного горнозаводского района за 1924–25 г. [Текст]. – Х., 1926.
21. Протокол заседания исполкома Красноармейского районного совета от 22.10.1944 // ДАДО, фонд № Р-1475, опис № 2, справа № 3, арк. 360.
22. Протокол заседания исполкома Красноармейского районного совета № 8 от 24.03.1945 // ДАДО, фонд № Р-1475, опис № 2, справа № 9, арк. 92.
23. Сооружение линии Рутченково – Гришино – Доброполье [Текст] // Горно-заводское дело, № 44. 1914. – с. 9917–9918.
24. О трассе ветвей, долженствующих обслуживать Гришинские угольные месторождения [Текст] // Горно-заводское дело, № 49. – 1913. – С. 8205.
25. Гайворонський П. Є. Вугільні підприємства Красноармійська: Історико-красназнавчий нарис [Текст] / П. Є. Гайворонський. – Донецьк, 2005. – 120 с.
26. Луковенко С. Гришино. «Угольная лихорадка» [Текст] / С. Луковенко // Маяк. – 29.08.2013. – № 35 (14336)
27. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923 г.) / Т. I [Текст]. – Х., 1923.
28. Пути развития Донецкого бассейна (перспективный план каменноугольной промышленности на пятилетие 1928/29 – 1932/33 годы). – Под ред. С. А. Гецова [Текст] / С. А. Гецов. – Сталино, 1929.
29. Показатели работы углепогрузочных станций Красноармейской дистанции пути за последнюю декаду июля, % к плану [Текст] // Стахановец транспорта. – 8.08.1945. – № 19 (790).

30. Показатели работы углепогрузочных станций Красноармейской дистанции пути за первую декаду августа, % к плану [Текст] // Стахановец транспорта. – 18.08.1945. – № 22 (793).
31. Подробная карта Красноармейского района / Топографические карты Украины. Генштаб (1:100000) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tourua.com/files/maps/M-37-135.JPG>.
32. Екатеринославский адрес-календарь. 1916 год [Текст]. – Екатеринослав, 1916. – 505 с.
33. Промышленная Россия: 1923–1924 г.: Справочная книга // Издание газеты «Экономическая жизнь». – В 3-х частях / II часть [Текст]. – М.-Л., 1924. – [1394] с.
34. К докладу по вопросу о современном положении каменноугольной промышленности. Сведения о добывающей способности и предполагаемой производительности каменноугольных и антрацитовых копей Донецкого бассейна на 1917 год // Труды XI Съезда горнопромышленников юга России. – Т. I [Текст]. – Х., 1917.
35. Военно-статистическое обозрение Российской империи // Т. XI. – Ч. 4 / Екатеринославская губерния [Текст]. – СПб., 1850. – 186 с.
36. Отчёт начальника горного управления Южной России за 1915 год [Текст]. – Екатеринослав, 1916. – 345 с.
37. Официальный указатель железнодорожных, паромных и других пассажирских сообщений. Летнее движение 1925 г. / Ред.: С. Е. Брюль [Текст] / С. Е. Брюль. – М., 1925.
38. Статистический справочник Сталинского округа [Текст]. – Сталино, 1928.
39. Официальный указатель железнодорожных, паромных и других пассажирских сообщений. Зимнее движение 1930–31 г. [Текст]. – М., 1928.
40. Авдаков Н. С. Рутченковское месторождение каменного угля и эксплуатация его / Горное и заводское дело [Текст] / Н. С. Авдаков // Горный журнал, т. I, № 2. 1877. – С. 151–204.
41. По Екатерининской железной дороге. Выпуск II [Текст]. – Екатеринослав, 1912. – 336 с.
42. Доклад Совета Съезда по железнодорожным вопросам // Труды XXIV Съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 25 октября по 20 ноября 1899 года // Часть I. Отчёты, протоколы и доклады [Текст]. – Х., 1900.
43. Пояснительная записка к проекту сооружения Рудничной железной дороги (линии Рутченково – Лозовая и Гришино – Павлоград – Полтава) [Текст]. – СПб., 1912. – 21 с.
44. Лутугин Л. И. Записка о железнодорожных путях для обслуживания Гришинского угленосного района Донецкого бассейна // VII. Доклад Совета Съезда по железнодорожным вопросам / Труды XXXVIII Съезда горнопромышленников юга России. – Т. I [Текст] / Л. И. Лутугин. – Х., 1914. – С. VII-2 – VII-5.
45. О подъездных путях общего пользования / Доклад Совета Съезда по железнодорожному вопросу // Труды XXXVI Съезда горнопромышленников юга России (20-го ноября – 4-го декабря 1911 года). – Т. I [Текст]. – Х., 1912. – С. 48–52.
46. Слюсаренко Н. Горять вогні станції: і вдень, і вночі ідуть поїзди / Н. Слюсаренко // Зоря комунізму. – 21.12.1989. – № 152 (7973).
47. Отчёт начальника Горного управления Южной России за 1911 год [Текст]. – Екатеринослав, 1912. – 108 с.
48. К докладу по вопросу о современном положении каменноугольной промышленности. Сведения о добывающей способности и предполагаемой производительности каменноугольных и антрацитовых копей Донецкого бассейна на 1916 год. – По заключению каменноугольной комиссии под председательством Н.Ф.Дитмара и антрацитовой – М. П. Тер-Давыдова // Труды XI Съезда горнопромышленников юга России (21–29 ноября 1915 года). – Т. I [Текст]. – Х., 1916.

49. Шахты Кураховки. Сведения из архивов / Между терриконами. Кураховский форум [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kura.kievvrus.com/viewtopic.php?p=53>.
50. Протокол заседания исполкома Красноармейского районного совета от 22.10.1944 // ДАДО, фонд № Р-1475, опис № 2, справа № 3, арк. 360.
51. Извлечение из бюллетеня Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи от 2-го августа 1916 г. № 15 [Текст] // Горно-заводское дело. – 1916. – № 33. – С. 14074–14075.
52. Курахово – Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Курахово>.
53. Гострівська загальноосвітня школа № 24 – Історія селища Гостре [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://gostre-school24.ucoz.ua/index/istoriya_selisha/0-14.
54. Пути сообщения (хроника) [Текст] // Горно-заводское дело, № 47–48.1912. – С. 6340–6341.
55. Полное собрание законов Российской империи / Собрание III. – Т. XXII. 1902. – Отделение I. От № 20932 и 22359 и дополнения. – СПб., 1904.
56. Доклад по законопроекту об утверждении строительной стоимости работ и поставок по сооружению железнодорожной линии от станции Рутченково Екатеринбургской жел. дор., до станции Гришино той же дороги, и от этой последней – ветви до местечка Доброполье... № 2552 от 30.01.1914 // Приложения к стенографическим отчётам Государственной Думы. Четвёртый созыв. Сессия вторая. – Пг., 1914.
57. Донбасс. Южный горнопромышленный район: справочник-путеводитель // Под ред. Э. С. Батенина [Текст] / Э. С. Батенин. – М., 1928. – 462 с.
58. Гаврилов Н. И. Фабрики, заводы и рудники Екатеринославской губернии. Справочная книга [Текст] / Н. И. Гаврилов. – Екатеринослав, 1903. – 402 с.
59. Вся Украина и АМССР на 1929 год: адресная и справочная книга [Текст]. – [Одесса], 1929. – 968 стб.
60. Лысенко А. Я. Старомихайловка: 250 лет [Текст] / А. Я. Лысенко. – Х., 1997. – 104 с.

УДК 908

Водолазський О.О., Белицький П. В.

ДОРЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЕКТИ ЗАЛІЗНИЦЬ. РУТЧЕНКОВЕ – ПОКРОВСЬК

Схарактеризовано основні проекти магістральних залізниць і під'їзних колій у загальному напрямі Рутченкове – Покровськ Донецької залізниці, розкрито їх основну мету та характерні особливості. Надано інформацію про альтернативні проекти залізниці у цьому напрямі в 70-х роках XIX століття – на початку XX століття, а також історію розвитку проекту до остаточного його затвердження.

Залізниця Рутченкове – Покровськ із тупиковою колією Цукуриха – Курахівка мають загальну протяжність 86 км і орієнтацію з південного сходу на північний захід. Залізниця перетинає низку великих річок, найбільша з яких – Вовча, в басейні якої вона й розташована. Під'їзні колії промислових та сільськогосподарських підприємств примикають до станцій Красногорівка, Роя, Курахівка, Цукуриха, Селидівка, серед вантажів, що відправляються і споживаються по станціях, є цегла, вугілля, хліб, нафтоналив, мінеральні добрива тощо.

Відкриття руху залізницею Рутченкове – Покровськ сприяло утворенню залізничних вузлів по станціях Рутченкове, Покровськ, а також соціально-економічному розвитку сучасних міст Красногорівка, Курахово, Селидове і низки селищ міського типу, розташованих у зоні тяжіння до траси залізниці. Отже залізниця має величезне соціальне, а із озиранням на реалії сьогодення – і військове тактичне значення для західної частини Донецького краю. А це означає, що пошук її прихованих можливостей, в тому числі – в контексті вивчення історії її проектів, є актуальною науковою і краєзнавчою задачею.

Системне вивчення історії залізниці Рутченкове – Покровськ розпочалося в 70-х роках минулого століття, і радянська версія історії цієї лінії викладена в роботах дослідників залізничної справи в Донецькому краї К. Клименко, В. Мартиненка. Що стосується передісторії означеної залізниці – історії її проектів та дебатів навколо майбутньої комунікації, обмежена інформація щодо останніх наведено в роботах вказаних краєзнавців, а також В. Стьопкіна, Г. Гергеля [1–4].

Обмежені дані з передісторії залізниці Рутченкове – Гришине стосуються будівництва і роботи в 70-х роках XIX століття приватної Рутченківсько-Курахівської залізниці Гірничопромислового товариства на півдні Росії, а також проектів нових залізниць 1911–1914 років у західній частині Донецького краю. Інформація про альтернативні проекти 90-х років XIX – початку XX століття, а також присутність в дебатах навколо траси майбутньої залізниці до самого її будівництва приватних осіб у роботах з історії залізниці радянського періоду відсутня. В газетних публікаціях перших років незалежності України міститься неправдива інформація щодо осіб, які могли бути причетними до будівництва вказаної залізниці [5–6].

Якщо неточності в публікаціях з історії залізниці Рутченкове – Покровськ в перші роки незалежності пояснюються відсутністю відкритих архівних документів та спеціальних літературних джерел, що могли би пролити світло на події, які передували будівництву комунікації, то в теперішній час така ситуація потребує якомога скорішого виправлення.

Метою роботи є встановлення ступеня впливу Міністерства шляхів сполучення, приватних залізничних товариств, суспільств промисловців і приватних підприємців на формування проекту залізниці Рутченкове – Покровськ. Для досягнення мети слід вирішити наступні задачі:

- встановити зв'язок приватної Рутченківсько-Курахівської залізниці із проектами інших залізниць західної частини Донецького краю і Придніпров'я;
- відновити хронологію, пов'язану із розглядом проекту Курахівської гілки і Руднично-Лозівської залізниці наприкінці XIX – на початку XX століття;
- систематизувати дані щодо боротьби державних і приватних залізниць за право будівництва та експлуатації системи залізничних ліній та гілок у загальному напрямі Рутченкове – Покровськ у 1911–1913 роках.

1. *Рутченківсько-Курахівська залізниця.* Коротка і певною мірою повчальна історія протяжної під'їзної колії на Курахівку Рутченківсько-Курахівської залізниці Гірничопромислового товариства на півдні Росії є яскравим прикладом боротьби іноземного капіталу із державними інтересами, і навіть – здоровим глуздом. В гонитві за легкими грошима, товариство із іноземним капіталом пішло на усвідомлений ризик, збудувавши протяжну комунікацію і сподіваючись включити її у склад магістралі без достатніх на це підстав. Після появи певних труднощів, коли стало ясно, що дана колія не може бути включеною до складу жодної магістралі, товариству не залишалося нічого іншого, як демонтувати протяжну частину своєї під'їзної колії.

У 1873 році почалося обговорення проекту побудови Донецької кам'яновугільної залізниці. Даний проект передбачав створення розгалуженої мережі залізничних ліній та гілок, яка складалася з трьох ділянок, для обслуговування вугільних копалень Донецького басейну. Для виходу донецького вугілля на Дніпро, а також Харківсько-Миколаївську залізницю, передбачалася Західно-Донецька дільниця Донецької залізниці. Траса останньої дільниці перетинала Криворізьке залізорудне родовище, тому мала другу назву – «Криворогська» (у сучасних дослідників – Криворізька) гілка [7, с. 226–228].

Проти одночасного будівництва всіх трьох дільниць Донецької залізниці у 1875 році виступив міністр шляхів сполучення К. М. Посьєт, він віддав «пальму першості» її центральній дільниці, побудованій в 1876–1879 роках як окрема приватна Донецька кам'яновугільна залізниця. Дослідження Західно-Донецької дільниці затягнулися і не були завершені до 1875 року, що стало формальною причиною призупинення реалізації даного

проекту) [8, с. 216]. Розглядалися два варіанти трасування даної ділянки: через район казенного села Гришине і через район села Курахівка (нині – Зоряне Мар'їнського району).

«Гришинський» варіант трасування Західно-Донецької гілки вперше був озвучений на I З'їзді гірничопромисловців півдня Росії ще восени 1874 року. Даним варіантом передбачалося будівництво магістралі від станції Микитівка Курсько-Харківсько-Азовської залізниці до станції Синельникове Лозово-Севастопольської залізниці, а також від міста Катеринослав (з мостом через Дніпро) до станції Казанка Харківсько-Миколаївської залізниці. Ділянка колії від Синельникове до поста Амур на лівому березі Дніпра в Катеринославі на той час вже була здана в експлуатацію і належала приватній Лозово-Севастопольській залізниці [9, с. 5; 6].

«Курахівський» варіант трасування передбачав примикання Західно-Донецької гілки в Донбасі по проєктованій станції Хацепетівка (Вуглегірськ) Донецької залізниці (згідно з попередніми дослідженням Міністерства шляхів сполучення в 1875 році) або Корсунь (Пантелеймонівка) Курсько-Харківсько-Азовської залізниці (клопотання окремих гірничопромисловців в 1874 році), з трасуванням через проєктовану станцію Руднична (Рутченкове) Костянтинівської залізниці, села Курахівка, Іванівка, з виходом на Синельникове або Олександрівськ Лозово-Севастопольської залізниці, а після перетину мостом Дніпра – на Кривий Ріг і Казанку [8, с. 225; 9, с. 5–6].

Крім того, в 1875 році французьке Гірничопромислове товариство на півдні Росії, яке заволоділо напередодні маєтком в Курахівці, приступило до будівництва тут капітального вугільного рудника і залізничної гілки до нього від щойно відкритої станції Руднична («між Олександрівкою і Михайлівкою», – тобто, між сучасними станціями Донецьк і Мандрикине) протяжністю 24 версти. Слід зазначити, що загальна протяжність колій означеного товариства в районі станції Руднична (в тому числі – «гілка на Курахівку»), – так звана Рутченківсько-Курахівська залізниця, – сягала 30 верст. У 1876 році рудник, а також гілка до нього з мостом через річку Вовча і паровозним депо були здані в експлуатацію. В 1876 році з'являються і перші відомості про вантажну роботи станції Рутченкове. Але у товариства почалися проблеми з видобутком вугілля в Курахівці та його збутом [4; 10, с. 53–54; 11, с. 152; 12, с. 77].

Озвучені варіанти трасування залізниці – і через район Гришино, і через район Курахівки, не були позбавлені головного недоліку – наявності ділянок з важким профілем колії. У першому випадку, передбачався перетин глибокої долини річки Кривий Торець в районі Новобахмутівки, у другому – подолання крутого правого берега річки Вовчої в районі Курахівки (так звана «канава»). Дана обставина серйозно обмежувала провізну і пропускну здатність напрямків, створювала проблеми з транзитом масових вантажів, – для чого, власне, і була задумана Західно-Донецька ділянка Донецької залізниці. Отже, обидва варіанти проекту потребували суттєвого доопрацювання. Тому й не дивно, що К. М. Посьєт наполягав на додаткових дослідженнях напряму.

У 1876 році, завдяки злагоженій роботі Катеринославського губернатора І. М. Дурново і губерньського земства, вдалося довести перспективність варіанту трасування Західно-Донецької залізниці через Катеринослав з примиканням до існуючих залізниць в Донбасі по станції Ясинувата Костянтинівської залізниці або станції Микитівка Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, взамін станції Руднична. Залізниця, як і кам'яновугільна, передбачалася у власності приватного товариства [13, с. 18; 112].

Розпочата в 1877 році війна з Османською імперією відсунула обговорення питань залізничного будівництва на задній план. Тому, коли в 1879 році гірничий промисловець О. М. Поль знову порушив клопотання про будівництво Криворізької гілки, довелося все доводити заново. До сих пір не було вирішене питання про місце розташування залізничного моста через Дніпро на проєктованій лінії. У 1880 році на засіданні Височайше затвердженої присутності по продовольчій частині було вирішено визнати корисним розпочати роботи із продовження Донецької залізниці на захід через Катеринослав, яка передбачалася спочатку як окрема приватна лінія. Втім, Височайше затвердженим рішенням Комітету Міністрів від 6

лютого 1881 року нову залізницю вирішили будувати «казенним способом під безпосереднім веденням Міністерства шляхів сполучення» [14, с. 292, 294–297; 15, с. 23].

Що стосується трасування Криворізької гілки, то у 1877 році нові дослідження даного напрямку вказали на неможливість включення Курахівської гілки в Західно-Донецьку лінію, – у зв'язку з проблемою одночасного спорудження нового мосту через Вовчу і будівництва станції примикання під'їзної колії Курахівського рудника на правому березі річки з використанням вже збудованого мосту. Згідно з новими дослідженнями, Західно-Донецька лінія прямувала через Курахівку, але не від станції Руднична, а від станції Юзове. У 1878 році під'їзну колію на Курахівку був законсервовано, хоча аж до 1881–1882 років Гірничопромислове суспільство на півдні Росії намагалося включити останню до складу протяжної магістралі з Донбасу в Кривбас. Так, в 1881 році представник товариства Яницький озвучив наміри зв'язати станцію Руднична і Курахівську гілку із Кривим Рогом або Корсак-Могилою «в обмін» на зобов'язання відкрити потужний (продуктивністю не менше 4 млн. пудів чавуну на рік) металургійний завод (щоправда, за умови підвищення ставок податку на ввезення іноземного чавуну) [11, с. 151; 203; 16, с. 122].

У 1881 році було створено Тимчасове управління зі спорудження Криворізької залізниці, а здійснені остаточні дослідження траси вказали на доцільність будівництва магістралі в напрямку Ясинувата – Катеринослав – Долинська з проходженням її в Західному Донбасі через район на південь від села Гришине. Ділянку Рутченківсько-Курахівської залізниці від Рудничної до Курахівки було піддано глибокій консервації із демонтажем верхньої технічної будови колії. Хоча, формально «гілка на Курахівку» існувала. Залишалася діючою ділянка від «вхідних стрілок» станції Руднична в напрямі Курахівки протяжністю... 300 м., яка і називалася «гілкою на Курахівку» [14, с. 297; 17, с. 9].

Отже, доступні джерела 70-х – 90-х років XIX століття вказують на те, що Гірничопромислове товариство на півдні Росії будувало в 1875–1876 роках Рутченківсько-Курахівську залізницю із твердими намірами включити її протяжну частину до складу Криворізької залізниці, та усвідомлювало увесь ступень ризику та імовірність краху даного проекту. Після 1882 року, коли зникли останні надії будівництва магістралі через Курахівку, залізницю було демонтовано майже до вхідних стрілок станції Руднична.

2. *Проекти Курахівської ділянки і Руднично-Лозівської залізниці.* З 90-х років XIX століття у промислових колах і державних структурах починається дискусія з питання можливого відновлення Курахівської під'їзної колії. Серед пунктів примикання під'їзної колії до існуючих залізниць називалися станції Руднична, Мандрикіне, роз'їзд Доля напрямки Ясинувата – Маріуполь, а також станції Гришине (Покровськ), Желанна, пост Журавка (блок-пост № 10) напрямку Ясинувата – Чаплине. Також дебатовалося питання, якою буде відновлювана Курахівська гілка: сполучною або живильною (тобто тупиковою) [18; 19; 20; 21].

У 1898–1899 роках Техвідділ служби колії Катерининської залізниці склав проект Курахівської гілки, в якому остання передбачалася як сполучна. Однак проект був складений з наявністю півтора десятків альтернативних варіантів. Серед альтернативних станцій примикання Курахівської гілки до існуючих залізниць значилися раніше озвучені роздільні пункти; також відкритим залишалася питання проходження проекрованої гілки через район села Сонцовка (колишнє Красне), де значилася перспективна ділянка вугільного родовища, – «Сонцовська дача» [21, с. IV-15 – IV-19].

Уродженець Сонцовки, син керівника маєтком поміщика Д. Д. Сонцова, згодом – відомий радянський композитор С. С. Прокоф'єв, пізніше у своїх спогадах напише: «Одного разу восени... в Сонцовку приїхали інженери і повідомили, що вони послані виробляти дослідження з проведення залізниці. Це обіцяло змінити обличчя нашої глушини. Стався переполох, полетіла телеграма від бабусі до батька й інша від батька до Сонцова. Прийшов наказ запропонувати дослідникам стіл і будинок і всіляку ласку. Сонцов погоджувався віддати задарма землю, за умови, щоб станція припала поблизу.

Інженери поїхали, потім повернулися навесні і прожили досить довго, виробляючи дослідження в околицях... Що стосується дороги через Сонцовку, то інженери за чаркою зубрівки пропонували назвати станцію ім'ям батька, посилаючись на те, що ім'ям Сонцова вже названа станція інша, під Курськом... Але далі справа почала глухнути» [22].

Звичайно, Сонцовка залишилася без залізниці не тому що інженерам не сподобалися «стіл і будинок і всіляка ласка» з боку керуючого маєтку Сонцова – Прокоф'єва. Експертний висновок з питання раціональної траси Курахівської гілки мала надати Рада З'їзду гірничопромисловців півдня Росії. Кураторами проекту від останньої впливової структури промислової буржуазії були призначені професор Л. І. Лутугін й інженер М. С. Авдаков. Останній експерт також займав високі посади в структурах французького Гірничопромислового товариства на півдні Росії [20; 21].

Укрупнено, з точки зору обслуговування проектованою гілкою копалень Західного Донбасу, гідними уваги були визнані два варіанти трасування Курахівської гілки. Перший – з примиканням по станції Руднична і роз'їзду Пост Журавка, з заходом в Сонцовку або без такого. Другий – з примиканням по станціях Руднична і Гришине. За першим варіантом, в разі заходження в Сонцовку, траса залізниці від роз'їзду Роя (Александрополь, – район сучасного міста Курахове) прямувала до Сонцовської дачі, потім – на Курахівку, Селидівку, роз'їзд Журавка. За другим варіантом, траса від Рої прямувала до станції Гришине, з примиканням до останньої з південного заходу (а не з південного сходу, як ділянка Рутченкове – Покровськ примикає зараз). Найближчим роздільним пунктом до Сонцовської дачі передбачалася станція Щурова, на схід від маєтку Д. Д. Сонцова. Далі траса проектованої залізниці проходила через Жовту, біля якої перетинала річку Солону, Краснокутівку й балку Сазонову поруч із майбутнім рудником Західно-Донецького товариства, де у 1899 році вже велися геологічні розвідки [21, с. IV-15, IV-17; 23, с. 6, 7а].

Л. І. Лутугін і М. С. Авдаков зійшлися на думці, що з двох варіантів найкращим є перший, оскільки він проходить по, нібито, перспективним ділянкам вугільних родовищ Курахівки й Селидівки, де вугілля залягає неглибоко, і тому, у разі будівництва залізниці, забезпечується швидкий вихід шахт на вуглевидобуток в промислових масштабах. Ділянка Роя – Гришине, навпроти, обслуговувала би пласти вугілля, що залягають під потужними третинними наносами [21, с. IV-17 – IV-18, IV-78 – IV-79].

Однак, у зв'язку з економічною кризою в Російській імперії, питання будівництва Курахівської гілки за рахунок держави не було вирішено оперативним чином: Міністерство шляхів сполучення в 1900 році висунуло свідомо нездійсненні промисловцями вимоги з вантажообігу на проектованому напрямку, а потім віддало ініціативу будівництва даної гілки в руки приватного капіталу [24, с. IV-9 – IV-11].

Цим рішенням профільного відомства і скористався директор Західно-Донецького кам'яновугільного товариства І. П. Табурно. У 1902 році останній завершив складання проекту приватної Рудниково-Лозівської залізниці в загальному напрямку з північного заходу на південний схід, – від роз'їзду № 14 (Малинівка) Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці (нині – станція Дубове) до станції Руднична через район станції Гришине Катерининської залізниці. У районі на схід від станції Гришине передбачався різнорівневий перетин Рудниково-Лозівської та Катерининської залізниць; в 2,5 верстах на південний схід від межі станції Гришине передбачалася передаточна станція Рудниково-Лозівської залізниці – роз'їзд Вукове, зі сполучною гілкою до станції Гришине. Такі ж передавальні станції передбачалися в 2,5 верстах від межі роз'їзду Малинівка і станції Руднична. Проектом передбачалася тупикова гілка протяжністю 2 версти від роз'їзду Кристал (Красногорівка) до заводу шамотної цегли «Керамік» франко-російського Красногорівського товариства. Гласний Катеринославського губернського земського зібрання В.І.Карпов наголошував на необхідності будівництва принаймні окремої гілки на Курахівку. В цілому, траса Рудниково-Лозівської залізниці практично збігається з трасою сучасної ділянки Рутченкове – Покровськ, і багато в чому схожа з трасою ділянки Дубове – Покровськ [25, с. 6–8; 26].

Дискусія з питання раціонального трасування Курахівської (південної, між Рутченково і Гришино) ділянки проекрованої Рудниково-Лозівської залізниці затягнулася: Рада З'їзду гірничопромисловців півдня Росії наполягала на трасі в напрямку Роя – Журавка. На вимогу Ради З'їзду, І.П.Табурно провів додаткові дослідження траси. У підсумку, розглядалися три варіанти траси, два з яких передбачали перетин ділянки Ясинувата – Чаплине в районі станції Гришине. Однак в 1904 році почалася Російсько-Японська війна, а в 1905 році – революційні заворушення, які зняли з порядку денного питання будівництва нових залізниць в Західному Донбасі [27, с. 9–13; 17–18; 230].

У 1908 році Комісія з нових залізниць при Міністерстві фінансів Російської імперії затвердила проект Рудниково-Лозівської залізниці. Однак Рада З'їзду гірничопромисловців півдня Росії і Міністерство шляхів сполучення ініціювали будівництво Курахівської ділянки Рудниково-Лозівської залізниці за рахунок казни, на догоду реалізації проекту іншої приватної залізниці – Північно-Донецької (Лиха – Родакове – Лиман – Харків – Льгов), при першочерговому будівництві останньої. На додаткові дослідження напряму Рутченкове – Гришине силами Катерининської залізниці з держскарбниці було виділено 700 тис. крб. Без Курахівської ділянки реалізація проекту Рудниково-Лозівської залізниці не мала сенсу, і проект після 1908 року було згорнуто. Однак справа будівництва нових залізниць за рахунок держскарбниці в даному напрямі до 1913 року не зрушила з мертвої точки, що призвело до повернення представників приватного капіталу до вирішення цього питання [28, с. 1; 29; 30; 31].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX століття з'являються ознаки нового витку боротьби держави із приватним капіталом за право будівництва та експлуатації нових залізниць у західній частині Донецького краю. Тут слід зазначити два важливі моменти. По-перше, представники приватного капіталу доволі точно вирахували раціональну трасу Курахівської ділянки залізниці Дубове – Рутченкове із умови перетинання нею якомога більшої кількості ліній протягання пластів вугілля, що залягали в південній частині Красноармійського вугленосного району. По-друге, визначити переможця у цій боротьбі доволі складно, оскільки формальний одержувач права будівництва нових залізниць у вугленосному районі – держава – таким правом тривалий час не змогла скористатися.

3. *Альтернативні проекти 1911–1913 років.* У 1911 році вищезгадане франко-російське Красногорівське акціонерне товариство відновило частину демонтованої ділянки Рутченківсько-Курахівської залізниці від станції Рутченкове до власного заводу. В цьому ж році начальник Катерининської залізниці К. М. Ваніфантьєв звернувся до Вищої Особливої комісії з клопотанням про більш детальне вивчення перспектив вуглевидобутку в Гришинському вугленосному районі, а також про будівництво нових залізниць у напрямку роз'їзд Гродівка – Курахівка – Іллінка – станція Оленівка (близько 30 верст), Красна Гірка – Курахівка (8 верст) і станція Гришине – Григорівка (Разіне, 15 верст). XXXVI З'їзд гірничопромисловців півдня Росії підтримав клопотання по частині залізничного будівництва, втім без зазначення імовірної юридичної особи, яка будувала би ці залізниці [3; 32, с. VII-5; 33, с. VII-51].

У 1912–1913 роках розглядалися альтернативні проекти розвитку рейкової мережі Гришинського вугленосного району. Акціонерне товариство залізничних колій запропонувало будівництво Курахівської гілки, – від «містечка Курахівка» до роз'їзду Гродівка або станції Желанна, а також викуп під'їзної колії Рутченкове – Красна Гірка у Красногорівського товариства, траси сполучної залізниці від Красної Гірки до Гришино, з подальшим її будівництвом, – у держави [34, с. 4608; 35, с. 6340].

Представники проекту Рудникової залізниці запропонували будівництво протяжної залізничної лінії Рутченкове – Гришине – Лозова. Ділянка від Лозової до Рутченково передбачався з мінімумом заокруглень, з будівництвом передаточної станції Гришине Рудникової залізниці в районі станції Гришине Катерининської залізниці. Від Гришино в напрямку Рутченкового траса Рудникової залізниці йшла паралельно Першій Катерининській залізниці до роз'їзду Гродівка, роблячи далі крутий правий поворот в напрямку Селидівки й

Курахівки, де також передбачалися вугленавантажувальні станції. На ділянці від Курахівки до Рутченкового передбачався комерційний роз'їзд Красногорівській; крім того передбачалася вуглевозна живильна гілка Курахівка – Рuzський, – до Іллінки [28, с. 5].

Товариство Північно-Донецької залізниці запропонувало будівництво залізничної лінії в напрямі Краматорська – Гришине – Рутченкове зі сполучними гілками на Дружковку, Волноваху і живильними гілками на території сучасного Добропільського району. Траса лінії в Рутченковському напрямку передбачалася через район Курахівки, залізниці на Волноваху («вилка») – через район Іллінки, Сонцового (сучасна Сонцівка Покровського району, колишнє Красне). Крім того, товариство зобов'язалось побудувати сполучну гілку між залізницями Гришине – Кураховка – Рутченкове й Гришине – Сонцове – Волноваха [32, с. VII-3 – VII-4].

Навесні 1913 року відбулося засідання Комісії з нових залізниць з питання будівництва нових ліній і гілок в Гришинському (Красноармійському) вугленосному районі. Претендентами концесії на будівництво та подальшу експлуатацію нових «рейкових шляхів» були князь С. В. Кудашов і інженер В. І. Пілсудський, а також Н. П. Рuzський з Н. Н. Кашинцевим, акціонерні товариства залізничних колій і Північно-Донецької залізниці. Представники промисловості та земств рекомендували першочергове будівництво залізниці Рутченкове – Курахівка – Сонцовка – Гришине зі сполучними гілками Гришине – Лозова та Гришине – Краматорська. Концесію на зазначені лінії більшістю голосів вирішили віддати акціонерному товариству Північно-Донецької залізниці [36, с. 7137].

Однак вже влітку 1913 року Міністерство шляхів сполучення домоглося анулювання концесії, виданої акціонерному товариству Північно-Донецької залізниці, а також коригування планів залізничного будівництва в Гришинському вугленосному районі. Замість приватних залізничних ліній та гілок, пропонуваніх акціонерним товариством Північно-Донецької залізниці, а також гілки в Лозівському напрямку, пропонувалося будівництво казенної залізниці Рутченкове – Гришине – Золотий Колодязь з живильними гілками на Святогорівку, Завидове, в Сазонову балку і на Курахівку силами Катерининської залізниці, – з подальшим включенням зазначених гілок до складу даної магістралі. Питання про будівництво залізниці Гришине – Лозова відкладався до закінчення техніко-економічних досліджень напрямку. Від будівництва залізниці від району Гришино в Краматорському напрямку Міністерство шляхів сполучення тимчасово відмовлялося [37, с. 7360].

Восени 1913 року проект сполучної залізничної гілки Рутченкове – Гришине із системою пов'язаних з нею тупикових під'їзних колій був узгоджений з представниками промисловості та земств, а в грудні 1913 – січні 1914 років проходив експертизу в Міністерстві шляхів сполучення. Будівництво залізничної гілки Гришине – Золотий Колодязь – Нове Штепине (район на північ від і на північний захід від Святогорівки) відкладалося до закінчення досліджень напрямку Гришине – Лозова, в той час як гілку від станції Гришине в Завидівському напрямі, до «містечка Добропілля» вирішили будувати невідкладно. Крім того, замість запропонованого варіанту трасування однієї з ділянок гілки Рутченкове – Гришине в напрямку Максимільянівка (Красногорівка) – Курахівка, був затверджений варіант траси Роя – Цукуриха, – у зв'язку з більш легким профілем колії в місці перетину річки Вовча, – з можливістю будівництва гілки на Курахівку й Ільїнку як від роз'їзду Цукуриха, так і від «станції» Пост Вовча (правий берег однойменної річки в районі станції Роя, Іллінки). Пізніше був обраний перший варіант трасування живильної гілки на Курахівку [38, с. 9917–9918].

Будівництво залізниці Рутченкове – Гришине – Добропілля із під'їзними коліями на Іллінку та в Сазонову балку почалося навесні 1914 року, з перспективою закінчення будівництва в 1915 році. Проектом передбачалося облаштування наступних залізничних станцій і роз'їздів. На напрямку Рутченкове – Гришине передбачалися роздільні пункти Старомихайлівка, Максимільянівка (Красногорівка), Гострий, Роя, Цукуриха, Селидівка, Солоний (район Жовтої), Чунишине На гілці Цукуриха – Коханівка (Іллінка) був передбачений роз'їзд Курахівка, на гілці Чунишине – Сазонове – роз'їзд Бельгійський (біля

рудника англо-франко бельгійського акціонерного товариства Гришинських копалень, – нині закрита шахта ім. Т. Шевченка), на гілці Гришине – Добропілля – роз'їзд Мерцалове [38, с. 9917–9918; 39, с. 551–578].

Зараз, через сто років від подій, які розглядаються, будівництво залізниці Рутченкове – Гришине – Добропілля народний поголос приписує й англійцям, і французам, і бельгійцям, і навіть поміщикам Карпову й Бахіреву («Бахурові»). Деякі «тези» тих «народних розслідувань» вже навіть встигли просочитися на сторінки газет. Дійсно, англо-франко-бельгійське акціонерне (анонімне) товариство Гришинських копалень, франко-російсько-бельгійське Красногорівське товариство, а також В. І. Карпов і С. В. Бахірев впливали на хід дослідницьких, проектних і будівельних робіт на цьому напрямі, але в межах своїх земель, підприємств.

За усіма тими переказами загубився істинний «винуватець» будівництва залізниці Рутченкове – Гришине – Добропілля й північних Гришинських колій. Це тодішній начальник Катерининської залізниці, дворянин (дійсний статський радник), інженер-технолог Кирило Миколайович Ваніфантьєв (1861–1929). Людина – ветеран Катерининської залізниці, і взагалі, яка всю свою виробничу діяльність присвятила залізницям. За роки роботи на Катерининській залізниці й, зокрема, керівництва цією залізницею виявив себе як талановитий інженер, що здатний запропонувати нестандартне рішення складної виробничої задачі, як здавалося іншим – взагалі нерозв'язної.

Сам К. М. Ваніфантьєв, звісно, не будував залізницю Рутченкове – Гришине – Добропілля, – це робили люди, які працювали на робочих і керівних посадах під його началом. Скільки навіть разів він бував на нашій новобудові – достойменно невідомо. Є документальна згадка, наприклад, як К. М. Ваніфантьєв наприкінці весни 1914 року урочисто відкривав будівництво на усіх об'єктах від Рутченково до Добропілля. Але він був начальником управління з будівництва залізниці Рутченкове – Гришине і північних Гришинських колій. Більш того: саме завдяки К. М. Ваніфантьєву було анульовано концесію на цей напрям, яку напередодні було надано товариству Північно-Донецької залізниці, й домогтися будівництва лінії за рахунок держави, – власне Катерининською залізницею. А це значно прискорило будівництво, і явилось запорукою того, що залізницю здали ще до переходу громадянського конфлікту в країні до точки неповернення [37, с. 7360; 40, с. 9342].

Революційно налаштовані громадяни по-своєму «віддячили» К. М. Ваніфантьєву за роки стабільності на Катерининській залізниці, коли той був її начальником. Коли в березні 1917 року почалася діяльність робітничих рад на залізниці, К. М. Ваніфантьєва було знято з посади начальника з політичних мотивів, – «як того, що викликає до себе вкрай вороже ставлення». Жодного звинувачення колишньому начальнику пред'явлено не було. Невеличка ремарка: коли почалася діяльність рад, К. М. Ваніфантьєв особисто розпорядився ніяким чином не заважати їх роботі. Уся вина колишнього начальника Катерининської залізниці полягала в тому, що він був призначений на свою посаду «старим режимом». А потім – була робота в Міністерстві (Наркоматі) шляхів сполучення, відновлення залізниць після громадянської війни, ув'язнення по статті 58-7 КК РРФСР на 10 років, відбування покарання на Соловках і розстріл в рамках «Справи про кремлівську змову» без будь-яких доказів винуватості. Звичайна справа на той час в «країні переможного соціалізму» [41; 42, с. 302]...

Так чи інакше, проект залізниці Рутченкове – Гришине (Покровськ) перейшов зі стадії досліджень і затвердження до стадії реалізації. Останню пару рейок на цьому напрямі було вкладено, а колія – забаластована, у листопаді 1918 року [3].

Напрямок Гришине – Лозова в 1914–1918 роках передбачали включити до складу магістралі Москва – Бердянськ (або Маріуполь), а також системи ліній і гілок приватної Токмацької залізниці, – в загальному напрямі Маріуполь – Царекостянтинівка (Комиш-Зоря) – Гришине – Краматорська (Дружківка). Але не дивлячись на клопотання Ради З'їзду гірничопромисловців півдня Росії в 1916 році, даний напрямок не було включено в чергу перспективного плану залізничного будівництва. Напрямок Царекостянтинівка – Гришине – Краматорська, навпаки, в такий план включено було, з перспективою закінчення будівництва

в 1927 році. Але в зв'язку з громадянською війною в Росії цим планам не судилося здійснитися. До будівництва колії в Лозовському напрямі повернулися лише в 50-х роках минулого століття [43, с. 13783–13784; 44, с. 49; 45, с. 15345–15346; 46, с. 13914].

Отже, період 1911-1913 років був характерний загостренням боротьби держави, а також приватних підприємців і підприємств за право будівництва і експлуатації нових залізниць у загальному напрямі Рутченкове – Покровськ. Проект Катерининської залізниці, який згодом було прийнято до реалізації, передбачав розвантаження ділянки казенних залізниць Рутченкове – Ясинувата – Гришине і обслуговування місцевих промислових підприємств. Втім, існували й інші проекти залізниць в даному напрямі, які були призначені налагодити транзит між Маріуполем і центральними губерніями Російської імперії, які з урахуванням сучасної ситуації в західній частині Донецького краю можуть бути взятими на озброєння державою.

Отже, встановлений суттєвий пропорційний вплив на формування в 1874–1914 роках проекту залізниці Рутченкове – Покровськ з боку як Міністерства шляхів сполучення, так і приватних товариств, суспільств промисловців (насамперед, Ради З'їзду гірничопромисловців півдня Росії) і приватних осіб, а саме:

- Гірничопромислове товариство на півдні Росії будувало в 1875–1876 роках протягну частину Рутченківсько-Курахівської залізниці від станції Руднична (Рутченкове) до Курахівки із твердими намірами включити її до складу приватної Криворізької залізниці, проект якої розроблявся у 1873–1881 роках, та усвідомлювало увесь ступень ризику та імовірність краху даного проекту і пов'язаних із ним збитків;

- представники приватного капіталу наприкінці ХІХ – початку ХХ століття доволі точно вирахували трасу Курахівської ділянки залізниці Дубове – Рутченкове із умови перетинання нею якомога більшої кількості ліній протягання пластів вугілля, що залягали в південній частині Красноармійського вугленосного району. Формальним одержувачем права будівництва нових залізниць у вказаному вугленосному районі з 1908 року була держава, але таким правом тривалий час державні залізниці не змогли скористатися;

- проект залізниці Рутченкове – Гришине (Покровськ) управління Катерининської залізниці, який згодом було прийнято до реалізації, передбачав розвантаження ділянки казенних залізниць Рутченкове – Ясинувата – Гришине і обслуговування місцевих промислових підприємств. Втім, існували й інші проекти залізниць в даному напрямі, які були розроблені приватними підприємцями і товариствами зі стратегічною метою розвантажити ділянку Ясинувата – Волноваха (Маріуполь) і налагодити транзит між Маріуполем і центральними губерніями Російської імперії, які в світлі останніх подій в західній і південній частині Донецького краю можуть викликати певну зацікавленість.

Напрями подальших досліджень: дослідження історії будівництва і дискусії навколо можливого демонтажу в перші роки функціонування залізниці Рутченкове – Добропілля; дослідження історії конкуруючих проектів залізниць Гришине (Покровськ) – Лозова і Гришине – Краматорська, і встановлення факторів, що призвели до вибору траси нової залізниці в північній частині Красноармійського вугленосного району; дослідження історії будівництва залізниці Дубове – Мерцалове – Добропілля і соціально-економічних явищ у регіоні, які сприяли даному будівництву.

SUMMARY

The article characterizes the main projects of main railways and access roads in the general direction of Rutchenkove – Pokrovs'k of the Donetsk railway and discloses their main purpose and features. The information is given about the alternative projects of the railway in this direction in the late 19th - in the early 20th centuries, as well as the history of the project development until its final approval.

Keywords: Rutchenkivs'ko – Kuraxivs'ka railway, project of Kuraxovo railway, Rudnychno – Lozovs'ka railway, Rudnykova railway, Kramators'k – Gryshyne – Rutchenkove line, line Rutchenkove – Gryshyne and the northern Gryshyne tracks.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Отдельные главы книги «А так зарождалась наша магистраль». – 1969–1970 г.г. – С правками К. Клименко и В. Мартыненко // Державний архів Донецької області (далі ДАДО), фонд № Р-6806, опис № 1, справа № 20.
2. Гусев М. И. Стальные пути Донбасса [Текст] / М. И. Гусев, К. Х. Клименко, А. М. Максимов и др. – Под общ. Ред. В. В. Приклонского. – Донецк, 1970. – 366 с.
3. Мартыненко В. В Западном Донбассе (рассказывают документы) [Текст] / В. Мартыненко // Железнодорожник Донбасса, №№ 98 (6987), 18.08.1977; 99 (6988), 20.08.1977; 100 (6989), 23.08.1977.
4. Стёпкин В. П. Полная история Донецка [Текст] / В. П. Стёпкин, В. И. Гергель. – Донецк, 2008. – 560 с.
5. Ярош К. Час... збирати факти [Текст] / К. Ярош // Наша зоря. – № 91, 16.11.1993. – С. 2.
6. Василенко П. Колись... і тепер [Текст] / П. Василенко // Зоря комунізму. – № 152, 24.12.1967. – С. 1–2.
7. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. – Том I. История горной и горнозаводской промышленности юга России со времён возникновения до восьмидесятих годов прошлого века [Текст]. – Х., 1915. – 487 с.
8. Кислинский Н. А. Наша железнодорожная политика. По документам архива Комитета Министров. – Т. II [Текст] / Н. А. Кислинский. – Под ред. А. Н. Куломзина. – СПб., 1902. – 324 с.
9. Горнозаводское дело в минувшем году / Горное и заводское дело [Текст] // Горный журнал, т. I, № 1, 1875. – С. 1–38.
10. Иславин В. И. Обзор каменноугольной и железоделательной промышленности Донецкого края / Горное и заводское дело [Текст] / В. И. Иславин // Горный журнал. – 1875. – № 1. – Т. 1. – С. 37–95.
11. Авдаков Н. С. Рутченковское месторождение каменного угля и эксплуатация его / Горное и заводское дело [Текст] / Н. С. Авдаков // Горный журнал. – 1877. – № 2. – Т. 1. – С. 151–204.
12. Кеппен А. Железные дороги южной России: Минеральное топливо и наши железные дороги (окончание) / Горное хозяйство, статистика и история [Текст] / А. Кеппен // Горный журнал. – 1880. – Т. 3, октябрь. – С. 57–112.
13. Постановления XI очередного Екатеринославского губернского Земского собрания с 16 по 29 октября 1876 года [Текст]. – Екатеринослав, 1877. – 557 с.
14. Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания по 1897 год включительно. – Вып. II [Текст]. – СПб., 1899. – [477 с.]
15. По Екатерининской железной дороге. – Вып. I [Текст]. – Екатеринослав, 1903. – 193 с.
16. Иосса Н. А. Заключение съезда заводчиков, созванного Департаментом железных дорог весною текущего 1880 года / Горное хозяйство, статистика и история [Текст] / Н. А. Иосса // Горный журнал. – 1880. – № 10. – Т. 4. – С. 113–138.
17. Перечень линий, ветвей и станций железных дорог, открытых для общего пользования и прилегающих к ним ветвей частного пользования... Состояние 1-го ноября 1894 г. [Текст]. – СПб., [1894].
18. Постановления XXVI очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 13-е декабря 1891 года. С приложениями [Текст]. – Екатеринослав, 1892.
19. Постановления XXX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4-го по 13-е декабря 1895 года. С приложениями [Текст]. – Екатеринослав, 1896.
20. Труды XXI Съезда горнопромышленников юга России [Текст]. – Х., 1897.

21. Доклад Совета Съезда по железнодорожным вопросам // Труды XXIV Съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 25 октября по 20 ноября 1899 года // Часть I. Отчёты, протоколы и доклады [Текст]. – Х., 1900.
22. Прокофьев С. С. Материалы. Документы. Воспоминания [Текст] / С. С. Прокофьев. – М., 1956. – 468 с.
23. Хлопицкий В. И. Результаты разведок, произведенных на земле крестьян дер. Гришино гг. Хлопицким и Табурно [Текст] / В. И. Хлопицкий, И. П. Табурно. – СПб., 1900. – 7 с.
24. Гаевский В. А. О постройке новых железных дорог // Труды XXV Съезда горнопромышленников юга России. – Т. I [Текст] / В. А. Гаевский. – Х., 1901.
25. Табурно И. П. Пояснительная записка к сооружению Рудничная-Лозовской железной дороги [Текст] / И. П. Табурно. – СПб., 1902. – 16 с.
26. Заявление д.с.с. В. И. Карпова по вопросу о расширении местной железнодорожной сети, представленное Председателю Губернского Комитета // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XII. Екатеринославская губерния [Текст]. – СПб., 1903. – С. 66–67.
27. Труды XXVI Съезда горнопромышленников юга России / Т. III. Стенограммы заседаний [Текст]. – Х., 1901. – 247 с.
28. Пояснительная записка к проекту сооружения Рудничной железной дороги (линии Рутченково – Лозовая и Гришино – Павлоград – Полтава) [Текст]. – СПб., 1912. – 21 с.
29. Местные известия [Текст] // Горно-заводской листок. – № 108. 1908. – С. 10712.
30. Пути сообщения [Текст] // Горно-заводской листок. – № 121. 1908.
31. К вопросу о постройке железной дороги Лозовая – Рудничная [Текст] // Горно-заводской листок. – 1908. – № 37. – С. 10159–10160.
32. Лутугин Л. И. Записка о железнодорожных путях для обслуживания Гришинского угленосного района Донецкого бассейна // VII. Доклад Совета Съезда по железнодорожным вопросам / Труды XXXVIII Съезда горнопромышленников юга России. – Т. I [Текст] / Л. И. Лутугин. – Х., 1914. – С. VII-2 – VII-5.
33. О подъездных путях общего пользования / Доклад Совета Съезда по железнодорожному вопросу // Труды XXXVI Съезда горнопромышленников юга России (20-го ноября – 4-го декабря 1911 года) [Текст]. – Т. I. – Х., 1912. – С. 48–52.
34. Пути сообщения (хроника) [Текст] // Горно-заводское дело. – 1912. – № 9. – С. 4608–4610.
35. Пути сообщения (хроника) [Текст] // Горно-заводское дело. – 1912. – № 47–48. – С. 6340–6341.
36. Пути сообщения [Текст] // Горно-заводское дело. – 1913. – № 15. – С. 7137.
37. Пути сообщения [Текст] // Горно-заводское дело. – 1913. – № 22–23. – С. 7360–7362.
38. Сооружение линии Рутченково – Гришино – Доброполье [Текст] // Горно-заводское дело. – 1914. – № 44. – С. 9917–9918.
39. Альбом схематических планов станций Екатерининской железной дороги [Текст]. – Екатеринослав, 1917. – 578 с.
40. Осмотр линии Рутченково – Гришино / Пути сообщения [Текст] // Горно-заводское дело. – № 29. – 1914. – С. 9342.
41. Сенин А. С. Министерство путей сообщения в 1917 году [Текст] / А. С. Сенин. – М., 2009. – 224 с.
42. Дойков Ю. Архангельские тени (По архивам ФСБ). – Т. I (1908–1942) [Текст] / Ю. Дойков. – Архангельск, 2008. – 480 с.
43. Линия Москва – Бердянск или Москва – Мариуполь / Корреспонденции. Мариуполь, 14 июня [Текст] // Горно-заводское дело. – 1916. – № 25–25. – С. 13783–13784.
44. Коммерческая записка о проектируемой линии Цареконстантиновка – Гришино – Краматорская [Текст]. – Пг., 1916. – 49 с.

45. Пути сообщения / Война и промышленность (хроника) [Текст] // Горно-заводское дело. – 1917. – № 7. – С. 15345–15346.
46. Пути сообщения / Война и промышленность (хроника) [Текст] // Горно-заводское дело. – 1916. – № 30. – С. 13914–13915.

УДК [94:625.1](477КРАМ)«1874-1878»

Коцаренко В. Ф.

«ДРУГЕ НАРОДЖЕННЯ» ЗАЛІЗНИЦІ У КРАМАТОРСЬКУ: АНАЛІЗ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ (1874–1878 рр.)

У статті досліджено процес становлення та розвитку напівстанції та пізніше – станції «Краматорська» у другій половині XIX ст. Висвітлено унікальні відомості щодо початкового етапу історії міста Краматорськ. Проаналізовано історичні обставини довкола розвитку залізниць на північних теренах Бахмутського повіту.

У вересні 2018 р. мешканці Краматорська відзначатимуть ювілей – 150-річчя з дня заснування міста. Як не дивно, втім упродовж тривалого часу історичні обставини заснування славного всесвітньовідомого міста-машинобудівника залишалися невідомими. Відправною точкою відліку в літочисленні міста традиційно вважався 1868 р., при цьому стверджувалось, що саме тоді була побудована станція Краматорська, що поклала його початок. Парадоксально, втім тривалий час це твердження не мало належного обґрунтування, а бажання людей дізнатися історію витоків рідного міста залишалося нездійсненим.

Архівні документи, які могли б повідомити про хід будівництва Азовської залізниці в межах Донбасу й надати пояснення з приводу самої назви станції, у фондах РДІА виявити не вдалось. Також на перших порах не мала успіху й робота в Публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі, де були отримані відомості, що на деякий час навіть укріпили автора в думці, що 1868 – не є роком заснування міста.

У бібліотеці був виявлений «Звіт правління Товариства Курсько-Харківсько-Азовської залізниці за 1869 рік», виданий у 1870 р. Відповідно до цього звіту, в переліку станцій Азовської залізниці ст. Краматорська взагалі не значилась: за ст. Слов'янськ слідувала ст. Дружківка. Як відомо, перша в нашому краю залізниця – Азовська – була побудована в небувало короткий термін. Будівельні роботи на всій протяжності майбутньої залізниці були розпочаті 5 травня 1868 р., а вже 23 грудня 1869 р. на ній відкрився регулярний рух поїздів від Курська до Таганрога [1, с. 6]. Однак, чому ж у звіті правління Товариства Азовської залізниці за 1869 р. жодним чином не згадана ст. Краматорська? У ньому лише міститься повідомлення про те, що напередодні відкриття залізниці «міст отвором у 8 сажень через р. Маячку на 478 версті з рухом по верху – завершений» [1, с. 10]. Це єдина згадка про вказану місцевість у звіті, що, у свою чергу, схилило до думки, що ст. Краматорська до початку експлуатації залізниці просто не існувала.

До такого висновку підштовхували і покажчики залізниць Росії, які щорічно виходили з друку на початку 1870-х рр. Відповідно до покажчиків, до 1874 р. Краматорської у переліку станцій Азовської залізниці немає (пізніше назва «Краматорська» була виявлена в губернському виданні «Харківський календар на 1873 р.» – авт.). Утім, з-поміж матеріалів бібліотеки нам несподівано вдалось знайти «Покажчик російських залізниць» 1874 р., що викликав доволі суперечливі враження. У ньому ст. Краматорська була «заявлена» вперше [2, с. 39].

Принципово відрізнявся від попередніх покажчик залізниць на 1879 р. У цьому довіднику з'являється найменування іншої залізниці – Донецької Кам'яновугільної з порядковим номером 39 [3, с. 48–51]. В алфавітному списку покажчика подано важливе роз'яснення, яке уточнює, що ст. Краматорська на той час одночасно належала до Донецької Кам'яновугільної і до Азовської залізниць. Це уточнення змусило змінити напрям безплідних пошуків і звернутися до архівних документів, що стосуються будівництва

Донецької Кам'яновугільної залізниці. Відтак у РДІА були виявлені унікальні документи, пов'язані з початковим етапом історії м. Краматорськ.

Метою нашого дослідження є вивчення та аналіз архівних та літературних джерел, що раніше не використовувалися для дослідження становлення та розвитку напівстанції та пізніше – станції Краматорська у другій половині ХІХ ст.

Для будівництва залізниці, яка б сполучила східну частину Донецького вугільного басейна з Курсько-Харківсько-Азовською залізничною артерією, що мала вихід на південь до Азовського моря та до центру імперії, виникла потреба заснування акціонерного «Товариства Донецької Кам'яновугільної залізниці», його засновником став С. І. Мамонтов – російський промисловець і меценат. Перші збори акціонерів цього Товариства відбулись 4 травня 1876 р. [4].

Проект будівництва Донецької залізниці передбачав примикання однієї з її гілок до Азовської залізниці. Для вирішення питання щодо вибору місця примикання було необхідно попереднє узгодження з правлінням Товариства Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Маючи результати геологічних вишукувань на місцевості, де передбачалась прокладка рейкового шляху, правління Товариства Донецької залізниці прийшло до висновку, що ділянку залізничної гілки доцільно завершити на ст. Краматорська.

Запропонований варіант не влаштовував правління Товариства Азовської залізниці. З цього приводу 27 квітня 1877 р. у листі інспектору Донецької Кам'яновугільної залізниці, призначеному урядом, було вказано на «незручність та суттєві витрати обох Товариств залізниці на створення нової станції в пустельній місцевості, в той час коли на відстані 10 верст від неї є зручна та устаткована всіма пристроями станція 2-го класу Курсько-Харківсько-Азовської залізниці – Слов'янськ...» [5]. Обґрунтовуючи свою позицію відносно зазначеної проблеми, правління Товариства Азовської залізниці продовжувало наполягати: «...відповідно до Урядових вишукувань та проекту Донецька залізниця зобов'язана з'єднатися саме з напівстанцією Краматорською, правління Товариства вважає за необхідне довести до відома Міністерства шляхів сполучення про незручність цього з'єднання й про більшу вигідність спрямування його на ст. Слов'янськ» [6].

Отже, суперечка між правліннями Товариств обох залізниць виникла довкола станції Краматорська. Що ж являла собою Краматорська майже через 8 років після початку експлуатації Курсько-Харківсько-Азовської залізниці? Чому аж до 1874 р. про цю станцію не згадували покажчики залізниць? Відповіді на ці питання містяться в документах, що відображають історію будівництва Донецької залізниці.

Наше уявлення про цю станцію на той період буде більш повним, якщо ми знову повернемося до листа правління Товариства Азовської залізниці, згаданому вище, та звернемо увагу на наступний факт: у листі Краматорська названа напівстанцією. Відповідно, початок майбутньому м. Краматорську поклав звичайний другорядний полустанок. Таким він залишався до введення в експлуатацію Донецької Кам'яновугільної залізниці.

Зрештою, акціонери Донецької залізниці одержали перемогу, зломивши протиборство правління Товариства Азовської залізниці. 14 жовтня 1878 р. правління обох Товариств уклали договір, відповідно до якого Товариству Донецької залізниці було надано право примкнути «своєю колією та станцією до напівстанції Краматорської» на наступних умовах: «для прийняття й відправлення пасажирських поїздів обох залізниць, Товариство Донецької залізниці зобов'язується побудувати своїм коштом нову пасажирську будівлю за проектом, затвердженим Міністерством шляхів сполучення, розташувавши її, з причини більшої зручності для підходів до станції пасажирських поїздів, як Донецької, так і Курсько-Харківсько-Азовської залізниць, з влаштуванням пасажирських платформ, як то видно з плану станції, що додається, таким чином, щоб пасажирські поїзди обох залізниць підходили кожен до своєї платформи, не переходячи на колії іншої залізниці» [7]. Укладання договору між правліннями Товариств обох залізниць завершило перший етап в історії Краматорської, а 1878 р. став роком другого народження станції.

Рух поїздів на гілці Донецької Кам'яновугільної залізниці від ст. Дебальцево до ст. Краматорська (на ділянці до м. Бахмут) офіційно було відкрито 1 грудня 1878 р. [8, с. 1].

Під час будівництва Донецької Кам'яновугільної залізниці Бахмутським мостом вперше в нашому краєві були сполучені береги р. Казенний Торець. Сталева клепана конструкція моста й тоді мала вигляд, подібний нинішньому. Як і нині, залишаючи Краматорську, поїзди уходили в сторону Бахмута, Дебальцево, увозячи пасажирів та доставляючи у східну частину Донбасу різноманітні вантажі.

Усього лише протягом одного місяця – грудня – працювала ст. Краматорська Донецької залізниці в 1878-му звітному році. З 1-го по 31-е число цього місяця зі станції в напрямку Бахмута було відправлено 616 пасажирів, з-поміж яких тільки п'ятеро купили квитки до вагону 1-го класу, 115 чоловік поїхали з Краматорської у вагонах 2-го, а решта надали перевагу їхати вагонами третього класу – найдешевшого. Природно, Краматорська працювала і як вантажна станція. На станції вантажі перевантажувались у вагони Азовської залізниці й вже в них відправлялись далі – до місця призначення.

У зв'язку з приходом з різних місць робітників, які наймалися та будували залізницю, в 1878 р. адміністрація Товариства Донецької залізниці визнала необхідним відкрити лікарню на ст. Краматорська. Відповідно до звіту головного лікаря залізниці, у той рік до вказаної лікарні надійшло 79 чоловік з різними захворюваннями. В результаті, один з них помер, а решта благополучно одужали [8, додаток № 2].

Змирившись з оселенням на напівстанції конкурентів – акціонерів Товариства Донецької залізниці, правління Товариства Азовської залізниці було змушено також прийняти рішення щодо проведення на ній невеликої реконструкції. Судячи з доповіді, яка була представлена до уваги акціонерів цієї залізниці на зборах 9 грудня 1878 р., правління мало намір здійснити роботи з розширення колій на станціях Слов'янськ, Мерефа та Харків. Намітилась й укладка другої колії між станціями Краматорська та Слов'янськ. Ці рішення підказало саме життя, позаяк з введенням до експлуатації Донецької залізниці навантаження на Азовську зросло. Напередодні спільних зборів, що відбулися у грудні 1878 р., члени правління цієї залізниці вже знали: у 1879 р. об'єм вантажу, що потребував перевезення Азовською залізницею, досяг 90 млн. пудів [9, с. 6].

На своїх грудневих зборах акціонери Азовської залізниці підтримали рішення правління Товариства. Протягом кількох місяців 1879 р. на ст. Слов'янськ буквально кипіла напружена робота зі збільшення її пропускної здатності.

Безумовно, імперія потребувала залізниць, як людське тіло кровоносних судів. Кожна станція, полустанок відігравали важливу роль. Залізниці живили величезну країну, а їх стан знаходився під пильним контролем уряду. Чергове тому свідчення — «Шляховий журнал Найвище затвердженої московської підкомісії для дослідження залізничної справи у Росії», що відобразив результати огляду шести залізниць в центрі та на півдні країни у 1880 р.

15 липня 1880 р. члени підкомісії прибули оглянути ст. Краматорська Донецької Кам'яновугільної залізниці. В цей день у шляховому журналі було зроблено запис наступного змісту: «Будка стрілочника дуже хороша. Усього на станції 16 стрілок і 5 стрілочників. Паровозна будівля чудово споруджена, дах на ній ззовні та всередині покритий толем. Водокачка добре споруджена. Житловий будинок, у якому містяться службовці, квартири побудовані та зручні. Споруджується новий пасажирський дім. Усі споруди виконані дуже добре з місцевого каменю» [10, с. 177–178].

Через два роки після свого вступу в лад Краматорська вже могла передавати і приймати до 300 вагонів на день [10, с. 134]. Правда, службовці Азовської залізниці неохоче займалися перевалкою товарів, що надходили до ст. Краматорська Донецькою залізницею. Відправники Донецької залізниці Йохман і Залунін звернулися до підкомісії із заявою з цього приводу. Вони скаржилися: «...Азовська залізниця не приймає товар до Краматорської, оскільки в неї вона вважається напівстанцією» [10, с. 137]. На думку відправників, приймання товарів слід було допустити тому, що «Краматорська тепер стала великою станцією» [10, с. 137].

Підсумовуючи, можна зазначити, що історія станції Краматорська не є ґрунтовно вивченою та однозначною через брак відповідних джерел. У своєму дослідженні ми спирались на джерела, віднайдені у Російському державному історичному архіві та Публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі, проте ми визнаємо та розуміємо, що джерела з теми цього дослідження можуть бути і у інших – досі невідомих – місцях. Їх пошук та аналіз і є метою подальшого дослідження становлення залізниці на Донбасі через призму створення та розвитку окремих станцій та напівстанцій.

SUMMARY

The article researches the process of formation and development of the semi-station, later known as Kramators'k station in the late 19th century. Presented a unique information about the initial stage of the town of Kramators'k. Analyzed the historical circumstances of the railways development in the northern territories of the Bakhmut district.

Keywords: railway, Kramators'k, station, Donetsk coal railway, Kurs'k – Kharkiv – Azov railway, railways of the Bakhmut district.

Будинок службовців Донецької кам'яновугільної залізниці на станції Краматорська

Вокзал станції Краматорська 1890-і роки

Міст на р. Казенний Торець поблизу станції Краматорська

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Отчет правления Общества Курско-Харьково-Азовской железной дороги за 1869 год. – М., 1870.
2. Скорина И. А. Указатель русских железных дорог. – СПб., 1874.
3. Скорина И. А. Указатель русских железных дорог. – СПб., 1879. – 80 с.
4. Российский государственный исторический архив. – м. Санкт-Петербург (далі – РГИА. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 222.
5. РГИА. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 3137. – Арк. 5 зв.
6. РГИА. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 3137. – Арк. 6.
7. РГИА. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 6180. – Арк. 15 зв., 16.
8. Доклад комиссии Высочайше учрежденной для исследования беспорядков на Курско-Харьково-Азовской железной дороге, о результатах осмотра означенной дороги, произведенного с 18 по 23 сентября 1879 г. – СПб., 1879.
9. Доклад правления Общества Курско-Харьково-Азовской железной дороги общему собранию гг. акционеров 9.12.1878 г. – М., 1878.
10. Путевой журнал Высочайше утвержденной московской подкомиссии для исследования железнодорожного дела в России. – М., 1880.

УДК 656.21:908(477)

Мінейкіс Ю. С.

МИКИТІВСЬКА ГІЛКА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНО-ДОНЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ

У статті розглядається історія будівництва Микитівської гілки Північно-Донецької залізниці, а також роль і місце проміжних станцій на залізничних ділянках, зокрема станції Курдюмівка.

Для вивезення донбаського вугілля в північно-західні губернії Російської імперії, а також витіснення з Балтійського узбережжя іноземного вугілля, акціонери Південних залізниць роблять спробу будівництва нової приватної залізниці – Північно-Донецької. Згодом ця залізниця стала одним з найбільш успішних проектів приватної магістралі на одному з корінних напрямків імперії, яка становила гідну конкуренцію казенним залізницям.

За контроль над основними напрямками руху вантажів у Донбасі на початку ХХ ст. боролися різні приватні товариства. Проблемою залишався безперешкодний вихід вантажів із Південної Росії в московському напрямку. Два ходи (вантажний через Попасну, Куп'янськ і пасажирський через Слов'янськ, Лозову), що вже існували на той час, не забезпечували необхідної пропускну здатності. Однак капітального будівництва залізниць московського напрямку в ті роки не велося. У 1903 р. було прокладено другу колію на ділянці Лисичанськ – Куп'янськ, проте частими були випадки закриття наскрізного руху в цьому напрямку через взаємні борги суміжних залізниць. Усі залізничні лінії північного напрямку (Дебальцеве – Куп'янськ – Вовчанськ, Ясинувата – Костянтинівка – Лозова та ін.) на той час були перевантажені [1].

Крім того, залізниць на значній території Старого Донбасу не вистачало, а існуючі ділянки товариства Південно-Східних залізниць не охоплювали весь сектор вуглевидобутку в регіоні.

Історія перших залізниць Донбасу найбільш детально досліджена у працях істориків-краєзнавців П. В. Белицького і С. Й. Татарінова. Так Павло Белицький зазначає, що товариство Північно-Донецької залізниці було створене за ініціативою одного із видатних інженерів шляхів сполучення – Єнакієва Федора Єгоровича, який особисто запропонував варіант траси у напрямку Донбас – Санкт-Петербург від станції Лиха Південно-Східних залізниць до Львова Московсько-Курської залізниці із заходом у Лиман, Харків [2].

До речі, Ф. Є. Єнакієв обіймав посаду статського радника, а також був промисловцем – одним із засновників Петровського металургійного заводу. У 1898 році Бахмутські повітові та Катеринославські губернські земські збори прийняли рішення назвати Єнакієве місце, де був розміщений Петровський завод, рудники та селища Російсько-Бельгійського металургійного товариства, а також залізничну станцію.

До 1908 р. вишукування залізничної лінії Донбас – Санкт-Петербург були проведені двічі. Причому, останній проект кардинально відрізнявся від попереднього. Від початкових досліджень залишилися лише основні пункти примикання: Львов, Харків, Лиман, Комишуваха, Лиха. У 1908 р. Правління акціонерного товариства Північно-Донецької залізниці домоглося урядового дозволу на будівництво нової магістралі і розвернуло будівельні роботи від станції Слов'янськ у північному напрямку. У цьому ж році з'явилася невелика станція Лиман, яка згодом стала одним із корінних пунктів залізничної інфраструктури Донбасу.

Приблизна протяжність основного напрямку першої черги дороги – від Львова до Ольховської під'їзної колії – становила 555 верст (з них 175 – від Харкова до Лиману), ділянки Лиман – Краматорськ – 37 верст, передавальних і під'їзних гілок – 78 верст. Ділянка від Лиману до Харкова передбачалася двоколісною. Другу чергу – продовження основного напрямку до станції Лихої або Каменської (понад 100 верст) та гілку до станції Микитівка (50 верст) повинні були добудувати до 1916 р. Усі ділянки залізниці планувалися як лінії першорядної важливості з виконанням відповідних вимог при їх будівництві.

Щодо Микитівської гілки, то на думку П. Белицького, спочатку її спорудження не передбачалося, проте Бахмутське повітове земство наполягло на будівництві даної лінії, оскільки купецьке місто Бахмут мало-помалу здавало свої позиції повітового міста у зв'язку з тим, що магістральні залізниці пройшли свого часу повз нього.

Відповідно до досліджень С. Й. Татарінова, будівництво залізничної лінії Харків-Яма-Микитівка велося у 1910–1913 рр., зокрема у 1912–1913 рр. будувалася гілка Яма-Микитівка: від Ями до Солі – 17 верст, Соль-Пост (Парасковіївка) – 7 верст, Пост-Бахмут – 7 верст, Бахмут-Курдюмівка – 16 верст, Курдюмівка-Майорська – 8 верст, Майорська-Микитівка – 6 верст [3].

Північно-Донецька залізниця зіграла значну роль у подальшому розвитку Донецького краю. Були освоєні нові вугільні родовища. Підвищилися обсяги вуглевидобутку, інтенсивніше стали працювати соляні шахти.

7 вересня 1913 р. було закінчено будівництво лінії Яма – Микитівка, і перший вантажний поїзд зі станції Микитівка пішов на станцію Яма (нині Сіверськ). Пасажирські поїзди по Північно-Донецькій залізниці пішли лише під тиском громадськості. У 1916 р. купецьке місто Бахмут відвідував цар Микола II, і до його приїзду був побудований великий вокзал Бахмут II на Микитівській гілці.

На спорудження першої черги Північно-Донецької залізниці разом із Микитівською гілкою Товариство даної залізниці замовило 163 паровози, 5,7 тис. вантажних (товарних) і 134 пасажирських вагона, 10 млн. пудів рейок, кріплень і складових частин мостів. У перші роки роботи залізниці на її окремих ділянках спостерігалися наступні розміри руху: Лиман – Основа – 25 пар вантажних поїздів, Лиман – Микитівка – до 10 пар вантажних поїздів, Лиман – Родакове – приблизно 20 пар вантажних поїздів.

Протягом всієї історії залізничного транспорту станції були найважливішими ланками залізниць і грали першорядну роль у їхній роботі [4].

У перші роки будівництва пропускної здатності станцій не надавалося великого значення, так як розміри руху були малі. Станції могли пропускати в кожному напрямку 3–4 пасажирських і до 13 поїздів «з поклажею», тобто вантажних. Місцезнаходження станцій на лінії та їх облаштування визначалися потребами в обслуговуванні пасажирів, прийомі і видачі вантажів, постачанні паровозів і вагонів паливом і водою, організації ремонту рухомого складу.

Для виконання цих операцій станції мали пристрої для прийому та відправлення поїздів, вокзали та платформи для пасажирів, склади та майданчики для навантаження, вивантаження, зважування та зберігання вантажів і багажу, а також пристрої для утримання й ремонту рухомого складу.

Станом на 1913р. на гілках Північно-Донецької залізниці була лише одна сортувальна станція – Основа, а переважна кількість інших станцій – проміжні.

У цій статті хочеться звернути увагу на проміжну станцію Курдюмівка Микитівської гілки. Вона була побудована у 1912 р. за типовим проектом і мала невеликий колійний розвиток (1 головна колія, 1 приймально-відправна, 1 вантажно-розвантажувальна – тупикова колія), пасажирську будівлю площею 36,06 кв. сажнів ($\sim 77 \text{ м}^2$), а також було побудовано казарму для станційних працівників. Станція була побудована біля хутора, заснованого німцями-лютеранами у 1889р. Вони займалися товарним городництвом, вівчарством, розведенням фруктових і тутових дерев, ремеслами [5].

Наявність залізничної станції та сировинної бази (родовища кислототривкої глини) стали вирішальними факторами для побудови у 1954 р. заводу кислототривких виробів, а біля станції - однойменного селища міського типу – Курдюмівка.

Курдюмівський завод кислототривких виробів впродовж багатьох років здійснював виробництво кислототривкої продукції – цегли і тротуарної плитки, що застосовуються у металургійній, хімічній промисловості та будівництві для захисту апаратів і будівельних конструкцій, що працюють в умовах кислих агресивних середовищ. До речі, хотілося б зазначити, що курдюмівською цеглою вимощені: Києво-Печерська Лавра, Андріївський узвіз, Михайлівська площа і площа імені Грушевського у Києві, Приморський бульвар в Одесі та бульвар імені Пушкіна в Донецьку.

На жаль, залишається непідтвердженим документально той факт, що станція Курдюмівка отримала свою назву від прізвища російського інженера та видатного вченого – Валеріана Івановича Курдюмова. Не дивлячись на допустовість інформації, все ж таки зверну увагу на його постать.

В. І. Курдюмов (1853р. – 1904 р.) був екстраординарним професором Санкт-Петербурзького інституту шляхів сполучення [6]. В 1885р., під час роботи в комісії по затвердженню тем архітектурних курсових проектів, він зазначив про необхідність приділяти більше уваги транспортній архітектурі – вокзалам та іншим спорудам. З метою детального вивчення зазначеного питання, Валеріан Іванович здійснив службове відрядження по залізницям Росії. Результатом подорожі став звіт, опублікований у «Журналі

Міністерства шляхів сполучення», де було наведено систематизований, багатий та різноманітний матеріал щодо архітектури вокзалів, станційних споруд, депо, залізничних майстерень тощо.

Висновки та експертні оцінки В. І. Курдюмова у подальшому широко використовувалися при складанні проектів залізничних споруд. Наказом від 11 липня 1887 р. його було призначено на посаду архітектора Департаменту залізниць, де він здійснював контроль за якістю проектування і будівництва усіх споруд транспортної сфери.

Перспективи подальших розвідок заплановано зосередити на достеменному вивченні та пошуку фактів і документального їх підтвердження щодо станції Курдюмівка.

SUMMARY

The article studies the history of the construction of the Mykytivka branch of the Pivnichno-Donetsk railway, as well as the role and place of intermediate stations at railway stations, in particular Kurdyumivka station.

Keywords: Mykytivka branch, Pivnichno-Donetsk railway, Kurdyumivka station, Valerian Ivanovych Kurdyumov.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Стальные пути Донбасса // М. И. Гусев, К. Х. Клименко, А. И. Максимов и др. – Под ред. В. В. Приклонского. – Донецк, 1970.
2. Белицкий П. Железнодорожное строительство в Донбассе: 1858–1918 гг. Факты, проекты, перспективы, альтернативы [Электронный ресурс] // Донецк. История. События. Факты. – Режим доступа: infodon.org.ua/uzovka/886
3. Татаринов С. Й. Історія промисловості та економіки Донбасу (від найдавніших часів до початку ХХ століття) [Текст] : навч. посіб. для студ. інж. та інж.-пед. спец. III–IV рівня акредитації / С. Й. Татаринов, І. В. Голопоров ; Укр. інж.-пед. акад., Артем. навч.-наук. проф.-пед. ін-т, Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України. – Х. : Мачулін, 2013.
4. История железнодорожного транспорта России. Т. 1: 1836–1917гг.//Под общ. ред. М. Я. Красковского, М. М. Уздина – СПб., 1994.
5. Татаринов С. И. Немецкая колонизация Бахмутского уезда Екатеринославской губернии в XVIII – начале ХХ столетий // THEORETICAL & APPLIED SCIENCE . – 2015. – № 4 (24). – С. 256–263.
6. Зензинов Н. А., Рыжак С. А. Выдающиеся инженеры и ученые железнодорожного транспорта. – М. : Транспорт, 1978.

УДК 37.018.54:908

Портнова Є.

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДВНЗ «АРТЕМІВСЬКИЙ КОЛЕДЖ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ»

Артемівський технікум залізничного транспорту був заснований в 1872 році як професійна школа в Москві. Спочатку там навчалися лише 50 хлопчиків, тому що технікум готував робітників тільки для московської залізниці. Після жовтневої революції професійна школа була реорганізована у технікум. У 1955 році він переїхав до Артемівська. З того часу це один із найкращих навчальних закладів нашої країни.

На сучасному етапі суспільного розвитку все більш значущим стає поняття історичної пам'яті. Важливо знати та пам'ятати про коріння свого народу і роду, не менш важливо знати історію свого навчального закладу, бо саме з нього на стежку своєї кар'єри виходять нові молоді спеціалісти, які ще декілька років потому вперше переступили поріг ВНЗ.

Процес формування людського капіталу повинен носити не разовий адресний характер, а стати системою державної політики з постійним бюджетним фінансуванням як на рівні держави, так і на рівні органів місцевої влади. Але для цього необхідно мати чітку і

повну інформацію про його історію, сучасний стан та перспективи розвитку. Сучасний студент повинен пишатися історією своєї alma mater, адже, не знаючи своєї історії, майбутній фахівець не матиме опори для того, щоб іти в майбутнє і буде робити це наосліп. Лише знаючи помилки минулого, ми можемо не допустити їх в майбутньому. У статті сформульовано основні етапи становлення Артемівського коледжу транспортної інфраструктури в історичному плані та сформульовано критерії, за якими визначалися ці основні етапи.

Мета роботи – дослідити історичну спадщину залізниці Донеччини на прикладі Артемівського коледжу транспортної інфраструктури; розробити та провести опитування, завдяки якому проаналізувати знання студентів на предмет знання історії свого навчального закладу та бачення майбутнього.

Функціонування та безперерйну роботу залізниці забезпечують тисячі людей, які вирішили присвятити своє життя професії залізничника. Наразі, залізниця не стоїть на місці, а розвивається, з'являються нові робочі місця, саме тому питання отримання освіти за цим напрямком є дуже актуальним, бо залізниці потрібні нові фахівці. Дуже важливо, щоб наші нащадки пам'ятали історію коледжу, будівлі, в якій він розміщується, як ми пам'ятаємо історію нашого закладу, і тоді можливе процвітання та покращення.

Одним із найважливіших етапів наукової роботи є робота із соціумом, саме тому, перш ніж аналізувати питання минулого нашого коледжу, було проведено опитування «Минуле і майбутнє залізниці Донеччини»:

1. Як багато Ви можете розповісти про те, які коріння має наш коледж?
2. Чому ви обрали професію пов'язану із залізницею?
3. Чи може молодий фахівець вплинути на розвиток залізниці?
4. Яке майбутнє Ви бажаєте для залізниці нашого краю?
5. Чи буде в майбутньому затребувана ваша спеціальність?

Було опитано 97 студентів і результати опитування будуть наведені далі.

Артемівський технікум залізничного транспорту переведений в 1955 році з Москви, де він був створений одразу ж після революції в 1917 році на базі технічного училища. Тому історія існування технікуму ділиться на три основні періоди:

1. Дореволюційний період – Московсько-Рязанське технічне залізничне училище відомства шляхів сполучення.
2. Московський період залізничного технікуму.
3. Артемівський технікум залізничного транспорту, що нині має назву «Артемівський коледж транспортної інфраструктури».

Саме останній період і цікавить нас найбільше. Велика залізнична спадщина належить нашому місту, адже саме у нашому місті колись виникла потреба у залізничному технікумі. У травні 1953 року за рішенням уряду Західно-Донецька залізниця з управлінням в місті Артемівську була об'єднана з Південно-Донецькою залізницею з управлінням в місті Ясинувата. Була створена нова Донецька магістраль з керуванням в місті Донецьк.

У 1955 році на підставі наказу Міністра шляхів сполучення № 1046 від 18 березня 1955 року «Московський технікум залізничного транспорту» імені Жовтневої революції був переведений в місто Артемівськ. Розмістився технікум в будівлі колишнього Управління Донецької залізниці.

Перший набір на спеціальність «Експлуатація залізниць» був у 1955 році, куди 1 вересня було набрано 3 групи на базі 8 класів і 5 груп на базі 10-ти класів. Перший випуск відбувся в 1958 році – 141 фахівець. У 1956 році набрали 2 групи зі спеціальності «Автоматика і телемеханіка», в 1957 році «Дротовий зв'язок» (закрита в 1980 році у зв'язку з передачею її у відкритий на БАМі Тинденський залізничний технікум).

Наказом №88 від 31 травня 1955 року на підставі вказівки МПС Євген Федорович Строненко був призначений директором Артемівського технікуму залізничного транспорту. До цього часу він тричі відвідав технікум і переконався в готовності приймати нових абітурієнтів .

Під гуртожиток для студентів було виділено один під'їзд в житловому залізничному будинку по вул. Леніна,14. Навчальні майстерні знаходилися в невеликій будівлі на місці нинішнього гуртожитку. Додатково для майстерень була виділена аудиторія в основній будівлі. Меблі та обладнання з Москви навіть на ті часи були дуже примітивні (звичайні столи, табуретки, лавки та ін.) Порівняно непогано було обладнано кабінети хімії, фізики та викладацька. Привезені два піаніно, легкова та вантажна автомашини, повний комплект духових інструментів, великий більярдний стіл. Книжковий фонд перевезений за кількістю великий, але підручників з фахових дисциплін і раніше бракувало.

У перші роки існування технікуму були філії. Так до 1958 року була філія в місті Попасна, де три роки випускали майстрів – вагонників.

З 02 лютого 1957 року директором технікуму був призначений Симоненко Леонід Лазаревич. У 1960 році наказом міністра шляхів сполучення була реорганізована «Артемівська школа дорожніх майстрів», а контингент учнів переданий в технікум, останній випуск яких був у 1962 році. На базі школи дорожніх майстрів в технікумі в 1961 році була введена нова спеціальність «Будівництво та експлуатація колійного господарства». У 1960 році наказом Міністра шляхів сполучення було організоване заочне відділення, де навчання проводилось з 8-ми спеціальностей.

У 1964 році було побудовано п'ятиповерхову будівлю гуртожитку на 600 місць і навчальні майстерні з усіма необхідними для практики цехами. Їдальня технікуму була скромна за розмірами і перебувала в підвальному приміщенні технікуму. Фізкультурної зали не було, заняття проводилися в пристосованих низьких класних аудиторіях, а масові заходи проводилися в колишньому невеликому старому будинку клубу у дворі технікуму.

09 серпня 1966 року директором призначений Наконечний Володимир Якович. В 1974 році ударними темпами (за один рік) був побудований із закритим переходом в технікум суспільно-побутовий корпус з актовю залом на 400 місць, спортивною залом та їдальнею.

У 1979 році директором був призначений Віктор Андрійович Шрамко, який раніше працював на різних керівних посадах Донецької залізниці, а також мером міста Красний Лиман.

У 1993 році технікум увійшов до навчального комплексу при Харківському університеті залізничного транспорту. І з тих пір щорічно 60–80 кращих випускників нашого коледжу вступають до університету для продовження навчання із скороченим терміном навчання і заочно.

Багато з них вже закінчили Академію і успішно працюють на залізничних магістралях Донецької залізниці та інших залізницях України.

У 1994 році замість існуючого раніше примітивного полігону було збудовано високу криту будівлю ангарного типу, в якій змонтований навчальний полігон для практичних і лабораторних занять зі спеціальних дисциплін. Полігон продовжує і зараз дообладнуватися і до оснащуватися [1].

З приходом в технікум в 1995 році нового директора, Зінченка Миколи Федоровича, який є випускником технікуму, відбулися певні зміни. У 1996 році Дебальцевський технікум залізничного транспорту став філією Артемівського технікуму зі спеціальностями «Технічне обслуговування та ремонт колійного господарства» і «Технічне обслуговування і ремонт локомотивів». За час існування, з 1961 року, технікум випустив понад 4000 спеціалістів, багато хто з них займає високі керівні посади. Щорічно Дебальцевська філія Артемівського технікума залізничного транспорту приймає на навчання 180 студентів [2]. Нажаль, так сталося, що два коледжі, які працювали разом та за одним напрямом, мають різні долі. Сьогодні Дебальцевська філія продовжує працювати на непідконтрольній території, там йде набір студентів, показники значно нижчі. Суттєва проблема у тому, що колись доволі престижні дипломи, які отримували випускники, щоб в подальшому продовжувати отримувати вищу освіту та робити кар'єру, змінилися на дипломи, які наразі не визнаються у інших державах, окрім так званих «ЛНР» і «ДНР». Тому постає велике питання: а де саме

можна реалізувати отриманні знання, щоб працювати за спеціальністю, яку вони обрали? Але такої можливості на даний момент немає.

У 1996 році на денному відділенні була відкрита спеціальність «Бухгалтерський облік», а в 2000 році – «Діловодство» та «Обслуговування та ремонт електронно-обчислювальної техніки».

У 2000 році в нашому технікумі побували з візитом американські викладачі коледжу з міста Омаха штату Небраска. Директор цього коледжу Дж. Річард Гиллиленд високо оцінив підготовку фахівців в технікумі.

Протягом двох років керування Миколи Федоровича був обладнаний обчислювальний центр. У першокласному комп'ютерному залі встановлені нові обчислювальні машини, придбані комп'ютери і першокласні меблі. Для роботи в обчислювальному центрі були залучені кваліфіковані фахівці цієї галузі. Комп'ютерами оснащені всі підрозділи технікуму (бухгалтерія, навчальна частина, заочне відділення, канцелярія, бібліотека). В приміщенні старого клубу, у дворі технікуму, після його капітального ремонту, розпочато оформлення нового навчально-лабораторного комплексу для практичного навчання студентів зі спеціальних дисциплін. В 2002 році бібліотека технікуму переїхала до нового приміщення з просторою читальною залом і спеціальним приміщенням із сучасною комп'ютерною бібліотекою, де кожний студент або робітник технікуму має можливість ознайомитися з матеріалами видань будь-яких бібліотек світу. На першому та другому поверсі обладнані похилі аудиторії на 100 та 60 осіб, для проведення різноманітних заходів. За останнім словом дизайну на першому поверсі обладнаний «Зал ділових нарад». Покращений двір технікуму, відновлений фонтан, покладена плитка. Оновився фасад будівлі, який відрізняється оригінальною архітектурою і ліпниною за старовинними кресленнями. Відновлені фігурні грати перед будівлею навчального корпусу. Раніше занедбані підвали перетворилися в затишні роздягальні та туалети. Будівлі повернено бездоганний зовнішній вигляд. Все це проводилося і відбувалося за прямої участі директора технікуму Зінченка Миколи Федоровича, тому не даремно під час святкування в Артемівську «Дня міста» у вересні 2001 р. у конкурсі «Людина року» в номінації «За досягнуті успіхи в області архітектури» заслужено був визнаний саме Микола Федорович [1].

Згідно наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 08.08.2012 року № 871 Артемівський технікум залізничного транспорту був перейменований у Державний вищий навчальний заклад «Артемівський коледж транспортної інфраструктури».

Висококваліфікований викладацький склад, новітні технології навчання, сучасне обладнання та дослідні лабораторії, обчислювально-інформаційний центр, що відповідає сучасним технологіям, лінгафонний кабінет для вивчення іноземних мов, бібліотека з багатим вибором науково-технічної літератури, все це сприяло підготовці висококласних фахівців. Гарна виробнича практика на найкрупніших залізничних підприємствах Донецької залізниці, виконання курсових і дипломних проектів з перспективної тематики забезпечують швидку адаптацію молодих фахівців у мінливих умовах ринкової економіки.

Гордість коледжу – його випускники. За полувіковий термін існування технікум підготував більше 20 тисяч фахівців для залізничного транспорту та інших галузей господарства України та країн СНД. Серед них доктори та кандидати технічних наук, керівники підприємств, ведучі фахівці залізничного транспорту. Велика частина викладачів спеціальних дисциплін є випускниками нашого коледжу.

Саме час повернутися до опитування, яке було проведене серед студентів, отже його підсумки такі: більшість студентів вважають, що знають 30% історії свого навчального закладу, на друге питання: Чому ви обрали саме професію залізничника, більшість студентів відповіла: в мене технічний склад розуму, і я вважаю, що робота на залізниці зможе дати мені можливість реалізувати свій потенціал, також більшість студентів вважають, що саме від молодих спеціалістів залежить майбутнє української залізниці, на наступне, четверте запитання, респонденти відповіли майже однотайно, вони вважають, що майбутнє у

української залізниці лише найкраще і готові докласти усі зусилля заради цього, і на останнє питання майбутні фахівці без вагань відповіли, що залізниця була, є і буде. Такі позитивні результати зайвий раз підкреслюють, що як педагогічний склад, так і студенти не дарма працюють і навчаються, вони готові розвиватися і можуть це робити, а головне – бажають працювати на благо нашої рідної залізниці.

Наразі професія залізничника є дуже потрібною та актуальною. Згідно з даними офіційного сайту ПАТ «Укрзалізниця» за 1 квартал 2016 року було працевлаштовано 4 216 осіб. Підкреслюючи вагомість такого флагману в сучасній галузі перевезень як ПАТ «Укрзалізниця», хочеться відмітити той аспект, що за 2016 рік було продано 48 784 030 квитків, вже в 2017 році – 53 669 618 квитків, а станом на 04 лютого 2018 року – 4 535 618 квитків, що підтверджує актуальність та необхідність залізничних перевезень, які щорічно, завдяки наполегливій праці своїх спеціалістів, лише збільшуються в цей непростий час для країни[3].

Укрзалізниці потрібні висококваліфіковані фахівці, які зможуть удосконалити свої теоретичні знання, отримані ними під час навчання у найстарішому навчальному закладі Донеччини з багатою історичною спадщиною.

SUMMARY

Artemivs'k Technical College of Railway Transport was founded in 1872 as a professional school in Moscow. Only 50 boys studied there to prepare workers for the Moscow railway. After the October revolution, the professional school was reorganized into a technical college. In 1955 it moved to Artemivs'k. Since that time it is one of the best educational establishments in our country.

Keywords: technical college, railway transport, education, future specialist, students.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Див. Краткая историческая справка к 130-летию артемовского техникума железнодорожного транспорта. Режим доступа: <http://www.acti.dn.ua/?act=history>
2. Онопрієнко В. І., Антощук К. Н. Дебальцівська історична літопись.
3. Артемівський коледж транспортної інфраструктури [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://acti.dn.ua/>

УДК 94(477.6):355.691.2:338.48

Рубан М. Ю.

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗАЛІЗНИЧНОЇ СПАДЩИНИ БАХМУТСЬКОГО КРАЮ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджено історичний досвід збереження та актуалізації залізничної спадщини України на прикладі Бахмутського краю та Північної Донеччини. Обґрунтовано перспективність дослідження історії Донецької залізниці для забезпечення майбутнього розвитку залізничного ретро-туризму на теренах регіону. Проаналізовано діяльність ПАТ «Укрзалізниця» довкола збереження ретро-залізничної техніки в Україні.

У наш час розвиток залізничного туризму із залученням об'єктів історичного рухомого складу, архітектури та інфраструктури належить до пріоритетних напрямків діяльності світових транспортних і туристичних компаній. По всьому світі історична залізнична спадщина виступає об'єктом зацікавлення мільйонів туристів, зважаючи на що виникають численні музеї, виставки та паровозні фестивалі, на яких представлені як зразки історичних локомотивів і вагонів, так і дрібні експонати, покликані належно висвітлити діяльність та побут працівників залізничної галузі різних епох.

У ПАТ «Укрзалізниця» вказаний напрям діяльності тільки нещодавно знайшов своє належне організаційне втілення з утворенням навесні 2016 р. сектору збереження ретро-техніки, а згодом – відділу історичної спадщини залізниць України. Попри свою відносно нетривалу діяльність працівниками відділу було проведено низку заходів із систематизації та

каталогізації об'єктів історичної залізничної спадщини України. З-поміж цього переліку особливий інтерес становлять об'єкти, що належать до історії Донецької залізниці, відомої як «лабораторії передових прийомів праці на залізничному транспорті» [1, с. 11], а надто ж Бахмуту – давнього залізничного центру краю. Отже, предметом запропонованої статті є процес збереження та актуалізації історичної спадщини Донецької залізниці та її давнього адміністративного центру – м. Бахмут.

Мета розвідки полягає у висвітленні історичного досвіду та перспектив збереження об'єктів залізничної спадщини в Україні на прикладі м. Бахмута та північних районів Донеччини.

Протягом тривалого часу заходи щодо збереження історичної залізничної спадщини в Україні не мали системного характеру, внаслідок чого було втрачено низку унікальних серій різних локомотивів та вагонів, окремі ж зразки лишились в одиничній кількості. Зокрема, яскравим прикладом можуть служити локомотиви побудови Луганського та Коломенського заводів, частина з яких, навіть донедавна перебуваючи в експлуатації, не залишилась на території України в жодному екземплярі. Серед них: тепловози 2ТЕ10Л, 2ТЕП60, ТЕП10, ТЕП60, ТЕП10Л, ТЕ7 тощо. Примітно, що окремі локомотиви зазначених серій досі знаходяться в експлуатації у країнах ближнього прикордоння.

Варто відзначити, що поодинокі зрушення в напрямку збереження залізничної ретро-техніки втілювалися лише завдяки особистій ініціативі окремих посадових осіб та ентузіастів-залізничників. Зокрема, стараннями легендарного начальника Північно-Донецької, а згодом Південно-Західної залізниці П. Ф. Кривоноса було збережено, а згодом встановлено на постаменті біля станції Київ-Пасажирський найбільш потужний пасажирський паровоз в історії вітчизняного паровозобудування – ІС 20-578 побудови Луганського заводу 1941 р., що після 1956 р. отримав позначку ФДп 20-578. Протягом 1930-х рр. паровози серії ІС були основною одиницею пасажирського паровозного парку в СРСР [2, с. 45]. Наразі ж це єдиний збережений локомотив вказаної серії в усьому світі, й зважаючи на своє виключне значення потребує відновлення та залучення до роботи.

На Донеччині у 2000 р. заходами В. Донченка до 130-річчя Донецької залізниці було утворено «Музей історії та розвитку Донецької залізниці». Цей, без перебільшення, унікальний заклад, розташований у будівлі старовинного паровозного депо Юзівка є унікальним не тільки для пострадянського простору, але й цілого світу. Його фонди нараховують понад 10 000 експонатів, серед яких унікальні зразки історичних локомотивів, вагонів та іншої техніки. Утім, примітно, що без попереднього збереження техніки при формуванні музею виникла проблема відсутності в локомотивному парку Донецької залізниці окремих серій паровозів, зокрема, побудови Луганського заводу, що зрештою обумовило потребу їх запиту з інших залізниць [3, с. 3].

Зважаючи на потребу комплексного системного підходу до питання збереження унікальних зразків рухомого складу та можливості організації ретро-залізничних туристичних турів протягом 2016 р. працівниками ПАТ «Укрзалізниця» було зібрано та систематизовано загальний перелік об'єктів історичної залізничної спадщини в Україні. Зрештою, на даний час в Україні встановлено наявність 99 паровозів широкої колії та 12 вузької [4; 5], частина з яких знаходяться на балансі ПАТ «Укрзалізниця», інші ж перебувають у власності територіальних громад, державних та приватних структур. Серед паровозів широкої колії встановлено наявність 17 серій, з них на балансі ПАТ «Укрзалізниця» перебуває 12 серій [5].

Лише на північних теренах Донеччини ідентифіковано 16 одиниць історичного рухомого складу, серед яких особливе місце займає паровоз П. Ф. Кривоноса – Еу 684-37 1929 р. побудови Брянського заводу. Локомотив, на якому був встановлений легендарний рекорд наразі встановлений на постаменті на території локомотивного депо ТЧ-2 Слов'янськ [5]. На території «Лиманського центру професійного розвитку персоналу» у якості пам'ятника встановлений паровоз Ер 761-01 [5], а в Краматорську – маневровий танк-паровоз 9П-337 [5]. На території заводу «Стірол» у м. Горлівка знаходиться паровоз Ем 740-

44 [5]. Однак, зважаючи на умови окупації актуальний стан цього локомотива лишається невідомим для фахівців ПАТ «Укрзалізниця». Зрештою, досвід багатьох країн показує, що знаходження паровозів тривалий час навіть на постаменті чи в музеї не є перешкодою для їх відновлення до робочого стану. Тому, деякі унікальні паровози, встановлені у якості пам'ятників, за потреби цілком можуть бути демонтовані та відремонтовані для використання у зйомках, фестивалях, туристичних поїздках.

На жаль, результатом несистемного підходу до збереження історичної спадщини залізниць може також слугувати відсутність подібного роду діяльності на теренах крупного історичного транспортного вузла Донецької залізниці – Бахмуга. Навіть сама тема історії розвитку залізничної галузі у місті ще не знайшла свого належного висвітлення в історіографії. Виняток становлять лише поодинокі творчі доробки С. Татарінова, Н. Тугової, П. Тугова [6] та П. Белицького [7; 8], однак, донині лишається велика кількість нез'ясованих питань, що потребують свого детального вирішення.

Місто Бахмут і прилеглі до нього райони, що наприкінці XIX – початку XX ст. склали територію однойменного повіту, мають унікальну промислову історію, важливою складовою якої безумовно є процес розвитку місцевого залізничного транспорту. У численних пам'ятках архітектури краю відображена історія виникнення Донецької кам'яновугільної залізниці – однієї з перших магістралей на теренах Донбасу. Зокрема, в місті знаходиться унікальний зразок промислової архітектури другої половини XIX ст. – вокзал станції Бахмут I 1878 р. побудови. Не менш цікавою є тема розвитку приватної Північно-Донецької залізниці (1908–1925 рр.), пов'язана із спорудженням другого залізничного вокзалу в місті – станції Бахмут. І хоча протягом десятиліть будівля станції зазнавала численних перебудов, й нині мало подібна до першопочаткового вигляду, однак, на її прилеглій території збереглась гідроколонка для живлення паровозів, що також внесена до переліку об'єктів історичної інфраструктури [5].

Протягом 1934–1953 рр. у Бахмуті знаходилось управління Донецької, згодом – Північно-Донецької залізниці, історія якої тісно пов'язана з легендарною постаттю її багатолітнього очільника П. Ф. Кривоноса. Саме з Бахмутом пов'язана історія заснування навесні 1934 р. газети «Залізничник Донбасу» – багатолітнього друкованого органу Донецької залізниці [1, с. 30]. Цікавим явищем, що також якісно характеризує історичний розвиток транспортної системи міста, є наявність чотирьох залізничних станцій: Бахмут (1913 р.), Бахмут I (1878 р.), Ступки (1878 р.) та Малоільшівська (1927 р.) у відносно невеликому за кількістю населення та площею Бахмуті [9, с. 27; 303; 10, с. 144].

Потребує свого детальнішого уточнення історія й інших залізничних вузлів Північної Донеччини, серед яких Слов'янськ, Лиман, Краматорськ, Покровськ, Сіверськ, Курдюмівка, тощо. Так, наприклад, протягом тривалого часу залишались цілковито невідомими історичні обставини перших десятиліть функціонування станції Краматорська [11, с. 48–49], а тема паровозобудування на місцевому механічному заводі, що на початку XX ст. здійснював також ремонт паровозів, і донині не знайшла свого історіографічного розвитку, обмежуючись короткою згадкою в монографії Є. Мокршицького про побудову двох локомотивів у дореволюційний період [12, с. 86].

Зважаючи на це, пріоритетним напрямком діяльності щодо збереження унікальної історичної залізничної спадщини Бахмуга має бути організація науково-дослідницьких вишукувань та заходів із висвітлення й популяризації отриманих матеріалів. Безумовно, для охопленого війною Донбасу складність подібних заходів полягає у малодоступності фондів обласних архівів та окремих архівних установ Російської Федерації, утім, цю перешкоду можна почасти компенсувати через залучення матеріалів центральних державних архівів України та співпрацю з міжнародними ентузіастами залізничної історії.

Також принципове значення має процес ідентифікації нових, раніше невідомих, об'єктів історичного рухомого складу, залізничної архітектури та інфраструктури на теренах Бахмутського краю з метою здійснення заходів щодо їх збереження та актуалізації у сфері ретро залізничного туризму. Варто зазначити, що в 2013 р. на Донеччині до свята 9 травня

здійснювалась спроба впровадження курсування святкового ретро-поїзда на паровозній тязі, що отримав назву «Поїзд Перемоги», одним з пунктів зупинки якого була станція Артемівськ 2 – нині Бахмут [13]. Також проект курсування ретро-поїзда на паровозній тязі розглядався в межах Луганської дирекції Донецької залізниці за маршрутом Луганськ – Кіндрашівська Нова [14].

Велике історичне значення на теренах Бахмутського краю має давня залізнична гілка за напрямом Бахмут I – Ступки – Кудрявка – Деконська – Попасна (1878 р.), що становить комплекс унікальних об'єктів давньої залізничної інфраструктури. Із скасуванням у 2007 р. приміського руху за вказаним напрямком окремі ділянки гілки лише почасти використовуються для обслуговування транспортних потреб місцевих підприємств [8], натомість сама магістраль становить унікальний історичний об'єкт та є цікавим маршрутом для впровадження ретро-туризму. На жаль, з початком бойових дій на теренах Донецької та Луганської областей розвиток залізничного ретро-туризму для вказаних регіонів тимчасово втратив свою актуальність, однак, зважаючи на перспективи реінтеграції окупованих районів Донбасу виникає сподівання на поступове впровадження ретро турів на Донецькій залізниці.

Зрештою, світовий та вітчизняний досвід збереження та експлуатації об'єктів історичної залізничної спадщини у галузі ретро-туризму здатен не тільки надати населенню альтернативного цікавого виду відпочинку, але й забезпечити наявність робочих місць працівників галузі на підприємствах Донецької залізниці. Окремо варто зауважити важливу роль вказаних заходів із актуалізації неприбуткових залізничних об'єктів та підвищення їхньої комерційної привабливості для власників-балансоутримувачів, що, у свою чергу, створить гарантію збереження вказаних об'єктів для майбутніх поколінь. Вважаємо, що висвітлення маловідомих сторінок історії Донецької залізниці дозволить не тільки підвищити престижність залізничної галузі серед населення, актуалізувати забуті постаті видатних фахівців та спеціалістів для майбутніх поколінь, але й створити належну теоретичну базу для розвитку ретро-залізничного туризму як у сфері музейної діяльності, так і організації екскурсійних турів із залученням об'єктів історичного рухомого складу, інфраструктури та архітектури краю.

SUMMARY

The article researches the historical experience of preservation and renovation of Ukrainian railway heritage on the example of the Bakhmut region and the Northern Donetsk Oblast. Substantiated the prospect of studying the Donetsk railway's history for the future development of retro-tourism in the region. Analyzed the activity of PJSC "Ukrzaliznytsya" concerning the preservation of retro railway equipment in Ukraine.

Keywords: railway, historical railway heritage, locomotives, retro railroad tourism, railway infrastructure, railways of the Bakhmut region.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Клименко К. Х., Алдакимов Д. К. Донецкая железная дорога. Ил. проспект. – Донецк : Донбас, 1977. – 47 с.
2. Телічко В. П. Инж. Виникнення паровоза і залізниць (Історичний нарис). – Київ : Вид-во Академії наук УСРР, 1936. – 85 с.
3. У полоні «ДНР» перебуває і шевченківський паровоз // Козацький край (Черкаси). – 2016. – 10 лютого № 6(990). – С. 3.
4. «Укрзалізниця» возродит паровозы – интервью с главой сектора ретро-железной дороги [Електронний ресурс] // – Режим доступу: http://www.uz.gov.ua/press_center/ukrainian_railways_in_mass_media/429689
5. Перелік об'єктів історичної залізничної спадщини України (рухомий склад інфраструктура), що підлягають збереженню. – К., 2017. – 170 с.
6. Татаринов С. Й., Тутова Н. О., Тутов П. М. Бахмутський край – видатні сторінки історії. – Х., 2013. – 408 с.
7. Белицкий П. В. Екатеринбургская железная дорога // Этюды о старом городе. Историко-краеведческие очерки. – Краматорск : «Каштан», 2015. – С. 29 – 80.

8. Неизвестное об известном: почему в Артемовске два вокзала? [Электронный ресурс] // – Режим доступа: <http://bahmut.com.ua/news/topnews/2359-neizvestnoe-ob-izvestnom-rochemu-v-artemovske-dva-zheleznodorozhnyh-vokzala.html>
9. Архангельский А. С., Архангельский В. А. Железнодорожные станции СССР: Справочник. В двух книгах. – Кн. I. – М. : Транспорт, 1981. – 368 с.
10. Архангельский А. С., Архангельский В. А. Железнодорожные станции СССР: Справочник. В двух книгах. – Кн. II. – М. : Транспорт, 1981. – 360 с.
11. Коцаренко В. Ф. Краматорский полустанок / Малоизвестные страницы истории города Краматорска. Краеведческий сборник. – Краматорск, 1998. – С. 48–57.
12. Мокршицкий Е. И. История паровозостроения СССР 1846–1940 гг. – М. : Государственное транспортное железнодорожное издательство, 1941. – 260 с.
13. Паровозный гудок над городом: Артемовск встретил «Поезд Победы»? [Электронный ресурс] // – Режим доступа: <http://bahmut.com.ua/news/society/779-parovoznyy-gudok-nad-gorodom-artemovsk-vstretil-poezd-pobedy.html>
14. Проект «Рудник»: вернуть на родину паровоз [Электронный ресурс] // – Режим доступа: http://www.ostrovok.lg.ua/statti/kultura/proekt-rudnik-vernut-na-rodinu-parovoz#_ftn1

УДК 625.1:930.85:908

Руденко Т. І.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ СТАНЦІЇ ЯМА (СІВЕРСЬК) ДОНЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ

У статті подано відомості про історію заснування станції Яма (нині Сіверськ) в контексті історичного розвитку Донецької залізниці. Проаналізовано науково-методичні матеріали про розвиток кам'яновугільної та металургійної промисловості Донбасу та роль у ньому маленьких станцій так званої Донецької кам'яновугільної залізниці.

У XVII столітті вже було відомо про багатства надр Донецької землі: вугілля, сіль, вогнетривка глина, крейда. І тільки наприкінці XVII століття на Донбас прийшли заповзятливі, сміливі люди. Будувалися кустарні вугільні та соляні шахти, а біля них тулилися робітничі селища. Добути з-під надр землі корисні копалини перевозили гужовим транспортом. Навесні та восени дороги ставали непрохідними, тому молода промисловість мала потребу в дешевому та надійному транспорті.

Першою залізницею, що пройшла по території Донбасу, була Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, побудована приватним акціонерним товариством у 1870 році. Ця залізниця з'єднала сільськогосподарські райони Курської та Харківської губерній з Донбасом і Таганрогом та дала вихід до Азовського моря.

Велику роль для розвитку кам'яновугільної та металургійної промисловості Донбасу зіграла, так звана, Донецька кам'яновугільна залізниця, побудована приватним акціонерним товариством, яке очолював російський промисловець С. І. Мамонтов. Спорудження залізниці велося швидкісними темпами, що досягалися ціною нещадної експлуатації учасників будівництва в умовах голоду, хвороб, травматизму. 1 грудня 1878 року був відкритий рух на лініях загальною довжиною 389 верств, що віялом розходилися від станції Дебальцеве до Микитівки, Луганська, Попасної та далі від неї до Краматорська [8].

Промислова криза та нарешті застій в 1910 році змінилися поживленням і розширенням виробництва в паливній, металургійній, машинобудівній, коксохімічній галузях. У Донбасі швидко зростав видобуток вугілля, солі, виплавка чавуну та сталі.

Щоб збільшити вивіз продукції в північно-західні райони та витиснути іноземне вугілля, було вирішено побудувати Північно-Донецьку залізницю. Підприємці С. С. Хрулев і Ф. Є. Єнакієв організували з цією метою акціонерне товариство [8].

Трасу нової магістралі запропонували покласти від станції Льгов Московсько-Києво-Воронезької залізниці через Харків до станції Лиха Південно-Східної залізниці з

перетинанням лінії Попасна – Куп'янськ біля станції Комишуваха та лінії Дебальцеве – Міллерове Єкатерининської залізниці по роз'їзду Мамай, прокладеному між станціями Мілова і Слов'яносербськ.

Роботи велися швидко. Тисячі робітників зводили насип, мости, зруби, уклали баласт, шпали, рейки. У вересні 1911 року на три місяці раніше терміну були виконані роботи першої черги. В експлуатацію здані ділянки Льгов – Основа – Лиман – Родакове, а також Лиман – Слов'янськ і Лиман –Краматорська.

У результаті Північно-Донецька з'єдналася з Південною і Єкатерининською магістралями. На новій залізниці було збудовано 36 станцій, серед яких Святогірськ, Лиман, Яма (Сіверськ), Ниркове (у селищі Ниркове), Сентянівка, Микитівка, Шипілове, бежанівка, Родакове. Пізніше на станціях Лиман, Краматорськ, Ниркове, Родакове було засновано паротягові депо (нині локомотивні). Через два роки, 7 вересня 1913 року, було закінчено будівництво лінії Яма-Микитівка, і перший потяг зі станції Микитівка пішов на станцію Яма (Сіверськ) [1].

Рівень розвитку транспортної системи держави є однією з найважливіших ознак її технологічного прогресу та цивілізованості. Важливу роль у становленні транспортної системи відіграє історія будівництва та реконструкції у відповідності до вимог перевезень, адже народження Донецької магістралі тісно пов'язане з історією розвитку промисловості Донбасу. На думку С. В. Кульчицького, різкий спад залізничного будівництва відбувся під час революції 1905–1907р.р. Єдиною великою магістраллю, збудованою в Україні в ті передвоєнні роки, була Північно-донецька. Крім основної магістралі Родаково (нині селище міського типу Слов'яносербського району Луганської обл.) – Харків –Льгов (нині місто Курської обл., РФ), нове акціонерне товариство побудувало в Донбасі до 100 км під'їзних шляхів. За півстоліття майже безперервного залізничного будівництва Україна перетворилася на один з найзабезпеченіших у транспортному відношенні регіонів [2]. Г. М. Афоніна визначає, що акціонери залізниці побудували до діючих соляних шахт під'їзні колії, а станцію Сіль зробили основним перевалочним пунктом. У 1913 році шахти Бахмутського району добували щодоби 1310 тонн кам'яної солі та майже одну четверту частину виробленої в імперії [1].

Нова магістраль стала прибутковим підприємством. У 1912 році кожна верста залізниці давала по 18 тисяч рублів дивідендів у рік. Щоправда, власники ставилися до залізниці виключно як для способу легкого заробітку, як наслідок – залізницю побудували з багатьма недоробками і відхиленнями від технічних норм. У ряді місць в колії був відсутній баласт, а шпали лежали на землі [1].

Отже, можемо визначити, що розвиток залізничного сполучення на території сучасного Донбасу був важливим для розвитку держави взагалі, тому кожна, навіть невелика, станція мали значення в структурі залізниці. Таким маленьким гвинтиком великого залізничного організму є станція Яма (нині Сіверськ).

Метою статті є стислий огляд історії виникнення станції Яма, оскільки дані відомості надто скупі та обмежені. Для успішної реалізації поставленої мети передбачається розкриття такого завдання – частково розглянути історію розвитку залізничного сполучення на території сучасного Донбасу, зосередивши увагу на заснуванні станції Яма.

У 1881–1900р.р. на північно-східному крилі Бахмутсько-Слов'янської улоговини під час геолого-розвідувальних робіт були знайдені поклади сирого доломіту – породоутворюючого мінералу з групи карбонатів (названий іменем французького мінералога Д. Долам'є, що відкрив його). З розвитком металургії виникла потреба в застосуванні доломіту під час виплавки сталі. В 1908 р. в м. Бахмут було організовано акціонерне товариство «Доломіт», до складу якого увійшло 6 членів. Засновником був володар солеварного, цегельного та алебастрового заводів, а також співвласник земель при станції часів Яр і станції краматорська В. В. Штецер. Другою особою в цьому товаристві був мешканець села Родионівка (нині район м. Сіверськ) Я. П. Жученко, який мав майна на 15000 руб. Саме йому акціонерне товариство доручило брати участь у торгах на придбання землі з покладами доломіту на Каменській зрошувальній ділянці, що відбулися 28 вересня 1908р. Ділянку очолював М. М. Монтиграсс. На цих торгах було укладено договір про

вилучення площі з доломітом та передачі в оренду строком на 20 років, починаючи з 1909р. Договір між М. М. Монтиграссом та Я. П. Жученком було підписано в присутності нотаріуса в м. Бахмут.

До пуску заводу доломіт, що був видобутий, вивозився акціонерами найманим гужовим транспортом на ст. Деконська та в вагонах відправлявся споживачам, а його частина спрямовувалась на будівництво Сіверсько-Донецької залізниці, яку почали будувати в 1908 р. Місце, де повинні були спорудити станцію та залізничний насип, було з великими заводами. Для їх осушування була прокладена дренажна канава, поєднана з р. Бахмутка. Залишки цієї канави збереглися й до нашого часу біля пункту заготівлі зерна та ст. Сіверськ (колишня Яма). Після осушування наймані селяни з навколишніх селищ волами та кіньми завозили для насипу пісок і землю, а наймані робітники користувалися одноколісними візками з дерева. Основним знаряддям у всіх були лопати. Керував будівництвом залізниці інженер Шухтанов, який у своїх роботах керувався картографією давніх часів, де була позначена р. Ями біля с. Родионівка.

Опанувати цю ділянку було нелегко. Щоб води р. Ями не руйнували насип залізничного полотна, будівельники спорудили кам'янобетонні отвори. Саме через них води зазначеної річки зберегли своє русло до р. Бахмутка. На цій же ділянці було збудовано залізобетонний шляхопровід, по верхній частині якого проклали колію в бік ст. Віймка, а по нижній частині – колію в бік ст. Бахмут.

У 1910 р. з червоної цегли було споруджено будівлю ст. Яма, назву якої ніби дала сама природа, створивши не лише р. Ями, а саме місце її розташування, що з усіх боків було оточене височинами. Будівництво Сіверсько-Донецької залізниці було завершено в 1913 р. і в серпні поїзда вже прямували через ст. Шухтаново (нині ст. Лиман), ст. Яма (нині ст. Сіверськ), ст. Бахмут до ст. Маріуполь.

Цього ж року було завершено зведення заводу з чотирма шахтними печами (вагранками). Через потребу вивезення видобутого та обпаленого доломіту проклали залізничну колію від заводу до ст. Яма. Це будівництво стало акціонерному товариству в 20000 руб. Проте саме воно дало можливість відвантажувати металургійним заводам як сировину, так і обпалений доломіт. Пересування порожніх вагонів від ст. Яма до заводу та завантажених на станцію здійснювалося за допомогою волів. Завод мав стратегічне значення для держави, тому ст. Яма розвивалася, вантажообіг збільшувався [4; 5].

В 1913 р. біля ст. Яма та доломітного заводу закладено м. Яма (нині Сіверськ). До нього увійшли також с. Родионівка, розташоване на правому березі р. Бахмутка та по обом берегам р. Ями (у 1908р. в селищі було 195 подвір'їв з населенням близько 1300 осіб, які займалися скотарством і землеробством) і с. Чорногорівка, розташоване на лівому березі р. Бахмутка (по архівним даним 1864 р. в селі було близько 500 мешканців, що обробляли землі та займалися скотарством).

Нині Сіверськ (раніше Яма) – пасажирська та вантажна залізнична станція Лиманської дирекції Донецької залізниці на лінії Микитівка – Лиман. Розташована у місті Сіверськ Бахмутського району Донецької області, між станціями Зовна (9 км) та Ямпіль (13км) [3,7].

На території сучасного м. Сіверськ було віднайдено майстерню з обробки кремнію часів неоліту та міді (3–2 тис. до н.е.). розкопано 8 курганів з 19 похованнями часів міді та бронзи (3–1 тис до н.е.), скіфських і сарматських часів (7 ст. до н.е.). також була знайдена половецька кам'яна статуя [3; 7].

Отже, соціальні перетворення в українському суспільстві докорінно змінили орієнтації в галузі залізничного будівництва, а прискорений розвиток промисловості Донбасу викликав необхідність не лише будівництва залізничної магістралі, а й постійного її розвитку та вдосконалення. При цьому навіть маленькі станції, подібні до ст. Яма, мали неабияке значення. Слід наголосити, що ефект від використання таких станцій був максимальним, оскільки перевезення поступово втрачали "хлібну" орієнтацію, бо на перше місце вийшли вантажі важкої промисловості. Залізничне господарство було надзвичайно містким ринком збуту. Тому підприємці вимагали від уряду багаторічної програми залізничного будівництва, яка враховувала б також можливість настання економічної кризи. Будівництво залізниці відіграло вирішальну роль у промисловому піднесенні Донбасу кінця

19 – початку 20 ст. Перспективи подальших розвідок будуть зосереджені навколо поглибленої роботи над актуальними питаннями заснування станцій Донбасу.

SUMMARY

The article deals with the history of Yama station establishment (Sivers'k) in the context of the Donetsk railway's historical development. Analyzed the scientific and methodological materials of the coal and metallurgical industry development in Donbas and the role of small stations in the so-called Donetsk Coal Railway.

Keywords: Donetsk railway, Yama station, Sivers'k, Montigras, Zhuchenko Yakiv, dolomite.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Краткие сведения о развитии отечественных железных дорог с 1838 по 1990 г. / Сост. Афонина Г. М. – М., 1996. – 223 с.; История железнодорожного транспорта России. – Том 1. 1836–1917. – С.-Петербург : Иван Федоров. 1994. – 336 с.
2. Кульчицький С. В. Залізничне будівництво в Україні XIX – початку XX століть [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zaliznychne_budivnuctvo_v_Ukr.
3. Города Донецкой области. Город Северск [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.donbass-info.com/content/view/1626/1632/>.
4. Історія Донбасу [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5922691/>.
5. Кірпа Г. М., Пшінько О. М., Огієнко І. В. Залізниця України. Історичний нарис. – Дніпропетровськ: вид-во «Арт-Прес», 2001. – 328 с.
6. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. — Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.
7. Офіційний сайт Сіверської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://siverskarada.com.ua>
8. Реферат «Історія Донецької залізниці» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatu.com.ua/referats/22/7764/>.
9. Укрзалізниця. Поступ часу. 1991–1996. Матеріали до історії залізничного транспорту / авт.-упоряд. П. Москаленко, Т. Мукмінова. – К. : Транспорт України, 1996. – 336 с.

УДК 94(477.5/6)"18/19":355.691.2]:330.3+316.42

Тутова А. П., Тутова Н. О., Тутов П. М.

ІСТОРІЯ ЗАЛІЗНИЦЬ БАХМУТСЬКОГО КРАЮ В СХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ (XIX – початок XX ст.)

У статті досліджено історію залізниць Бахмутського краю та Сходу України, основні етапи їх будівництва у другій половині XIX та початку XX століть. Відзначено роль залізниць в соціально-економічному розвитку території та промислових галузей не тільки Донбасу, а й країни в цілому.

Перші згадки про проектування та будівництво залізниць на східних українських землях датуються серединою XIX ст. В історичній науці тема будівництва залізниць більше торкалася досліджень та висвітлення будівництва головних залізничних магістралей країни. Серед вітчизняних істориків, що займалися дослідженнями розвитку залізничного транспорту можна відзначити С. В. Кульчицького [1], Ю. С. Бараш [2], О. М. Машкіна [3], Л. Г. Мельника [4], В. І. Подова, В. С. Курило [5] та ін.

Історія будівництва та розвитку залізниць України на регіональному рівні в сучасній історіографії досліджень висвітлена значно менше. Більш того, досліджуючи цю тему

більшість науковців пов'язують історію залізниць лише з розвитком вугільної та металургійної промисловості Донбасу. Саме тому в їх розвідках майже немає посилань на солевидобувну галузь Бахмутського краю та Слов'янська, що також дала значний поштовх розвитку залізниць як на Донбасі так і в Україні в цілому. У зв'язку з цим цікавими є регіональні дослідження солевидобувної галузі, промисловості, транспорту Бахмутського краю та Сходу України у XVIII – на початку XX ст., які здійснили С. Й. Татаринів разом із авторами запропонованої статті [6]. Серед авторів, які також досліджували історію залізниць на регіональному рівні можна відзначити П. В. Белицького [7], О. Г. Копила [8] та В. Ф. Коцаренка [9].

Задля усунення прогалин в нашій історії тему регіональних досліджень необхідно продовжувати, що дозволить під іншим кутом розглянути історію розвитку промислових територій Донбасу. У рамках цієї теми авторами було досліджено існуючу джерельну базу, зібрано матеріали, які дозволили систематизувати основні етапи будівництва та більш детально висвітлити історію залізниць Бахмутського краю та Сходу України в XIX – початку XX ст.

Через м. Бахмут проходили важливі транспортні шляхи. Це сприяло економічному розвитку міста та всієї території Бахмутського краю. Стрімкий розвиток промисловості у XIX ст. потребував термінового вирішення проблеми транспортування як сировини, так і виготовленої продукції у великих обсягах. Не менш важливим було й питання транспортування сільськогосподарської продукції. Цю проблему можна було вирішити шляхом будівництва залізниць, які б з'єднали промисловий край з центральними, західними, південними територіями та портами Азовського й Чорного морів.

Перші згадки щодо проектування залізниць краю датуються початком 1850-х рр. Так, ще в 1841 р. для транспортування вугілля А. С. Воронцов розпочав роботи з проектування залізниці на дерев'яних рейках для екіпажів від Лисичанська до Бердянська та Олександрівська. Розглядалися й інші пропозиції. Наприклад, І. А. Бермант представив у Бахмутське земство проект і кошторис будівництва кінної залізниці з Костянтинівки до Дмитрівки [6, с. 135]. Були й більш масштабні проекти. У 1862 р. міністр шляхів сполучення П. П. Мельников запропонував проект Південно-Східної залізниці, яка б з'єднала Грушевку з Катеринославом. Цю пропозицію також було відхилено, позаяк на порядку денному стояло більш важливе питання – об'єднання залізничним сполученням центральних та південних регіонів імперії з виходом до морських портів.

Біля витоків будівництва залізниць на Донбасі стояв молодий енергійний промисловець купець І гільдії Самійло Поляков. Для забезпечення транспортування антрацитового вугілля від Грушевської кам'яновугільної копальні Лисичанська (Грушева балка) до Аксяя на р. Дон передбачалося збудувати Грушевсько-Донську залізницю. Для її будівництва С. Поляков створив акціонерне товариство, статут якого був затверджений у листопаді 1860 р. Будівництво фінансувалося коштами Війська Донського згідно до розпорядження Наказного Отамана від 18 грудня 1860 р. У травні 1861 р. будівництво залізниці довжиною 63 версти було завершено [10]. Вартість проекту складала 3,9 млн. руб., одна верста – 44 тис. руб. Залізниця забезпечила транспортування вугілля до Дону та Азовського моря.

У березні 1865 р. граф Баранов, князь Кочубей і генерал-майор Марченко внесли до Уряду проект будівництва залізниць від Орла через Курськ і Харків до Таганрога з гілкою до Ростова на Дону загальною довжиною 900 верст. Пізніше було внесено корективи і магістраль мала пролягти від Курська до Таганрога й Ростова. Довжина гілки складала 727 верст [10, с. 127]. Завдяки заступництву міністра пошти та телеграфів І. М. Толстого С. Поляков у 1865–1866 рр. отримав декілька субпідрядів на будівництво від головного концесіонера Карла Федоровича фон Мекка. Зі своєю роботою С. Поляков впорався на відмінно. Може завдяки цьому в лютому 1868 р. при розгляді проектів на будівництво залізниць Курськ–Харків і Харків–Таганрог із відгалуженням на Ростов, перевагу було віддано саме його пропозиції. Стратегічною метою залізниці було не тільки забезпечення виходу до моря, а й стимулювання розвитку гірничо-видобувної промисловості Донбасу.

1 березня 1868 р. С. Поляков уклав відповідну угоду на будівництво з Катеринославською губернською владою. Уряд надав йому кредит на 9 млн. руб. із розрахунку 39137 руб. на версту [10, с. 132]. На реалізацію цього проекту було відведено 2 роки, але будівельні роботи завершилися достроково, й Курсько-Харківсько-Азовська залізниця була споруджена та введена в експлуатацію за один рік і 10 місяців! Рух на другій лінії від Харкова до Ростова довжиною 538 верст було урочисто відкрито 23 грудня 1869 р. Залізниця пройшла через станції Слов'янськ–Краматорська–Микитівка–Ханжонкове–Таганрог.

Курсько-Харківсько-Азовська залізниця стала найбільшою на той час. Її загальна довжина складала 767 верст. Управління дороги знаходилося в Харкові. Уздовж магістралі було розташовано понад 100 заводів. Вона з'єднала сільськогосподарські райони Курської та Харківської губерній із промисловим Донбасом, який швидко розвивався. Залізниця надала новий поштовх для розвитку соляної промисловості, видобутку вогнетривких глин, скляної промисловості в Костянтинівці та Бахмуті, будівництву вугільних копалин біля станцій Щербинівка, Магдалинівка, Микитівка, Горлівка, Ханжонкове та Харцизьк. Саме залізниця забезпечила подальший суттєвий розвиток вугільної, металургійної та соляної промисловості, а також вивіз хліба з Чорнозем'я до південних портів [11]. С. Поляков став відомою постаттю в Бахмуті, де він заснував Банк взаємного кредиту (1907-1909 рр.) і збудував у центрі міста чудовий особняк (нині Центр дозвілля школярів по вул. Мира, 58).

У зв'язку з розвитком вугільної та металургійної промисловості краю в квітні 1869 р. Джон Юз домігся в Комітеті міністрів дозволу на будівництво Костянтинівської залізниці. Було укладено договір, затверджений імператором. Проектна вартість залізниці складала 5,355 млн. руб., а вартість одної версти – 64 тис. руб. Будівництво було розраховане на 6 років, але також завершене достроково – за 3 роки. У березні 1872 р. було здано в експлуатацію ділянку залізниці Костянтинівка–Оленівка з роздільними пунктами Петровська, Залізна, Ясинувата, Юзове та Рудничне. Тоді ж від Юзове до металургійного заводу Д. Юза було споруджено під'їзну колію довжиною 10 верст, яка стала першою подібною колією на Донбасі [10, с. 175–176].

Наприкінці 1869 р. бахмутські купці та промисловці на чолі з першим головою міської думи Бахмута В. А. Ангеліді звернулися до Уряду із проханням про «невідкладну необхідність з'єднати залізницею місто з Харківсько-Азовською лінією» [12]. Свою пропозицію вони аргументували тим, що «місто Бахмут було центром усієї торгівлі Бахмутського повіту й частини Землі Війська Донського, залишаючись у 20 верстах від залізниці, природньо, не може утримати свого колишнього значення, позаяк ввезення товарів зменшилося. Із будівництвом залізниці, само собою, значення його в торговому відношенні відновиться» [12, с. 51]. Прохання бахмутян підтримав дійсний статський радник князь О. П. Трубецький, який навіть організував перші дослідницькі роботи на передбачуваній трасі майбутньої залізниці [6, с. 130]. На жаль, остаточне рішення стосовно будівництва гілки прийнято не було й це питання перенесли на майбутнє.

На початку 1870-х рр. із розвитком соляної промисловості та збільшенням обсягів виробництва солі в Бахмуті питання будівництва залізничної гілки до міста стало знову актуальним. Його ініціатором виступив власник солеварного заводу купець І гільдії І. П. Скараманга. Цю ідею також підтримав тогочасний міський голова В. А. Ангеліді. Будівництво залізниці дозволяло значно скоротити витрати на транспортування та збут солі. Розуміючи важливість вирішення цього питання для свого солеварного заводу, І. Скараманга, «без жодних гарантій і субсидій уряду» [12, с. 56], зважився на оформлення концесії на себе. Дорога мала пролягти від Костянтинівки до Лисичанська через Бахмут. «При цьому маю честь представити... підписку банкіра в тому, що стосується коштів на спорудження дороги..., вони наявні» – писав до Петербурга І. Скараманга [12, с. 56–57]. На будівництво залізничної гілки передбачалося витратити 7787277 руб. 02 коп. [13].

Велике значення для розвитку промисловості Донбасу мала Донецька кам'яновугільна залізниця. Рішення про її будівництво було ухвалено Міністерством шляхів сполучення

22 квітня 1875 р. Підрядників на виконання робіт відбирали на конкурс, проведення якого було оголошено в 1876 р. Для участі в торгах претенденти були зобов'язані надати проект і кошторис будівництва. Переможцем став відомий промисловець Сава Іванович Мамонтов, який уже мав відповідний досвід будівництва та управління залізницями.

Для будівництва залізниці С. Мамонтов створив акціонерне товариство «Донецька дорога». Будівництво завершили за півтора року й 1 грудня 1878 р. відбулося відкриття залізниці. Її довжина склала 389 верст. Із цього приводу Міністр шляхів сполучення генерал-ад'ютант К.М. Посьєт написав Міністру фінансів Самойлу Олексійовичу Грейгу наступне: «Пану Міністру фінансів. Маю честь повідомити Ваше високопревосходительство, що 1-го цього грудня відкрито правильний рух по Донецькій кам'яновугільній залізниці...». У листі містився перелік залізничних ділянок у т.ч. ділянки на головній лінії від станції Звереве-загальне до станції Хацапетівка, Хацапетівка–Микитівка-загальна, Микитівка–Дебальцеве–Довжанська, Дебальцеве–Попасна–Краматорська із відгалуженням до Бахмута, Дебальцеве–Луганськ, включаючи лінію до Луганського заводу [6, с. 133]. Під час будівництва залізниці було облаштовано повноцінну вантажопасажирську станцію в Краматорську та станцію на глухому куті в Бахмуті. Управління залізниці було розміщене в Луганську, де за ініціативою С. Мамонтова, було також збудовано перше на Донбасі залізничне технічне училище, урочисто відкрите 3 жовтня 1880 р.

У ці часи стрімко розвивається промисловість Лисичанська, особливо хімічна галузь. Для транспортування продукції постало питання будівництва залізниці до Лисичанська та інших міст. Саме тому в 1879 р. будівництво Донецької залізниці було продовжено. В експлуатацію вводяться ділянки Попасна–Лисичанськ, Хацапетівка–Кринична–Ясинувата тощо. Загальна довжина залізниці на той час складала 479 версти. Для перевезень на залізниці було задіяно 2223 вагони та 92 паровози. Швидкість руху потягів складала до 14 верст на годину, а вагова норма – 22 тис. пудів [5, с. 222]. Для транспортування промислової продукції заводів до залізничної станції в Лисичанську було споруджено канатну дорогу.

У 1880 р. до складу Донецької кам'яновугільної залізниці була приєднана Костянтинівська залізниця. Будівництво Донецької залізниці було завершено в 1882 р. після відкриття ділянок Довжанська–Звереве та Оленівка–Маріуполь, що забезпечили можливість транспортування донбаського вугілля до Азовського моря. Для подальшого транспортування вугілля морем у Маріуполі було споруджено глибоководний порт. Перший потяг із вугіллям завантажили на пароплав у 1889 р. У цей час також було збудовано дільниці Микитівка–Попасна та Колпаково–Первозванівка. Донецька кам'яновугільна залізниця за своєю структурою мала найбільш розгалужену мережу в світі!

У 1880 р. було розпочато будівництво 1-ї Катерининської залізниці, яка забезпечила розвиток промисловості Донецького та Криворізького басейнів. Роботи тривали 34 місяці, і вже 18 травня 1884 р. залізниця була прийнята державною комісією та введена до експлуатації. Новоспоруджена потужна казенна магістраль з'єднала Донецьку залізницю з Катеринославом та іншими поселеннями. За вантажними перевезеннями вона випередила Донецьку залізницю, і з розвитком промисловості обсяги її перевезень постійно зростали. Для підсилення потужності залізниці Уряд прийняв рішення про будівництво другої колії довжиною 683 версти уздовж усєї траси. Наприкінці XIX ст. за вантажообігом Катерининська залізниця посіла перше місце в імперії.

У 1890 р. С. Мамонтов вирішує створити об'єднання промислових і транспортних підприємств. Для цього були потрібні додаткові кошти. У цей же час міністерство фінансів змінює економічну політику та ініціює викуп приватних залізниць державою на вигідних для акціонерів умовах. Може це й спонукало С. Мамонтова до продажу Донецької кам'яновугільної залізниці державі. У 1893 р. майже вся Донецька залізниця, за виключенням гілки Ясинувата–Костянтинівка, увійшла до складу Катерининської залізниці. До нового об'єднання також увійшла ділянка Горлівка–Ростов Курсько-Харківсько-

Азовської залізниці. Ділянки Ясинувата–Костянтинівка та Горлівка–Лозова були передані Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці.

У 1895 р. було збудовано залізничну гілку Лисичанськ–Куп'янськ–Вузловий, а в 1898 р. – ділянки Луганськ–Мілерове, Чаплине–Бердянськ, Верховцеве–Долгінцеве. Введення в експлуатацію ділянки Лисичанськ–Куп'янськ значно спростило транспортування вантажів на Москву безпосередньо з Катерининської залізниці без заходу на Курсько-Харківсько-Севастопольську гілку. Для покращення управління залізницею, усі ділянки, які були об'єднані з 1-ю Катерининською залізницею, перейшли до складу єдиного підрозділу – Катерининської залізниці. У 1900 р. частка державних підприємств на залізницях України зросла більш ніж у три рази і склала 76,6% [1]. У серпні 1904 р. стала діяти ділянка від Дебальцеве до Олександрівська.

Будівництво залізниць дало поштовх для подальшого розвитку металургійних, ливарних, машинобудівних заводів, виробництва будівельних матеріалів та ін., які розширили свій асортимент і стали виготовляти продукцію в т.ч. на потреби залізниці, з-поміж яких – паровозобудування. У період із 1896 по 1900 рр. було збудовано Луганський паровозобудівний завод. Станом на березень 1903 р. завод виробив 359 локомотивів [14]. За відомостями 1900–1905 рр. Луганський завод виготовляв від 12 до 21% загальної кількості вантажних і пасажирських паровозів та став найпотужнішим в імперії [15]. На потреби залізниці працювали й підприємства Бахмута. На дрото-цвяховому та штамповочному заводі Веніаміна Григоровича Французова, який запустили 12 травня 1904 р., було налагоджено виробництво металевих костилів.

На початку ХХ ст. у повіті діяло біля 300 промислових підприємств, у т.ч. 13 металургійних заводів, які виробляли 60 млн. пудів металу, що складало 33% від усього виробництва металу в Росії. Переважна більшість їхньої готової продукції перевозили залізницею. У 1900-1904 рр. питома вага України в товарних перевезеннях складала 28,2%.

Цікавими є й відомості про будівництво та функціонування залізниць безпосередньо в Бахмуті та повіті у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Так, на початку 1880-х рр. на залізницях Бахмутського повіту працювало 1273 особи: 624 робітники та кочегари, 231 машиніст паровозів, 183 стрілочники, 40 жандармів, 6 лікарів і 13 фельдшерів. 61 торговець мав крамниці. При станціях Дебальцеве та Попасна діяли 2 школи для 130 дітей робітників і селян, в яких працювало 2 вчителів [6, стр. 133].

У 1876 р. через м. Бахмут проїжджав міністр державного майна Росії граф П. О. Валуєв. Від голови міської думи В. А. Ангеліді він зажадав опис свердловини і висновки геологів, які працювали на запрошення І. П. Скараманги. Вивчивши надані матеріали, граф Валуєв дав вказівку продовжити будівництво залізничної гілки від Ступок до околиці Бахмута. 17 травня 1876 р. проект Бахмутської гілки залізниці був затверджений техніко-інженерним Комітетом міністерства шляхів сполучення [16].

На будівництво залізничної гілки від ст. Краматорська до ст. Попасна й далі на Лисичанськ із відгалуженням через Ступки на північну околицю Бахмута було витрачено 2,3 млн. пудів рейок, які ввезли із-за кордону в 1877 р. Митні платежі були сплачені С. Мамонтовим у сумі 840 тис. руб. асигнаціями [17]. Залізнична гілка увійшла до складу Донецької кам'яно-вугільної залізниці й 1 грудня 1878 р. була відкрита для руху. У грудні 1878 р. зі ст. Краматорська в Бахмутському напрямку було відправлено 616 пасажирів.

Будівництво залізничної гілки зі Ступок дало поштовх для подальшого розвитку не тільки солевидобувної галузі в Бахмуті, а й сприяло розвитку інших підприємств міста. У 1879 р. інженером пруським підданим Едмунтом-Фрідріхом Фарке було засновано скляний завод, який розмістився поруч із залізничною гілкою та збудованим у місті першим залізничним вокзалом.

Діяльність залізниці значно покращила умови транспортування солі. У 1884–1885 рр. у Слов'янську виробляли майже 6 млн. пудів солі на рік, а в Бахмуті – 2,5 млн. пудів. Сіль відправляли залізницею і продавали у Варшаві, Вільно, Ковно, Новогеоргіївську, Мінську, Петербурзі. Для вивозу солі з Донбасу було задіяно дев'ять залізниць. У 1899 р. було

вивезено 20,8 млн. пудів солі, а в 1907 р. – 23,9 млн. пудів. Тільки на солеварному заводі Скараманги в 1901–1902 рр. було використано 1305 вагонів, у 1903 р. – 1118 вагонів [6, с. 187].

У 1910–1912 рр. велося будівництво нової залізничної лінії Харків–Яма–Микитівка». Для Бахмута особливо важливим було те, «щоб нова залізниця неодмінно пройшла через Бахмут» [18]. Саме тому, ще в грудні 1909 р. міський голова В. Першин озвучив це питання на З'їзді гірничопромисловців у Харкові, де отримав запевнення й підтримку [19]. Бахмут був розташований у логовині, тому було розроблено два проекти будівництва залізниці. Згідно першого проекту дорога повинна була пройти через житлову забудову центру міста і Базарну площу, що було неприйнятним для міста. Згідно другого – по західній околиці міста з будівництвом нового вокзалу. Міська влада підтримала другий проект, який було взято за основу.

У грудні 1912 р. залізничну гілку Яма–Микитівка ввели в експлуатацію. До її складу увійшли ділянки: Яма–Сіль – 17 верст, Сіль–Пост (Парасковіївка) – 7 верст, Пост–Бахмут – 7 верст, Бахмут–Курдюмівка – 15 верст, Курдюмівка–Микитівка – 5 верст. Усього 66 верст. У Бахмуті було збудовано й новий залізничний вокзал. Із 1912 р. Бахмут став містом двох вокзалів! Залізницею через місто щорічно провозилося до 6 млн. пудів вантажів. Здійснювалися й пасажирські перевезення. Вартість квитка від Бахмута до Катеринослава (303 версти) становила: 1-й клас – 10 руб., 2-й – 6 руб., 3-й – 4 руб.

Подальший розвиток залізниць в Бахмуті переважно пов'язаний із видобутком та транспортуванням солі, яку відправляли зі станцій Деконська, Ступки, а також зі станцій Пшенична та Кудрявка. Сіль до залізничних станцій доставляли підводами. Саме тому, ще в 1912 р. у солепромисловців Бахмута виникла потреба побудувати залізничні гілки від «Брянцівської», «Харламівської» та «Нова Величка» копалень до ст. Сіль. Будівництво було розпочато з 1914 р. Нова залізнична гілка дозволяла значно скоротити витрати на транспортування солі та збут, зменшити пробіг залізничних вагонів на 30 верст, що дало здешевлення транспортування солі на 0,6 коп. із кілометра-пуда. Тариф на транспортування пуда солі залізницею до Маріупольського порту становив від 3,19 коп. зі Слов'янська до 3,55 коп. із Бахмута.

У Працях 28-го з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, що відбувся в 1914 р., є відомості про те, що за 9 місяців 1913 р. обсяги вивозу солі становили 28,3 млн. пудів, у т.ч. виварної солі – 6,4 млн. пудів. Для виробництва виварної солі заводи використали 6,2 млн. пудів кам'яного вугілля. На 1914 р. для виробництва було потрібно кам'яного вугілля – 6,5 млн. пудів, антрациту – 0,5 млн. пудів. Вугілля потребували й інші промислові галузі Донбасу, що позитивно вплинуло й на подальший розвиток залізниць, які забезпечували транспортування як вугілля, так і продукції металургів.

Отже, можна зробити висновок, що будівництво залізниць в Бахмутському краї та на Сході України в ХІХ початку ХХ ст. пов'язане з процесами стрімкого розвитку промисловості унаслідок залучення приватного капіталу та впровадження капіталістичних відносин у країні. Розвиток металургійного виробництва, добувних та машинобудівних галузей Донецького басейну, солевидобуток у Бахмуті та Слов'янську, виникнення індустріальних центрів на Сході та високі темпи зростання сільського господарства на цих землях показали, що для подальшого розвитку економіки необхідно було вирішувати питання перевезення значних обсягів вантажів залізницею, тому що інші сухопутні види транспорту із цим завданням уже не справлялися. Ця проблема була вирішена шляхом інтенсивного будівництва залізниць, які не тільки стимулювали більш швидкий розвиток інших галузей економіки, а й позитивно вплинули на розвиток території Сходу України в цілому.

SUMMARY

The article examines the railways' history of the Bakhmut region and the East of Ukraine, the main stages of their construction in the late 19th and the early 20th centuries. It is noted the

railway's role in the socio-economic development of the territories and industrial sectors not only in Donbas, but also in the country as a whole.

Keywords: railroad, history of railways, railway construction, railways of the Bakhmut region, railways of the East of Ukraine.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кульчицький С. В. Залізничне будівництво в Україні XIX – початку XX століть // Енциклопедія історії України: в 10-ти т. – Т. 3: Е-Й / – К. : Наукова думка, 2005. – 672 с.
2. Бараш Ю. С. Роль залізничного транспорту в соціально-економічному житті України // Сборник научных трудов Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна: Проблемы экономики транспорта. – Днепропетровск, 2012. – 77 с.
3. Машкін О. М. Залізниця, залізничні шляхи на українських територіях в 19–20 ст. // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2005. – 672 с.
4. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972.
5. Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило; Держ. закл. Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 300 с.
6. Татаринов С. Й., Бахмутський край – видатні сторінки історії. Історико-краєзнавчий нарис / С. Й. Татаринов, Н. О. Тугова, П. М. Тугов. – Х. : Мачулін, 2013. – 408 с.
7. Белицкий П. В. Проекты железных дорог Западного Донбасса [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pabel92.wixsite.com/rud-lozivska>
8. Копыл А. Г., Записки из уездного городка. – Copyright: Александр Копыл. 2015, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.proza.ru/2015/12/15/511a>
9. Коцаренко В. Ф. Город начинался с полустанка // Бахмутский часопис. – 1996–1997. – № 5–6.
10. Верховской В.М. Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания по 1897 г. включительно. Вып.1. – СПб., 1898. – 176 с. – С. 99.
11. Железнодорожное дело. – СПб, 1882. – № 21.
12. Фонды АГКМ. // Сборник документов XIX века – С. 26.
13. Докладная записка бахмутского купца В. Ангелиди от 16 октября 1875 г. министру путей сообщения / РДА. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 2017. – Арк. 90.
14. Луганские локомотивы: Люди. Годы. Факты. Хроника 100-летней жизни Луганских локомотивостроителей – Луганск, 1996. – С. 24.
15. Машкін О.М. Луганський паровозобудівний завод // Енциклопедія історії України: Т.6: Ла-Мі / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України – К. : Наукова думка, 2009. – С. 790
16. Центральный государственный архив народного хозяйства Российской федерации. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 1805. – Арк. 2.
17. Журнал техническо-инспекторского комитета железных дорог МПС от 17 июня 1876 г. о проведении изысканий для строительства железной дороги через Бахмут / Российский государственный исторический архив. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 2017.
18. Народная газета Бахмутского земства – № 1–2, 20 января 1909 г. – С. 13.
19. Народная газета Бахмутского земства – № 49, 29 декабря 1909 г. – С. 3.
20. Головачева А.А. История железнодорожного дела России. – СПб., 1881.
21. История железнодорожного транспорта России. Т. I: 1836–1917 гг. – СПб, 1994. – 336 с.

ПЛАТФОРМА ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО ДИСКУРСУ «ІСТОРИЧНА МІСІЯ ВАСИЛЯ СТУСА»

УДК 371:908

Білько Д. В.

РОЗВІДКА ПРО «РАДЯНСЬКУ ПЕДАГОГІЧНУ УТОПІЮ» ТА ВЧИТЕЛЬСЬКИЙ ДОСВІД ОЛЕКСИ ТИХОГО

Радянське суспільство було суспільством утопічним, яке прагнуло виховати «нову людину». З різних причин паралельно з радянською шкільною системою виникли альтернативні педагогічні проекти. Їх називають «радянською педагогічною утопією». У цій статті здійснена спроба розглянути спадщину О. Тихого з огляду на зазначене протиріччя.

Як не втомлюється повторювати історик українського дисидентського руху та колишній радянський політв'язень В. Овсієнко, «в особі Олексі Тихого Україна втратила видатного педагога, який замість кафедри отримав каторгу». І тут немає з чим сперечатися. Хіба додати, що на каторгу О. Тихий потрапив саме через те, що намагався бути послідовним педагогом і чесною людиною.

Хотілося б зауважити, що я належу до тих дослідників, хто вважає більшовицький проект комуністичного суспільства – суспільством реалізованої утопії. Аби надалі не виникало проблем з прикметником «реалізований», додам, що, як писав видатний соціолог К. Мангайм, практична реалізованість є головною ознакою всякої утопії [3]. Інакше кажучи, те, що зветься утопією, виходить з програмової проективності та має сенс лише з огляду на виразну інтенцію до практичного втілення, з тим аби повністю перетворити суспільство на геть інших раціональних підставах. У такому розумінні утопія – це місце, якого ще ніби немає в актуальному просторі, але полем його реалізації є часопростір майбутнього, втілюваний вже сьогодні, бодай у літературній формі.

Виходячи з цього, ще одним критерієм утопії є авторство. Хай там як, авторів утопій, принаймні від Т. Мора до К. Маркса (хоча він сам себе і не вважав за утопіста, автора комуністичної утопії), ми майже завжди знаємо. Тож мав слушність інший відомий соціолог З. Бауман, коли стверджував стосовно утопії, що бажаний порядок спочатку кимось має бути задуманий [1, с. 148]. Говорячи про це, корисно розуміти, що свого втілення утопії покликані здобути радше на рівні спільнот, аніж індивідів, та, як зазначав філософ П. Рікер, утопія завжди діалектично пов'язана з ідеологічним виміром [5], оскільки власне й закладає обрис утопії як проекту.

За класичним сценарієм утопія прагне певної ізоляваності від зовнішніх втручань як на просторовому рівні, так і на рівні суспільної свідомості. Якщо повернутися до радянського досвіду, то, навіть попри прагнення світової експансії, граничним відносколом якої було планетарне панування, цей проект таки склався як виразно ізоляціоністський, острівний [6, с. 40].

Наріжним каменем реалізованої більшовиками утопії була ідея створення «нової людини». Тож, з одного боку, можна вважати, що цей проект мав протягом всієї своєї історії вирішувати перш за все виховні функції та завдання. Сама поява нової людини мислилася за акт педагогічний. Ця педагогіка реалізовувалася передовсім за рахунок виховання людини дисциплінованої, підпорядкованої вимогам партійного будівництва, здатної до швидкого перенавчання. Загальна педагогічна робота провадилася майже всюди: у тюрмі («перековка», перевиховання), на заводі та шахті, у школі та лікарні, на відпочинку. Цих спроб у СРСР не полишали навіть на світанку «перебудови». Приміром, в 1985 році київський «Політздат» видав книгу з промовистою назвою – «Научные основы руководства формированием нового человека», де піддавалися ревізії та дещо пом'якшувалися початкові комуністичні настанови щодо масового виховання людини нового типу.

З іншого боку, прагнення радянської утопії збігалися з природою педагогіки як такої, оскільки, будучи спрямованою на виховання майбутньої людини, вона завжди має утопічний присмак [4, с. 12].

Загалом були різні історичні втілення та відхилення від ідеологічних вимог, бо слід було реагувати на виклики часу. Чи візьмемо ми колективістську систему А. Макаренка, чи то значно ліберальнішу варіацію шкільного виховання В. Сухомлинського та ін., тим не менш, всюди, нехай декларативно, наголошувалося на базовій дисциплінарній позиції підпорядкованості партії та на вихованні радянської людини. Масові профільні видання часто пістрявіли статтями на кшталт «Ознайомлення першокласників з матеріалами травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і Продовольчою програмою СРСР на уроках з навчання грамоти» [див.: Начальная школа. – 1983. – № 6. – С. 41–43].

Те, що позначено мною як «радянська педагогічна утопія» слідом за авторами колективної монографії «Острови утопії» [4] має більш вузьку спеціалізацію. Та водночас за своїми основними параметрами, цей, сказати б, галузевий прояв утопії, цілком відповідає вже названим критеріям. Позначу їх ще раз у новому контексті: *педагогічні утопії стираються на більш чи менш чіткий задум, просторово локалізуються, мають певне авторство, спрямовані на поступове перетворення соціуму та ставлять за свій ідеал створення досконалої людини*. Водночас не слід ці утопії ототожнювати лише з радянською школою як такою, бо ця школа майже ніколи повною мірою не наслідувала щойно названі утопічні принципи та була досить неоднорідною. Чому так сталося?

Прагнучи позбутися будь-яких класових і соціальних протиріч, тим не менш, радянське суспільство постійно їх породжувало. Радянський комунізм ніс в собі внутрішню суперечність, будучи, за словами Л. Колаковського, «воднораз егалітарним та деспотичним» явищем [2, с. 231].

Виховна система не була винятком. На мій погляд, проблема полягала в тому, що поступово постали суттєві розбіжності між засадничими вимогами провідної ідеології та нагальними потребами державного апарату влади з його правлячою верхівкою. Це тільки на перший погляд вони збігалися. За радянських умов вони часто-густо суперечили одне одному. Скажімо, як вже зазначалося, головною вимогою радянського комунізму було творення «нової людини», творчого борця й активіста, який критично ставиться до дійсності, аби невтомно змінювати її під проводом партії. Натомість чиновницькому апарату правлячої верхівки більшою мірою були потрібні слухняні функціонери, що не ставлять зайвих запитань при зміні політичної кон'юнктури.

З огляду на останнє, радянська школа склалася по суті як освітньо-дисциплінарна інституція, що ледь забезпечувала підготовку «середньої людини» і дуже неохоче сприймала новаторство з боку подвижників від радянської педагогіки, яким би ідейно вивіреном таке новаторство не виглядало. Ідеологічні настанови та деякі навчально-виховні методики фрагментарно накладалися на загальний процес навчання та й по всьому. Такий розрив між прагненнями, сказати б, «загірної комуни» та зниженими нормалізаційними практиками породжував повзучу етичну кризу всередині цілого радянського суспільства та закладав під нього міну уповільненої дії. На додачу до цього слід було наздоганяти більш ефективні західні суспільства, що тиснули ззовні. Відчувався вакуум справді культурно освічених людей. Світ ускладнювався, тож дисциплінованих функціонерів із «робфаком» за плечима вже було замало.

Нагальна потреба подолання цих недоліків виникла в СРСР вже напередодні Другої світової війни. Після її закінчення почалися безконечні реформування системи освіти та повернення до так званого новаторства у педагогіці, починаючи від 1960-х рр. На масовому рівні успіхів це майже не приносило, але створилися такі собі «острови утопії». Себто, всередині загальноосвітньої системи утворилися локальні осередки, які можна описати за допомоги понятійного конструкту «радянська педагогічна утопія». Але заразом слід мати на увазі, що це явище безпосередньо пов'язане як із процесами формування «нової людини», так і з кризою цього ідеалу на пізньому етапі існування радянського проекту. Саме у тім часі

педагогічна утопія почала підспудно суперечити загальній настанові, задекларованій на державному рівні.

***

Гадаю, що досвід сільського вчителя Олексія Івановича Тихого виразно ілюструє описані процеси. Разючий розрив між повсякденною шкільною практикою та ідеалом досконалої людини був усвідомлений О. Тихим доволі рано. Адже вчителювати йому довелося чи не від кінця 1940-х рр. А вже на початку наступного десятиріччя у молодого вчителя трапилися перші суперечки зі шкільною адміністрацією, пов'язані з порушеннями «трудової дисципліни» та намаганнями вибудувати автономну програму виховання.

Цікаво, що О. Тихий від самого початку своєї педагогічної діяльності захопився вивченням виховної системи А. Макаренка та намагався її наслідувати. Дипломна робота, з якою О. Тихий закінчив Московський державний університет у 1953 р., мала назву «Теорія та практика організації колективу А. С. Макаренка». У відомому вислові, що інкримінували О. Тихому на суді 1957 р. як один із фактів антирадянської агітації та пропаганди, йдеться про таке: «радянська шкільна система зайшла у глухий кут» та «школу слід розвивати за Макаренком». Зараз, згадуючи про дружківського педагога, зазвичай не зауважують того, що навіть по двадцятьох роках як пролунали ці слова, він лишався прихильником багатьох конструктивістських методів колективного виховання, запропонованих свого часу автором «Педагогічної поеми».

З цього приводу вкрай цікавим документом є лист Миколі Микитюку від 1 квітня 1974 р. [7]. На той час О. Тихий вже відмовився від викладання у радянській школі, втім із листа добре видно, з яким ентузіазмом він готовий був поділитися власними міркуваннями щодо перспективи налагодження автономної виховної роботи.

Свого листа О. Тихий написав після відвідин школи-інтернату для дітей з вадами розвитку, яку тоді очолював М. Микитюк. На кількох сторінках окреслена компактна схема педагогічного проекту, що, ймовірно, виношувався О. Тихим чи не від середини 1960-х рр. Лист написаний як дружня порада, без претензії на безпосередню участь у подальшій долі проекту.

Разом із тим автор послідовно описує власний задум як цілком придатний до реалізації. Умови інтернату мисляться ним як найкращі для цього. Адже інтернат є ідеальним середовищем, де дитину можна відгородити від небажаних зовнішніх впливів, запропонувавши певну програму навчання та виховання. При цьому О. Тихий завважує, що М. Микитюк має відповідний репутаційний потенціал та досвід для налагодження співпраці між начальством, персоналом та батьками.

Важливу роль у реалізації проекту відіграє вибір персоналу. Працівники закладу мають бути дібрані не так за формальною ознакою, як за критерієм любові до дітей, оскільки їм належить самою своєю присутністю та поведінкою здійснювати виховання. За принципом любові/симпатії мають бути розселені й діти у спальних кімнатах.

Результатом виховання мають стати гармонійно розвинені люди: достатньо самостійні та водночас соціалізовані, «повноцінні громадяни, які б жили і творили для прийдешнього» [7, с. 84]. Тому за основу навчально-виховної роботи О. Тихий пропонує покласти, з одного боку, свою концепцію навчання без домашніх завдань, бо таким чином можна вивільнити час для творчого розвитку та спілкування; а, з іншого, знов таки, – принципи колективного виховання за А. Макаренком, зокрема такі його елементи, як відмова від системи вихователів. Автор листа наголошує, що «найефективніше виховання це самовиховання, забезпечене тим обладнанням гімнастичним залом, що називається за А. Макаренком колективом» [7, с. 87].

Тож у даному разі рецепт О. Тихого складається із «самовиховання, гарно поставленого навчання, теплої спальні, гуртків, теплового батьківського слова, поради, допомоги» [7, с. 87]. За певних умов інтернат мав би направляти вихованців до вишу, «прямо на роботу, а може й заміж», – підсумовує свої поради О. Тихий [7, с. 88].

Те, що О. Тихий як дисидент ішов проти радянської системи й тенденції розвитку офіційної освітньої політики ще не означає, що він не поділяв настанов класиків «радянської педагогічної утопії». Навіть з огляду на поданий у цій статті матеріал, стає зрозуміло, що у поглядах О. Тихого на виховання цілком виразно прочитуються елементи подібного світогляду.

У рамках цієї короткої розвідки складно детальніше дослідити окреслену проблему, але, вважаю, що сказаного достатньо, аби принаймні привернути до неї увагу дослідників.

SUMMARY

Soviet society was a utopian one, which sought to educate a “new man”. For various reasons, in parallel with the Soviet school system, there were alternative pedagogical projects. They are called “Soviet pedagogical utopia”. In this article an attempt is made to consider the heritage of Olexa Tykhyi in view of the above contradiction.

Keywords: Soviet pedagogy, Olexa Tykhyi, teaching work, autonomous education program.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бауман З. Утопія в добу непевності / З. Бауман // Плинні часи. – Київ : Критика, 2013. – С. 141–163.
2. Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / Л. Колаковський // Комунізм як культурна форма. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – С. 227–240.
3. Мангейм К. Диагноз нашего времени / К. Мангейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.
4. Острова утопии: Педагогическое и социальное проектирование послевоенной школы (1940–1980-е): Коллективная монография. М. : –Новое литературное обозрение, 2015. – 720 с.
5. Рікер П. Идеологія та утопія / П. Рікер. – Київ: Дух і Літера, 2005. – 386 с.
6. Синявский А. Д. Основы советской цивилизации / А. Д. Синявский. – М. : Аграф, 2002. – 464 с.
7. Тихий О. Лист до Миколи Микитюка / О. Тихий // На перехресті думок. – Донецьк : Музей «Смолоскип», 2013. – С. 84–88.

УДК 82:929.908/477

Власова Г. О.

ЛІТЕРАТУРНА ДИНАСТІЯ ТЕСЛЕНКІВ

У статті досліджено життя і творчість письменників роду Тесленків на основі династичного принципу аналізу, який передбачає розгляд літературного процесу крізь призму творчої діяльності визначних родів певної країни. Викладено основні відомості біографії прозаїків Архипа Тесленка, Костя Тесленка, Марії Лісовської, письменника-фантаста і поета Олександра Тесленка. Визначено зв'язок поета Василя Стуса з родиною його вчителя Костя Тесленка. Використано джерела усної історії, серед яких спогади В. Чикаліна та записи з щоденника К. Тесленка.

Література завжди була одним із найвпливовіших видів мистецтва. Актуальності набувають такі наукові підходи до вивчення художніх явищ, що максимально розкривають людинознавчу сутність літератури. Серед них перспективністю вирізняється династичний принцип аналізу, який передбачає розгляд літературного процесу не через мистецькі напрями, стилі, жанри, а крізь призму творчої діяльності визначних родів певної країни [1].

Навіть приблизний перелік талановитих родин, які творили й відстоювали духовне багатство нації, дає змогу вважати їх іманентним складником української культури й говорити про перспективність династичних студій: Гоголі-Яновські, Шашкевичі, Драгоманови-Косачі, Старицькі, Рудченки, Тобіле-вичі, Вороні, Кандиби, Коцюбинські, Гординські, Крушельницькі, Рильські, Зерови, Стельмахи, Павлички, Костенки та багато інших. Відтак не дивно, що ідея зіставити художні твори батька і сина або матері й доньки

приходила не поодиноким критикам чи історикам літератури. Зокрема, Григорій Цеглинський, порівнявши поезію Маркіяна і Володимира Шашкевичів, дійшов висновку, що вони використовували тотожні ліричні сюжети [2].

У Донецькому краї серед талановитих письменників вирізняються постаті, яких об'єднують не лише творчі, а й близькі родинні стосунки. Зокрема, до них належать літератори Кость Тесленко, його дружина Марія Лісовська та їх син, відомий письменник-фантаст Олександр Тесленко. Відомості про названих письменників містяться в окремих розвідках та виданнях довідкового характеру [3]. Однак наразі немає наукових праць, присвячених цій літературній генерації.

Завдання роботи – простежити літературну генерацію роду Тесленків. Цей рід митців вніс в історію літератури чотири імені – прозаїків Архипа Тесленка, Костя Тесленка, Марії Лісовської, письменника-фантаста і поета Олександра Тесленка.

Основу джерельної бази складають джерела усної історії (щоденник К. Тесленка, спогади В. Чекалина про нього і Н. Славинського про О. Тесленка), а також матеріали довідкового характеру [4].

Галина Стасюк, кандидат філологічних наук, вважає методологічною основою для династичного дослідження має бути культурно-антропологічний підхід, який передбачає тлумачення мистецького явища через специфіку людської природи автора. Це дасть можливість усебічно вивчити феномен творчих родин і залучити до літературознавчого аналізу інші галузі знання. Якщо династія – це представники різних поколінь однієї сім'ї, що займаються спільною справою, то літературна династія – це особливе коло художньо обдарованих особистостей, поєднаних кровними зв'язками [5].

Також у роботі застосовано методологію усної історії. Усна історія говорить не стільки про факти, скільки про їх значення. Джерела повідомлять не лише про те, що люди вчинили, але й чого вони хотіли досягти, за яких обставин, як вони самі оцінюють певні події. Залучення особистих спогадів учасників та очевидців подій дозволяє подолати однобічність дослідження, значно розширити коло питань.

Архип Юхимович Тесленко (1882–1909) – видатний майстер слова, оригінальний художник, відомий в історії української літератури як письменник-демократ. Він походив з родини сільського бідняка-наймита с. Харківці (сьогодні – Лохвицького району) на Полтавщині. Змалку Архип Тесленко працював на заробітках у поміщиків. У десять років він почав ходити до церковно-парафіяльної та церковно-вчительської (1894 р.) шкіл, з останньої був виключений за вільнодумство. А. Тесленко вивчав народну творчість, писав про народні обряди. Перші літературні спроби розпочав, навчаючись у церковно-вчительській школі: 1903 р. російською мовою написав велику драму «Не стоїть жити» [6].

На початківця звернув увагу видатний драматург і актор М. Л. Кропивницький, допоміг йому в шуканнях творчого шляху. А. Тесленко написав новели «За паспортном», «Хуторяночка», «Радощі», «Дід Омелько», «Школяр», в яких щодалі виразніше проявлявся своєрідний талант автора. В українській літературі А. Тесленко посів помітне місце своїми реалістичними, соціально-загостреними оповіданнями із сільського життя [7].

Головний герой А. Тесленка – безземельний селянин, який перебивається заробітками, сільський пролетар, людина з високими мріями. Ненависть до панів і загалом до всяких гнобителів, почуття людської гідності – риси, які підкреслював А. Тесленко у своїх героїв. Архип Тесленко є одним з найбільш оригінальних письменників початку ХХ ст., який у своїй творчості застосовував народну розповідь як певний мовностилістичний засіб. Ця розповідь була побудована на багатих і колоритних інтонаціях живої розмовної мови його часу [8]. Український письменник Степан Працюк написав роман про Архипа Тесленка під назвою «Чорне яблуко», в якому використав етнографічний матеріал [9].

Архип Тесленко організував у рідному селі драматичний гурток, у якому поставив п'єси Т. Шевченка, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, а також брав участь у роботі драматичного гуртка при лохвицькому Народному домі. Під час революції 1905–1907 рр. Архип Тесленко активно включився в боротьбу. Так, він організував революційний гурток,

долучився до роботи «Селянської спілки», брав участь у лохвицькому повстанні наприкінці 1905 р. Восени 1906 р. письменник був заарештований за приналежність до «Селянської спілки» і засланий на два роки до В'ятської губернії [10].

Реалістичність характерна також для літературної творчості племінника Архипа Юхимовича – Костя Тесленка. Кость Маркович Тесленко народився в селі Мачухи Полтавської області в родині вчителя музики. Змалку він вирізнявся жадобою до знань.

У 1938 році К. Тесленко закінчив поліграфічний технікум, пізніше – філологічний факультет Харківського університету. Цього ж року разом із молодого дружиною Марією Павлівною Лісовською, теж випускницею цього університету і майбутнім співавтором, він переїхав в м. Сталіне (з 1961 р. – Донецьк). Вони почали вчителювати у середній школі № 75: Марія Лісовська викладала українську мову, Кость Тесленко – українську літературу. Як свідчать спогади сучасників молодого подружжя, вони енергійні, залюблені у свою справу вчителі, чим привернули до себе і свого предмету серця учнів, запалюючи в них світло любові до української мови, літератури, культури, до землі, на якій живуть [11].

Серед учнів Костя Макаровича був і майбутній поет Василь Стус. Журналіст Володимир Чикалін, який був знайомий з Василем Семеновичем ще у шкільні роки, так згадує в своїх спогадах про його вчителя, К. Тесленка: «Совсем мало написано о людях, причастных к формированию личности, литературного вкуса будущего поэта. Имею в виду супругов – учителей средней школы № 75 города Донецка Марию Лисовскую и Костя Тесленко. Дав путевку в литературную жизнь Василию Стусу, они со временем стали известными на Донетчине писателями, в соавторстве написавшими множество художественных произведений... Все ученики очень уважали и любили этого учителя» [12].

Окрім таланту до письма, Кость Тесленко мав і неабиякі моральні сили, адже не приховував свою українську позицію в зрусифікованому російськомовному місті: «На уроки учитель приходил в костюме. А когда с нами отправлялся на природу, в посадку с обеих сторон железной дороги Донецк – Мариуполь, одевал вышиванку и соломенную шляпу. И хотя никто из наших знакомых так не одевался, мы уважали Костя Макаровича и за такую оригинальность. А еще за то, что всегда и везде говорил исключительно на украинском языке, который в те времена еще не был государственным» [13].

Перші публікації Костя Тесленко і Марії Лісовської припадають на 1956 рік (в обласній та республіканській пресі – газеті «Радянська Донеччина», альманахах «Донбасс», «Сила молодая», журналах «Зміна», «Дніпро»), перша книга «Скільки житиму – любитиму» вийшла в 1959 році. Потім упродовж тридцяти років творчого життя було написано й опубліковано близько сотні оповідань, повістей – «На морі слідів не лишається» (1960), «Крізь гromовицю» (1961), «Знайдені крила» (1962), «Різноцвіття» (1966), «Відлучення серця» (1972), «Незгасимі зоряниці» (1978), «Богучари» (1982), «Неугасимые зарницы» (рос. 1985), а в останні роки – два романи: «Зимовий грім» (1985), «Крихкий лід» (1989). Ці твори відзначаються майстерністю, багатотою, соковитою мовою, гарним смаком, людяністю, щирістю, мудрістю. Для романів були характерні панорамність, масштабність епічних картин, переконливість образів [14].

Крім опублікованих творів, Кость Макарович Тесленко залишив два зошити щоденників, що містять роздуми про події в країні і світі, про стан справ у письменницькій організації та родині, точну і безкомпромісну характеристику друзів і недругів, розкривають симпатії та антипатії автора. З щоденникових записів К. Тесленко постає свідомим патріотом, який завжди обстоює національні святині. Він тяжко страждав від того, що історія України перекручувалася, переінакшувалася, міфологізувалася, нищилися її пам'ятки, як у минулому, так і в сьогоденні. Він засуджував сучасний тип українського «манкурта», страждав від приниження національної гідності [15].

Щоденник К.Тесленка містить у собі правду про вже відшумілу епоху, часи тоталітаризму в житті тогочасного суспільства. Наведемо цитати з щоденника від жовтня 1963 р., зокрема, висловлювання письменника про комуністичні ідеали та невідповідність ідеології радянським реаліям, прагнення людини зберегти себе у цих обставинах: «Дивне

протиріччя нашого часу: преса, всі ідеологічні установи з усієї сили прагнуть прищепити нову мораль високого гуманізму, служіння ідеї, безкорисливу віддачу всього себе служінню ідеї, суспільству, народу. Водночас з цим молодь росте з міцними тенденціями раціоналізму, точніше практицизму. Та й самі «ідеологи» більше дбають про сьогодні, ніж про завтра. Але є чимала кількість «святих дурнів», котрі прагнуть бути ортодоксами. Становище їх тяжке і жалюгідне»; «Саме страшне для розумної людини – це бути рабом свого часу. Потрібно навчитись дивитись на сьогодні з позицій завтрашнього дня. Треба бути завжди на десятки років старшим за своїх сучасників. Тоді ти не станеш жертвою часу»; про художню цінність творів, вічне і злободенне у мистецтві, долю української літератури і нації: «В житті і літературі слід досліджувати не тимчасові кон'юнктурні явища, а вічне прагнення людини осягнути радості, щастя. У кожного свої ідеали, але всі вони зумовлюються скоріше законами природи, ніж ідеологічними вітрами»; «Наша українська література і народ сповнені непотрібної сентиментальності. Писати, як досі, і жити, як досі, ми не маємо права. В кращому випадку – ми доживемо до сміху і зневаги, в гіршому – до знищення і забуття» [16].

Подружжя виростило і виховало національно свідомою людиною сина Олександра, який став відомим українським письменником-фантастом, продовжувачем літературної династії Тесленків. На жаль, доля подарувала Олександрові лише сорок років життя (1949–1990), за які ця талановита людина написала і видала вісім книжок оповідань і повістей: «Дозвольте народитися» (1979), «Кут паралельності» (1982), «Корида» (1983), «Испытание добром» (1984), «Викривлений простір» (1985), «Кам'яне яйце» (1988), «Искривленное пространство» (1988). Закінчивши школу, Олександр став студентом філологічного факультету Донецького університету. Першокурсник О. Тесленко взяв у студента другого курсу, українського поета Василя Голобородька самвидавну працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». З цієї причини у січні 1967 року обох студентів виключили з комсомолу та з університету. Довелося Олександрові працювати на деревообробному заводі, а потім санітаром у хірургічній клініці [17].

Згодом О. Тесленко закінчив Київський медичний інститут, здобувши фах лікаря-анестезіолога, працював у клініці серцевої хірургії під керівництвом М. Амосова. У цей період письменник Олександр Тесленко був частим гостем у родини Василя Стуса і Валентини Попелюх [18].

О. Тесленко писав прозу і щедро вкрапляв поезію, приписуючи її персонажам своїх творів. Перше оповідання опублікував у 1971 р. Також знімав аматорські фільми, навіть намагався екранізувати власні повісті, вчив угорську мову, перекладав твори московських письменників-фантастів. У 1986 р. став до лав ліквідаторів Чорнобильської аварії, працював на ЧАЕС більше трьох місяців, через що помер від променевої хвороби.

Письменник Микола Славинський присвятив Олександрові оповідання «Творець Инканы»: «Стихи А.Тесленко писал еще в школе, дебютировал приметной лирической подборкой в альманахе «Паруса». /.../ Описывая так называемых биокиберов – главных героев многих произведений, – А.Тесленко опять и опять акцентировал на извечной борьбе добра и зла, правды и кривды, любви и ненависти. Неизменно, неуступчиво ценил чистоту совести, порядочность, доброту» [19].

Отже, літературний шлях роду Тесленків є досить успішним. У творах митців не лише порушуються соціальні, а й постають споконвічні загальнолюдські цінності, на важливості яких автори наголошують. Письменники у різний час та за різних обставин відстоювали своє право на творчість, яка теж була абсолютно різною, та їх об'єднує дещо спільне – талант надавати нового сенсу словам. Це ще раз підтверджує, що феномен творчої династії прямо пов'язаний з генетичними закономірностями, і ніякі зовнішні чинники не здатні знищити генетичне коріння, яке об'єднало три покоління видатних письменників: Архипа, Костя та Олександра Тесленків, Марію Лісовську.

SUMMARY

The article investigates the life and work of the writers from the Teslenko family on the basis of the dynastic principle of analysis, which involves consideration of the literary process through the prism of the prominent families' creative activity in a certain country. It is presented the

basic biographic information of the prose writers Arkhip Teslenko, Kost' Teslenko, Maria Lisovs'ka, the science fiction writer and poet Oleksandr Teslenko. Determined the relationship between the poet Vasyl Stus and of his teacher Kost' Teslenko's family. Used the sources of oral history, including V. Chykalin's memories and entries from K. Teslenko's diary.

Keywords: literary dynasty, biography, Arkhip Teslenko, Kost' Teslenko, Maria Lisovs'ka, Alexander Teslenko, Vasyl Stus.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Тарнашинська Л. Літературознавча антропологія: новий методологічний проект у дзеркалі філософських аналогій / Л. Тарнашинська // Слово і Час. – 2009. – № 5. – 165–167. – С. 165.
2. Там само.
3. Болонова Л. Кость Тесленко у спогадах / Л. Болонова // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. Т. 27. – Донецьк : Український культурологічний центр; Східний видавничий дім. – 2009. – 348 с. – С. 344–347; Летописцы шахтерского края: Сборник. – Донецк : Донбасс, 1968. – 432 с. – С. 356; 361; Процюк С. Степан Процюк про Василя Стефаника, Карла-Густава Юнга, Володимира Винниченка, Архипа Тесленка, Ніку Турбіну / Степан Процюк. – Київ : Грані-Т, 2008. – 96 с. – (Серія «Життя видатних дітей»).
4. Летописцы шахтерского края. – С. 356; 361; Славинский Н. Творец Инканы / Н. Славинский // Особый контроль: Роман, повести, рассказы Сб. фантастики / Сост. О. О. Ткаченко. – М. : Мол. гвардия, 1992. – 504 с. – С. 425–430; Тесленко К. Підслухані думки. Уривки з щоденника / Кость Тесленко // Донбас. – 1992. – № 9–10. Режим доступу: <https://archive.li/DuJao>; Чикалин В. Учитель поета. Ко дню рождения Василя Стуса: 6 января 1938г. // День – 2009. – 30 грудня. – № 238. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/uchitel-poeta>.
5. Стасюк Г. Династія письменників як літературознавча проблема / Г. Стасюк // Дивослово. – 2012. – № 9. – 51–56.
6. Лазанська Т. І. Тесленко Архип Юхимович. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Teslenko_A.
7. Там само.
8. Процюк С. Вказ. праця.
9. Там само.
10. Лазанська Т. І. Вказ. праця.
11. Болонова Л. Вказ. праця. – С. 344.
12. Чикалин В. Вказ. праця.
13. Там само.
14. Летописцы шахтерского края... – С. 356; 361.
15. Тесленко К. Вказ. праця.
16. Там само.
17. Черкаська Г. Лицар із Донецька // Видатні українці та відомі українці: талановиті та сучасні [Статті на сайті «Uamodna»]. Режим доступу: <https://uamodna.com/articles/lycar-iz-donesjka/>.
18. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість/ Д. Стус / Наук. ред. Г. М. Сивокінь: [Гуманіт. центр В. Стуса. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Асоціація укр. письменників. Донбаський історико-літ. музей В. Стуса]. – К. : Факт, 2004. – 368 с. – С. 83.
19. Славинский Н. Вказ. праця. – С. 425–430.

ВПЛИВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПИСЬМЕННИКІВ ДОНБАСУ

У статті здійснено спробу простежити вплив Другої світової війни на життєвий і творчий шлях письменників Донбасу. Автор пропонує умовну типологізацію життєвих сценаріїв письменників: літератори, яким особисто доводилося брати участь у боях (в їх числі ті, які сформувалися внаслідок війни); письменники, які працювали військовими кореспондентами; літератори, які були змушені емігрувати через співпрацю з окупаційною владою.

Літературні процеси Донбасу й окремі літературні біографії краю досліджувалися істориками, літературознавцями, краєзнавцями [1]. Поряд із тим, наразі немає праць, які б спеціально простежили долю письменників Донбасу у такий складний період, як Друга світова війна (1939–1945 рр.), а також вплив війни на їх подальше життя і творчий шлях. Джерельною базою роботи стали довідкові біографічні видання, окремі художні твори письменників [2].

Метою роботи є спроба проаналізувати вплив Другої світової війни на подальшу долю письменників Донецького регіону. На прикладі біографій окремих поетів і прозаїків запропонована умовна типологія життєвих сценаріїв літераторів у роки війни і післявоєнні часи.

Вивчені матеріали свідчать, що частина письменників особисто брали участь у боях. Це, наприклад, Петро Чебалін, який був командиром кулеметного розрахунку і був нагороджений медаллю за відвагу, Микола Рибалко, що був призначений командиром протитанкової батареї та багато інших [3]. Слід відзначити, що літератори Донецького регіону досить часто працювали воєнними кореспондентами, зокрема, Михайло Матусовський і Павло Байдебура.

Так, Михайло Матусовський був кореспондентом фронтової газети. У роки війни вийшли його збірки «Фронт» (1942), «Коли шумить Ільмень-озеро» (1944), пізніше – збірка «Слухаючи Москву» (1948) [4]. Павло Байдебура записався до Червоної армії добровольцем у перші дні війни. З 1941 року він працював кореспондентом військової газети «Прапор Батьківщини». Цього ж року вийшла збірка його оповідань «Відповідь». П. Байдебура продовжував писати і протягом війни, й у післявоєнний період. Після звільнення Донбасу від німецької окупації він очолив щойно створену Донецьку організацію Спілки радянських письменників України, головував до 1958 р. [5].

Війна залишила значний слід у житті багатьох митців і вплинула на їхню творчість. Зокрема, поезія Володимира Труханова післявоєнного періоду вказує на осягнення ним світу крізь призму війни: будь-яка тема розглядається поетом крізь назване мірило. Перші верші В. Труханова були надруковані у 1942 році в газеті «Західний фронт» [6].

Особливо склалася доля Миколи Рибалко, який пішов на фронт добровольцем. У червні 1942 року він брав участь у бою під Воронежем, тоді ж отримав перше поранення і першу нагороду – орден Червоної Зірки. Після успішного форсування Дніпра він був удостоєний ордена Червоного Прапора [7]. 1945-го року М. Рибалко дійшов до Німеччини, де отримав серйозне поранення. Лікарі врятували йому життя, але, на жаль, у віці двадцяти трьох років він назавжди втратив зір. Можна говорити про те, що він знайшов у літературній діяльності можливість залишитися у соціумі. Той факт, що до війни майбутній письменник навчався на філологічному факультеті Дніпровського Університету, де вступний твір з української мови він написав у віршованій формі, свідчить про літературні здібності Миколи Рибалка. Перший його вірш «Квіти» було опубліковано 1954 року в «Літературній газеті»:

*«Я склонился над дочуркой ниже
И подумал, трогая цветы:*

*Я давно уже цветов не вижу,
Чтобы их всегда видала ты»* [8].

У наведених рядках автор осмислює власну втрату зору, з чітким розумінням того, що це його ціна за «світле» майбутнє рідної дитини. Цей вірш отримав багато позитивних відгуків, які мали надихнути автора на подальшу творчість. Сама біографія М. Рибалка могла сприяти залученню поета до офіційної радянської культури. Можна провести паралель між долею М. Рибалко і головного героя роману М. Островського «Як гартувалася сталь», що мав певне сакральне значення для людей того часу. Роман був прецедентним твором доби: входив до обов'язкового вивчення згідно шкільної програми та був декілька разів екранізований. Поза сумнівом, сюжет роману був знайомий самому М. Рибалко, і, можна припустити, життєвий приклад головного героя міг надихнути його, показати шлях, що дозволив не «випасти» з соціального життя.

До речі, пізніше М. Рибалко був нагороджений премією імені М. Островського. Можливо, саме завдяки героїчній біографії, яка нагадувала долю Павки Корчагіна, особа Миколи Рибалко викликала у радянських редакторів особливу зацікавленість. У 1956 році світ побачила його перша збірка «Під сонцем батьківщини». З цього року стали виходити збірки його віршів «Память про солнце» (1961), «Цветы и порох» (1963). За своє життя М. Рибалко написав більше 25-ти книг та видав багато збірок віршів. Більш ніж сорок років він пропрацював у газеті «Краматорська правда» [9].

Частина письменників у ході Другої світової війни вимушені були евакуюватися або навіть емігрувати, зокрема, це – Володимир Сосюра, Павло Безпощадний (Іванов), Василь Гайворонський та інші. Павло Безпощадний свій перший вірш опублікував саме в м. Бахмут, у газеті «Кочегарка». У роки війни через погане здоров'я він тимчасово переїхав до Середньої Азії, де у 1941–1943 роках ним було написано збірку «На батьківщині друзів». Після звільнення Донбасу від окупації Павло Безпощадний повернувся на Донеччину, де продовжив кар'єру письменника [10].

Володимир Сосюра ще з початку війни починав працювати у Москві в радіокомітеті. В 1943 році він входив до складу редакції фронтової газети «За честь Батьківщини». Воєнна проблематика дуже гостро постала в його тогочасній поезії:

«Мій край клекоче у пожарі...

Чи ж можу бути байдужим я?!» [11].

У цих рядках можна побачити занепокоєння автора щодо військових дій, які безпосередньо торкнулися його життя в той час. Його збірки «В годину гніву» і «Під гул кривавий» були основними творчими досягненнями часів війни. В. Сосюра закликав:

«Я звертаюсь до вас, дорогі земляки-побратими...

Бийте ворога скрізь, хай в крові своїй чорній потоне

Змій-нападник під гул, під розгойданий гул батарей!...» [12].

Василь Гайворонський – яскравий представник покоління так званого «розстріляного відродження», якому вдалося вижити. У 1933 році його було заарештовано і звинувачено в троцькізмі, за цим звинуваченням стояло прагнення знищити українську культуру, як вважає В. В. Оліфіренко [13]. Цю подію сам Гайворонський коментує так: «На кінець 1933 року у нас у Донбасі мав відбутися з'їзд письменників. Але ні мені, ні Баглюкові, ні комусь іншому з українських письменників бути на ньому не довелося. Кружляли чутки, що Москва проектує формальне приєднання Донбасу до Росії, а тому можна сподіватися репресій проти всього, що українське» [14].

Василь Гайворонський, рятуючись від репресій, втік на Кавказ, де переховуючись, мешкав до 1944 року. Під час окупації України нацистськими військами він повернувся на Донбас. Вірогідно, тут мало місце свідоме використання так званої «правильної біографії», експлуатація того факту, що його було репресовано радянською владою. На основі цих фактів власної біографії він намагався налагодити взаємовідносини з окупаційною владою, вочевидь, заради можливості повернутися в Україну, на рідну Донеччину, до своєї родини,

яка залишилася в окупованій Костянтинівці. Він працював у газеті «Відбудова». У родині народилася друга дитина [15].

Однак після визволення Донбасу радянськими військами, В. Гайворонський змушений був спочатку переїхати до Львова, а потім емігрувати до США. Працюючи чорноробом, письменник продовжив публікувати свої твори, у яких писав про рідний край, про лихо, що його спіткало, про людей, які загинули під час репресій і війни. Сьогодні на честь Василя Гайворонського названа вулиця у місті Бахмут [16].

Отже, на основі опрацьованих біографій можна умовно виділити певний набір життєвих сценаріїв: літератори, яким особисто доводилося брати участь у боях (з-поміж них – письменники, що сформувалися як літератори внаслідок війни); письменники, які працювали військовими кореспондентами; літератори, що були змушені тимчасово евакуюватися або емігрувати через співпрацю з окупаційною владою. Можна зробити висновок, що Друга світова війна залишила помітний вплив на життя і творчість письменників Донбасу.

SUMMARY

The article makes an attempt to trace the influence of the Second World War on the life and creative path of Donbas writers. The author suggests a conditional typology of their life scenarios: the literaturists who personally took part in battles (among them the writers who were formed because of the war); the writers who worked as military correspondents; the writers who were forced to emigrate because of their cooperation with the occupation authorities.

Keywords: World War II, Donbas writers, life scenarios, biographies.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Москвич Ю. В. Українська література Донеччини 20-х – 80-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Юлія Василівна Москвич. – Харків, 2007. – 193 с. – С. 49–168; Романько В. І. Література донецького краю: Посібник для вчителя / Національна Спілка письменників України. – Донецьк : Донбас, 2006. – 264 с.; Його ж. Проблема періодизації літературного процесу на Донбасі / В. Оліфіренко // Схід. – 2000. – № 4. – С. 60–65 та ін.; Стяжкина Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач 90-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Стяжкина Елена Викторовна. – Донецк, 1996. – 208 с. – С. 94–108; Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953–1964 роках : Дис. ... канд. наук: 07.00.01 / Стуканова Юлія Ростиславівна. – Донецьк, 2010. – 180 с. – С. 53–63; 106–145.
2. Летописцы шахтерского края: Сборник. – Донецк: Изд-во «Донбасс», 1968. – 432 с.; Незрячие деятели науки и культуры: библиографический указатель. Т. 1: Незрячие писатели / [Сост. : К. В. Базилевская, М. В. Бирючков. – М. : РЦБС, 1971. – 420 с.; Українська літературна енциклопедія: у 5 тт. Т. 3. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – 496 с.; Гайворонський В. Заячий пастух. – Донецьк, 2010. – 156 с.; Сосюра В. М. Вибрані твори: у 2 тт. Т. 1. / Вступ ст. В. П. Моренця. – К. : Наук. думка, 2000. – 648 с. – (Б-ка укр. л-ри. Новітня укр. л-ра); Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 3-х кн. Кн. 2 / Укл. В. Г. Яременко. – К. : Рось, 1994. – 718 с.
3. Летописцы шахтерского края... – С. 99.
4. Українська літературна енциклопедія... – С. 317–318.
5. Летописцы шахтерского края... – С. 91.
6. Там само. – С. 195.
7. Рыбалко Николай Александрович // Незрячие деятели науки и культуры ... – С. 288–319.
8. Рыбалко Н. Избранное: стихи / Н. Рыбалко. – Донецк : Донбас, 1992. – 255 с.
9. Рыбалко Николай Александрович // Незрячие писатели: библиографический указатель... – С. 143–146.
10. Летописцы шахтерского края... С. 51.

11. Сосюра В. М. Вказ. праця. – С. 343.
12. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – С. 221–222.
13. Оліфіренко В. Розгром літературного руху в Донбасі у 30-х роках минулого століття / В. Оліфіренко // Донецький Вісник наукового товариства ім. Шевченка. Т. 27. – К. : Літературознавство, 2009. Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost22660>.
14. Цит. за: Оліфіренко В. Вказ. праця.
15. Задорожня Л. «А світ такий гарний...» / Людмила Задорожня // Гайворонський В. Заячий пастух. – Донецьк, 2010. – 156 с. – С. 153–154.
16. Там само. – С. 154.

УДК 821.161.2'06.09 (092)

Півень В. Ф.

КОЛОРИСТИКА БАРВОПОЗНАЧЕНЬ У ПОЕЗІЯХ ВАСИЛЯ СТУСА

Тексти поетичних творів Василя Стуса містять чимало позначень кольорів. Цей факт дав підстави зробити аналіз його словесно-поетичних конструкцій, провівши паралелі з малярською практикою створення колориту. У дописі зроблено спробу пошуку джерел колірної компетенції поета.

Слід визнати, що в історії розвитку світової думки були, є і будуть мислителі, які творили і творять імперативи, непідвладні часові. Один із них, англійський теоретик мистецтв Джон Рескін (1819–1900), дав таку настанову: «Шукай і відшукуй не те, що тебе відокремлює від людей, а те, що єднає тебе з ними» [2, с. 7]. Тож, на запитання: що саме нас, – музейників, митців, мистецтвознавців, єднає з Василем Стусом? – є пряма відповідь: наш пошук і знахідки його широких мистецьких зацікавлень. Можливо, саме через це його поетичне мовлення є тематично, стилістично, синтаксично і лексично – багате і розмаїте. З мистецтвознавчого погляду, цей майстер слова віртуозно оперував різними словесними значеннями на позначення кольорів, тонів і відтінків. Саме це дає нам підстави поміркувати про зв'язок лексико-стилістичного явища Стусових поезій, що мають барво-колірні відповідники із живописом як таким.

Отже, мета цього дослідження – показати реальну відповідність словесно-поетичної та професійної малярської колористики у творах Василя Стуса.

Завдання – проаналізувати відповідні лексико-семантичні явища зі збірки поезій Василя Стуса «Небо. Кручі. Провалля. Вода» [3]; синтезувати й узагальнити філологічно-мистецтвознавчі міркування із зазначеної проблеми.

Наукова новизна допису полягає у спробі розглянути недосліджену лексико-семантичну структуру поезій Василя Стуса в незвичайному й водночас оригінальному аспекті.

Особливість структури дослідження полягає у розділенні барвопозначувальних явищ на три категорії: 1) автологічні (із прямими значеннями), 2) металогічні (із переносними значеннями) і 3) мішані (із синкретичними значеннями в межах поетичного висловлювання).

Очікувані результати: отримати ясну й переконливу картину майстерного володіння поетом словесно-поетичними засобами на відтворення образних знаково-символічних явищ із конотативно-асоціативними зв'язками з подіями особистого інтимного та суспільного життя в часовому плині – з минулого в теперішнє і навпаки.

Автологічні кольоропозначення: «Ластівки на електричних дротах, / почорнілі од сині неба...» [3, с. 17]. «...Палахкотили / в нас спомини, немов півні червоні...» [3, с. 27]. «І зорі в фіолетовому небі.../ Що ти казав: це колір божевілля / і судної доби» [3, с. 28]. «... самоти згорьовані дарунки – / рожеві панти досвітку з пільми» [3, с. 37]. «Ярій, душе. Ярій, а не ридай. / У білій стужі сонце України. / А ти шукай – червону тіль каліни / на чорних водах тіль її шукай...» [3, с. 97]. «У цьому полі, синьому як льон, / судилося тобі самому бути...» [3, с. 105].

З т.зв. автологічними барвопозначеннями у читача найменше «клопоту»: кожний із нас, піднявши очі догори, бачить синє небо, тобто простір над нами, що пронизаний світлом холодного відтінку, на тлі котрого будь-який предмет виглядає темним (ефект контражуру). Інша річ, що поет, використавши пряме значення «синь», запрошує проникливого читача до асоціативного мислення (синь – холод – мороз – замороженість суспільних виявів...). Червоний півень – загальновідомий свійський птах, бо його пір'я має насправді червонястий відтінок вогню, що має знак-символ сильних емоційних потрясінь, незабутніх переживань позитивного чи негативного емоційного забарвлення. Про це знає будь-який фаховий мистецтвознавець, в уяві якого передусім можуть постати численні червоні півні з полотен Михайла Демцю. Але ж тут – більше і ширше – червоний є знаком болючих (кривавих) втрат: відомо, що по Другій світовій аж до 1961 року силами радянської армії та спецслужб здійснювалися операції із знешкодження т. зв. «українських націоналістів» із бойових загонів ОУН-УПА, які в тих неймовірно складних умовах виборювали самостійну Українську Державу. З деякими з них Василь Стус та його побратими зустрічалися в таборах. І мали правдиву інформацію «з перших вуст».

«І зорі в фіолетовому небі...» – цей колір у спектрі є посереднім (між синім і червоним). Він є плинним, непевним, перехідним. Деякі дослідники трактують його як знак божевілля і вмирання, за якими – розпач втрати (червоне), трагедія для рідні, непоправність і безповоротність того, що сталося. Можливо, червоно-чорний прапор ОУН-УПА – жертвний чин і – чорнота небуття з наступним відродженням... Чорна земля дає сходи.

Якщо червоний колір – знак надмірності чогось чи нестримної пристрасності за певних умов, то рожевий – це перед пристрасність чи недопристрасність. Тож «рожеві панти досвітку з п'ятми» – передсвітанок, переддень доленосних випробувань...

Синє, як льон, поле – знак не такого синього, як синява неба. Якщо остання (як було зауважено) може вказувати на стан замороженості суспільства (аж до замерзання до смерті), то в іншому контексті – заглибленість у плодючу життєдайну землю

Прикладами металогічних барвопозначень є такі: «Вийду в ніч. Під соснами пройду...» [3, с. 24]. «Як німує трудно водовир! / Окраї олив'яні і гострі» [3, с. 25]. «Мені малому... / сто сонць роїлось, / як джмелів лапятих...» [3, с. 29]. «Задумалася свічка -- / повечоровий спаш» [3, с. 38]. «Незграбно ворон кружеля. / Незграбно кружеляють сосни. / І кружеляє безголоса / осіння крижана земля» [3, с. 42]. «Не можу я без посмішки Івана / оцю сльотаву зиму пережить» [3, с. 52].

Відомо, що «ніч» то – темінь, а відтак на полотні можуть бути варіанти: чорне із синім, коричневим, фіолетовим або іншим забарвленням. «Ніч» і «чорнота» – синоніми з близьким семантичним наповненням. А, замішуючи на палітрі фарби, маляр до «сажі газової» додає то «ультрамарину», то «вохри червоної», то «кобальту фіолетового»...

Так само, кому не відомо, що «олив'яні і гострі» окраї чогось – сріблясто-сірого відтінку, а контекстуальне означення слова «гострі» створює уявлення про якісь шпичасті металеві перешкоди на шляху, котрий неймовірно важко долати. Мистець, щодня маючи справу із фарбами-барвами-кольорами, у цьому разі відтворить на полотні чорне тло, а на ньому – сірі (сажа газова + білила + кобальт фіолетовий) шпичасті або трикутні фігури.

«Рій ста сонць» – коловорот світлових (здебільшого жовто-білих) плям на, ймовірно, голутому тлі неба – яскравий асоціативний після образ дитинної радості життя.

Вечорова «свічка» (для інтелектуала усіх часів) є не лише освітлювальний засіб для читання, а й – сакральний атрибут наближення до істини... І – зрозуміло, не свічка «задумалася», той, хто читає. Тож, «повечоровий спаш» – аперцепція (миттєве прояснення у мозку; щось подібне до – «Еврика!») У зображенні – тремтлива пляма розбіленого «кадмія» чи «стронція» на анемічно чорному тлі.

«Незграбне кружляння» гайворона, сосон та «крижаної землі» – образне відтворення стану передчуття біди, що наближається, як фатум... Чорна з білими цятками «крижана земля» на полотні – концентричними чи спіральними колами...

В умовах самотності посмішка широго друга-побратима (Івана Світличного) у зображенні вимагає радикального тонового контрасту (сйного світлого на мрячно-сірому. Саме так асоціюється «сльотава зима». У колірному вимірі – тепла (сонячна) пляма – на сіро-брунатному тлі зимової сльоти.

До мішаних мовноколірних явищ можна віднести такі: «Цей став повісплений, осінній чорний став, / як антрацит видінь і кремій крику, / виблискує Люципера очима» [3, с. 90]. «Пресвітлої години свічка чорна – / неначе перемога крадькома» [3, с. 111]. «Зазираю в завтра – тьма і тьмуца, / тьма. І тьмуца тьма. І тьмуца тьма. І чорна водь. І чорна пуца» [3, с. 112]. «Вік би не бачити і не чуть / про тебе, скрипка чорна, / а вірші йдуть, і йдуть, і йдуть, / неначе кров із горла...» [3, с. 116]. «Світання – мов яйця пташині, / кволі, спроквола сині, / що випали з гнізд і щебечуть...» [3, с. 227].

«Чорний став», як бачимо, семантично перегукується із «антрацитом видінь», створюючи своєрідний ряд асоціативних уявлень: чорнота ставу – застрашливе бездоння, де чигає смерть. Воно мерехтить, відблисками місяця... І саме це мерехтіння має конотативний зв'язок із донбаським антрацитом, що видобувають там, де найменше присутня наша націєтворча Ідея. На полотні – цятки місячних відблисків на чорному плесі – постмодерний хоррор.

«Пресвітла година» – ймовірно мить перемоги над слабкостями волі й духу. Так, це – перемога особиста, іманентна, над своєю малістю, але в тому світі тоталітарних реалій над цією перемогою насправді мерехтить «свічка чорна», бо за це доводиться платити: комусь свободою, а комусь і – власним життям. Світле і темне тоновий контраст як словесний, так і на полотні чи графічному зображенні.

«Тьма» і «чорна водь» – синонімічні поняття: перше металогічне, друге автологічне. Разом – сильний емоційно впливовий образ і для поезії, і для живопису.

«Скипка чорна» і «кров із горла»: трагедія втрати життя як такого – наслідок пристрасті й шалу боротьби. Перше пряме, друге переносне барвопозначення. Сприймається як ціле.

Уявна рожевість «світань» переплітається із автологічно позначеним синім кольором «яєць пташиних». Синє на рожевому – дисонансове сполучення кольорів у живопису. Це – точне вираження поетом дисонансу тодішньої дійсності.

Три наведених варіанти прямих, переносних і мішаних словесно-поетичних висловів – задля створення образів з використанням кольороназв, промовисто свідчать і про майстерність володіння словом досліджуваним автором, і також – про тонке чуття колориту в його живописному розумінні.

Шукаючи відповідь на запитання: звідки все це у Василя Стуса?, звертаємось до окремих вибраних спогадів близьких до нього людей.

Володимир Вербиченко згадує про спілкування з поетом десь на початку 60-х: «У мене була ілюстрована книга видання 30-х років про художників-імпресіоністів. Дав йому ознайомитися – повернув (збереглась у моєму архіві, закарбувавши доторк його пальців і снування його невиситимого зору» [1, с. 69]. Ще – український літературознавець, поетка та науковець Віра Вовк (Польща, Бразилія) пише: «...я пересилала Стусові репродукції наших західних художників, особливо Зої Лісовської, Любомира Гуцалюка, Юрія Соловія та Якова Гніздовського, інформуючи про важливі культурні події, і він був надзвичайно вразливим сприймачем» [1, с. 76]. А музейник Дмитро Горбачов згадує: «Уперше він прийшов із Дзюбою Іваном Михайловичем і Надійкою Світличною, якщо я не помиляюсь,.. щоб подивитися скарби українського мистецтва, приховані від стороннього ока. Прийшов сюди до Музею образотворчого мистецтва. Оскільки я був головний хоронитель колекції, і своя рука владики, я потай від начальства показував декому ті скарби, що у нас там зберігалися. А потім він почав вчашати. Його це зацікавило. (...). Я пам'ятаю, що смак у нього був і тоді. Мистецький смак. Тому що він вирізняв першокласних художників від другорядних» [1, с. 94].

Для тих, хто хоча б побіжно знайомий із життєписом Василя Стуса, відомо й про його контакти з музикантами, акторами, скульпторами та іншими представниками різних мистецтв. Особливо теплі взаємини з поетом мало подружжя яскравих живописців – Алла Горська та Віктор Зарецький. Серед друзів поета були також і скульптор Борис Довгань, і живописець Опанас Заливаха, і мистецтвознавець Богдан Горинь...

Навіть таке стисле окреслення мистецького оточення Василя Стуса вже дає відповідь на поставлене запитання: звідки у нього мистецький смак і тонке чуття колористики як такої, котру він часто-густо виражав у поетичних творах – поет мав як вроджене, так і набуте відчуття малярської колористики й колірної гармонії в житті і мистецтві. Ця його особистісна властивість навіть не потребує доведення – достатньо уважно й проникливо вчитатися в тексти його поезій.

SUMMARY

The texts of poetry by Vasil Stus contain many color designations. This fact gave grounds for an analysis of his verbal and poetic constructions, drawing parallels with the painting practice of creating color. In this note an attempt is made to find the sources of the color competence of the poet.

Keywords: colour, hue, designation of colour, designation of hue.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів і роздумів / Упорядн. В. Овсієнко. – К. : ТОВ «Видавництво «КЛІО». – 684 с.
2. Энциклопедия мысли. В 2-х т. Книга вторая. – С-Пб: «Кристал», 1997. – 592 с.
3. Стус В. С. Небо. Кручі. Провалля. Вода: літературно-художнє видання / Упоряд. Дмитро Стус / Василь Семенович Стус. – Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. – 410 с.

УДК 321.64-059.1

Піскун В. О.

ПРОПАГАНДИСТСЬКА МАШИНА ТОТАЛІТАРИЗМУ І ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ (на матеріалах листування В. Стуса)

У статті подано декілька дефініцій поняття тоталітарний режим, визначено характерні риси радянського тоталітарного режиму, які безпосередньо залежать від обраних правлячою партією методів управління суспільством. Джерельною основою роботи стали листи В.Стуса, які донедавна були недоступними для дослідників. Авторка здійснила спробу визначити на прикладі цих листів форми тиску тоталітарної держави на творчу особистість та його наслідки.

Серед найбільш складних і впливових процесів минулого століття особливе місце належить тоталітаризму, який з теорії перетворився на практику в ряді країн. Поява тоталітаризму та його поширення було наслідком подій Першої світової війни. У більшості країн, охоплених повоевною розрухою, найбільш чітку відповідь на питання про сутність нової держави і влади, про перспективи розвитку суспільства надали масові воєнізовані тоталітарні організації. Вони дали надію тисячам співвітчизників, обіцяючи твердий порядок, мінімальний, але постійний заробіток, омріяну перспективу заможного життя тощо.

Теорія тоталітаризму склалася на Заході в 20–50-х роках під беззаперечним впливом праць М. Бердяєва, К. Поппера, Б. Кроче, А. Дж. Тойнбі, С. Франка, в яких відомі вчені намагались переосмислити суперечливі та трагічні події європейської історії першої половини ХХ століття в контексті загальноцивілізаційного розвитку людства.

У межах 40–80-х років причини появи тоталітарних держав та специфіка їх внутрішнього устрою, проблема ідеологічної легітимації режиму та роль масового терору для функціонування суспільних структур розглядались і по різному вирішувались на просторі політичної інтерпретації Ф. Боркенау, К. Фрідріха, З. Бжезінського, К. Мангейма, Дж. Талмона, Е. Нольтке, К. Брахера, Р. Арона, М. Функе, Л. Шапіро, М.Кертца,

Дж. Сарторі, Г. Алмонда і Б. Пауела, загальноцивілізаційного підходу Б. Мура і К. Віттфогеля, ліберально-економічного тлумачення Л. фон Мізеса, Ф. фон Хайека і М. Фрідмана, психолого-соціологічного розуміння масового суспільства В. Корнхаузера, Х. Арендт, Х. Ортеги-і-Гассета, Т. Адорно, Е. Фромма, В. Райха, Г. Маркузе [1].

У політологічному аспекті спочатку під тоталітаризмом розумівся фашистський режим в Італії і націонал-соціалістичний рух у Німеччині, але після публікації в газеті «Таймс» (1929), де давалася характеристика радянського ладу, цей термін почали застосовувати і до політичного режиму СРСР [2]. Саме в СРСР тоталітарний режим проіснував найдовше, використовуючи мімікрію і створивши розгалужену систему контролю за суспільством. Значна роль в цій системі належала пропагандистським установам.

Тема дослідження ролі впливу пропагандистської машини тоталітаризму на творчу особистість залишається актуальною і важливою в наш час, оскільки є загальний інтерес щодо наслідків і подальшого уникнення зазначеної проблеми.

Метою наукової розвідки є аналіз феномену «тоталітаризму» та його впливу на неординарну людину з подальшими наслідками історичного масштабу.

Під час наукових розвідок постало запитання: «Чому режим, який перетворює людину та суспільство на податливу масу, користувався такою популярністю та підтримкою, мав значущу кількість прибічників в недалекому минулому?».

Відповідь на зазначене вище запитання вимагає вирішення цілої низки пов'язаних з нею завдань:

- здійснити аналіз поняття «тоталітаризм»;
- розкрити сутність тоталітарної машини і визначити її вплив на особистість;
- виявити характерні риси тоталітаризму та його наслідки в суспільстві;

Об'єктом дослідження є феномен тоталітарної машини як суспільно-політичного явища в усіх своїх проявах.

Джерельною базою дослідження є роботи з цієї проблематики як вітчизняного, так і закордонного походження.

У своїй праці доктор філологічних наук Лариса Масенко «Мова радянського тоталітаризму» [3] поставила знак рівності між двома тоталітарними режимами, які пережила Європа у ХХ столітті: нацистським і комуністичним, що принесли в жертву своїй ідеології мільйони людських життів. Різниця між ними лише в тому, що нацизм спирався на расову теорію вищості однієї нації і неповноцінності інших, а більшовизм сортував людей за класовою ознакою, прирікаючи одних на панування, а інших на винищення.

Тоталітарна машина тримала контроль над усіма сферами життя людини, особливо гостро цей контроль переживали емоційні творчі особистості [4; 5]. Впливу тоталітаризму не уникнув і відомий український митець - дисидент Василь Стус, ювілей якого відзначають у поточному році [6].

Біографія Василя Стуса на сьогодні досить добре відома, але водночас становить неабияку загадку, – починаючи з його незабгненого для пересічного загалу етичного максималізму, й завершуючи його не зовсім з'ясованою смертю [7].

У 1970 році за кошти діаспори в Бельгії в Брюсселі видавництвом «Література і мистецтво», вийшла друком збірка поезії Василя Стуса «Зимові дерева». У короткому слові від видавництва зазначалося, що ця збірка побачила світ без згоди її автора (таким чином хотіли вберегти Василя Стуса від переслідувань). У ній переважали думки й переживання, співзвучні атмосфері «шістдесятництва»: неприйняття інтелектуальної задухи, трагічне прозріння, жага втраченої гармонії. До збірки увійшла лірика з мотивами кохання, з тонкими нюансами переживання, розчарування, самоти. Така поезія контрастувала з офіційною літературою. Тому збірка «Зимові дерева», яка була подана до видавництва «Радянський письменник», не була надрукована в Україні. Не останню роль у її забороні відіграло й те, що В. Стус перебував під пильним наглядом КДБ. Причиною такої «уваги» була відкрита громадянська позиція митця. Василь Стус направляв відкриті листи до Спілки письменників

та центральних партійних органів, в яких критикував тоталітарну радянську систему, спрямовану на порушення та знищення прав і свобод людини [7].

Під час наукових розвідок у Державному архіві громадських об'єднань України, нами було знайдено, у нещодавно розсекреченій справі за № 456 фонду № 1 опису 32, листи (під грифом «цілком таємно»), написаних власноруч, Василем Стусом. Листи були адресовані Секретареві ЦК КПУ та Президії Спілки письменників України. Опираючись на листи, постає спірне запитання: чи то спрацювали механізми радянської тоталітарної системи, чи ми бачимо Василя Стуса з іншої невідомої нам сторони.

У листах від 18 січня 1972р.та 23 січня 1972 року ми бачимо Василя Стуса з чеснотами й непохитностями особистості, мужньою громадською позицією та національною гідністю, який критикує тоталітарну радянську систему, спрямовану на порушення та знищення прав і свобод людини, виступає на захист засуджених та репресій проти інтелігенції, відстоює ідею відродження національної культури (ми наводимо листи в авторському варіанті – В. П.).

Шановний Петре Юхимовичу!

У житті бувають ситуації, коли виникає прагнення говорити, як на духу.

Сьогодні, сидячи в слідчому ізоляторі УКДБ, я відчуваю саме таку ситуацію. Колись Шевченко писав: «Я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого бога за нею душу погублю».

Я повторив би ці слова, замінивши слово «Україна» словом «істина», як справедливість.

У мене загострене, може, навіть хворобливо загострене почуття справедливості, яку я завжди хотів бачити повною, ідеальною. Я вважаю, що така справедливість повинна бути в нашій країні, яка для народів усього світу мусить правити за взірць...

Отож, мені завжди хотілось, щоб справедливість у нашій країні була найвищою, про те, щоб збудований нами соціалізм був більш соціалістичним, а комунізм-більш комуністичний.

І коли я бачив факти несправедливості, особливо ж практику, коли чесній, принциповій людині живеться гірше, ніж нечесній, безпринципній, недобрій. І гірше живеться якраз через її найкращі людські властивості, я тоді доходив розуміння, що це-уже небезпечна практика, яка може призвести до ширшого розкладу найціннішої людської субстанції. І тоді я доходив розуміння, що так будуючи комунізм, ми самі утруднюємо собі дорогу до нього.

Думаю, що засуджуюча партійна практика культивських років значною мірою спонукала комуністів інших країн до вироблення самостійного модулю соціалізму – з тим, щоб уникнути багатьох наших утрат, помилок...

Бо Сталін...

Ідучи за цим почуттям справедливості, я неодноразово намагався з'ясувати в офіційних інстанціях небезпечні для мене парадокси доби. Я звертався до ЦК ЛКСМ, парткому Спілки письменників, до працівників ЦК КПУ. І ніхто з них не відповів мені щирим словом на мої запити.

Я не націоналіст. Навпаки, я вважав за потрібне робити так, аби серед певної частини українців розвіяти дурман самозакоханості, антисемізму, загумінкової обмеженості. Так само за потрібне я вважаю так, щоб серед певної частини росіян, євреїв і т.д. розвіяти дурман неповаги до української мови, культури, історії, неповаги до праці селянина, що гречно причащає усіх нас хлібом і сіллю від своїх мозолів.

Прагнення справедливості і повноти істини, прагнення зробити людину людиною, а соціалізм – більш соціалістичним, ось що завжди лежало в основі моїх вчинків і коли Ви повірите мені, то можете зрозуміти і окремі гримаси, викликані почуттям безсилового гніву, болю, обурення, коли я не міг заступити дороги перед злом, несправедливістю і неправдою.

Мені досить тяжко жилося. Маю старих батьків (татові – 80, мамі – 70), маю хвору дружину і хворого сина. Можливо, я мусив би дбати, передусім, про них. Але мені

завжди здавалося, що дбаючи про загал, я дбатиму і про них. Так колись писав І.Котляревський: «Де общее добро в упадку забудь отца, забудь і матку – лети повинність ісправлять...»(далі в листі ідуть думки про соціалістичний прогрес, високу віру в ідеали, добро і справедливість – В. П.).

Вважаю, що єдиний мій гріх у тому, що я надміру прагнув абсолютної справедливості, яка сьогодні, може, ще не зовсім можлива. Це, сказати б, неюридична кваліфікація мого «злочину» (юридичну Вам дадуть більш компетентні особи).

Отож, я не прошу помилування. Мушу тільки сказати, що окремі фрази, рядки... були кинені мною згарячу, у нападі гніву. Од нього я прагнув «звільнитися, як од скверни», але не завжди міг звільнитися: занадто часто зі мною поводитися не те що не по-радянському, а просто не по-людськи.

Ось тільки один випадок – в травні 1966 р. мене звільнили з архіву, в метробуді ганяв вагонетки, але звільнили, бо мав вищу освіту, коли зазнав виробничої травми – звільнили. В такі хвилини був злим, хоча мусив би не відповідати несправедливістю на несправедливість. Я тільки пояснюю, а не виправдовуюсь. І таких фактів було чимало.

Висловлюю своє останнє прохання. Дуже Вас прошу зробити так, щоб люди, які щиро прагнуть робити добро для рідного народу і його культури могли це робити на повну силу. Повірте мені, що ситуація, за якої люди, що багатьом здаються націоналістами, наклепниками, дармоїдами і т.д., а мені особисто здаються безпартійними комуністами в найкращому значенні цього слова, ця ситуація потребує старанного з'ясування, розуміння, глибокого вивчення, прояснення.

Я вірю, що Ви хочете справедливості і добра. Прошу повірити і мені, що я хочу (і щиро вірю, затято, до смерті хочу!) тієї ж самої справедливості і добра – для трудівника, для людини, для людства. Хай буде більше взаєморозуміння, а не непорозуміння.

З повагою Василь Стус
18.1.1972р.

Секретареві ЦК КП України
Ф.Д.Овчаренкові
Копія:Президії Спілки
письменників України

Люди добрі, дуже вже негаразд ви чините. Становище творчої молоді явно ненормальне. Ви це знаєте. І знаєте не гірше за мене. Аби полішити долю цієї молоді, я неодноразово звертався і до партійної спілки, і до кабінету молодого автора, двічі заходив до Ю. К. Смолича, розмовляв з І. Гончаренком, А. Морозом, Д. Міщенком, Б.Олійником, Ю. Петренком, М. Яровим, щиро прагнув бодай якось порозумітися. З цього приводу звертався до працівників КП і ВЛКСМ (далі йде перелік прізвищ партактиву). І жоден з цих людей палець об палець не вдарив, аби полегшити долю молодих літераторів... Скаже про себе. В 1959 році А. С. Малишко дав мені путівку в літературу. Перша моя збірка пролежала по київських видавництвах 9 років, так і не побачивши світу. Я написав чимало літературно-критичних статей, із яких побачила світ тільки маленька дециця. І не тому, що решта статей була «безнадійною», а тільки через те, що їхній автор належав до людей, яких треба карати. Останнім часом я закінчив велику книгу прози. Нарешті, я чимало перекладав поезії – вірші М. Заблоцького, О. Блока, І. Буніна, О. Пушкіна, Б. Пастернака, Г. Гейне, Р. Бородуліна, Г. Буравкіна, Г. Енцесбергера, П. Целяка, І. Бахмана, Е. Кестнера, Г. Гессе, М. Валека, Б. Брехта, Г. Ружевича, Й. Бобровського, Гете, Гюнтера. В 1966 році, працюючи в метро, я переклав 800 рядків поезій Мопассана. Але недавно О. Синиченко повернув мені їх, хоча пройшли фаховий іспит.

Майже 8 місяців минулого року я працював над перекладом «Дуїнських елегій» Рільке. Переклав усі елегії, понад 80 віршів. А. Павличко повернув її мені, бо там, бачте, чимало абстрактної лексики, а як в оригіналі-він навіть не завдав собі клопоту подивитися.

Перед арештом у мене були великі плани – перекласти Рільке і Гете, вивершити книгу прози, написати сценарій із шахтарського життя, про поезії Рильського і Бажана.

Уже в слідчому ізоляторі дописував II книгу своєї лірики «Час творчості». А попереду стояли задуми написати велику роботу про Сквороду, прибирав матеріал про еволюцію естетичної свідомості в українській поезії XX століття.

Повірте, мета мого життя служити культурі рідного народу, прагнути добра і справедливості. Дайте мені змогу працювати. Дайте змогу працювати усім тим, кого я перелічив у попередньому листі. Спам'ятайтеся, люди добрі, після нас із вами потопу не буде і тоді вашим дітям буде соромно за вас. Нікого не хотів образити, окрім О. Полторацького – малошляхетну людину. Мої листи – не мій гріх, а спільний наш гріх – тому не байдужа доля соціалістичного демократичного прогресу. Мій арешт визве небайдужий свист в зарубіжному ефірі, я цього не хочу думаю ви теж. Негаразд ви чините. Я до вас звертаюся з листом, а ви мене – за ґрати. Смію думати, що ви боїтеся правди, що коле очі.

Своїх друзів-літераторів не називаю....

А коли б я знав тих, чиїми стараннями мої окремі твори потрапили за кордон-іхні прізвища назвав би неодмінно.

23.01.1972р.

Василь Стус

(Далі у справі йде надпис:

Копія тисьма В.Стуса к док. Вх..№44 сс от 26.01.72 (КГБ при СМ УССР №68-1 от 26.01.72)

У справі далі записка:

К №44 сс

Прошу підготувати по обох листах і зробити аналіз його книги «Зимові дерева» для інформації т. (За печаткою було нерозбірливо прізвище)

11.02.72 р.

У наступному листі від 20 вересня 1972 року перед нами постає Василь Стус зовсім з іншого боку. Ми бачимо «радянську людину»: що це зламана особистість тоталітарної системи, чи свідоме перевтілення?

Відкритий лист до «Літературної України»

Мені дуже прикро, що ті чи інші мої твори використовує реакційна буржуазна пропаганда. Хоч я і не передавав своїх творів за кордон, але те, що ними послуговуються недруги моєї Вітчизни в своїй брудній постійній грі, ображає мене як літератора і як громадянина.

Оскільки збірку моїх віршів видало бандерівське брюссельське видавництво, мушу категорично заявити своїм непроханим видавцям: з панамі із жовто-блакитних куренів, із недобитками бандерівських охвість – мені не по дорозі!

І так завжди воно було. І так воно завжди буде.

Бо моя Україна – червона, радянська. Бо мій народ – український радянський. Бо моя Вітчизна – СРСР. Бо чуття Єдиної родини народів в моєї Батьківщини – це і моє святе чуття.

Видання твору без волі, згоди і відома автора – це явище аморальне. І аморальне – щонайменше.

Літератор, позбавлений змоги проконтролювати своє видання, внести до нього необхідні зміни, уточнення і корективи, опиняється в ситуації матері, яка не може признати власних дітей за своїх. Бо суспільне буття книги накладає на автора цілий ряд таких обов'язків, які не стоять перед індивідуальною приватною збіркою авторського доробку чи перед його рукописом.

Саме через це я не можу признати за свої чимало віршів, умічених у виданій книзі. Це стосується передусім, поезій, позбавлених необхідної конкретизації в часі та просторі, що створило вдячний ґрунт для їхнього кривотлумачення. Цей ґрунт тим кращий, чим більше бажання дати упереджену інтерпретацію авторського тексту.

Мені дуже прикро, що серед поезій збірки є такі, в яких я піддавшись інерції особистого настрою, показав у неправдивому освітленні ті чи інші факти нашої дійсності.

Цьому сприяли і певний дальтонізм зору і помилкове розуміння деяких історичних ситуацій, і переоцінка значення окремих фактів, і поза історичний, позверхчасовий погляд на світ.

Ще більшою мірою це стосується моїх статей і листів, у яких я припустився цілого ряду за категоричних тверджень, помилкових паралелей і деяких визначень, що були стільки ж різкі, скільки й несправедливі.

Озираючись назад, я мушу визнати, що до цих помилок мене призвела втрата належного світоглядного контролю за власними вчинками, які непомітно для мене, стала уражати бацила націоналізму і певних ідейних збочень. Без мого відома і дозволу видруковані за кордоном, ці статті з'явилися на шпальтах реакційної націоналістичної преси, зазвучали в передачах ворожих антирадянських радіостанцій. При цьому трубадури антикомунізму вхопилися, насамперед, за окремі гіперболічні вислови, надавши їм вигідного для себе тлумачення.

Що їм до того, що це тільки прикрі знаки моїх індивідуальних помилок, сліди суб'єктивних зміщень реальних масштабів і пропорцій?

Що до того людям, які завжди сумують із наших успіхів і завжди втішаються із наших турбот?

Що їм до нашої Великої Справедливості? Вони не хочуть про неї чути. Що їм до наших вад? Вони тільки шукають нагоди, аби насміятися, аби пролити на нашу країну свою за давненілу перестояну лютю.

Звертаючись до молодих літераторів, мушу сказати: стережіться непроханих видавців! Це одна із найбільших небезпек, чигає на вашу творчість.

Їхня критика – не страшна, зате похвала їхня-вбивча! Спотворюючи риси авторського обличчя, анатомуючи душу, вони ладні препарувати митця, а потім закатувати його лихою славою.

Тому я не можу визнати за свої будь-які зарубіжні видання власних творів, що суть образливі і для мого народу, і для моєї Вітчизни, і для мене особисто.

Бо мої успіхи належать тільки моїй Батьківщині, а мої помилки належать тільки мені.

Ці помилки мені допомогла мені збагнути смертоносна ворожа похвала.

І я сказав собі: «Схаменися! Ні кроку далі! Бо завтра ти занесеш ногу над прірвою, і це буде твоє найстрашніше із самогубств.

Отже, час вибиратися на дорогу, полишаючи манівці. Бо манівцями блукають одинаки, а дорогою простує твій народ, у якому ти існуєш, ніби зерня в колосі.

Я твердо знаю, що знайду в собі сили, щоб зняти з себе наліт певних націоналістичних нерадянських настроїв, зможу переглянути свої творчі позиції, зможу стати в один ряд із тими, що вершать великий похід.

Я твердо знаю, що знайду в собі сили повністю засудити свої хибні вчинки як політично сліпі, як соціально помилкові, як об'єктивно шкідливі. І я засуджую їх сьогодні.

20.9.1972р.

Василь Стус

Заява В. Стуса на ім'я першого секретаря ЦК КП України, яку знайдено у Державному архіві громадських об'єднань України: фонд № 1 опис 32 справа № 456

(копія)

К № 870-1 от 9.10.72

*Першому секретареві ЦК КП України
В. В. Щербицькому
Стуса В. С.*

Заява

Незалежно від теперішніх обставин у яких я перебуваю, обов'язок громадянина і літератора спонукає мене до того, щоб визначити своє місце в суспільстві, оскільки на мою адресу пролунали ворожі оплески. Ці оплески для мене – як ворожі осколки. І тому я мушу оглянути критичним оком свою минулу творчість, свої вчораїні труди і дні, аби збагнути, де я завинив, аби тверезо оцінити помічені хиби.

*Прошу Вас ознайомитися з моїм листом до «Літературної України».
Прошу його надрукувати, якщо знайдете це за можливе і за потрібне.*

5.X.1972р.

Василь Стус

Нижче стоїть штамп від ЦКПУ агітаційний відділ II сектор
Вхідний № 517 сс (совершенно секретно)
9.X.72р.

Далі до заяви В.Стуса прикріплена записка:

К документу № 35 сс (совершенно секретно)

Оригінал цього письма в КГБ. Хранить в делах общего отдела.

Підпис

Всі ми добре знаємо з історії щодо тоталітарної системи [8] та її складової частини Комітету державної безпеки: якщо якісь документи потрапляють до КДБ, то там вони будуть поховані. Звісно, листи Василя Стуса не були нікуди відправлені і не надруковані.

Прагнучи дати відповідь на поставлене питання щодо причини змін в тональності та спрямованості листів, хочемо зауважити, що, з нашої точки зору, ця зміна не погіршує загального образу письменника. Вся ця ситуація – серйозний мінус системі, а не В. Стусу. Це система ламає людей, шантажує різними факторами, й зокрема родиною, як, виходячи з текстів, й було у викладеній ситуації. В. Стус представ перед нами реальною людиною, для якого безпека рідних, власне життя дорожчі речі. Той факт, що партійні боси не дали згоди на публікацію останнього, начебто «покаянного» листа, теж свідчить на користь нашого припущення про примарність їхньої «перемоги» над митцем.

В історії ХХ ст. було чимало трагічних сторінок, серед яких небувалий в історії народів світу, спланований і добре організований, геноцид – насильство і репресії проти власного народу країни, назва якої СРСР. Замислюючись над цією трагедією, важко знайти чітку відповідь і адекватне пояснення цьому феномену. Про цей період «тоталітарної машини» й її протиправної, антигуманної сутності написано багато, але, на нашу думку, ця тема ще довго хвилюватиме тих, кому є небайдужим поняття права, свободи людини, її честь і гідність, закріплені не тільки законодавчо, але й забезпеченні реально. Вивчення та аналіз історичного минулого, і особливо сутності тоталітарного режиму, який міг існувати тільки на базі насильства, репресій і терору, ігноруванні прав і свобод громадян, дає підстави для кращого розуміння процесів і явищ, що відбуваються в усьому світі, боротьби за збереження національно-патріотичних і гуманістичних цінностей, розширення та зміцнення прав і свобод людини і громадянина України.

SUMMARY

The article presents several definitions of the notion of totalitarian regime. Defined the features of the Soviet totalitarian regime, which directly depend on the methods of society management chosen by the ruling party. The source of the work was the letters of Vasyl Stus, which until recently were inaccessible to researchers. On the example of these letters the author attempted to determine the totalitarian state's forms of pressure on the creative personality and its consequences.

Keywords: totalitarianism, personality, forms of influence, methods of pressure.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Політологія: навчально-методичний комплекс [Електронний ресурс] / за ред. М. Ф. Юрій. – К. : Дакор. – 2006 р. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part3/701.htm 2. Андерсон Р. Д.
2. Любин В. П. Преодоление прошлого: споры о тоталитаризме. М., 2005.
3. Изучение диктатур: опыт России и Германии: Материалы конференции «Диктатуры: дискуссии в России и Германии», Москва, 23–25 сентября 2004 г. М., 2007.
4. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века. «Вопросы философии», 1992, № 2.
5. Желев Ж. Фашизм: тоталитарное государство. М., 1991.
6. Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / О. Зінкевич, М. Француженко (упоряд. і ред.). – Балтимор – Торонто : Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 463 с.
7. Стус Василь Семенович // Електронна бібліотека – Україністка.
8. Изучение диктатур: опыт России и Германии: Материалы конференции «Диктатуры: дискуссии в России и Германии», Москва, 23–25 сентября 2004 г. М., 2007.
9. Бадрак В. В. Стратегии злых гениев: Апология деструктивных мотиваций В. В. Бадрак. – Харьков : Фолио, 2010. – 412 с.
10. Бедрик Ю. І. Василь Стус: Проблема сприймання. – К. : ПБП «Фотосервис», 1993. – 79 с.
11. Генералов А. И. «Актуальный идеализм» Джованни Джентиле: Дис... кандидата филос. наук. М., 1996. 118 с.
12. Джентиле, 2008–2012 – Джентиле Д. Избр. филос. произведения / Пер. с ит., вступ. ст., коммент. и указ. имен А. Л. Зорина. Т. 1–7. Краснодар, 2008–2012. – 1716 с.
13. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест; Пер. з англ. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
14. Лариса Масенко. Мова радянського тоталітаризму. – Київ : Клію, 2017.
15. Моргун Ф. Т. Сталінсько – гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – 352 с.

УДК 821.161.2-1.09+929 Сосюра

Романько В. І.

РАННІЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ ВОЛОДИМИРА СОСЮРИ (1917-1918 рр.)

У статті мова йде про ранній етап творчості відомого українського поета, уродженця Донецького краю Володимира Сосюри. Тема мало досліджена, тому автору необхідно було звернутися до архівних матеріалів, рідкісних видань 1917-1920-х років. У його ранній творчості переважають вічні теми: кохання, пошуки щастя, свого місця у суспільстві. Сам поет проходить складний шлях до національної самосвідомості. Все більше і більше у Сосюри з'являється віршів, написаних українською мовою.

Здається, що про Володимира Сосюру написано і сказано багато – як за життя поета, так і наприкінці минулого століття й на початку нового. І все ж серед критичних статей зовсім обмаль тих, що висвітлюють ранній період творчості В. Сосюри, починаючи з його перших юнацьких проб пера до появи поеми «Червона зима» (1921), яка й принесла поетові славу, підняла його на поетичний олімп української літератури. Деякі міркування з цього питання виклали критики 1920-х років, які активно включалися в літературні дискусії і не могли оминати творчість Сосюри, серед них: О. Білецький, В. Коряк, А. Музичка, Я. Савченко, П. Христюк. Звернули відповідну увагу на ранню поезію Сосюри і сучасні дослідники: В. Моренець, С. Гальченко, Ю. Бурляй, В. Подов, В. Замковий та інші. Скоріше за все, критики не ставили за мету глибоко дослідити перші поетичні спроби хлопця з

Донбасу – звернення до юнацького поетичного запалу було, скоріше, тим місточком, по якому переходять до наступних питань, більш серйозних – до більш художньо досконалішої поезії Сосюри.

Дійсно, у творчому доробку молодого Сосюри, який і в думках не мріяв, що у шкільних хрестоматіях його ім'я буде стояти поруч з іменами Франка, Коцюбинського, Лесі Українки, а то й самого Шевченка, ми не знайдемо високохудожніх зразкових творів з точки зору поетичної майстерності. Але ці перші кроки у велику літературу відрізняються глибиною думки, величним духом епохи громадянської війни, щирістю молодого автора-бійця, «палкою вірою В. Сосюри в оновлення життя» [1, с. 9]. Звернення до витоків потрібне, перш за все, для того, щоб зрозуміти подальший шлях Сосюри (як поетичний, так і чисто людський), який був дуже й дуже нелегким.

У цій статті ставимо за завдання розглянути мало досліджену поезію Сосюри 1917–1918 років. Це роки його поетичної проби, пошуків своєї теми, перші несміливі кроки в літературу. Наголошуємо, що ця сторінка у творчій біографії визначного українського поета-лірика є маловідомою і малодослідженою. Нарешті, вважаємо, що дослідник має право обмежитися відповідними хронологічними рамками, не маючи можливості у невеликій статті охопити весь творчий шлях поета.

Свої перші вірші Сосюра відносить до 1912–1913 років. У багатотиражній газеті Донецького (нині Лисичанського) содового заводу «Прапор Ілліча» за 27 березня 1939 року була вміщена «Літературна сторінка», де знаходимо два твори В. Сосюри: вірш «Мій син» (присвячено сину Володимиру) і «Моя автобіографія». Саме в цій автобіографії Сосюра пише: «Вірші почав писати з 14 років. Писав російською і українською мовами. Перші вірші мої були надруковані в газеті «Голос рабочего», що виходила в Лисичому» [2, с. 14]. Це підтверджує і друг Сосюри Микола Сидорович Мойсеєнко у листі до краєзнавця з Лисичанська В. Подова: «...с В. Н. Сосюрой дружил с детства... А когда я был во флоте, то В. Н. Сосюра учился в сельхозучилище в местечке Ямы. И тогда он неоднократно присылал мне свои стихи на русском и украинском языках» [2, с. 14].

Переважна більшість цих перших напівдитячих поетичних проб пера, яким характерні традиційні мотиви тогочасної лірики, згинуть у роки Першої світової війни.

Щодо першого друкованого вірша Сосюри у дослідників немає єдності. Артемівський краєзнавець В. П. Замковий стверджував, що перший вірш під назвою «Невеста» (російською мовою) з'явився у газеті «Бахмутская копейка» в 1915 році. Саме тоді, як писав дослідник, «17-летний юноша, воспитанник Каменского агрономического училища, расположенного вблизи селения Ямы (ныне город Северск), безумно влюбился в гимназистку, первую красавицу Бахмута Констанцию Рудзянскую, полячку по национальности. Именно ей и посвятил свое первое стихотворение «Невеста», напечатанное в газете «Бахмутская копейка»» [3, с. 63]. Але автор не наводить ні тексту названого вірша, не дає його аналізу. Скоріше всього, він його, на жаль, не читав.

В. Замковий повідомляє і про те, що другий вірш В. Сосюри під назвою «Молитва за Родину» під псевдонімом «Гражданин» з'явився в «Народной газете Бахмутского земства» навесні 1917 року. На думку краєзнавця, це недосконалий твір молодого автора, у якому ліричний герой стає «под знамя труда» [3, с. 64].

Більш конкретним і точним у поясненні перших поетичних спроб свого земляка є лисичанський краєзнавець В. Подов. Він розшукав вірші Сосюри у газеті «Голос рабочего», куди і направляв майбутніх дослідників сам поет. Як встановив краєзнавець, у 1917 році вийшло більш як 150 номерів цієї газети. В архівах і бібліотеках знайдена поки що невелика частина – за жовтень-грудень 1917 року. Але й за ці три місяці у «Голосе рабочего» вийшло чимало творів молодого автора: 28 віршів та нарис «Смерть отца». Слід зауважити, що 27 віршів написано російською мовою і тільки один – «Чи вже не пора» – українською.

У ранніх віршах Сосюри превалюють вічні теми – любов, щастя, вболівання за долю своєї держави... Юному поетові здається, що щастя для людини – тільки у мріях. Його ліричний герой розчарований тим, що реально він щастя не відчуває: «Это звук. Только звук

в небесах». Повтор слів «Счастье» у кожній з перших чотирьох рядків, а потім ще й у сьомому рядку, винесене воно і в заголовок даного твору, говорить про те, що саме проблема щастя є головною проблемою цього твору. І все ж віра у краще залишається: «Счастье, может быть, есть, / Но не здесь». (Вірш «Счастье»).

Ліричний герой молодого Сосюри часто знаходиться наодинці, хоч за вікном і вирує життя. І знову тут сльози, могила, розчарування у житті. Ці мотиви особливо характерні для вірша «Вновь один»:

Яркое солнце смотрит в окно.
В сердце моем, как в могиле, темно,
Песня пропета моя...
В роще так чудно поют соловьи, –
Капают жарко слезы мои –
Счастья ведь нет у меня.

Після цих сосюриних рядків приходять на згадку поетичні рядки символіста Соллогуба: «В поле не видно ни зги. / Кто-то зовет: «Помоги!» / Что я могу? / Сам я и беден и мал, / Сам я смертельно устал, / Как помогу?» [10, с. 390].

Дійсно, у вираженні таких настроїв на початку нового століття Сосюра був не самотнім. Подібні мотиви – трагічність, безвихідність, безсилля, звернення до потойбічного світу – характерні творчості багатьох поетів-модерністів того часу, серед них, таким знаменитостям, як Ахматова, Соллогуб, Єсенін.

Розкриття душі закоханих, причому кохання нещасливого, на межі розриву чисто поакмеїстськи звучить у віршах Сосюри «Если можешь...», «Спетая песня» та деяких інших. Розлука дається ліричному герою нелегко, і все ж він не звинувачує свого друга: «Друг, простимся без жалоб с тобой». Розбите кохання забирає останні сили: «Нет сил бороться, верить, жить». Відчувається, що минуле було щасливим, його важко забути, з ним важко порвати.

Однією з центральних тем ранньої творчості Сосюри є тема заклику до миру, до братського єднання, до свободи. У деяких своїх віршах поет показує безглуздість кривавої війни, яку продовжував Тимчасовий уряд Росії («После смерти»), трагізм громадянської війни, коли брат йшов на брата («Брат на брата»).

Актуальний заклик до єднання, який не зникає з вуст слов'ян ще від безсмертного Бояна, невідомого автора «Слова про Ігорів похід», звучить у Володимира Сосюри в одному із перших його віршів, написаних українською мовою, – «Чи вже не пора...». Про цей вірш хотілося сказати більш докладніше. Вперше надрукованим на сторінках «Голоса рабочего» дослідники знайшли його в номері за 22 жовтня 1917 року. Сам же поет в «Універсальному журналі» за 2 грудня 1928 року відмітив, що саме цей вірш вперше з'явився в журналі «Вільна думка». Сосюра писав: «1918 року, коли німці захопили Україну, я вчився в сільськогосподарській школі при ст. Яма Північно-Донецьких залізниць. У Бахмуті почав виходити журнал учневої молоді «Вільна думка», де й надрукували мого першого вірша «Чи вже не пора»» [4, с. 137]. Сосюра приводить повністю текст цього вірша. І далі знову слідує коментар: «Перший надрукований «вірш»... Та ще й в журналі. Я не сміюся з тих хвилин радості і з вірша – мого першого наївного вірша, моєї дитинки, що потонула в гromі громадянської війни. Повстанцем возив і носив я з собою цей журнал і, коли думав, що умру від тифу, подарував його сестрі-жалібниці, щоб передала його моїй матері...» [4, с. 137].

В. Моренець нагадує нам про те, що Сосюра підтвердив цю думку в автобіографії, датованої квітнем 1945 року [5, с. 8–9]. Там сказано: «Першого мого українського вірша було надруковано в бахмутському журналі учневої молоді «Вільна думка» за назвою «Чи вже не пора».

Підтвердженням того, що перші друковані вірші Сосюри з'явилися у Бахмуті, знаходимо і в листі поета до мешканців міста, який зберігається у Артемівському краєзнавчому музеї: «Бахмут... Наше повітове місто, де колись я жив, де вперше надруковано перший спів моєї душі...» [6, с. 66].

Таким чином, є свідчення про те, що перший український вірш Сосюри «Чи вже не пора» з'явився в журналі «Вільна думка» (Бахмут) та в газеті «Голос рабочего» (Лисичанськ). На жаль, ні в архівах Бахмута (колишнього Артемівська), ні в інших архівах України чи за кордоном довгий час ніхто не міг віднайти журнал «Вільна думка». І все ж невтомному досліднику, головному зберігачу Бахмутського краєзнавчого музею Ігорю Корнацькому пощастило – примірник журналу «Вільні думки» (саме так називався журнал) він віднайшов у кінці 2015 року у фондах Національної історичної бібліотеки України (м. Київ). Саме там і були надруковані два вірші поета-земляка: «Чи вже не пора...» та «Вечір» під його справжнім прізвищем – Сосюра.

Як актуально звучать сьогодні Сосюрині рядки з вірша «Чи вже не пора перестати так гризтись...»! Автор з болем у душі з допомогою питальних та окличних речень намагається звернутися до сучасників, пробудити у них прагнення до свободи, до єднання: «Ой встаньте, ой встаньте, вже хмари несуться, / і смерть вони зіроньці волі несуть...»; «Нехай того зразу захопить могила, / хто спить в цей сумливо-злий час!». І знову повтор у кінці вірша:

Чи вже не пора перестати так гризтись,
бо зіронька волі захмарилась вже.
Нам треба єднатись і з ворогом битись,
Що з сміхом кайдани нам знову кує!

Відчувається, що ліричний герой, душа якого у неспокої і тривозі за свою рідну Україну, має свою тверду і впевнену позицію – це викладено у заклик: «Нам треба єднатись!...».

Характеризуючи початковий етап поетичних спроб молодого Сосюри, Володимир Моренець відмічав: «Як поет В. Сосюра вийшов із рідного романсової традиції, означеної інтонаціями сповіді та звіряння, певним образним рядом («сказка задумчивых звезд», «сон умирающих роз», «бред утомленной души» тощо). Але за складом творчої натури, за чіткістю й гостротою бачення реальності від самих початків був іншим. Факти соціальної дійсності викликали в нього таку ж бурхливу реакцію, як і факти життя особистого. Соціальна тематика якимось дивовижно (бо вельми природно!) уживалася в його вірші із сентиментальними медитаціями. Його юна душа, яка ще не встигла зазнати світоглядних розчарувань, була відкрита всьому сущому і в людині, і в суспільстві» [7, с. 8].

Таким чином, рання лірика Сосюри посідає чільне місце у його творчому доробку, становить той фундамент-основу, без якого не буває жодного поета. Яка вона, в чому її слабкі чи сильні сторони – це вже інша справа.

SUMMARY

The article deals with the early stage of creative work of Volodymyr Sosyura, a famous Ukrainian poet and a native of Donetsk Oblast. The topic is little explored, so the author needed to turn to archival materials, rare editions of the 1917-1920s. In V. Sosyura's early work, eternal themes predominate: love, the search for happiness and his place in society. The poet goes through a difficult way to his national self-consciousness. V. Sosyura increased the number of poems written in Ukrainian.

Keywords: early poetry, poetic tests, motifs of creativity, lyrical hero.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Моренець В. П. Володимир Сосюра / Володимир Моренець. – К. : «Дніпро», 1990. – 262 с.
2. Подов В. Сосюра известный и неизвестный / Владимир Подов. – Луганськ, 1999. – 120 с.
3. Замковой В. П. Артемовский литературный цех: Культурологический очерк / Валентин Замковой. – Артемовск, 1993. – 228 с.
4. Сосюра В. Розстріляне безсмертя: Вірші та поеми / Володимир Сосюра. – К. : «Укр. письменник», 2000. – 319 с.
5. Моренець В. П. Володимир Сосюра / Володимир Сосюра. – К. : «Дніпро», 1990. – 262 с.

6. Замковой В. П. Артемовский литературный цех: Культурологический очерк / Валентин Замковой. – Артемовск, 1993. – 228 с.
7. Моренець В. П. Володимир Сосюра: Вступна стаття // Сосюра В. М. Вибрані твори: В 2 т. – Т. 1. – К. : «Наук. думка», 2000. – С. 5–42.

УДК 82:929.908(477)

Стуканова Ю. Р.

ВАСИЛЬ СТУС У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ДОНЕЧЧИНИ (1950-ті – початок 1960-х рр.)

Стаття присвячена донецькому періоду життя і діяльності українського поета і правозахисника Василя Стуса. Період юності і особистісного становлення поета розглянуто у контексті українського літературного середовища м. Сталіне (з 1961 р. – Донецька). Висловлюється думка, що у шкільні роки на В. Стуса здійснював вплив вчитель української літератури і письменник Кость Тесленко. У студентські роки Василь Стус постає у спогадах досить сформованою особистістю, взірцем для однодумців зі студентського оточення. Для цього періоду характерна участь у літературних об'єднаннях, контакти з офіційними письменниками краю, перше поетичне визнання.

Юнацькі роки В. С. Стуса, які у психологічному плані є періодом формування особистості людини, пройшли на Донеччині. Вивчення цього періоду життя поета у взаємозв'язку з літературним середовищем краю надає змогу простежити закладання рис його характеру, формування світогляду, контакти та взаємовпливи письменницького оточення і Василя Стуса.

Літературне життя на Донеччині у контексті культурних процесів досліджене істориками О. В. Стяжкіною, авторкою цієї роботи, літературознавцями Ю. В. Москвич, Р. О. Дубровським та ін. [1]. Інтерес становлять сторінки дисертації О. В. Стяжкіної, що повідомляють про діяльність літературного об'єднання «Обрій», до якого входив і молодий Василь Стус; поданий Р. О. Дубровським опис кола спілкування поетки Галини Гордасевич, передусім, поетів-«обрійців». Юність поета, пов'язану із Донеччиною і в контексті її культурного фону, дослідив його син, літературознавець Дмитро Стус [2]. Д. Стус показав, що у ці роки вже закладались основи характеру, світогляду і життєвої позиції поета.

Основу джерельної бази роботи склали матеріали усної історії: спогади поета О. Орача, студентського товариша В. Стуса, письменників Й. Курлата, очільника літоб'єднання «Обрій», та І. Костири, члена літоб'єднання м. Горлівки; документальна повість Івана Дзюби «Не окремо взяте життя», яка розкриває атмосферу у м. Сталіне у 1950-ті роки; лист єврейського поета Льва Беринського літературознавцю О. О. Корабльову, у якому він розповідає про роки життя у м. Сталіне; спогади про шкільні роки журналіста В. Чикаліна, брат якого був однокласником В. Стуса [3] та інших авторів. Види джерел визначили методологічні підходи – методологія усної історії, соціально-історичної антропології, біографічний метод.

Сім'я Стусів переселилася на Донеччину на рубежі 1930-х – 1940-х років. Його юність і період становлення особистості припав на 1950-ті роки. За свідченням І. Дзюби, суспільно-політична атмосфера у м. Сталіне (з 1961 р. – Донецьк) за пізнього сталінізму була менш позначена тотальним страхом, ніж в столиці республіки. Зокрема, в середовищі «мислячої частини студентства» було «чимало розкутості в думках і поведінці», на початку 50-х рр. (за життя Й. Сталіна) молодь дозволяла собі політичні анекдоти, за що «в Києві ... на другий день заgrimіли б...» [4]. Літературний критик вбачає причини цих особливостей в провінційності і русифікованості регіону.

Важливо зауважити, що хоча у краї русифікаторські процеси протікали інтенсивно, однак їх впливу зазнали передусім міста. Сільська місцевість значною мірою залишалася

україномовною (з обмовками на так званий суржик і мовні покручі) і зберігала український менталітет, щоправда, деформований комплексом меншовартості (про це, зокрема, свідчать рефлексії І. Дзюби [5]).

Що стосується обласних і районних міст Донбасу, то у прошарку культурної еліти зберігався досить виразний український елемент, незважаючи на те, що ці діячі були у меншості. Разом з тим, більшості культурних діячів був властивий імперський комплекс меншовартості. Український діяч, який у поведінці і ставленні до українськості транслиував би взірці елітарності, був рідкістю. Адже україномовність, використання національних елементів в одязі в умовах русифікованого Сталіне (Донецька) сприймалися у суспільній свідомості як маркери спротиву і вимагали прояву щоденної мужності [6].

Зупинимося детальніше на значенні впливу такого роду особистостей у становленні Василя Стуса. Він навчався у середній школі № 75 м. Сталіне, де вчителями української мови і літератури працювало молоде подружжя Кость Тесленко і Марія Лісовська [7]. Пізніше вони увійшли до складу Донецької організації Спілки радянських письменників України як співавтори україномовної художньої прози.

Спогади про Костя Тесленка залишив журналіст В. Чикалін, старший брат якого Олександр був однокласником Василя Стуса. Автор спогадів свідчить, що К. Тесленко був також класним керівником В. Стуса. Показовим є опис журналістом звичок у одязі К. М. Тесленка: «На уроки учитель приходив в костюме. А когда с нами отправлялся на природу, /.../ одевал вышиванку /.../» [8]. В русифікованому обласному місті Донеччини подібний стиль в одязі, де «никто ... так не одевался», сприймався як мінімум за «оригінальний». Слід підкреслити, що Кость Тесленко «всегда и везде говорил исключительно на украинском языке» [9].

Джерела дозволяють зробити висновок, що у Василя Стуса склалися особливі стосунки з класним керівником. Одного разу учням стало відомо, що Кость Тесленко отримав легку травму голови і потрапив до лікарні. Звертає на себе увагу те, що саме Василь Стус запропонував однокласникам відвідати вчителя після його повернення додому. В організації зустрічі лідерську роль відіграв майбутній поет: «У калитки Василь обратился к одноклассникам: «Пойду предупрежу Костя Макаровича о том, что пришли его проведать»» [10]. Він же вийшов на двір, щоб запросити однокласників у гості до вчителя.

В. Чикалін зауважує, що часто чув від старшого брата Олександра такі слова: «Василь Стус сказав, а Костя (так за глаза называли Костя Макаровича Тесленко) ответил» [11]. Наведені спогади, безумовно, підтверджують міркування Д. Стуса про те, що вже у шкільному віці намітились такі риси характеру Василя Стуса, як жага до пізнання та осмислення буття, моральність, готовність брати на себе лідерство і відповідальність [12]. На нашу думку, джерела також вказують на духовний зв'язок, що склався між учнем і молодим вчителем. Їхні стосунки не припинилися у період навчання В. Стуса у виші. Вже у київський період життя поета його часто відвідував син К. Тесленка і М. Лісовської Олександр, лікар і письменник-фантаст [13].

Василь Стус закінчив школу зі срібною медаллю, завдяки чому його було зараховано до українського відділення Сталінського педагогічного інституту без складання вступних іспитів [14]. Як свідчать спогади його товаришів студентських років, він багато часу проводив у бібліотеці, займаючись самоосвітою. Український поет родом з Маріупольщини Олег Комар (як поет відомий під псевдонімом Орач), товариш В. Стуса, свідчить про високий рівень ерудованості поета: «... ці хлопці [В. Стус і виключений за «національно-патріотичний вплив на студентство» перекладач М. Раєцький] істинні інтелектуали /.../ саме те, заради кого існує інститут» [15]. Серед студентів розходилася слава про талант літературного критика Василя Стуса. Зокрема, послухати захист його реферату приходили навіть студенти фізико-математичного факультету [16].

Олег Орач твердить, що своєму становленню як літератора завдячує В. Стусу та його однокурснику І. Принцевському. Незважаючи на те, що В. Стус відвідував факультетський гурток «Молоді голоси», однак заявив там про себе не як поет, а як літературний критик. При

цьому, усім «хотілося попасти на зуби Василю» [17]. В колі студентів В. Стуса, В. Міщенко, О. Комара (Орача) та інших точилися палкі сперечання до пізньої ночі, а частіше – «страстные – в основном Васины – монологи о судьбах украинской литературы, культуры и нации /.../, уничтожении интеллигенции, о хрущевской оттепели, которая /.../ заканчивалась /.../ на глазах» [18].

Серед викладачів на факультеті вирізнялася постать Тимофія Трифоновича Духовного, викладача зарубіжної літератури, керівника літературного гуртка «Молоді голоси», який відвідував В. Стус з товаришами. Його вплив на студентське оточення характеризує І. Дзюба, стверджуючи, що «його вищою мірою інтелігентна українська мова і весь його «аристократичний» образ ... опонували стереотипові плебейськості українства...» [19]. Завдяки Тимофію Духовному та Костю Тесленку протягом 1955–1956 рр. Василь Стус познайомився з ранніми творами П. Тичини, М. Рильського, творчістю заборонених авторів – М. Драй-Хмари, М. Зерова, В. Свідзінського, М. Семенка та ін. [20].

Наприкінці 1950-х рр. Василь Стус разом зі студентськими товаришами відвідував літературне об'єднання «Обрій», що виникло в м. Сталіне наприкінці 1950-х рр. при редакції газети «Комсомолец Донбасу». Поетка Галина Гордасевич пригадувала: «Людей там було не так уже й багато, основне ядро постійне, всі один одного знають...» [21]. Під час зустрічей початківці обговорювали власні твори («критикували», «громили» один одного), слухали літературні лекції, брали участь в дискусіях [22].

Молоді талановиті автори межували із офіційним виміром радянської літератури і закономірно були встановлені контакти з письменниками Донецької організації СРПУ. Видним членом правління Донецької письменницької філії був прозаїк і літературний критик Андрій Васильович Ключчя, що на той час очолював відділ культури газети «Радянська Донеччина». Унаочненням прагнення А.В. Ключчі ввести «обрійців» у світ офіційної літератури Донеччини є фотознімки, де він сидить в оточенні україномовних поетів «Обрію», в числі яких був і молодий В. Стус [23].

Подібним чином на початку 1950-х рр. А.В. Ключчя залучав молодого талановитого випускника-філолога Івана Дзюбу. Припускаємо, що саме А. Ключчі слід завдячувати публікації 1953 р. у другому випуску альманасі «Літературний Донбас» вельми сміливої статті молодого літературного критика «За высокое мастерство» [24]. А. В. Ключчя давав йому ознайомитися з українською періодикою 1920–1930-х рр., які зберігав, у них містилися й твори В. Винниченка та М. Хвильового. І. Дзюба припускає, що так само А. Ключчя міг ділитися названими творами з молодим Василем Стусом [25].

Не можна виключати, що й ініціатива друкування віршів «обрійців» протягом першої половини 1960-х рр. в журналі «Донбас» (колишній альманах «Літературний Донбас», в рубриці «Літературні сходи») належала А. В. Ключчі, оскільки усі рукописи початківців проходили через нього.

На нашу думку, як факт наближення «Обрію» до інституційного оформлення можна розцінювати створення у 1962 р. при обласній організації СРПУ Клубу молодого літератора (ймовірно, під впливом появи таких в Києві, Львові) [26]. До нього увійшли автори, що склали літературне об'єднання «Обрій». Промовистим є той факт, що двома заступниками голови Клубу були призначені україномовний поет Євген Летюк (член СРПУ, автор антисталінського віршу «Хіба я коли про минуле забуду») і Василь Стус [27], який з 1961 року працював шкільним вчителем української мови у школі № 23 м. Горлівки. Письменник і лікар Іван Костира згадує, що В. Стус протягом року відвідував також літоб'єднання м. Горлівки при міській газеті «Кочегарка» [28].

Як свідчить єврейський поет Лев Беринський, член літоб'єднання «Обрій», у 1963 р., в розпал критики «обрійців» в пресі та під час обласних нарад, А.В. Ключчя намагався – наодинці – виразити підтримку молодим поетам: «... плюнь ты на них, ты талант... И скажи Василю [Стусу – Ю.С.]...» – звертався він до автора спогадів [29].

Дослідники висловлюють міркування про те, що українські літератори гостро і болісно усвідомлювали загрозу втрати української культури і перетворення її на фольклорні

зразки минувшини, і це було властиво також й Василю Стусу. Він, за твердженням Д. Стуса, у студентські роки «вперше замислився над важливістю для поета, особливо українського, міту життя», йшов до усвідомлення необхідності модернізувати, перекодувати українську культуру мовою високої культури європейського рівня [30]. Це в масі своїй не знаходило розуміння навіть серед провідних митців епохи.

Не розуміли його складної поезії і донецькі офіційно визнані літератори. Зокрема, Є. Летюк в четвертому номері журналу «Донбас» за 1963 р. виступив з відкритим листом до «молодого поета Василя Стуса» під назвою «За майстерну простоту» [31]. У ньому поет вказує, що вірші В. Стуса «полонили ... своїм сонцелюбством, тонким ліризмом, чудовим відчуттям пейзажу» [32]. Однак головною метою листа було вказати на переступання порогу, «за яким починається суб'єктивістська анархія» [33]. І це при тому, що вже 1959-го р. відбулося визнання поета, коли його вірші були надруковані у «Літературній газеті» з позитивною оцінкою Андрія Малишка. У березні 1963-го року згідно ухвали обласної парторганізації готувався перший випуск україномовного варіанту газети «Социалистический Донбасс». Василь Стус у числі інших був залучений до редакції [34]. Проте восени поет вступив до аспірантури Інституту літератури АН УРСР у Києві, почався новий етап його життя.

Отже, донецький період життя Василя Стуса припав на дитячі та юнацькі роки, для яких характерне формування особистості. Почали закладатися такі риси характеру майбутнього поета, як жага до пізнання і самопізнання, лідерські якості, відчуття причетності, готовність до відповідальності. У шкільні роки на В. Стуса виховний вплив здійснював вчитель української літератури і письменник Кость Тесленко. У студентські роки Василь Стус постає у спогадах досить сформованою особистістю, інтелектуалом, взірцем для однодумців зі студентського оточення. Для цього періоду характерна участь у літературних об'єднаннях, контакти з офіційними письменниками краю, педагогічний досвід у школі, перше поетичне визнання.

SUMMARY

This article is devoted to the Ukrainian poet and human right activist Vasyl Stus and his Donetsk period of life and activity. The period of youth and personal formation of the poet is considered in the context of the Ukrainian literary environment of Stalino (since 1961 – Donetsk). It is suggested that in the school years V. Stus was influenced by his teacher of Ukrainian literature and the writer Kost' Teslenko. In the student years, according to the memories Vasyl Stus was a well-formed personality, a model for like-minded people from the student environment. This period was marked by his participation in literary associations, contacts with the official writers of the region, the first poetic recognition.

Keywords: Ukrainian literary environment of Donetsk Oblast, provincial culture, Vasyl Stus, Kost' Teslenko, Andrii Klochchia, literary association «Obriy».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дубровський Р. О. Лірика Галини Гордасевич: проблематика, поетика: дис. ... канд. філол. наук.: 10.01.01 / Дубровський Роман Олександрович. – Тернопіль, 2015. – 214 с. – С. 36; Москвич Ю. В. Українська література Донеччини 20-х – 80-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Юлія Василівна Москвич. – Харків, 2007. – 193 с. – С. 72–114; Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук: 07.00.01 / Стуканова Юлія Ростиславівна. – Донецьк, 2010. – 180 с. – С. 42–63; 106–145; Стяжкіна Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач 90-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Стяжкіна Елена Викторовна. – Донецк, 1996. – 208 арк. – С. 96–98.
2. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість/ Д. Стус / Наук. ред. Г. М. Сивокінь: [Гуманіт. центр В. Стуса. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Асоціація укр. письменників. Донбаський історико-літ. музей В. Стуса]. – К. : Факт, 2004. – 368 с. – С. 67–99; 114–155.

3. Беринский Л. Не будучи прозаиком... [письмо А. А. Кораблеву від 20.06.1999 р.] / Л. Беринский // Дикое поле. – 2003. – № 4 [Електронний ресурс]. Ржим доступу: http://www.dikoeполе.org/numbers_journal.php?id_txt=179; Дзюба І. Не окремо взятє життя: Док. повість. / І. Дзюба // Київ. – 2006. – № 1. – С. 15–137; № 2. – С. 33–113; № 3. – С. 27–62 та ін.; Зельдина Э. Василь Стус – каким я его знал и помню [Воспоминания поэта И. Курлата] // Алеф. – 1990. – № 3. – ноябрь; Костирия І. Донбас – колиска правозахисників і патріотів України / Іван Костирия // Донеччина. – 1999. – 16 грудня; Орач О. [Спогади] // Нецензурний Стус. Кн. У 2-х част. Частина 1 / Упоряд. Б. Підгірний. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 336 с. – С. 225–242; Чикалин В. Учитель поэта. Ко дню рождения Василя Стуса: 6 января 1938г. // День – 2009. – 30 грудня. – № 238. Ржим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/uchitel-poeta>.
4. Дзюба І. Вказ. праця. – № 1. – С. 75–76; 80.
5. Там само. – С. 67–68; 69.
6. Орач О. Вказ. праця. – С. 231.
7. Чикалин В. Вказ. праця.
8. Цит. за: Чикалин В. Вказ. праця.
9. Цит. за: Там само.
10. Цит. за: Там само.
11. Цит. за: Там само.
12. Стус Д. Вказ. праця. – С. 73–77.
13. Там само. – С. 83.
14. Там само. – С. 82.
15. Орач О. Вказ. праця. – С. 231.
16. Там само. – С. 226.
17. Там само. – С. 227.
18. Зельдина Э. Василь Стус – каким я его знал и помню [Воспоминания поэта И. Курлата] // Алеф. – 1990. – № 3. – ноябрь.
19. Дзюба І. Вказ. праця. – № 1. – С. 67–68; 69.
20. Стус Д. Вказ. праця. – С. 83.
21. Цит. за: Гордасевич Г. Ми вийшли з «Обрію» / Г. Гордасевич // Комсомолец Донбасса. – 1990. – № 172. – 7 сєнтября. – С. 3.
22. Цит. за: Там само; Курлат І. «Обрій» / Иосиф Курлат // Донбасс. – 1965. – № 3. – С. 112–116. – С. 112; Зельдина Э. Вказ. праця.
23. Стус Д. Вказ. праця. – С. 1–9.
24. Дзюба І. За высокое мастерство / І. Дзюба // Литературный Донбасс. – 1953. – № 21. – С. 98–116.
25. Дзюба І. Не окремо взятє життя... – № 1. – С. 67–69; Іван Дзюба згадує... [Із книги І. Дзюби «Спогади і роздуми на фінішній прямій»] // Донеччина. – 2006. – 9 квітня.
26. Держархів Донецької обл., ф.5832, оп. 1, спр. 43, арк. 7, 10.
27. Там само.
28. Костирия І. Вказ. праця.
29. Беринський Л. Вказ. праця.
30. Стус Д. Вказ. праця. – С. 50; 95; 151–152.
31. Летюк Є. За майстерну простоту. Відкритий лист молодому поетові Василеві Стусу / Є. Летюк // Донбасс. – 1963. – № 4. – С. 133–135.
32. Там само. – С. 133.
33. Там само.
34. Стус Д. Вказ. праця. – С. 138.

ВІД ОРГКОМІТЕТУ КОНФЕРЕНЦІЇ

Шановні читачі!

Дякуємо за приділену увагу й хочемо поділитися деякими узагальнюючими висновками щодо подальшого розвитку історичної регіоналістики. Перш за все висловлюємо щире подяку всім учасникам конференції, співorganizatorам, громадськості міста Бахмут за підтримку самої ідеї відродження краєзнавчих конференцій та активну участь в її підготовці та проведенні.

Цього року конференція набула нового статусу – вона перетворилася на Всеукраїнську. До сторін-засновниць «Бахмутської старовини» – Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» і Бахмутського краєзнавчого музею – долучилися такі авторитетні співorganizatori, як Інститут історії України НАН України, Донецький національний університет ім. В. Стуса, Національна спілка краєзнавців, Відділ історичної спадщини ПАТ «Укрзалізниця».

Коло учасників конференції також було розширене – як у географічному, так і у кількісному планах. Якщо в 2017 р. було представлено 30 доповідей, автори яких географічно охопили міста Київ, Бахмут, Часів Яр, то в 2018 р. у конференції взяли участь понад 80 учасників з багатьох населених пунктів України – Бахмута, Вінниці, Києва, Кривого Рогу, Маріуполя, Харкова, Дніпра, Слов'янська, Чигирини, Часового Яру тощо.

Тематика секцій свідчить про те, що в межах конференції вдалося охопити широкий спектр питань: археологічні пам'ятки краю; джерелознавчі та історіографічні дослідження; історична біографістика; проблеми ідентичності, ментальності та самосвідомості в контексті регіональної історії Донеччини; локальні акценти історії повсякденності; усна історія; стан та перспективи розвитку музеїв та музейної справи в ХХІ столітті та ін.

Окрім цього, під час роботи конференції діяла платформа історико-літературного дискурсу «Історична місія Василя Стуса», яка продовжила традицію Стусознавчих студій Донецького національного університету та дозволила вшанувати пам'ять і відзначити 80-ту річницю з дня народження видатного поета і правозахисника, життєва доля якого тісно пов'язана з нашим краєм.

Прагнучи надати практичного спрямування історичним дослідженням, оргкомітет запропонував створити секцію, учасники якої розглянули б методичні аспекти краєзнавчої роботи в середній та вищій школах. У роботі секції взяли участь шкільні вчителі (С. Д. Бухтіярова, заклад загальної середньої освіти І–ІІ ступенів № 18 м. Торецьк, «Шляхи формування критичного мислення учнів на краєзнавчому матеріалі»; Ю. В. Колеснікова, заклад загальної середньої освіти І–ІІ ступенів № 17 м. Торецьк, «Методичні аспекти вивчення демократичних рухів ХІХ ст. в шкільному курсі (на матеріалах Донеччини)»; І. Б. Табак, Бахмутська ЗОШ І–ІІ ступенів № 2, «Можливості та переваги проектного методу у вивченні краєзнавчого матеріалу в середній школі»; викладачі ВНЗ І–ІV рівнів (М. А. Васильєва, КЗ «Бахмутський медичний коледж», «Про страшне пережите... Голодомор в усних оповідах (до питання про використання усних оповідей у викладанні історії)»; В. В. Дідкова, І. В. Кротова, Горлівський інститут іноземних мов, керівники педагогічної практики, «Краєзнавча складова в структурі навчально-виробничої практики здобувачів вищої освіти педагогічного ВНЗ»), а також учні шкіл області (К. Зуєва, Маріупольська ЗОШ № 19, керівник – В. М. Рубленко, «Співробітництво між Українською православною церквою Київського патріархату та українськими військовими в зоні АТО»; М. Шишков, Великоновосілківська ЗОШ І–ІІІ ступенів № 2, керівник – М. М. Кравченко, «Історія церкви в контексті 1030 річчя хрещення Русі-України»).

Відділ історичної спадщини ПАТ «Укрзалізниця» став не тільки співorganizatorом конференції, а й ініціатором створення секції «Історія залізничної спадщини краю», місцем роботи якої став один із найстаріших навчальних закладів галузі – ДВНЗ «Артемівський

коледж транспортної інфраструктури», а учасниками – як викладачі, так і студенти коледжу (Т. Головка Т., студентка I курсу, керівник - О. В. Колосова О.В., «Дві станції, дві долі»).

Узагальнюючи пропозиції та оцінки учасників конференції, вважаємо за доцільне визначити такі рекомендації:

- схвалити ініціативу краєзнавчого музею м. Бахмут і Горлівського інституту іноземних мов щодо проведення науково-практичної конференції й рекомендувати щорічне проведення конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження» з публікацією її матеріалів;

- активно залучати учнівську та студентську молодь, громадськість, фахівців до участі в краєзнавчих дослідженнях;

- ініціювати поновлення роботи місцевого осередку організації «Просвіта»;

- редакційній колегії збірника наукових праць «Грані історії» Горлівського інституту іноземних мов передбачити створення нової рубрики «Краєзнавчі дослідження»;

- схвалити введення до наукового обігу нових документальних джерел, зокрема нових архівних матеріалів (Н. Р. Темірова «Маєтності Іловайських за описами земельних банків», І. А. Корнацький «Підпільний монастир у Зайцево-Микитівці за повідомленням радянської спецслужби 1945 року», В. О. Піскун «Пропагандистська машина тоталітаризму і творча особистість (на матеріалах листування В. Стуса)», О. В. Романенко «Людська доля у вирі історичних подій (до історії одного документа з особистого архіву)» та ін.);

- зосередити увагу фахівців на дослідженні таких тем і проблем регіональної історії: заселення й освоєння регіону крізь призму формування регіональної ментальності, усна історія як засіб пізнання минулого, персоналізація історії рідного краю, історико-культурні пам'ятки як уособлення поліетнічності Донеччини, геральдичні, топонімічні розвідки тощо.

Запрошуємо до співпраці всіх, хто цікавиться питаннями історичної регіоналістики.

З повагою,
організаційний комітет науково-практичної конференції
«Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження»

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бак Вікторія Федорівна, кандидат педагогічних наук, вчитель біології Бахмутського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I-III ст. № 11-багатoproфільний ліцей» Бахмутської міської ради Донецької області.

Бараненко Світлана Михайлівна, аспірантка кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Безмен Микита Геннадійович, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Белицький Павло Володимирович, старший викладач ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» (м. Покровськ).

Білько Дмитро Вікторович, вчений секретар, старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею.

Богуненко Валерій Олександрович, аспірант Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Власов Назар Петрович, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Власова Ганна Олександрівна, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Водолазський Олексій Олександрович, старший викладач кафедри логістичного управління та безпеки руху на транспорті Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля (м. Северодонецьк).

Гедьо Анна Володимирівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Гончарова Анастасія Вікторівна, здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Харківської державної академії культури.

Гринь Ольга Василівна, здобувач вищої освіти Бахмутського медичного коледжу.

Гудзь Віктор Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького.

Демченко Анастасія Вячеславівна, аспірантка Маріупольського державного університету.

Дишева Наталія Вікторівна, науковий співробітник Бахмутського краєзнавчого музею.

Докашенко Віктор Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Докашенко Галина Петрівна, доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Дубяга Андрій Павлович, аспірант Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Дяконова Євгенія Борисівна, науковий співробітник Бахмутського краєзнавчого музею.

Жукова Наталія Анатоліївна, краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України.

Задунайський Вадим Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету (м. Львів).

Євсєєнко Сергій Андрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Івлєв Кирило Олександрович, учень ЗОШ № 17 м. Часів Яр Бахмутського району.

Кравченко Світлана Анатоліївна, керівник творчої майстерні «Оберіг», магістрант Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Концур Вікторія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Концур Микола Михайлович, здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Корнацький Ігор Аркадійович, завідувач відділом обліку фондів Бахмутського краєзнавчого музею.

Коцаренко Володимир Федорович, краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України.

Кривуть Віталій Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету педагогіки та психології Барановичського державного університету (Республіка Білорусь).

Кукса Надія Василівна, завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Кулішов Михайло Володимирович, краєзнавець.

Кухлев Антон Сергійович, аспірант Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Лаврут Ольга Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, суспільно-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Литвиненко Роман Олександрович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Лісняк Жанна Миколаївна, здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Харківської державної академії культури.

Ломако Микола Миколайович, науковий співробітник Лисичанського краєзнавчого музею.

Малина Наталія Володимирівна, зберігач фондів Бахмутського краєзнавчого музею.

Меценко Максим Вікторович, магістр історії, оперуповноважений оперативного відділу Державної установи «Бахмутська установа виконання покарань № 6», краєзнавець.

Мінейкіс Юлія Станіславівна, викладач вищої категорії ДВНЗ «Артемівський коледж транспортної інфраструктури».

Мінська Оксана Іванівна, екскурсовод Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», відділ «Суботівський історичний музей»

Молчанов Володимир Борисович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України (м. Київ).

Наймушин Андрій Володимирович, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Новікова Ганна Юрївна, аспірантка Харківської державної академії культури, співробітник наукової бібліотеки Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова.

Омельченко Поліна Сергіївна, аспіранка Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Отземко Олена Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Петросян Аркадій Артурович, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Петухов Данило Олександрович, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Півень Володимир Федорович, заступник директора Донецького обласного художнього музею.

Піскун Вікторія Олександрівна, магістр історії, завідувачка бібліотеки Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Попов Вячеслав Жанович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філології та українознавства Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Київ).

Портнова Єлизавета, здобувач вищої освіти ДВНЗ «Артемівський коледж транспортної інфраструктури».

Проненко Ірина Віталіївна, аспірант кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Пятницькова Ірина Володимирівна, старший викладач кафедри історії України Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Резніков Владислав Валерійович, кандидат історичних наук, фахівець видавничо-поліграфічного виробництва Харківського державного університету харчування та торгівлі.

Романенко Олег Володимирович, магістр історії, викладач Донецького університету економіки і права (м. Бамут).

Романуха Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського (м. Кривий Ріг).

Романько Валерій Іванович, кандидат педагогічних наук, доцент ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», голова правління Донецької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Рубан Микола Юрійович, фахівець відділу історичної спадщини Департаменту корпоративної соціальної відповідальності Публічного акціонерного товариства «Укрзалізниця».

Руденко Тетяна Іванівна, викладач вищої категорії, старший викладач ДВНЗ «Артемівський коледж транспортної інфраструктури».

Сацький Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана».

Сергєєва О. О., здобувач вищої освіти Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Сізов Дмитро Юрійович, здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Стоцька Юлія Сергіївна, здобувач вищої освіти Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Стуканова Юлія Ростиславівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут).

Темірова Надія Романівна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Титаренко Олена Юрївна, асистент кафедри конституційного та адміністративного права ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпро).

Тодоров Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Тугова Анна Петрівна, здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Тугова Надія Олексіївна, магістр державного управління.

Тутов Петро Михайлович, директор «ПТМ-центр» ПВКП.

Харламов Михайло Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (м. Харків).

Чернікова Наталія Семенівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету.

Чуйко Регіна Василівна, аспірантка Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Шмиголь Світлана Петрівна, старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», відділ «Суботівський історичний музей».

Наукове видання

ГРАНІ ІСТОРІЇ

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК**

Відповідальна за випуск В. В. Концур

Редагування тексту О. В. Муратова

За достовірність викладеного відповідальність несе автор,
думка якого може не збігатися з позицією редакційної колегії.

Підписано до друку 25.04.2018 р.
Формат 60x84 1/8. Ум. др. арк. 42,0. Друк лазерний
Наклад 100 прим. Зам. № 1230.

Видавництво Б.І. Маторіна
84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел.: +38 06262 3-20-99; +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
